B 1,761,325

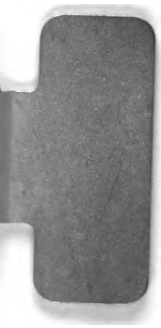

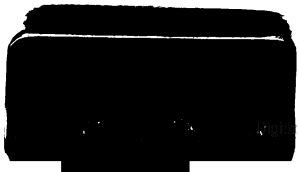

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

HX
8
.S67

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ. of Mich.
JAN 6 1982
Current Serials

9
1981

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Šulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu: Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIV 1981 Broj 9

Studije i članci

Ivo Perišin
O našem »skrivenom« eruptivnom vulkanu inflatornog financiranja 1329

Adolf Dragičević
Stanje i zadaci naše političke ekonomije 1356

Milenko Marković
Nacija i međunacionalni odnosi između države i samoupravljanja 1395

Ranko Petković
Blokovi i međunarodna bezbednost 1414

Milija Komatina
Demokratija između vlasti i slobode 1429

Prilozi

Vojislav Stanovčić
Radničko samoupravljanje i participacija u svetu 1451

Džemal Sokolović
Povijesno-ontološke pretpostavke udruženog rada 1474

Radovan Kovačević
Problemi spoljnotrgovinske razmene Jugoslavije 1497

Osvrti

Pero Rakočević
Nesvrstanost u osamdesetim godinama 1521

Prikazi 1532

82 I 234AA5 2 013 I XL 2121

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Иво Перишин

О нашем „скрытом" извержении вулкана инфляционного финансирования 1329

Адольф Драгичевич

Положение и задачи нашей политической экономии 1356

Миленко Маркович

Нация и междунациональные взаимоотношения государств и самоуправление 1395

Ранко Петкович

Блоки и международная безопастность 1414

Милия Коматина

Демократия между властью и свободой 1429

Очерки

Воислав Становчич

Рабочее самоуправление и соучастие в мире 1451

Джемаль Соколович

Историческо-онтологические предпосылки объединенного труда 1474

Радован Ковачевич

Проблемы внешнеторгового обмена Югославии 1497

Обзоры

Перо Ракочевич

Неприсоединение в 80-х годах 1521

Рецензии 1532

Contents

Studies and Articles

Ivo Perišin

Concerning Our »Hidden« Eruptive Volcano of Inflationary Finances 1329

Adolf Dragičević

The State of Affairs and Tasks of Our Political Economy 1356

Milenko Marković

Nation and Inter-nationality Relations between the State and Self-Management 1395

Ranko Petković

The Blocs and International Security 1414

Milija Komatina

Democracy between Power and Freedom 1429

Contributions

Vojislav Stanovčić

Worker Self-Management and Participation in the World 1451

Džemal Sokolović

The Historico-Ontological Pre-Conditions of Associated Labour 1474

Radovan Kovačević

The Problems of Yugoslavia's Foreign Trade 1497

Surveys

Pero Rakočević

Nonalignment in the Eighties 1521

Reviews 1532

Digitized by Google

Ivo Perišin

O našem „skrivenom" eruptivnom vulkanu inflatornog financiranja

(Pokušaj objašnjenja izvorišta naše nestabilnosti, a uz to još jednom o potrebi reforme našeg monetarnog sistema)

Veliki deficit platne bilance Jugoslavije pojavljuje se peti put uzastopce. To je težak ograničavajući faktor našeg razvoja. Ujedno to na najbolji mogući način raskriva da nešto nije u redu u funkcioniranju naše privrede. Ali i pored toga — sve do ove godine — konstantno su visoke stope rasta društvenog proizvoda, industrijske proizvodnje, a posebno investicija. U 1980. godini pojavile su se velike nove teškoće u funkcioniranju reprodukcije, a cijene su intenzivirale svoj rast. Svi odnosi stoga su postali predmet ispitivanja i valorizacije.

Međutim, našu složenu sadašnjost nemoguće je objasniti bez veze s prošlošću. Uostalom, problemi nisu pali s neba. O njima se godinama govori, pa su poduzimane i nekakve mjere. Stabilizaciona politika bila je sve češće spominjana tema i ona je, sve češće, bar po proklamacijama, bila nekakva ekonomsko-politička praksa. Pa ipak, problemi su se kumulirali. Stalno je dolazilo do nekakvih skretanja, pa i lomova u tokovima reprodukcije. A to bi moralo da znači da nešto nije bilo uočeno, ili, ukoliko je uočeno, nije s dovoljno pažnje uvaženo i da je izostala akcija pra-

Digitized by Google

vog smjera ili dovoljne snage. Potrebna je, znači, vrlo pedantna analiza, i to svih postojećih odnosa, njihove geneze i poduzimanih mjera. Bez toga moguća su pojednostavljenja i opasne iluzije o dometu pojedinih poteza i mjera. Bez toga sve je na vašaru ideja koje se međusobno zapliću i jedna drugu sapliće. *Traži se, dakle, odgovor na pitanje što to nije bilo u redu u kompoziciji naših društvenih odnosa reprodukcije i u mehanizmima kreiranja odluka* i na onom mikro nivou koji je predmet poslovne politike organizacija udruženog rada i na makro nivou koji je predmet donošenja odluka o društvenim planovima i o ekonomskoj politici.

Slika naših privrednih kretanja i pitanja bez odgovora

Slika koju dobivamo analizom višegodišnjih kretanja proizvodnje, investicija i platne bilance omogućuje izvlačenje niza zaključaka od prvorazrednog značenja za raskrivanje uzroka nestabilnosti, a i o onom što bi trebalo poduzimati.

— Prvo, ona pokazuje da je naša privredna performanca — gotovo *à la lonque*, u toku dvadeset godina — izrazito nestabilna. Ona nam isto tako vrlo ilustrativno pokazuje da se ne može govoriti o tome da su 1979. godina ili, pak, 1980. godina u tome specifične. Uzlazni val i njegov lom nije nikakva specifičnost tih godina. To je 4. uzlazni val i 4. silazni lom u periodu od (ako dodamo 1981. godinu koja je u toku) dvadeset godina. Specifičnost je samo u kumulaciji posljedica deficita i dugova, a time i u smanjenju manevarskog prostora za novi uzlaz koji bi, da nema toga efekta kumulacije duga i deficita, a po dokazanoj logici sistema, morao da otpočne već 1982. godine.

Navedeni zaključak nameće temeljno pitanje: *koja je to sila koja taj val tako silovito i prekomjerno generira da mora da se ponovno lomi, i to nakon relativno kratkog perioda?*

— Nadalje, ta slika pokazuje nedvojbenu i snažnu međupovezanost stope rasta investicija i industrijske proizvodnje i njihovu vezu sa kretanjem deficita platne bilance. Deficit platne bilance — iskazan u sumjerljivom ili nominalnom izrazu — čvrsto je povezan s ekspanzijom naših investicija i industrijske proizvodnje. Ta činjenica omogućuje da pitanje generatora neodmjerenog uzlaznog vala svedemo na pitanje: *koja je to sila koja kod nas generira snažan uzlazni val investicija?*

— Na osnovu te slike nameće se još jedan nedvojben zaključak, a taj je da se uvijek do sada — osim 1965. godine, a donekle i 1967. godine — novi uzlazni preokret događao prije točke koja bi se mogla označiti kao stagnacija investicija. S navedenim u vezi postavlja se pitanje *kako je bila moguća tako brza regeneracija ekspanzije investicija i čime se ona hranila* kad je očito da je već ona prethodna ostavila za sobom deficit koji nije neutraliziran, a nacionalna akumulacija, kroz to kratko vrijeme, nije mogla da to kompenzira svojim rastom.

Digitized by Google

Nakon svega toga, samo po sebi, nameće se pitanje odnosa koji su to omogućili. A to pitanje mora biti formulirano na jedan dramatičniji i još izazovniji način: *kakve li su to sile i odnosi omogućavali takvo iskakanje investicija, i to u periodu kad je postalo sasvim evidentno da kumulacija deficita i dugova nije više dugo održiva i da je već nastupilo novo silovito zaoštrenje na području cijena koje je postalo sasvim nemoguće više podvrgavati onim ograničenjima kojima se društvo do sada mnogo bavilo i zanosilo?*

Precizan odgovor na navedena pitanja nije dat — ili bar ne na dovoljno jasan način. Svi mehanizmi i odnosi kreacije investicija su u toj praznini nastavili da silovito djeluju, i to u periodu kad su nam i svjetska privredna kretanja nametala niz obzira i ograničenja.

Poremećaji na svjetskoj privrednoj sceni i naše reakcije

Dok se kod nas odvijao jedan proces snažnog, iako problematičnog rasta, svjetska privredna scena je i te kako bila nemirna. Sve se više uzburkavala i na neki način destabilizirala. Svi odnosi su se zategli. Neki su počeli da pucaju, a neki su i pukli. Sve one duboke, a dugo prisutne protivurječnosti tog svijeta došle su svom snagom do izražaja. Ispoljile su se i u nestabilnim privrednim kretanjima najrazvijenijih zemalja. Govori se čak i o zaglavljenju u recesiji i zastoju.

Inflacija se, i pored svega, ne smiruje. Nezaposlenost je sve veća, a stopa rasta svjetske trgovine sve slabija. Prostor ekspanzije se sužava. U stiješnjenom prostoru zaoštrava se sukob privrednih kolosa koji svi redom koriste svoju financijsku i tehnološku supremaciju da bi sve terete što brže prenijeli na one treće. Iz privremenog deficita sve najrazvijenije zemlje nastoje čim prije da izađu upravo agresivnom trgovinskom politikom. I ubrzano se pogoršava »*terms of trade*« manje snažnih zemalja.

Sve to moralo je i nas pritiskati, a mi na sve to gotovo da nismo reagirali. Ili bar se to ne vidi po rezultatima. Zašto? Nije moguće da nismo procijenili opasnost koju nam donose takva kretanja u svjetskim privrednim odnosima. Možda smo bili nemoćni, pa je pitanje što nas je to sputalo.

Naša kretanja sve do ovog najnovijeg razdoblja išla su svojim tokom — kao da su potpuno odvojena od svjetskih. Naša razvojna i ekonomska politika kao da nisu uvažavale sve ono što se zbiva u svjetskim ekonomskim odnosima i svjetskom privrednom razvoju. Kao da su prenebregle svjetska recesiona kretanja, valutnu nestabilnost, krizu svjetskog monetarnog sistema, intenziviranje svjetske inflacije i značajne promjene u odnosima svjetskih cijena, pa i taj izraziti skok cijena gotovo svih sirovina, sa udesetorostručenim cijenama nafte, pa i izrazitu intervencionističku praksu razvijenih. Kao da i golemo pogoršanje našeg

Digitized by Google

»*terms of trade*« nije izazvalo reakciju. I u tim promijenjenim uslovima mi smo zadržali vrlo visoke stope rasta proizvodnje, potrošnje i investicija. Kako je to bilo moguće? Zar su nas na to natjerale naše dohodovne i akumulativne sposobnosti?

Bezmjernost našeg »nebeskog« svoda

Pod svodom tog našeg rasta nabijao se čitav naš život u razvitku, i to gotovo u neizmjenljivim odnosima. Jednom tentativnom analizom ovdje će se te odnose pokušati proanalizirati, svjesni činjenice da je preciznost nemoguća zbog isprepletenosti brojnih odnosa.

Pod tim svodom rasle su osobna, opća i zajednička potrošnja. Isto tako i investiciona, koju se na grafikonu 1 ne vidi jer se formira iz svih tih (grafički prikazanih) odnosa i brojnih izvora. U prvom redu iz onog taloga na dnu naše grafičke slike (označeno sa 1, 2 i 3), a koji čini — *računski promatrano* — otprilike četvrtinu društvenog proizvoda, odnosno — bar tako se to pretpostavlja, jer takve podatke daje naša statistika — *cca* polovinu ukupnih izvora sredstava za bruto investicije u osnovna i obrtna sredstva. Pored toga, ona se formira iz svega onog što se kao akumulacija (odnosno štednja) iscijedi iz svega što je nad tim donjim slojem. Kad bi bile točne te naše pretpostavke o sredstvima bruto akumulacije koja se formiraju u onom donjem sloju, bilo bi nemoguće, u načelu govoreći, da ukupna potrošnja bude veća od mogućnosti jer bi se sredstva za tu ukupnu potrošnju formirala iz raspodjele ostvarenog društvenog proizvoda. Odnosi ravnoteže mogli bi biti poremećeni samo zbog defekata raspodjele, odnosno zbog formiranja sredstava nezavisno od ostvarenog dohotka. Međutim, takav slučaj (koji se kod nas pojavljuje, recimo, isplatom neumanjenih osobnih dohodaka u poduzećima s gubitkom ili doprinosima iznad ostvarenog dohotka) mogao bi se tretirati beznačajnim bez obzira na sve činjenice koje govore da ga treba imati na umu i onemogućavati. *I pored sveg uvažavanja značenja takvih defekata raspodjele, njima ne bismo mogli objasniti uzroke i srazmjere naše neravnoteže.* A oni se moraju objasniti. Moramo to objasniti i radnicima kojima na vrlo nemušt način to objašnjavamo floskulom »trošimo više nego što zarađujemo«. To objasniti, međutim, nije moguće a da se temeljitije ne razmotri formiranje sredstava za investicije. To je razlog zašto je potrebno ući u analizu izvorâ sredstava za investicije. U tom sklopu, kao prvo, potrebno je razmotriti koliko su opravdane i točne naše pretpostavke o sredstvima sopstvene bruto akumulacije naših OUR-a, jer se upravo za ta sopstvena sredstva naših OUR-a, koja se računski formiraju u onom donjem sloju, može postaviti pitanje da li realno postoje kao izvori sredstava za investicije. Naime, zna se da su ta sredstva angažirana za tekuću reprodukciju, a to se zanemaruje. Ta se sredstva — kao računski derivat sukcesivnog inflatornog napuhivanja dohot-

Digitized by Google

Grafikon 1

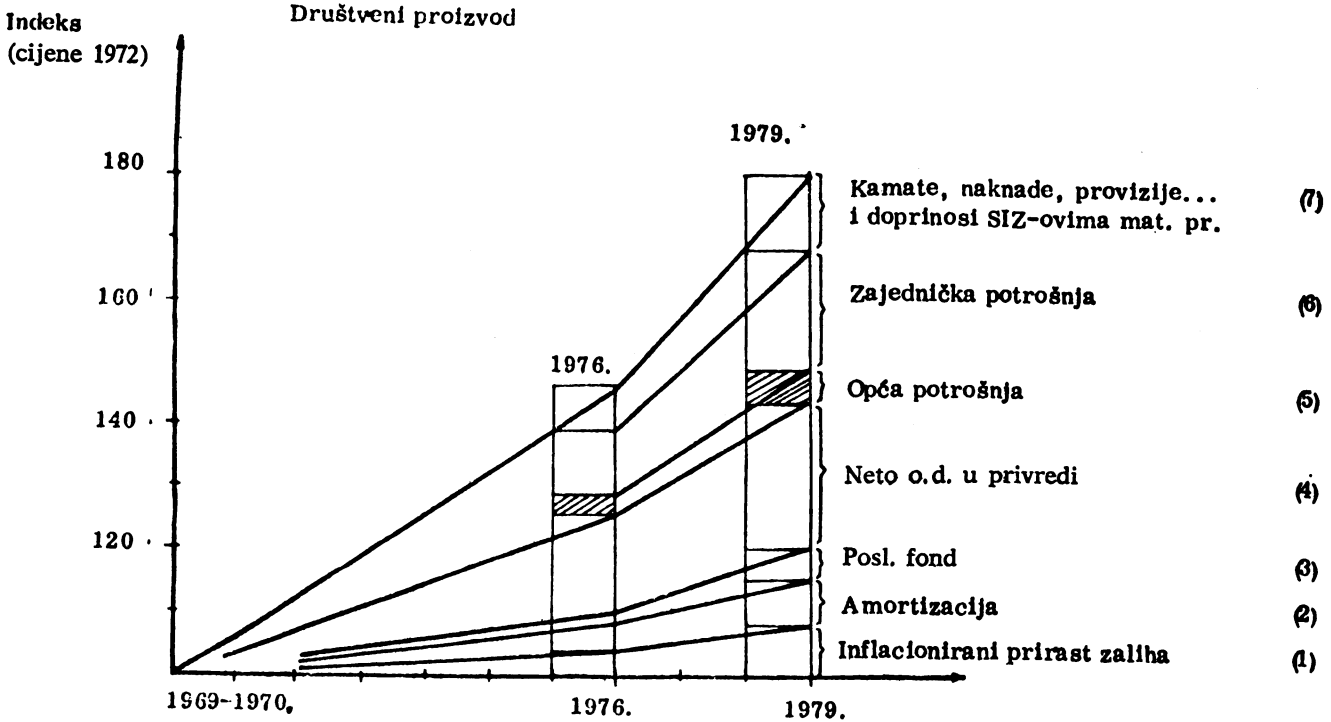

Digitized by Google

ka i sedimentacije tog inflatornog efekta u računskom izrazu — nalaze rastočena i razbacana na mnoštvu računa sredstava u određenim funkcijama. Ona se kao takva ne mogu olako odatle izvući i upotrebiti za investicije. Štaviše, kad ih se preciznije promatra u tim funkcijama, dolazi se do zaključka da su ona praktički već investirana, i to u takozvanim financijskim plasmanima naših OUR-a. Iz tih plasmana, odnosno funkcija, ona ne mogu biti iščupana, i to kako zbog uvećavanja mase robno-novčanih transakcija, tako i zbog postojećeg režima sredstava i načina osiguranja plaćanja, jer i taj režim utiče na potrebnu količinu novca u prometu. A što to znači? *To bi moralo značiti da su ta sredstva već investirana u obrtnoj sferi i da su ona — jednim, i to ne malim dijelom — neispravno tretirana kao izvori sredstava za investicije i u osnovne fondove.* To se odnosi poglavito na novčani dio tih sredstava, a to su ona pod br. 2 i 3 na našem grafikonu. Iako su, dakle, ta sredstva već u funkciji, a to znači angažirana, ipak ona u svim bilancama sredstava za investicije figuriraju kao izvor sredstava raspoloživ za investicije i u osnovne fondove. Tu je, po mojoj ocjeni, sadržan osnovni razlog zašto se investiciona potrošnja formira znatno iznad mogućnosti iako su bilance investicija uvijek računski »besprijekorno« uštimane. Tu »besprijekornu« uštimanost može se vidjeti u našem »Bilansu investicija«, koji potpuno zanemaruje financijska ulaganja koja su vrlo velika. Ako je vjerovati našoj financijskoj statistici (a njoj bismo najviše trebali vjerovati), ta financijska ulaganja naših OUR-a bila su 1978. i 1979. godine veća od njihove novčane akumulacije.[1] Pitanje se postavlja: *kako je onda bilo moguće ta sredstva novčane akumulacije, koja ne pokrivaju ni financijska ulaganja, tretirati kao izvor sredstava za realna ulaganja u osnovne fondove?* A tu se ne radi o maloj grešci. Tako je, na primjer, 1978. godine u izvore sredstava za investicije bilo uključeno 196 milijardi, a 1979. godine 259 milijardi dinara novčane akumulacije naših OUR-a, a to u odnosu na investicije u osnovne fondove društvenog sektora tih godina čini *cca* 70%, a prema ukupnim investicijama 50%. Navedene relacije su izvedene na osnovu podataka naše financijske statistike i one stoje ukoliko je vjerovati izvoru. Ali, ovdje nije u prvom planu preciznost brojki, već ocjena približnih odnosa i njihovog značenja. U tom smislu ovdje se i uzimaju te relacije, a one nam nedvojbeno govore o investicijama koje su znatno iznad realnih mogućnosti. To je ta potrošnja bez pokrića. Samo tako može se objasniti da smo trošili više nego što smo zarađivali i, što je posebno važno, *samo tako se može saznati koji odnosi u našem sistemu su to producirali.* Tu je riječ o enormnom investiranju bez realnih izvora. I tu je riječ o grešci naših bilanci i naše statistike.

[1] Novčana akumulacija OUR-a iznosila je 1978. godine 196 milijardi, a njihova financijska ulaganja 249 milijardi. Godine 1979, respektivno, 259 naprama 301 milijardu.

Digitized by Google

Međutim, ta greška naše statistike nije mogla isfabricirati novčana sredstva za investicije. Da bi se investiciona potrošnja formirala na tom višem nivou, potrebno je da se manjak izvora novčanih sredstava o kojem je ovdje riječ nečim supstituira. *Morao je da postoji i mehanizam koji to omogućuje.*

Kod nas se taj realan manjak računski raspoloživih novčanih sredstava za investicije supstituirao bankarskim kreditima. A to se provodilo na dva načina. Jedan je bio da se pomoću bankarskih kratkoročnih kredita koji se stalno revolviraju izvrši supstitucija angažiranih sredstava OUR-a i tako omogući njihovo oslobađanje za investicije. Drugi je bio da se odobri dugoročan kredit za investicije. Prvo i drugo svodi se na isto. U prvom slučaju kratkoročni krediti se pretvaraju u investicione. U drugom se dugoročni krediti odobravaju iz kratkoročnih izvora. Prvi i drugi krediti su, dakle, investicioni krediti iz kratkoročnih izvora. Razlika je samo u tome što se ono prvo statistički prati i priznaje kao ročna transformacija izvora, a ono drugo sasvim gubi iz vida iako je i tu prisutna ročna transformacija. *Upravo ti bankarski investicioni krediti iz kratkoročnih izvora omogućili su da se investiciona potrošnja nadme i uveliča znatno iznad veličine stvarne akumulacije.* Stoga se može reći da su oni onaj ubistveni otrov koji je dovodio do neravnoteže. Bez tog otrova, kao nekakvog »*backpulvera*«, ne bi bilo moguće da se kod nas ostvari učešće investicija od *cca* 40% u nacionalnom dohotku. Upravo taj dodatak, na izgled misterioznog porijekla, a produciran ročnom transformacijom izvorâ sredstava u bankama, dizao je taj naš svod investicija i potrošnje uopće — i to sve više i više. Dizao ga je u srazmjeri sa povećanjem naših investicionih apetita, ali i u srazmjeri sa relativnim smanjivanjem realne veličine bruto akumulacije naših privrednih OUR-a, odnosno u srazmjeri sa veličinom razlike između nominalne investicione potrošnje i *ex ante* ponude ostvarene novčane akumulacije. Taj nesrazmjer popunjavan je bankarskim kreditima bez pokrića u akumulaciji. *Time je u naš privredni život ugrađen osnovni faktor inflacioniranja.* (Razlika između nominalne investicione potrošnje i stvarne akumulacije, koja je podmirivana na takav način, morala je biti neutralizirana, što je ostvareno u stihijnom procesu inflacije — nekakvim množenjem stvarne akumulacije u njenom materijalnom izrazu — inflatorom. Na takav način ugrađeni inflator je inficirao sve odnose, pa se taj inflatorni impuls širio i jačao).

To izvorište poremećaja, kao i mehanizam koji je omogućavao da se on izrazi u inflatornoj investicionoj potrošnji, ostavljeni su nesagledani, iako je bilo evidentno da je akumulacija naših OUR-a postajala sve više puka računska pjena, a ekspanzija bankarskih investicionih kredita sve snažnija.[2] Nikako se nije htje-

[2] Ovdje upotrebljen izraz »računska pjena« treba shvatiti uslovno. On je netočan ako se pođe od toga da je u toj »pjeni« zaista sadržana njihova novčana akumulacija koja je sukcesivno već ušla u funkciju financiranja proširene reprodukcije. Ali, kako je ona u toj funkciji angažirana (za kreditiranje kupaca i za osiguranje likvidnosti), ona

Digitized by Google

lo priznati da naši OUR-i, koji, u pravilu govoreći, ostvaruju vrlo malenu sopstvenu akumulaciju, ostaju vrlo brzo i bez te akumulacije jer ona ostaje zarobljena u sistemu koji je onemogućio njeno oslobađanje. O tom zarobljavanju ne bi trebalo da ponovno i ovdje raspredam, jer to je problem sistema, a o tome sam u ranijim radovima mnogo pisao, kritizirajući naš monetarni sistem, režim sredstava i način plaćanja — posebno pri tome ističući sistemsku nemogućnost monetizacije potraživanja, a zatim i način kreditiranja i osiguranja plaćanja koji uveličavaju imobilizaciju značajnog dijela akumulacije naših OUR-a. Međutim, to nije toliko problem kvantiteta koliko kvaliteta, jer akumulacija nikakvim promjenama sistema ne bi mogla postati veća. Međutim, time bi se znatno izmijenili odnosi njenog formiranja — alokacije i vlasništva, a to bi moralo da se izrazi u smanjenju zavisnosti privrede i u kvaliteti sistema i privređivanja. Ti kvaliteti morali bi rezultirati povećanjem akumulacione sposobnosti naše privrede. Ali, ostavljajući, ovom prilikom, po strani to pitanje i svodeći ga na pitanje kvantiteta raspoložive akumulacije, ostaje činjenica da je zbog zanemarivanja tih odnosa u vezi sa funkcijama i angažmanom akumulacije naših OUR-a dolazilo do velike greške u procjeni izvorâ sredstava za investicije. Uvjeren sam da se tu grešku nije ni htjelo vidjeti. Isto tako, nije se htjelo vidjeti ni to da upravo ta zarobljena akumulacija služi kao osnova za silovitu, multipliciranu u odnosu na tu osnovu, ekspanziju bankarskih investicijskih kredita i da ti krediti postaju sve eruptivniji vulkan inflatornog financiranja. Taj eruptivni vulkan akumulacije bez pokrića bio je sve obilatije iskorištavan, a može se reći i skrivan, a on je producirao sve snažniju inflaciju i inflatornu lančanu reakciju koja se odrazila na sve odnose. Slika naših kretanja stoga se i pretvorila u kretanje nebu u oblake ako je promatramo onako kako je i treba promatrati — u tekućim cijenama. Dok je to kretanje u stalnim cijenama predstavljalo povećanje društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka za 1,8 — ono se u tekućim cijenama približilo udesetorostručenju. A da se ne zavaravamo, prvo je puka statistika. Ono drugo kretanje je stvarnost koja se, eto, ne može ni prikazati na grafikonu jer stvarno kreće nebu u oblake. Takvo kretanje bilo je puko inflatorno nadimanje sa dalekosežnim posljedicama, a prouzrokovano

---

nije raspoloživa za investicije u osnovne fondove. U tom smislu to je pjena koja ne može da se upotrijebi za investicije u osnovne fondove. Detaljnijim razmatranjem strukture financijskih plasmana došlo bi se do zaključka da je takva mogućnost, u razmjerima cjeline privrede, bila vrlo malena, pa bi za toliko moglo da se umanji navedene relacije investicija bez pokrića. Međutim, sve te odnose akumulacije u funkciji, do sada, razmatralo se samo površno, pa su mimoiđene činjenice koje su ukazivale na zarobljenost te akumulacije u prometnoj i financijskoj sferi — ulaganjima u banke i u međusobna potraživanja. Kako se pri tome nije vodilo računa o sistemu, to je, s tim povezano, mimoiđena i činjenica da je takva sistemska nemogućnost oslobađanja te akumulacije protivurječna samoupravnom sistemu i da je ona u funkciji centralizacije akumulacije i jačanja kreditnog sektora.

Digitized by Google

je inflatornim formiranjem sredstava za investicije. Kvantitativni nesrazmjer, već sam po sebi, morao je izazvati neravnotežu. To je bilo kao da smo u naše živo tkivo pokušavali zabiti veći klin nego što ga ono može da primi. Moralo je doći do pucanja — rascjepa ili nadimanja.

Sve cijene pod tim utjecajem morale su rasti jer za te investicije nije bilo realnog prostora — stoga i troškovi investicija. Prazan prostor morao je da se puni bilo skraćivanjem ostalih oblika potrošnje bilo prinudnom preraspodjelom posredstvom rasta svih cijena. Međutim, onom smanjivanju potrošnje svi su se suprotstavljali, nastojeći sačuvati svoje mjesto pod suncem. *Inflacija se stoga sve brže kotrljala i ubrzavala,* dokazujući nam iz dana u dan da nama ne manjka novac, već stvarna akumulacija. Manjak te stvarne akumulacije koju nismo mogli stvoriti nadoknađivalo se onom lažnom, koja je dovela do poremećaja — kvantitativnog i kvalitativnog.

Opravdanje za takav pristup našlo se u potrebi za velikim investicijama. Razmjere i opasnosti od toga inflatornog stvaranja akumulacije nije se ni htjelo sagledati. Isto tako, nije se htjelo sagledati ni mehanizam koji to omogućuje. Polemika se tu zaglavila. Gotovo da je bilo jalovo svako dokazivanje da je naša previsoka stopa investicija kategorija izvedena iz inflatornog procesa formiranja akumulacije i da je ona nemoguća bez inflatornog financiranja. S tim povezano treba istaknuti da je krivo bio interpretiran i kauzalni proces. Nije uvažavano da je u načinu formiranja novčane akumulacije, neovisno od stvarne, osnovni problem i generator procesa poremećaja — kvantitativnog i kvalitativnog. Do kvantitativnog poremećaja dolazilo je jer je inflatorno financiranje pokrenulo mehanizam prisilne preraspodjele, ali kod nas i snage neutralizacije globalnih efekata preraspodjele, pa se lančani efekt inflatornog financiranja mogao sve bolje kotrljati. Do kvalitativnog poremećaja došlo je jer je inflatorno financiranje ipak dovodilo do prisilne preraspodjele dohotka i akumulacije među agensima reprodukcije, pa, dakle, izmijenilo temeljne odnose vlasništva, što se stalno izražavalo u formiranju dohotka otuđenog od proizvođača — raspoloživog za distribuciju. Na takav način *djelovanjem kvantitativnih i kvalitativnih faktora i odnosâ bio je potpuno otkočen proces poremećaja i destabilizacije.* Neki su smatrali da ga se može zakočiti blokadom onih spomenutih snaga neutralizacije efekata preraspodjele. Njihov napad stoga bio je usmjeren na osobnu, zajedničku i opću potrošnju. U tom krugu moglo bi se sresti mnogo kritičara naše rasipnosti, ali i pobornikâ vrlo konzervativnih, čak i fašistoidnih ideja. A među onima koji su zamijetili da se investicioni kapacitet forsira inflatorno i on zatim olako distribuira, malo tko je, osim najeminentnijih ličnosti SKJ, ukazivao na otuđenost procesa formiranja akumulacije kao problem. Uglavnom se jurišalo na ci-

Digitized by Google

jenu kapitala.[3] Međutim, sasvim je nerealno očekivati da bi veća cijena kapitala zakočila onaj mehanizam inflatornog financiranja investicija koji je kao *perpetuum mobile* pokretao proces inflatorne erozije i inflatorne prisilne preraspodjele na štetu potrošnje, a u korist investicija. Ona bi još više poremetila odnose vlasništva, a time stvorila još konzistentniju osnovu za inflatorno financiranje i distribuciju. Zahvaljujući i takvim pogledima vrlo autoritativnih teoretičara, koje je ovako i onako podržavao širok krug funkcionera, pa i političara, ostalo se bez rješenja. Mehanizmi kreacije novčane akumulacije bez pokrića nastavili su da djeluju. S njima i distribucija. *To je bio dalekosežan poremećaj procesa formiranja akumulacije i njene upotrebe.* Negativan *input* previsokih investicija, koje je teško isfinancirati, pa se k tome još i sporo aktiviraju i defektno oblikuju jer za to nema realne podloge, a ni kriterija, stoga se morao prenositi na čitav život. A to je bila prepreka u koju je udarala i ona nužna akcija smanjivanja potrošnje jer je i ona stalno zakidana inflatornom preraspodjelom. Stalno inflatorno zakidanje te potrošnje djelovalo je na jačanje nastojanja da se to zakidanje kompenzira sukcesivnom revalorizacijom učešća te ostale potrošnje u raspodjeli — i to gotovo po principu indeksacije troškova i prava. *Nesistematska društvena akcija,* sa nizom poteza organiziranja i reorganiziranja, kompliciranog administriranja i olakog širenja različitih prava, *samo se nadovezala na ono što je osnovno* — a to je inflatorni mehanizam formiranja akumulacije — *a da se bar tu u ostaloj potrošnji ne stvori kakvo-takvo olakšanje.* Međutim, o ovoj ostaloj potrošnji se, ako ništa drugo, mnogo pričalo. Ono osnovno je ostalo sasvim zamagljeno i potisnuto. Uporno je i potcjenjivano. U polemikama čak se mogao steći dojam da je nazadno svako ukazivanje na taj problem jer potcjenjuje potrebu visoke stope investicija, a i potrebu i mogućnost da se i na takav način poveća naša niska akumulativna sposobnost. Neuspješna društvena akcija slijedila je upravo tu liniju. *Odnose formiranja akumulacije društvo je samo načelno isticalo,* i to poglavito u najnačelnijim svojim dokumentima i principima. U praksi, pak, te odnose pratilo je na *jedan najformalniji način* koji je u osnovi bio i sasvim netočan. Ali i taj način promatranja bio je u funkciji one prve linije — impostiranja veće stope akumulacije OUR-a. *Inflatorno formiranje akumulacije,* kao temeljno i sa kvantitativnog i sa kvalitativnog stajališta za sve odnose reprodukcije, *gotovo da nije spominjano na pravi način, već samo kao jedan nemušti refren o pokrićima.* A time ništa nije postignuto osim što su još više

[3] Ništa slabiji, a mnogo dugotrajniji od ovoga, bio je napad na »neracionalno samofinanciranje«. S tim pogledima mnogo sam polemizirao, pa sad to ne bih ovdje ni spominjao da se ta kritika nije izrodila u teoriju antisamoupravljanja koja danas udara sa svih strana na samofinanciranje i samoupravno sporazumijevanje bez ikakve sposobnosti da se sagleda da ni samofinanciranje ni samoupravno sporazumijevanje nisu do danas mogli ni da se izraze. Stare sistemske naslage i stari mehanizmi su ih gotovo potpuno onemogućili.

Digitized by Google

podstaknuta pokrića upravo na osnovu inflatornog formiranja akumulacije.

Tu, u ocjeni mehanizma formiranja akumulacije, bio je osnovni splet zabluda.[4] Stoga i naša nemoć da se odupremo mehanizmu inflatornog formiranja novčane akumulacije koji je djelovao kao stihija. Iz tog mehanizma razvijali su se odnosi koji su se nabili neravnotežom. Nakon nekog perioda oni su se toliko nabili odnosima neravnoteže da se odatle morala prolomiti nestabilnost o kojoj danas raspravljamo. Ali na to inflatorno formiranje akumulacije u funkciji financiranja previsokih investicija trebat će se još vratiti i da ga se šire objasni i da se potpunije sagledaju njegove posljedice.

Druge zablude ne znači da nisu postojale. Neke od njih spadaju, možda, u kategoriju nepažnje. Ili je, možda, i tu u pitanju bila nemoć povezana sa onom prvom — našom nemoći da se odupremo stihijnom radu mehanizma inflatornog financiranja investicija.

Deficit platne bilance stoga se, sam po sebi, nametnuo kao rješenje. Nesrazmjer između stvarne akumulacije i investicija se iz godine u godinu pokušavalo popuniti prilivom akumulacije iz inozemstva, a to bi, gotovo automatski, stvaralo novu bazu da se posegne još više za novim inflatornim financiranjem. Začarani krug domaće inflacije i zaduženja time je bio do kraja eksploatiran. A sve to se događalo u periodu kad je onaj stari državni mehanizam inflatornog intervencionizma bio podveden pod veliki nadzor.

Teškoće da se popuni nesrazmjer između stvarne akumulacije i investicija i problem naše eksterne zaduženosti bili bi, međutim, još i veći da nije taj razvoj koincidirao sa velikim prilivom deviznih doznaka naših radnika zaposlenih u inozemstvu. A moguće je da je i to, kao i mogućnost da se dobiju inozemni krediti, doprinijelo našem uspavljivanju. Međutim, takva teza, pa ma koliko se nametala, ne negira činjenicu koja govori o tome da je u naš privredni sistem ugrađena nekakva zakonomjernost koja osigurava da se investicije formiraju na znatno višem stupnju nego što je veličina stvarne akumulacije, i to ne samo domaće akumulacije, već uvećane za maksimalan priliv one iz inozemstva.

Od 1965. godine nadalje zaduživanje u inozemstvu se stalno ubrzavalo iz godine u godinu — iz plana u plan. Uvećavalo se, međutim, i inflatorno financiranje investicija, i to specifičnim metodima inflatornog formiranja akumulacije, a to je moralo otvoriti problem deficita i zaduženosti kao nemimoilaznog sredstva popunjavanja realne praznine. A ta praksa koja se pojavila i povećavala, kao posljedica one elementarne zakonomjernosti, gotovo da je onemogućila značajniji preokret u koncepciji privrednog razvitka i u ekonomskim odnosima s inozemstvom. Ona je uslovljavala to stalno punjenje praznina visokim uvozom op-

[4] Taj splet zabluda duboko je povezan sa našim nehtijenjem (ili nerazumijevanjem) da rasvijetlimo odnose monetarnog sistema.

Digitized by Google

reme i tehnologije iz inozemstva, a zatim i dalju tehnološku i reproduktivnu inferiornost i zavisnost, a u mnogome i potrebe za novim velikim investicijama.[5] Uostalom, takav zaključak potvrdile su sve analize naše uvozne zavisnosti.

Razvojnu politiku, u uvjetima takvih odnosa formiranja akumulacije, postajalo je sve teže usaglašavati. Usaglašavanje se postizalo, u pravilu govoreći, ekstenziviranjem programa i diobom nepostojećeg, a to znači zatvaranjem očiju pred činjenicom da mehanizam formiranja akumulacije i financiranja investicija omogućuje kuljanje nepostojeće akumulacije i nužno vodi sve težoj inflaciji i sve većoj ekonomskoj zavisnosti od inozemstva. Razvojna, a zatim i ekonomska politika time su bile paralizirane da reagiraju na svjetska privredna zbivanja. Ono što je ostalo kao moguće, to je politika uglavnom i poduzela. A to je nešto malo više uvoznih nameta, nešto više izvoznih stimulacija i nešto uvoznih ograničenja. A to, samo po sebi, i kad je poduzeto pravovremeno, nije moglo dati efekte ili je moralo dati i neke loše nuzefekte. Na automobilsku industriju ili industriju teških vozila i traktora, elektroniku i industriju takozvane bijele tehnike, kao i na naftnu privredu, farmaceutiku... razvojna i ekonomska politika nisu mogle uticati. Te grane su se, kao i sav onaj razvoj u baznim industrijama, uklapale u onaj temeljni mehanizam formiranja akumulacije i financiranja investicija i spajale s inozemstvom pronalazeći tu mogućnost financiranja, pa makar dušu i tijelo prodali đavolu: »*Après moi le déluge.*« U takvom stanju odnosa sve je trebalo nadoknaditi rebalansom unutrašnje potrošnje, koja je sve više pribivana na sud sramote. Hajka je počela s osobnom, zatim se prenijela na opću i zajedničku. Tek na kraju prenesena je i na jeftin novac, kapital i neadekvatnu valorizaciju tog faktora proizvodnje. A na vrlo visoku stopu investicija malo je tko obraćao pažnju. To se zamagljivalo, a stalno ponavljalo »malena je akumulacija«, a to kao da je bio poziv na cijeđenje akumulacije.

Gomile potrošnje

Ogromne su te gomile potrošnje. Prebrzo su one rasle i očito je da su pregoleme da se smjeste pod naš proizvodni svod. Trebalo bi ih smanjivati i stezati. Ali, čim taj proces samo malo krene, nešto počne da boli i ustanovi se da te gomile nisu puka prevelika kvanta i brojke, već da su u njima živi ljudi, pa se stoga te gomile ne mogu baš tako jednostavno smanjivati i od njih olako oduzimati pa nekakvim kolcima prenašati na točke

[5] Navedene činjenice upućuju nas na to da se ni ravnoteža naših ekonomskih odnosa s inozemstvom ne može ostvariti bez rješenja inflatornog financiranja investicija, a ovo bez reforme monetarnog sistema. Bez toga je i konvertibilnost dinara puka tlapnja. Isto tako, gotovo da je nemoguće samoupravno uređivanje deviznih odnosa bez tih razjašnjavanja. I ti odnosi padaju u rašlje istih odnosa i protivurječnosti bez obzira na htijenja.

Digitized by Google

manjkova ili urgentnih potreba. Posebno se to odnosi na osobne dohotke razasute posvuda i kad — u tim odnosima — pitanje valorizacije rada i uspoređivanja dolazi svom snagom do izražaja i snažno se odražava na rad. Slabosti tu prisutne su pogubne, posebno kad se slabosti i teškoće valorizacije rezultata pojedinačnog rada povežu s nemoći proizvođača da adekvatno formiraju svoj novčani dohodak. Utjecaj vrlo raznovrsnih i od njih neovisnih odnosa može izazvati osjećaj takve nemoći. Samo primjera radi ovdje bi se moglo nabrojiti promašene investicije na koje oni nisu uticali, deformirane odnose cijena, prevelike obaveze, pa među inim i one koje nazivamo ugovornim, a rezultanta su propisa, režima, pa i tehnike, na primjer plaćanja i kreditiranja koji su podvedeni pod konsideracije koje nedovoljno uvažavaju poziciju proizvođača i valorizaciju rada i rezultata rada. Osnovna pokretačka snaga društvene reprodukcije, bar po našem tumačenju odnosa reprodukcije, time se umrtvljuje. Njen interes za proizvodnjom i rezultatima te proizvodnje ubrzano slabi i premješta se na druge odnose, kao, na primjer, ostvarivanje prihoda bez rada ili na ostvarivanje prihoda po osnovu rada van temeljnog mjesta rada.

Očevidnost nestimulativnosti postojećeg sistema i odnosa valorizacije rada i rezultata rada, a i urgentnost potrebe stimulativnijeg nagrađivanja proizvodnog rada — izgleda (?) urazumila je do jučer vrlo opsjednute interpretatore inflatorne uloge osobnih dohodaka kao osnovnog faktora naše troškovne inflacije i nestabilnosti uopće. Težište ukazivanja prenijeli su na opću i zajedničku potrošnju.

Ta potrošnja evidentno je pregolem namet. Taj troškovni pritisak, prema kojem se društvo više nego neodgovorno odnosilo, stalno je jedno od izvorišta disparitetnosti naših nacionalnih troškova proizvodnje u odnosu na svjetske. Međutim, svi ti odnosi veličina, srazmjernih i nesrazmjernih, racionalnih i neracionalnih, izrasli su tokom vremena i gotovo se okamenili kao splet prava, prihoda i rashoda, a time i nacionalnih troškova proizvodnje. Lako je reći da su oni nesrazmjerno veliki. Teško je to izmijeniti a da se dublje ne zađe u mehanizam formiranja tih raznovrsnih oblika potrošnje i ne pronađe modalitet odnosa koji će ih obuzdavati i tokom vremena optimalizirati. Bez toga te kategorije potrošnje strše, i to samo jednostrano kao potrebe. A potrebe su uvijek veće od mogućnosti. Tako je i s onima u školstvu i u zdravstvu koje nikako da zadovoljimo. Tako je i s onim potrebama da se grade putevi, ulice, vodovodi i kanalizacije i očuva priroda ili izgrade novi proizvodni kapaciteti koji bi morali stvoriti novu proizvodnju roba, novi dohodak i nove prostore za zadovoljavanje potreba i zapošljavanje onog stalno pristižućeg kontingenta novog radno sposobnog stanovništva. Stoga se automatski stvaraju otpori svakom stezanju ovih rashoda iako je ono opće prihvaćeno kao nužno. Zbog otpora i problema koji se tu automatski javljaju proces stezanja teško napreduje. Brzo se on zaustavlja, sve se prolon-

Digitized by Google

gira, a problemi sve više bujaju. Novim naletom, koji slijedi nakon nekog vremena, ponovno se pokušava nešto postići. A i tada se traže sva moguća rješenja da se proces učini što bezbolnijim. Stoga ponovno akcija ne daje rezultat i sve se nastavlja dok se ne udari u zid.

Ideje o tome kako ovdje nešto postići formirale su se kod nas već davno kao ideje o razmjeni rada. Međutim, rezultat je izostao, a pojavile se i devijacije. Birokratizam i administriranje nadvladalo je odnos koji je tu tek trebao da se razvije. Izrasla je golema masa posrednika. Pojavili su se zbog toga i novi troškovi. Pravi naši *faux frais*. Birokratizam rađa sam sebe. I sada, sve to treba razmatrati. Moguće je tu nešto učiniti i uz pomoć revolta proizvođača, ali je pitanje neće li posljedice toga osjetiti i neke vitalne točke sistema društvene reprodukcije koje bi trebalo zaštititi. Stoga je i ovdje potreban osmišljeni pristup. Tada aktiviran pritisak dao bi veće efekte, a da ne uništava.

Prema tome, u vezi sa svim tim pitanjima nije spor u tome da li je potrošnja prevelika ili ne i treba li je smanjivati. Sporno je kako to postići i odakle krenuti. Upravo činjenica da smo bili svjesni potrebe mijenjanja i relativnog smanjivanja tih raznovrsnih oblika potrošnje, a da rezultati nisu postignuti, kao i činjenica da još uvijek postoje nezadovoljene neke akutne potrebe, nameće potrebu da se ovaj splet odnosa potrošnje preciznije razmotri. U prvom redu ne bi trebalo smetnuti s uma činjenicu da se razmah svih ovih oblika potrošnje odvijao kao dio procesa dubokog socijalističkog preobražaja našeg društva i snažne afirmacije socijalnih prava građana. To je napuhalo ovu potrošnju, vjerovatno, i prekomjerno. Međutim, kad su jednom uspostavljena sva ta prava i ti odnosi, oni su se dalje razvijali gotovo mehanički. Postali su okamenjena proporcija raspodjele. Nadalje, svi ovi oblici potrošnje formirali su se u uvjetima inflatorne klime. U toj klimi i stvarnosti treba ih promatrati. Ograničavanjem njihovog rasta u uvjetima porasta njihovih troškova dolazi do udara na osobni standard svih u njima zaposlenih — od učitelja, bolničarki do evidentičara i analitičara u nekom zavodu. Zbog toga, pri datim odnosima, morale su nominalno rasti i sve te potrošnje. Neke i realno. U sve to ubacivale su se olako i nove. One se ubacuju i danas, i to sve snažnije što je veći rascjep između realnih i nominalnih kretanja i što je veći učinak inflatorne prisilne preraspodjele u korist investicija, a na štetu osobnog ili društvenog standarda. Upadaju u to razne sanacije, socijalne intervencije i kompenzacije. I tako, ostaje se bez šanse da ovi oblici potrošnje budu ti koji će kompenzirati onaj prvi prodor. Iluzije iščezavaju. Pooštrena paljba širi se po administraciji i velikoj državnoj režiji. Ali do rezultata i tu je golem put.

Na ovakav razvoj razgoropađene potrošnje i nemoć društva da se nešto postigne dodatno i snažno djelovao je i način financiranja tih funkcija. Automatizam formiranja sredstava za tu potrošnju stvarao im je stalan prostor da se šire. Društvo se

Digitized by Google

i tu našlo uspavano. Nije iskoristilo ni onaj prostor koji se tu mogao stvoriti.

Mnogo toga ovdje bi se moglo navesti, pa i način formiranja njihovih prava, kao i način plaćanja »obaveza« prema tim sferama potrošnje. Sasvim je evidentno da su tu potrebne velike promjene kako ograničavanja rasta te potrošnje tako i u načinu njihovog financiranja, kako bi se smanjio odliv najkvalitetnijih likvidnih sredstava iz privrede koja taj odliv — dijelom sasvim nepotreban — mora nadoknađivati kreditima od banaka i povećavati zaduženost. A tu se radi o značajnim sredstvima. Međutim, ta pitanja su dugo bila potcjenjivana, a u jednoj inflatorskoj klimi i zamagljena. Danas su ti odnosi postali evidentni kao neodrživi. Međutim, ostaje pitanje kako djelovati na te rashode i ta prava i odnose. Za uspješniju akciju bit će potreban dugoročan program konverzije neproizvodnih rashoda ovih sfera. Bez takvog programa ostat će se na galami uz opasnost da se iz nužde ne poduzmu restrikcije koje mogu ugroziti i vitalne funkcije. Stoga može se reći da je tek pred nama organizirani naporan proces racionalizacije odnosa povezanih s ovim oblicima potrošnje. Taj tek na dužu stazu može dati određene rezultate.

Inflatorno formiranje investicionog klina

Kao što je već rečeno, u našim odnosima raspodjele postoji računski prostor za sve oblike potrošnje. Raspodjelom dohotka formiraju se — u pravilu govoreći — sredstva za osobnu, zajedničku i opću potrošnju. Isto tako, raspodjelom se formira i dio sredstava za investicije. Preostali dio sredstava za investicije formira se u toku procesa. Računski sve izgleda u redu. Međutim, u tom računu skrivena je greška na koju je u prethodnom poglavlju skrenuta pažnja. Upravo onaj dio sredstava koji bi trebao izražavati akumulaciju OUR-a, globalno promatrano, nije raspoloživ za investicije. On je, kao što smo istakli, već investiran u prometno-financijskoj sferi — u takozvanim financijskim plasmanima naših OUR-a. Zbog zanemarivanja tih financijskih plasmana dolazi do toga da se i sredstva koja su u njima angažirana tretiraju kao slobodan izvor sredstava za investicije, pa stoga dolazi i do manjka novčanih izvora sredstava za investicije u odnosu na bilansno iskazane izvore. Po stvarno raspoloživim izvorima investicije bi trebale biti gotovo za polovinu manje i tada bismo zaista trošili onoliko koliko imamo.

Pedantni analitičari i dobri poznavaoci ove materije vjerujem da će moći dokazati nepreciznost, pa i neke greške u ovoj mojoj analizi. Međutim, ovdje se — a to moram ponoviti — ne traži precizan odgovor o veličini tog manjka. Svrha ovih tentativnih razmatranja je da ukaže na činjenicu da je taj manjak postojao i da je on golem po razmjerima. Nevažno je da li je to 50 ili 30% u odnosu na bruto investicije u osnovna sredstva društvenog sektora. Uostalom, to se i ne može točno utvrditi.

Digitized by Google

Važna je činjenica da je postojao golem nesrazmjer. S tim u vezi za nas je isto toliko važno znati i to čime se i kako se punio taj nesrazmjer i koji je mehanizam tu djelovao. Naš je zaključak, a njega smo već naznačili, da se nerealnost dijela računskih izvora sredstava za investicije nadoknađivala mehanizmom kreditno depozitnog poslovanja — multiplikacijom depozita i njihovom ročnom transformacijom. Uvid u to može se steći analizom bilanci svih banaka.

Po podacima izrađenim u NBJ (15. IX 1980. godine: »Pregled o plasmanima i izvorima sredstava banaka...«), a te sam podatke koristio i u nekim mojim ranijim radovima u kojima sam skretao pažnju na »mehanizam vrcanja lažne akumulacije«, bilans dugoročnih izvora sredstava i dugoročnih plasmana svih banaka (narodnih, osnovnih i udruženih) izgledao je:

	Dugoročni plasmani	Porast	Dugoročni izvori	Porast	Razlika	Porast
	1	2	3	4	5	6
1966.	81,3		56,3		25	
1967.	90,5		66,8		24,3	
1968.	102,1		75,3		26,8	
1969.	99,9		71,1		27,9	
1970.	136,0	37,0	88,4	17,3	47,6	19,7
1971.	156,4	20,4	102,6	14,2	53,8	6,2
1972.	186,4	30,0	118,9	16,3	67,5	13,7
1973.	223,3	36,9	132,6	13,7	90,7	23,2
1974.	264,6	41,3	153,8	21,2	110,8	20,1
1975.	316,6	52,0	160,5	6,7	156,1	45,3
1976.	405,4	88,8	200,5	40,0	204,9	48,8
1977.	549,2	144,8	210,6	10,1	338,6	134,7
1978.	696,6	164,4	267,4	56,8	428,2	89,8
1979.	876,6	181,0	344,6	77,2	532,0	103,8

Što nam pokazuju navedeni podaci? Oni nam pokazuju da su tokom vremena kratkoročni izvori sve intenzivnije korišćeni za financiranje investicija i da je to uzelo razmjere koji su gotovo stalno uvećavani. Prirast dugoročnih izvora sredstava bio je vrlo spor, a porast dugoročnih plasmana vrlo brz. Sve veći dio prirasta dugoročnih plasmana financirao se iz kratkoročnih izvora. Zona emisije investicionih kredita bez adekvatnih izvora bila je sve veća. Osobito je to došlo do izražaja na prelasku u petogodišnji plan 1976—1980. godine.

Dakle, neadekvatno pokrivena razlika između dugoročnih plasmana i dugoročnih izvora postajala je sve veća. U poveća-

Digitized by Google

vanju te razlike izgleda da smo se zaista obezobrazili. U pomjeranju granice realnosti počeli smo jurišati u nebo. To je taj osnovni inflatorni izazov. Realnost je kao sila teže morala da nas vrati na zemlju.

Grafikon 2

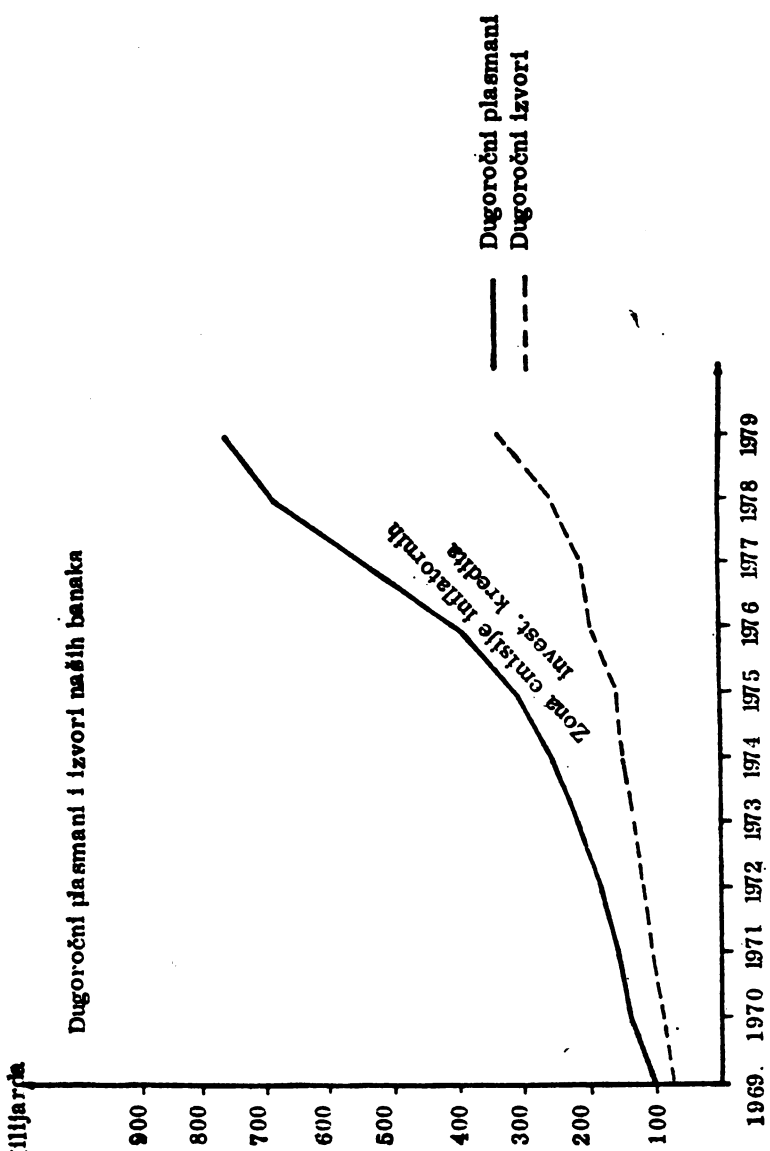

Digitized by Google

Investicioni krediti bez pokrića uzimali su sve većeg maha. Oni su tako povećavali onaj naš investicioni klin za koji prostora nije bilo. Moj, istina neprecizan, račun pokazuje da je u periodu 1976—1979. naš investicioni klin dvostruko veći nego što je to omogućavala stvarna akumulacija.

Grafikon 3

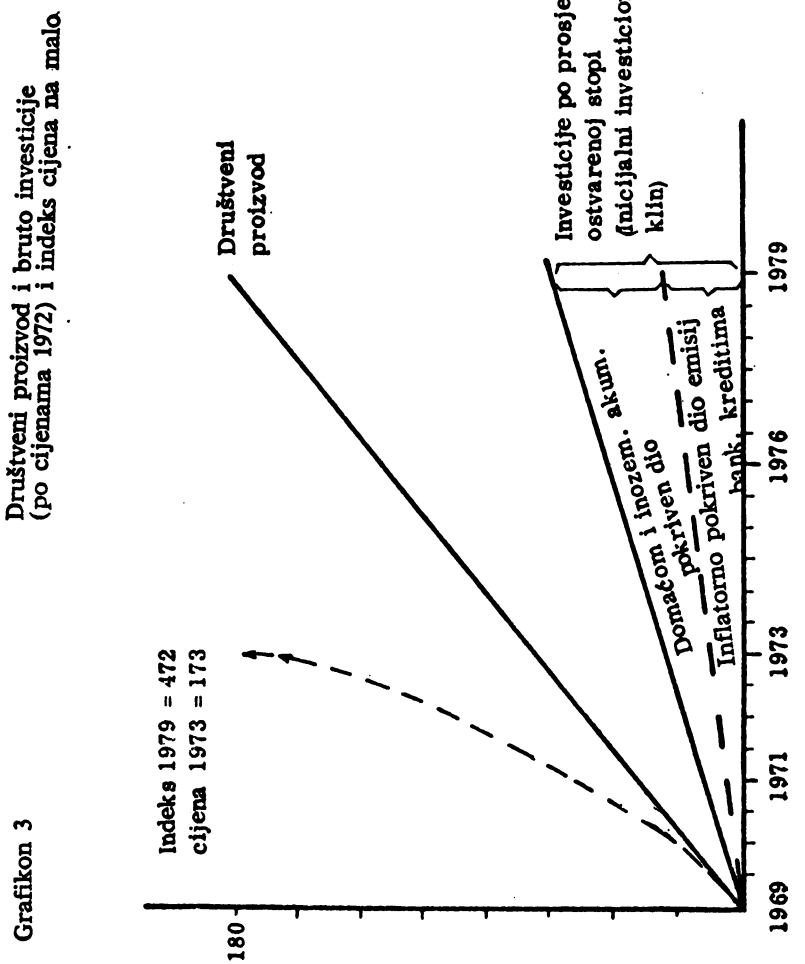

Digitized by Google

Naglašavam — račun je neprecizan. Ali, da li je i moguća preciznost kad se mnogo toga i ne zna. Tako, na primjer, vrlo malo znamo o pravoj funkciji dijela kratkoročnih plasmana, ali o tome posebno. Međutim, postavlja se načelno pitanje: da li uopće znamo kolike su investicije ako u njih uključujemo iznose koji bi morali izazvati podozrenje? Takav je, na primjer, slučaj sa investicijama u obrtne fondove koje 1974. godine, po oficijelnoj statistici, iznose 57,8 milijardi, a 1978. godine svega 26,7 milijardi, što bi moralo značiti, svedeno na cijene 1974. godine, svega 14 milijardi — dakle, četvrtinu od onih 1974. godine. A to nije za vjerovati. Međutim, ne ostaje drugo nego od tih podataka polaziti, pa onda to orijentaciono provjeravati, ali i tada uz mnogo zanemarivanja i pretpostavki. Takvu mogućnost provjere pruža nam analiza izvora sredstava i plasmana naših banaka.

Ta analiza nam pokazuje da je neadekvatno financirana razlika učestvovala u financiranju bruto investicija u osnovne fondove 1976. godine sa 36% (bruto investicije u osnovne fondove 137, a neadekvatno financirana razlika 48,8 milijardi). Godine 1977. to neadekvatno financiranje bruto investicija u osnovne fondove iznosilo je 75% (179 : 134,7), 1978. godine sa 37% (245 : : 90), a 1979. godine sa 35% (298 : 104). *Za sve te četiri godine zajedno to neadekvatno financiranje učestvovalo je sa 43,8%.* A time smo se znatno približili onom ranijem zaključku. Treba li dokazivati da je to morao biti taj osnovni snažan udar inflatornog karaktera koji je morao poremetiti sve odnose?

O navedenim proporcijama, koje je nemoguće precizno izračunati zbog mnoštva razloga, može se raspravljati. One se ovdje iznose orijentaciono da bi se pokazalo da je osnovana tvrdnja da su realne upravo takve proporcije inflatornog financiranja investicija. Ali, i kad se dopusti mogućnost greške u dešifriranju nekih složenih odnosa, ipak *ostaje činjenica da je mehanizam inflatornog financiranja investicija posredstvom emisije investicionih kredita bez pokrića uzeo toliko maha da je to moralo dovesti do problema.* Te investicije bez pokrića odnosile su robe sa tržišta i formirale novu snažnu kupovnu moć, stvorile deficite i oni su se punili zaduženjem i uvozom, ali i poskupljenjima — sve većim i sve težim. Investicije su bile sve skuplje. Sve su veća bila i prekoračenja. Sve je teže bilo naći i ono formalno pokriće, a da ne kažemo ono realno — robno. Rokovi izgradnje stoga su postajali sve duži, iako kod nas nisu nikada bili kratki. Neaktiviranih investicija imamo i previše, a onih neoptimalnih, nezaokruženih — da se i ne govori. Efekt svega toga bilo je nemoguće apsorbirati bez poremećaja. Ne potcjenjuje se time ostalo i ne zanemaruje sve one ostale rupe kojima je pristizala nestabilnost. Naročito ne one kvalitativne faktore poremećaja koji su se odrazili u upotrebi akumulacije.

Takvi razmjeri inflatornog financiranja investicija, bez obzira da li se radi o nekoliko procenata više ili manje, bili su otrov koji je naš privredni organizam primao, a nije mogao apsorbi-

Digitized by Google

rati bez poremećaja. On je bio, rekli smo, inicijalan, na njega se sve ostalo samo nadovezalo. I ono u ostaloj potrošnji, pa i ono što je još značajnije, a to je gubljenje kriterija. Sve je postalo neosjetljivo na trošak i oni su se kotrljali i prevaljivali. Kriteriji rada i investiranja time su bili rasklimani. *Odatle je morala sukljati sve jača inflacija, a s njome novi poremećaji u kriterijima, efikasnosti i racionalnosti, pa i sve veća inflacija.* Tako se ona ubrzavala.

Ovdje bismo sada mogli otvoriti prostor za veliku raspravu o prirodi ročne transformacije bankarskih izvora, pa i uvažiti da je u određenom stepenu ona i nužna. Ali je uvijek u pitanju njen stepen, a on bi se morao izvoditi iz preciznijih razgraničenja koja bi obuhvatila bar tri stvari. *Prvo*, koliko je u kratkoročnim plasmanima skriveno dugoročnih plasmana. Naime, sasvim je poznato da takvih formalno kratkoročnih plasmana koji su u funkciji investicionih plasmana imamo mnogo. *Drugo*, koliko su dugoročni izvori zaista dugoročni, a koliko su oni rezultat »fabrikacije«. I ovoga imamo podosta u našoj praksi. Za veličinu prvog i drugog trebalo bi povećati ovdje naznačene veličine inflatornog financiranja investicija. *Treće*, trebali bi znati i to koliko je u kratkoročnim izvorima skriveno stabilnih, faktički dugoročnih sredstava. Znamo da i toga ima u kategoriji takozvanog *quasi* novca. Za toliko bi trebalo smanjiti ovdje naznačene veličine inflatornog financiranja. Međutim, ne vjerujem da bi ovo premašilo one veličine koje bi trebalo dodati inflatornom financiranju investicija. Sve to je nemoguće precizno izračunati. Spominjem to zbog onih koji osporavaju moje teze o inflatornom financiranju investicija posredstvom investicijskih bankarskih kredita bez adekvatnog pokrića, koje smo ja i moji suradnici nazvali investicionim emisijskim kreditima.[6]

Pitanje se postavlja: nije li to moralo biti najsnažnijim generatorom neravnoteže i onog njenog izraza koji se naziva inflacija, ali i onog koji se naziva deficitom platne bilance?

Geneza raskoraka investicija i realne akumulacije i monetarni sistem

Sa stanovišta sistema promatrano, a i sa stanovišta buduće politike, sasvim je nedovoljno reći da je tu u igri mehanizam silovite ročne transformacije izvora sredstava. To bi moglo ostaviti dojam da je problem moguće riješiti smanjivanjem stope ročne transformacije kratkoročnih izvora u dugoročne plasmane, a time

[6] Kako je zbog navedenih razloga gotovo nemoguće izračunati pravu veličinu ročne transformacije izvora sredstava, jedino što ostaje to je iskustvo. Ako bismo kazali da je ono što se zbivalo nakon reforme 1965. godine moglo biti nekakva orijentacija, tada bismo mogli doći do zaključka da je sve ono što je prešlo te razmjere bilo puko dolijevanje ulja na vatru. Ali daleko sam od svake pomisli da se problem inflatornog financiranja može riješiti kvantitativističkim shemama.

Digitized by Google

ne vjerujem da bismo mogli djelovati na ponašanja, kvalitativne faktore privređivanja i pomamnu tražnju za investicionim kreditima banaka. Odnosi otuđenosti procesa formiranja akumulacije i njene upotrebe bi i dalje ostali. *Stoga problem inflatornog financiranja treba smjestiti u kontekst sistema samoupravnih odnosa reprodukcije i samoupravnog sistema financiranja.*

Multiplikacija depozita, kao i ročna transformacija izvora sredstava u bankama, kao izraziti instrumenti otuđenja procesa formiranja akumulacije i njene upotrebe, nezamislivi su bez totalizacije kreditno depozitnih poslova. Totalizacija kreditno depozitnih poslova je ta koja omogućuje multiplikaciju depozita, a zatim i sve ono manipuliranje cjelinom sredstava reprodukcije. Da bi taj snažni proces multiplikacije i ročne transformacije, a time i vladavine nad proširenom reprodukcijom, mogao da se odvija, potrebno je da mehanizam kreditno depozitnih poslova banaka obuhvati cjelinu sredstava reprodukcije. Tek na toj osnovi moguće je izbrisati granicu emisije potrebne količine novca i emisije novčanog kapitala bez pokrića.

U toj totalizaciji kreditno depozitnog poslovanja nikakav investicioni kredit ne umanjuje potencijal banke. Svaki kredit ostaje u sferi depozitnog poslovanja banke. Na takav način ni on ne suzuje mogućnost multiplikacije i mogućnost ročne transformacije. Ovdje ne dolazi do smanjenja potencijala kao što se to događa u sistemu odvojenog kratkoročnog i dugoročnog poslovanja ili u sistemu investicionih banaka koje za račun klijenata emitiraju akcije, a ne depozite. Obrnuto, ovdje se potencijal stalno povećava. Međutim, statistika novčanog opticaja doživljava sve te promjene samo kao prelijevanja koja mogu biti gotovo neutralna sa stanovišta novčanog opticaja kad ga se snima na kraju određenog perioda. Sve one konvulzije koje su u toku perioda nastupile, a koje se računski međusobno potiru, ostaju nezabilježene na snimci opticaja — kao da ih nije ni bilo. Tek u bilancama banaka ostavljaju trag u raskoraku strukture izvoza i plasmana. A to je taj olujni kumulus koji se razvija.

Do multiplikacije depozita i transformacije njihove ročne strukture dolazi pod pritiscima, jer svatko ima pravo da traži novac. Ništa tu nije objektivizirano. Svi su »ravnopravni« u tome da traže. Gotovo u jednakim uslovima su oni koji traže monetizaciju svojih potraživanja po osnovu već proizvedenih i društveno priznatih vrijednosti kao i oni koji traže monetizaciju svojih promašaja, gubitaka ili projekata. Pod utjecajem »potrebe« da se zadovolji i ova potonja tražnja za novčanim kapitalom moraju biti upotrebljena i sredstva onih prvih, pa se onda i oni moraju kreditno napajati. Tako se stvara sve veći nesrazmjer tražnje i ponude novčanih sredstava, a taj nesrazmjer zatim pritiska i banke da u sve veći ponor (nesrazmjer) ubace dodatna sredstva. Bankarsko kreditni mehanizam je tu samo društveni servis određenog poretka odnosa u društvenoj reprodukciji u kojoj je društveni kapital uglavnom anoniman. Moglo bi se reći da je ona tu slijepo oruđe nesamoupravne zakonitosti u odno-

Digitized by Google

sima reprodukcije. To naglašavam da se i ovaj put sve ovo ne shvati kao napad na banke, pa ću, po ne znam koji put, ponoviti da onu ubistvenu enormnu masu kapitala bez pokrića nisu izvrcali ni vladari ni bankarci. Ona je izvrcana mehanizmom koji se spleo sa svim i svačim, pa, među inim, i pritiscima. Također i dobrim namjerama i potrebama. I to mu je veliko opravdanje. Optužnica, pak, polazi odatle da se nije ni mogao splesti sa samoupravljanjem i s onom neumitnom realnošću koja čini da su akumulativne sposobnosti privrede u određenom periodu objektivno dane i da ih se ne može povećati štampanjem novca i kredita. A ovdje se radilo upravo o tome da se postigne nemoguće. Iza »nedužne« ročne transformacije krila se emisija kapitala bez pokrića — multiplikacija i ročna transformacija depozita. Stoga banke i nisu bile u stanju nego da izvrše preraspodjelu postojeće akumulacije i postojećeg dohotka. I svatko je bio potkradan da bi se isfinancirale te neproporcionalno velike investicije. Time se zamutilo i poremetilo sve odnose formiranja i upotrebe akumulacije i dohotka. Ne na korist, već na štetu stabilnosti i samoupravljanja. To je izraz nesamoupravne zakonitosti u formiranju akumulacije, a ona je povezana s načinom formiranja novčanog dohotka u našem sistemu koji nikako da se osamostali. I to je bitno. U tome ga sputava u prvom redu monetarni sistem koji karakterizira kreditni oblik emisije. Zatim i režim sredstava i sistem plaćanja. I, na kraju, kreditni sistem koji sve te i onako preuveličane potrebe još više uvećava i međusobno izjednačuje. *Svi ti odnosi monetarnog i kreditnog sistema, režima sredstava i načina plaćanja, za neke naše teoretičare su nepoznanice ili fakta marginalnog značenja, pa ih zanemaruju.* Stoga oni i klize na zaključak o jalovom samofinanciranju i jeftinom novcu i dolaze do spasonosne ideje o realnoj cijeni kapitala, s tim da realnu cijenu ne izvode iz složenih odnosa u monetarno-kreditnom sistemu i režimu sredstava, već samo iz odnosa stope inflacije i kamate. Sistem oni ne vide. Međutim, upravo sistemski defekt stvarao je osnovicu za pojavu velikog kvantitativnog nesklada, a i onog kvalitativnog poremećaja u odnosima reprodukcije i njenim pokretačkim snagama. *Prvi poremećaj se može kvantificirati. Ali i to ne sasvim precizno. Onaj kvalitativni se ne može kvantificirati, ali je po posljedicama još porazniji.* Naime, sistemom je omogućeno da se, kao dominantan, formira enorman anonimni kapital (bez pokrića) raspoloživ za distribuciju. I on se distribuira za sve i sva, pa i za investicije. Oko njega su se svi jagmili. U toj jurnjavi gotovo da i nema bezgrešnih. Pomoću njega financirane su gotovo sve nove velike investicije. Investicije bez oca i majke. Danas te investicije kao mulad pripisujemo društveno-političkim faktorima. Iz te distribucije porađala se i investiciona suboptimalnost, neracionalnost i neodgovornost, a odatle i novi inflatorni impuls. Sve te suboptimalne investicije povećavale su energetsku snagu inflacije. I to je danas očito. Mnogi od tih objekata mogu živjeti samo u autarkičnom zabranu, i to tako da u troškove drugih ugrađuju svu svoju neracionalnost.

Digitized by Google

Međutim, taj dominantni anonimni kapital ne obuhvaća samo izvore sredstava za investicije koji su stvoreni inflatornom multiplikacijom i ročnom transformacijom. On — pored te goleme mase sredstava koja proizlaze iz emisije *ex nihilo* i transformacije ili prisilne preraspodjele i posteriorne inflacije na teret svih — obuhvaća i svu onu veliku, a teško opredjeljivu zonu sredstava mnoštva vlasnika bez utjecaja, pa gotovo i sve depozite privrede koja je zavisna od eksternih izvora financiranja, a to znači upravo ovih anonimnih izvora sredstava u bankama. Sva sredstva i gotovo sve odluke, osim iznimnih slučajeva, vezana su na onaj dominantni dio. To pravilo ne negira činjenica što se poneka organizacija udruženog rada nametnula, pa može da iz banke iscijedi sredstva gotovo za sve svoje projekte, počevši od onih za proizvodnju drvenih konjića ili fabriciranje Alajbegove slame.

Čitav sistem udruženog rada udara u ove odnose financiranja reprodukcije. Njegovo ostvarenje postaje nemoguće a da se ne odstrane navedeni defekti u sistemu formiranja akumulacije i financiranja reprodukcije i sve to ne transformira. Međutim, od te transformacije nema ništa bez transformacije monetarnog, kreditnog i bankarskog sistema i bez toga da se provedu s tim u vezi i promjene u sistemu plaćanja i režimu sredstava.

Prava erupcija kapitala bez pokrića do koje je kod nas došlo pokretala je glad za razvojem, ali ona je omogućena zahvaljujući mehanizmu kreditno depozitnog poslovanja banaka. A taj mehanizam smogao je snagu da je pokrene samo na osnovu prethodne totalne centralizacije cjelokupnog društvenog novčanog kapitala. Bez te centralizacije ni taj mehanizam ne bi mogao izbljuvati takvu lavinu investicijskih kredita bez pokrića. Pokriće je on nalazio u sredstvima svih koja je na takav način rastapao. Rastopljen je time bio i depozit malog štediše, novčani dohodak i štednja svakoga bez izuzetka. Od te »kazne božje«, ili cijene za taj nesrazmjer u emisiji investicionih kredita, pobjegao je samo onaj tko je svoj novčani dohodak ili štednju uspio utrapiti drugome transformirajući ih u perspektivniju imovinu ili devize.

Međutim, kakav smo do sada odgovor dali svima onima koji su oštećeni? Godinama im objašnjavamo da je to posljedica toga što trošimo više nego što zarađujemo, *a nikako da kažemo precizno o čemu se tu radilo.* Svi, i oni najnepotrebniji u društvu, pa i lopovi, živjeli su na osnovu raspodjele. Jedino se mehanizmom emisije kredita, i to u prvom redu bankarskih investicijskih kredita, mogla preskočiti ta barijera raspodjele postojećeg — a tu smo dobro preskočili. *I tu ne postoje ni velike ni male dvojbe.* Upravo na osnovu toga su i mogli tako silovito da se uvećavaju i ti bilančni potencijali naših banaka koji su se u roku od deset analiziranih godina uveličali za deset puta, da bi se pri tome iz njih sa 1.191 milijardom kratkoročnih izvora odobrilo 659 milijardi kratkoročno, a sa 344 milijarde dugoročnih izvora odobrilo 876 milijardi dugoročnih kredita. Jedino obja-

Digitized by Google

šnjenje svega toga je u neodmjereno silovitoj transformaciji kratkoročnih depozita u dugoročne investicijske kredite. *Time je probivena barijera raspodjele i samo tako se može objasniti da smo trošili više nego što smo imali.* Isticanjem navedenih činjenica ne negira se da smo i neracionalno trošili u druge svrhe, za takvo trošenje olako teretili troškove proizvodnje kako bi se formirala sredstva i za takve rashode, čime smo suzili akumulaciju. I ta činjenica stoji, ali ona ne opravdava postupak inflatorskog financiranja investicija. Jedino opravdanje moglo bi biti da je to slijepo samokažnjavanje društva — pokušaj slijepe neutralizacije i kažnjavanja svih onih koji su preveć zašli u odnose raspodjele. To se katkada tako i opravdava u početnim fazama inflacije. Međutim, ne vjerujem da je to moguće pravdati u našem slučaju. Stoga taj mehanizam treba zakočiti. Međutim, zbog onih kvalitativnih obzira koje proces formiranja akumulacije ima na način njene upotrebe, potrebno ga je i transformirati.

O moćnom mehanizmu otuđenja akumulacije pisali smo ne jednom. Dokazivali smo da je vrlo nizak stupanj samofinanciranja i da to ima dalekosežne implikacije na formiranje racionalne poslovne i razvojne politike naših OUR-a, a i na ekonomsku logiku financijskih i razvojnih institucija ovog društva. Visok stupanj financijske zavisnosti OUR-a od kredita banaka zamagljuje njihove rezultate poslovanja, a time aktivira negativne odnose financiranja po principima ne uvijek opravdane solidarnosti. *Promašaji i gubici, kao i loš rad, izjednačavaju se sa onim najpozitivnijim rezultatima. De facto se monetiziraju na isti način. Često oni loši dobivaju i prednost.* Sve se to financira na teret najpropulzivnijih. Kreditni odnos buja, a s njime neodgovornost i troškovi kamata. Već sama činjenica da je kamata na kredite koju je privreda platila iznosila 1979. godine 51.615 milijuna dinara — govori dovoljno. Samo ta masa sredstava gotovo da je jednaka izdvajanjima privrede u poslovni fond. Kad se tome dodaju umrtvljena sredstva privrede na raznim računima, pa zatim ona koja se talože na računima SIZ-ova neprivrednih djelatnosti i društveno-političkih zajednica, dobiva se financijska slika odnosa koji direktno protivurječe odnosima samoupravljanja i težnji da radnici u OUR-ima odlučuju o cjelini dohotka. *Upravo na toj bazi otuđenja vrca se onaj kapital bez pokrića koji se razlijeva mimo samoupravnih odnosa.*

Monetarna politika tu vrlo malo može da napravi. Tek kad bi postala vrlo restriktivna, mogla bi obuzdati taj proces kreacije kapitala bez pokrića. *Ali prije toga sputala bi proces tekuće reprodukcije od bankarskih kredita zavisnih OUR-a.* Stoga se ona pretvorila u nemoćnog pratioca jedne stihijske zakonitosti ekspanzije investicija. Ona sve to, u pravilu govoreći, posteriorno slijedi sankcionirajući ona inflatorna bujanja novčano-cjenovnog izraza sume transakcija, pa se i kaže da je u svemu tome neutralna i nevina. U međuperiodu proces ekspanzije investicija se ipak odvija, a to je omogućeno ubrzanjem opticaja date koli-

Digitized by Google

čine novca koje se ostvaruje aktiviranjem mnoštva novih još nedovoljno istraženih odnosa, načina plaćanja i poslovnih kombinacija po sistemu velikih zatvorenih krugova unutar kojih jedno plaćanje likvidira čitav lanac transakcija. Naši monetaristi ove pojave još nisu uključili u svoje analize. *Stoga se neki od njih i čude, a neki i ne vjeruju u mogućnost prekomjernih investicija uz »proporcionalnu« masu novca u opticaju.* Dokazuju stoga da je novčana masa samo slijedila porast sume robno-novčanih transakcija. Takav uzak monetaristički pristup onemogućuje im da sagledaju zbivanja u procesu formiranja akumulacije i njene upotrebe i sve one promjene odnosa do kojih zbog toga dolazi. Na signal da opada likvidnost banaka i privrede oni stoga gledaju jednostrano. To je za njih signal da je monetarna politika restriktivna, a ne vide da je to posljedica toga što je investiciona sfera bila ekspanzivna i da je jedino moguće rješenje u tome da se ona podvrgne kontroli. A ta kontrola je neostvariva bez transformacije mehanizma koji je omogućuje. Međutim, umjesto da se pažnja usmjeri u tom pravcu, ona se jednostrano usmjeruje na osnovne ćelije privrednog života — OUR-e u privredi. Javljaju se stoga ideje o potrebi disciplíniranja tih ćelija, ali ne u smislu poštovanja zakonitosti, već u smislu novog oduzimanja podloge za samostalnu njihovu aktivnost. A ta linija suprotna je samoupravljanju. Ona vodi centralizmu i predstavlja najveću opasnost za prodor odgovornosti i efikasnosti. A i jedno i drugo nam je i te kako potrebno.

S navedenim ponovno smo prišli monetarnom sistemu i potrebi njegovog mijenjanja. Nadošli smo na temu likvidacije kreditno depozitnog mehanizma kao emisionog sistema. A na toj temi sam do sada potrošio mnogo tinte i papira da ne bi trebalo to ponavljati i to tim više što je u Ekonomskom institutu u Zagrebu završen rad koji, uz ono opće, sadrži i prijedlog operacionalizacije.[7] Bez promjena za koje se tu pledira nezamisliv je perspektivan razvitak socijalističke robne proizvodnje na osnovama samoupravljanja. Novi emisioni mehanizam potreban nam je, kako je to rekao E. Kardelj još 1975. godine, zbog »društveno-svojinskog karaktera robe i vrijednosne razmjene na našem tržištu, gdje ne stoji tu jedan prema drugome kapital prema kapitalu, profit prema profitu, nego pojedinačni rad prema pojedinačnom radu, odnosno vrijednost koju je on stvorio u okviru jedinstenog udruženog rada i jedinstvenog dohotka udruženog rada... Novi monetarni sistem... je i početak... prevladavanja buržoaskog prava na našem robnom tržištu, u našoj robnoj proizvodnji. To bi bio početak kretanja u onom Marksovom pravcu...«[8] Počeli bismo se okretati oko sunca rada. A tada bi inflatorni pritisak morao brzo iščeznuti. *Sistem cijena lakše bi našao svoje pravo težište i snage koje bi ga držale svojim ve-*

[7] »Novi emisioni mehanizam na osnovi nekreditnih monetizacija«, ožujak 1981.

[8] E. Kardelj, Neautorizirani stenogram brionskih diskusija o monetarnom sistemu (18. VI 1975).

Digitized by Google

zama. Tada bi mogle da se privedu kraju i ove ubistvene polemike oko sistema deviznih odnosa. Neizmanipulirani novčani dohodak koji za svoju pretpostavku ima monetizaciju društveno priznatih vrijednosti — kao početak samoupravnog formiranja dohotka — i ugrađeni samoupravni sistem uređivanja cijena omogućavali bi da i devizni dohodak, isto kao i novac, izgubi svoje fetišizirano značenje. Devizni dohodak mogao bi da postane puka tranzitna kategorija novčanog dohotka koji se formira zavisno od rezultata rada. Prostora za samoupravno uređivanje svih odnosa tek u tom ambijentu moglo bi biti dovoljno. A tu perspektivnu praksu samoupravnih proizvođača ne bi bilo potrebno sada izmišljati. Možemo je samo naslućivati. Ono što je bitno, to je da bi novi odnosi u formiranju novčanog dohotka proizvođača — čvrsto povezani sa procesom stvaranja vrijednosti — onemogućavali onu famoznu potrošnju bez pokrića. Time, načelno govoreći, i sve te brojne deficite, pa, među njima, i onaj platne bilance. Bio bi to onaj pravi poželjni ambijent koji bi omogućio samoupravnu cirkulaciju novčanog dohotka, pa i deviza, konvertibilnost dinara i stabilnost.

I da se zaključi: Emisija bankarsko-investicijskih kredita bez pokrića produkt je sistema otuđenosti procesa formiranja dohotka i akumulacije. Ona je izraz voluntarizma koji deformira sve tokove, pa i novčane. Novčani tokovi, a u tome i tokovi formiranja akumulacije, umjesto da se formiraju u čvrstoj sprezi sa realnim odnosima, formiraju se pod tim voluntarističkim utjecajem. Proizvođači postaju stoga zavisni. Distribucija je osnova procesa. Zbog svega toga se i pledira za reformu monetarnog sistema kako bi se onemogućilo odvajanje novčanih tokova od procesa formiranja dohotka i stvarne akumulacije, a time i emisija novca i novčanih kredita bez pokrića. Funkcioniranje sistema na novoj osnovi koja onemogućuje emisiju novca bez pokrića — preraspodjelu i otuđenost — stvara mogućnosti da se i drugi odnosi prilagode odnosima samoupravljanja. Eliminirao se time anonimni kapital i sadašnji bankarski kreditni mehanizam kao dominantan faktor financiranja reprodukcije, a to znači i kapital-odnos. Sistem udruživanja rada i sredstava dobiva svoju materijalnu osnovu. Taj sistem omogućuje pojavu mnoštva novih odnosa među samostalnim i međuzavisnim proizvođačima. U tim uvjetima postaje moguća i politika takozvane realne kamatne stope kao dodatnog faktora stabilizacionih kretanja i njihove veće efikasnosti. Ali, isto tako, postaju mogući i društveni odnosi među proizvođačima. Svi ti odnosi diktirani su njihovim interesima i ocjenama.

I da nam ponovno ne primijete ono što i sami dobro znamo. Tim promjenama ne povećava se akumulacija jugoslavenske privrede. Ne, ona se ne povećava, ali se povećava akumulativna sposobnost, i to zbog promjene onih odnosa koji su bitni za veću odgovornost, racionalnost i efikasnost.

Digitized by Google

Ukazivanje na inflatorno financiranje investicija *ne znači pledoaje za neku prepolovljenu stopu investicija.* To ukazivanje ide prvenstveno za tim da se formiranje i upotreba akumulacije urede na drugi sistemski način. U tom pravcu bio je usmjeren i sav napor ovog društva da razvija odnose samoupravljanja. Bez tih promjena ekstenzivne investicije i visoka stopa investicija nameću se same po sebi i probijaju snagom koju je nemoguće spriječiti bez zastoja u privrednom razvitku. Promjenama u sistemu formiranja akumulacije stopa investicija sigurno bi bila manja, ali efikasnost investicija morala bi biti mnogo veća. Stoga bi ta promjena i to smanjenje stope investicija moglo da se izvede bez privrednog zastoja, koje se kao potencijalna mogućnost može naslutiti u privredi koja je navikla na ekstenzivno investiranje uz velike investicije. Tu potencijalnu opasnost može se neutralizirati mehanizmima samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja o razvoju. Tome može doprinijeti i ona nužna akcija nemilosrdnijeg oslobađanja od nabujale neracionalne neproizvodne potrošnje koja je razlivena u našem društvu odozgo do dolje. U tome valorizacija svačijeg rada, proizvodnog i neproizvodnog, ima poseban značaj. Jer sve što je pred nama mora biti kretanje k radu, a ne potrošnji na račun drugih ili nepostojećeg. Međutim, samo novi sistemski odnosi, koji su u ovom društvu jasno naznačeni, stvaraju osnovu za takvo kretanje. Te nove sistemske odnose treba stoga razvijati, a pretpostavku za takav razvitak čini reforma monetarnog sistema — reforma upravo onih sistemskih odnosa koji su do sada potcijenjeni i smatrani drugorazrednim.

Digitized by Google

Adolf Dragičević

Stanje i zadaci naše političke ekonomije

Ekonomska znanost je u krizi — uvjeravaju nas misaoni i djelatni ljudi, istraživači i praktičari, znanstvenici i političari. Poklič zvuči kao beznadni vapaj nemoćnih da nađu lijeka suvremenim nedaćama i izlaz iz zastarjelih oblika materijalnog života. Kao da se u njemu traži opravdanje za neukrotive događaje i oskudne ideje. Uz to nosi u sebi još dvije skrivene poruke: uvjerenje da se bez nauke ne može više odvijati normalni materijalni život zajednice i priznanje da ekonomska znanost uvelike zaostaje za događajima i potrebama suvremenog prijelaznog društva.

Konstatacija se ipak, koliko god bila točna, najmanje odnosi na političku ekonomiju. Malo je od njene slave ostalo da bi u krizu zapalo, a ono što se doista nova na tom polju rađa pod takav sud ne potpada. Na žalost, malo je takvih novina da bi mogle biti utjecajnije u teoriji i zbilji suvremene društvene kulture, pa i to zaostajanje uvjerljivo potvrđuje da se iz krize ne može izići bez političke ekonomije. Zato je njena kritika — kritika njenih učmalosti i stavova i kritika svijeta koji treba da proučava u potrazi za boljima odnosima proizvodnje života — neobično važna u ovo naše doba i zapravo je nezaobilazna osnova

Digitized by Google

njenog konstituiranja i razvijanja u skladu s društvenim postignućima.

Nekadašnja kraljica društvenih nauka, kako je Hegel govorio, »dika ljudskog roda«, decenijama tapka u mjestu — služeći vjerno tekućoj politici i mijenjajući olako ideje i stavove sa svakim njenim radikalnijim zaokretanjem. Zaostajanje u našoj sredini utoliko teže pada jer su stvoreni ipak povoljniji okviri — doduše, ne još kakvi bi trebali biti — za samostalniji i slobodniji znanstveni razvoj. Uz to s ubrzanim širenjem visokoškolskih ustanova umnožile su se katedre političke ekonomije na sveučilištima s impozantnim brojem suradnika i nastavnika kojima je to zanimanje jedini poziv. Rezultati su, unatoč tome, ispod svakog očekivanja.

Tjeskobu izaziva saznanje da katedre političke ekonomije postaju pribježišta velikog broja neradnika koji bez znanja i znanstvenog potvrđivanja lako zaposjedaju gotovo svako upražnjeno mjesto, zadržavaju ga i čak napreduju bez teškoća. I to je slika stanja. A kad se jednom učvrsti, i ova oblomovština — kao i svaka druga — zakonito teži proširenju, s izgledima da svoj porok naturi javnosti kao prvu vrlinu sveučilišnog zvanja. Pogoduje tome i stav politike kada tom dijelu znanstveno-nastavnog staleža pruža pasivnu, pa i aktivnu podršku, i pokazuje spremnost da toleriranjem ograničenosti i neaktivnosti nagradi slijepu poslušnost.

Dogodilo se tako da od nekih gotovo tisuću nastavnika i suradnika na katedrama političke ekonomije tek nekoliko desetaka znanstveno djeluje i susreće se u naučnoj publicistici. Paradoksalna je pojava — pa i ova naša kritika — da se na red poziva upravo tu aktivnu manjinu i — da se pod lupu stavlja njenu znanstveno-istraživačku rabotu. Tako »znanstvenici-neradnici« i na ovaj način postaju nagrađeni. Razumljivo je stoga da se u prigovorima onima koji rade, pa griješe, kritičar teško othrvava nelagodnom utisku da čini veliku nepravdu. Tim više jer skreće pažnju na ono što je po njegovu sudu loše, pa tako izgleda kao da zanemaruje i osporava njihovo korisno i plodonosno djelovanje. S tim ogradama i upozorenjima treba gledati i na ovaj osvrt na našu *»akademsku« političku ekonomiju.*

Nezadovoljstvo njenim postignućima i djelovanjima dolazi redovito do izražaja u svim prosudbama i ocjenama. Predbacuje joj se sterilnost, dogmatizam, vulgarnost i apologetika — zastarjelost materije koju izlaže, slijepo prepričavanje starog štiva, krivo posredništvo u interpretiranju klasičnih djela, bijeg od vrućih tema, zaboravljanje čitavih oblasti znanstvenog istraživanja, bavljenje prakticističkim pitanjima, nasjedanje stranim utjecajima, neuvažavanje modernih istraživačkih metoda, zalaženje u druga znanstvena područja, nekritičko odnošenje prema vlastitim postignućima i društvenim procesima itd.

Dvije ocjene naše akademske političke ekonomije zaslužuju naročitu pažnju.

Digitized by Google

»U okviru prvog talasa antidogmatske obnove marksističke političke ekonomije, krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina, izlaganje ove discipline, uz oslonac na izvorni Marksov metod, dobilo je oblik koji manje-više predstavlja i danas vladajući manir u našoj akademskoj političkoj ekonomiji. Ali napuštajući metod izlaganja 'po formacijama'... naša politička ekonomija je dospela u drugu krajnost... Odsustvo dijalektičkog razvijanja ekonomskih kategorija, koje istovremeno predstavljaju istorijsku konkretizaciju njihovog sadržaja, svelo je ovaj pokušaj reforme naše akademske političke ekonomije na spoljašnji, didaktički aspekt.

Takav razvoj naše marksističke političke ekonomije imao je za posledicu ograničeno kritičko dejstvo u odnosu na drugi pravac razvitka naše političke ekonomije, koji svoju inspiraciju nalazi u neoklasičnoj kritici građanske ekonomije. Oslanjajući se na složeniji merno-analitički instrumentarijum, tražeći način za uspostavljanje eklektičkog spoja liberalizma (sitnoburžoaskog socijalizma) sa odgovarajućom interpretacijom marksizma, ovaj pravac u našoj političkoj ekonomiji je, s dosta uspeha, naročito tokom šezdesetih godina, konkurisao 'oficijelnoj' akademskoj marksističkoj političkoj ekonomiji.

Na taj način, osnovno obeležje naše savremene akademske političke ekonomije jeste — neprevladani dogmatizam, odsustvo naučno-teorijske analize modernog društva kao jedinstvenog, dijalektičkog procesa razlaganja građanskog i uspostavljanja novog udruženog načina proizvodnje.

Ovaj dogmatizam provejava, pre svega, kroz 'podelu' političke ekonomije na onu koja se bavi 'kapitalizmom' i onu koja tretira 'socijalizam'. Ova podela isključuje iz predmeta istraživanja ove nauke upravo ona prelazna, živa područja, puna stvarnih društveno-ekonomskih protivrečnosti, u kojima se ispoljava duboka dijalektika današnjeg sveta... Ako ove praznine u našoj političkoj ekonomiji imamo u vidu, postaje jasno zašto neka principijelnija, apstraktnija pitanja političke ekonomije socijalističkog društva ostaju bez potpunije konkretizacije i interpretacije na osnovu savremenog istorijskog materijala...

Još je jedan nesumnjivi simptom 'dogmatskog oportunizma' u našoj akademskoj političkoj ekonomiji. Suštinski problemi udruženog, samoupravno-socijalističkog oblika društvenog rada, njegovi istorijski oblici i unutrašnje protivrečnosti koje u različitim njegovim oblicima traže razrešenje — manje-više ostaju 'ukras', izraz potrebe da se udovolji zahtevima političkog trenutka, a ne dobijaju mesto u razvijanju ekonomskih kategorija koje im u biti predmeta pripada. Naša akademska politička ekonomija je tako reći ostala gluva za problematiku 'otuđenog rada', koju su zahvatila polemička, kritička suočavanja naše političke prakse sa različitim ideološko-filozofskim strujanjima...

I nehotice, dajući velik prostor u svom izlaganju sferi razmene, tržištu, naša politička ekonomija ostaje u okvirima povr-

Digitized by Google

šnosti nekritičke, liberalističke ekonomske teorije, ostaje, dakle, vulgarizatorska, a ne kritička u Marksovom smislu.

Naposletku, vid dogmatskog oportunizma naše akademske političke ekonomije predstavlja i njena povodljivost i strahopoštovanje prema strujanjima u ekonomsko-socijalnoj misli velikih sila. Čitajući naše akademske priručnike političke ekonomije, dobijamo manje-više dobro obaveštenje o lepezi različitih gledišta ekonomista 'na Zapadu' i 'na Istoku', ali o buđenju nove, kritičke ekonomske misli u 'malim' zemljama gotovo da ni slova ne saznajemo.

Uvoz ekonomske teorije sa Zapada, naročito kada se izražava kroz jednostrano prenaglašavanje aparata ekonomske analize, koji je po sebi instrument, a ne bitna sadržina bavljenja ekonomijom savremenog društva.. ima poznati efekat 'deideologizacije' u našoj ekonomskoj misli. Uticaj ekonomske misli istočne provenijencije ne treba potcenjivati, iako njena istorijski ograničena ideološka osnova uglavnom sprečava da se rezultati te ekonomske misli — čak i oni koji su nesumnjiv naučni rezultat — neposredno ugrade u našu akademsku političku ekonomiju. Taj uticaj se ogleda kako u odsustvu uspostavljanja kritičke relacije naše političke ekonomije prema znatnim dogmatskim elementima u toj misli, tako i u zapostavljanju naših sopstvenih kritičkih istraživanja društveno-ekonomskog procesa razlaganja državno-centralističkog oblika socijalističkog društva... kao i... krize državnog oblika građanskog društva u svetskim razmerama.

Sve su to znaci jednog stanja zaokupljenog 'svojim' problemima, provincijalno zatvorenog i nespremnog (neorganizovanog) za prihvatanje svetsko-istorijskog izazova koji danas našoj političkoj ekonomiji baca pionirski položaj Jugoslavije kao socijalističke zemlje... i koji postavlja kao životno pitanje naše povezivanje sa oslobodilačkom, kritičkom 'stranom' dijalektičkog jedinstva savremenog sveta.«[1]

»Ova kratka analiza osnovnih sadržaja univerzitetskih udžbenika političke ekonomije ukazuje na nekoliko veoma važnih problema vezanih uz naše političko-ekonomsko obrazovanje.

1. Pre svega da je Marksov *Kapital* postao predmet interpretacije 'ekonomističkí' obrazovanih kadrova koji ni kao studenti, ni kasnije kao profesori političke ekonomije, a ni kao pisci udžbenika političke ekonomije, nisu spoznali čak ni elementarne sadržaje Hegelove logike bez kojih se Marksova misao iz *Kapitala* ne može razumeti.

2. Kad se u takvoj situaciji pisci udžbenika stave između studenta, na jednom, i Marksa, na drugom polu našeg političko-ekonomskog obrazovanja, a nisu prethodno usvojili dijalektičke sadržaje ovog Marksovog naučnog dela — onda studenti ne dobijaju iz udžbenika izvornu misao Karla Marksa, već njegovu misao

[1] A. Raič, *Dogmatizam u akademskoj političkoj ekonomiji*, »Komunist«, 30. august 1976, str. 7.

Digitized by Google

'prerađenu' u glavi pisca udžbenika ili profesora političke ekonomije na niže logičke sadržaje pozajmljene iz načina mišljenja građanske političke ekonomije.

3. Marks je sve svoje naučne spise pisao i upućivao javnosti, dakle, svom čitaocu *neposredno*.

Posredovanje pisaca udžbenika — tim pre ako i sami nisu dijalektički obrazovani — ne samo što pažnju mlade svesti skreće i neprekidno drži na onom što joj i kako joj izlaže pisac udžbenika, već ima za posledicu nešto mnogo gore: ono istovremeno *odvraća* pažnju svesti s Marksove izvorne misli koja stalno ostaje izvan vidnog horizonta studenata, tako da oni i ne znaju za drugog Marksa osim 'Marksa u licu pisca udžbenika'. Da je to 'Marks' u ruhu građanskog pozitivističkog ekonomiste — to smo pokazali na dva analizirana primera.

4. Ponovićemo zato pitanje koje smo već postavili: da li su našem obrazovanju iz Marksove političko-ekonomske misli — *pored 'živog' Kapitala* — potrebni još i udžbenici političke ekonomije — tim pre ako su nastavni sadržaji udžbenika zasnovani na *Kapitalu* i znače samo skraćeno (pa samim tim i nenaučno) prepričavanje jednog visoko naučnog sadržaja iskazanog naučno-dijalektičkim načinom mišljenja?

Mlada svest ne može primati saznanja o Marksovoj misli 'po ovom', 'po onom' ili 'po trećem' piscu udžbenika političke ekonomije — već samo po Marksu neposredno *iz* njegovog dela.

Smatramo zato da ovakvo neobuzdano izdavanje i štampanje udžbenika političke ekonomije — a ovo se u poslednje vreme čini za svaki fakultet posebno — ne samo da znači materijalnu štetu zbog relativno malog tržišta, već predstavlja direktnu štetu, ako ne i jedan vrlo agresivan napad na *jedinstvenost* Marksove — a samim tim i više društvene svesti, jedinstvenost koja je već data u Marksovom *Kapitalu*, a koja se — razvodnjavanjem preko udžbenika — sve više parcijalizuje i postaje sve više ne-jedinstvena.

5. Ovladavanje dijalektičkim sadržajem *Kapitala* bio bi samo prvi korak u našem obrazovanju iz političke ekonomije — korak koji bi eliminisao proizvoljnost i površnost političke ekonomije. Mnogo je važniji onaj drugi korak koji bi sledio iza prvog.

Ne treba mnogo naučnog znanja da se utvrdi da savremena društvena kretanja u mnogim tačkama ne odgovaraju anticipacijama Marksovog *Kapitala*. Očigledno je da se Marksova istraživanja robne proizvodnje, pa samim tim i mnoge premise njegove teorije radne vrednosti moraju podvrći naučnoj analizi i saobraziti savremenim kretanjima koja vladaju u ovoj sferi.

Međutim, iskazi jedne nauke ne mogu biti prerađeni i kritički podignuti na viši nivo od zatečenog ako se nije ovladalo baš tom zatečenom građom, i to u njenom izvornom, dijalektič-

Digitized by Google

kom sadržaju. Analize postojećih političkih ekonomista pokazuju da baš taj zadatak nije izvršen i da on *tek predstoji.*«[2]

Koliko god bile mračne, ove ocjene stoje i odnose se na pretežan dio naše akademske političke ekonomije.[3] Šturo prepričavanje Marxova *Kapitala* i Lenjinova *Imperijalizma* približava je svojevrsnom »katekizmu« dogmi i vjerovanja lišenih svakog života i smislenog raspoznavanja u aktualnim društvenim previranjima. Pridržavajući se tog manira, i nastavna izlaganja ostavljaju utisak popovskih bajanja o svijetu koji ne postoji niti će ga više ikada biti. Golem se dio nastavnog osoblja faktički i ponaša poput bogoslova koji godinama i decenijama opterećuju druge postavkama, kategorijama i zakonima čiji im sadržaj i smisao ni približno nije poznat. Unatoč tome, preuzimaju nastavna izvođenja bez ikakva kompleksa, a sredina im to omogućava opsjednuta predrasudama da je u pitanju nekakva pravovjerna trofazna politička nauka izuzetno korisna za vladajući poredak. Zvanje nastavnika političke ekonomije obavija nezasluženo aureola neprikosnovenog »ideologa« kojemu se vjeruje bez provjere. A odnos prema političkoj ekonomiji kao nekakvoj amorfnoj »*općoj teoriji*«[4] — nauci nad naukama, ili, bolje je reći, nadrinauci — pruža opet, na drugoj strani, zgodan alibi za neznanje bilo kojeg dijela ekonomske nauke i pogotovu za nesudjelovanje u znanstveno-istraživačkom radu i drugom društvenom naučnom angažiranju. Malo koja druga struka ima tako privilegirano ofucan i beznadežan status i položaj.

---

[2] D. Đukić, *Nastavni sadržaji univerzitetskih udžbenika političke ekonomije u svetlu Marksovog dijalektičkog metoda (Prilog raspravi o stanju naše političko-ekonomske misli u univerzitetskom obrazovanju)*, »Kulturni radnik«, br. 6/1980, str. 272—274.

[3] Ivan Maksimović ocjenjuje da ono što smo postigli »više predstavlja kompilaciju i kombinaciju kod nas i u svetu *postojeće* ekonomske naučne misli nego napor da se definiše nešto *novo* na novim socijalno-materijalnim i naučnim premisama«. — *Opšti problemi konceptualizacije političke ekonomije socijalizma*, u zborniku CANU *Rikardo, Marks, Lenjin i savremena ekonomska misao*, sv. 1, Titograd, 1980, str. 105.

Protivi se, međutim, krajnje pesimističkim zaključivanjima kao što je sud Ž. Papića da je dominirajući elemenat svijesti u jugoslavenskoj ekonomskoj nauci »konzervativizam, konformizam i pragmatizam«. — *O perspektivama ekonomske nauke kod nas*, »Ekonomist«, br. 3/1975. Papić polemizira s tvrdnjama Z. Pjanića koji kao predsjednik društva jugoslavenskih ekonomista nastoji da ublaži zamjerke našoj političkoj ekonomiji upućene od političkih ljudi. — *Uloga ekonomske nauke u savremenoj socijalističkoj privredi*, »Ekonomist«, br. 2/1975.

[4] Vodeći su pobornici ovog stava: A. Bajt, *Politička ekonomija socijalizma kao nauka*, »Naše teme«, br. 4/1966; B. Šoškić, *O krizi savremene ekonomske misli*, »Ekonomska misao«, br. 2/1979; B. Horvat, *Prilog diskusiji o političkoj ekonomiji socijalizma*, »Socijalizam«, br. 9/1980.

Čarobna formula o političkoj ekonomiji kao nekakvoj »općoj« ekonomskoj nauci prva je velika ljubav poluobrazovanih pisaca rutinskih udžbenika političke ekonomije. Atraktivno je pribježište jer ni na što ne obavezuje. I ta je ljubav kao sjena koju se nikad ne može doseći ma koliko za njom trčali.

Digitized by Google

Nema nikakva smisla baviti se takvim poprilično rasprostranjenim pojavama na našim sveučilištima. Nadajmo se da je i to privremena cijena »prvobitne akumulacije« visokoškolskih ustanova i znanja — koja će naskoro biti prevladana. Ono na što treba više upozoriti, to su *propusti* u svim onim nužnim zahvatima i predradnjama koje nas trebaju izvući iz ove zaostalosti i približiti svjetskoj razini. Zato moramo s nekim dilemama i predrasudama odmah raskrstiti.

Ponajprije to je pitanje *matematičke* i *ekonometrijske* znanstvene analize.

Nema znanstvene *ekonomike* u modernim prilikama bez primjene razvijene matematičke i ekonometrijske analize. U tom su pogledu građanski ekonomisti golem napredak postigli i impresivno djeluju njihove analize složenih problema u svim oblastima privređivanja. Naprotiv, u *političkoj ekonomiji* suvremenog prijelaznog razdoblja ne susreće se matematička analiza — iz jednostavnog razloga jer nisu ni izdaleka obavljene nužne predradnje, to jest nisu logičnom analizom spoznati i funkcionalno povezani odnosi i zakoni reprodukcije materijalnog života nove zajednice. Tek nakon toga moguća je plodonosna veza između *matematičkih metoda* i *kritičke analize* društva.

Strah od zaostajanja, pomanjkanja logičkih rasuđivanja i nejasnoće u određivanju predmeta političke ekonomije socijalizma — učinili su svoje. Vjeruje se u mogućnost brzog koncipiranja i osuvremenjavanja političke ekonomije socijalizma primjenom formalnog matematičkog aparata što ga je razvila građanska teorija. To pothranjuje drugu neprihvatljivu krajnost koja ne sagledava znanstveni domet matematičke analize, stavljajući ekonomska naučna postignuća potpuno izvan kompetencije matematike.

U tom se rasponu kreću i naša rezoniranja o primjeni matematičkog jezika i metoda u političkoj ekonomiji socijalizma. Općenito se u marksističkoj dijalektičkoj metodi vidi »jedinstvo kvalitativne i kvantitativne analize ekonomskih kategorija«. Greške najčešće proizlaze iz poistovjećivanja političke ekonomije i ekonomike — i, stoga, uvjerenja da se u političku ekonomiju socijalizma može unijeti sva formalna matematička aparatura koju je razvila građanska ekonomika. Oprezniji zagovornici matematičkih istraživanja upozoravaju na granice njihova dometa i opasnosti »formalizacije i apsolutizacije matematskih zakonitosti«[5].

[5] V. Pilić, *Savremeni problemi političke ekonomije — metodološki aspekti*, Beograd, 1973, str. 75. — »Matematika u ekonomiji, odnosno njena primena u istraživanjima u političkoj ekonomiji socijalizma, ima granice. Upravo kvalitativna analiza koja će uvek prethoditi matematskom istraživanju ima za cilj da pokaže koje matematske veličine nemaju realnog ekonomskog sadržaja. Zaboravljanje osnovnih postulata marksističke političke ekonomije može da dovede do formalizacije i apsolutizacije matematskih zakonitosti, a što ujedno predstavlja i granicu mogućnosti stvaralačke primene matematskih metoda u ekonomiji.«

Digitized by Google

»Teorijska politička ekonomija nije pre svega ni isključivo nauka kvalitativnih odnosa, niti su sve njene kategorije i zakonitosti podložne kvantitativnom proveravanju. Kategorije kao što su 'produkcioni odnosi', 'način proizvodnje', ili zakonitosti, kao što je zakon vrednosti, zakon dijalektičke usaglašenosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, zakon prosečnog profita, zakon raspodele prema radu i sl. ne mogu biti uopšte ili mogu biti samo vrlo aproksimativno podvrgnuti matematičkim i kvantitativnim istraživanjima. Otuda *stohastičko-statističke metode* imaju ograničen značaj za teorijsku ekonomiju i moraju biti dopunjene istorijskom, deskriptivnom i komparativnom metodom proveravanja egzaktnosti i povezivanja ekonomske teorije i empirije. Međutim, kako su druge ove metode *prevashodno kvalitativne prirode*, one pre mogu da objasne specifične momente, neponovljive odnose i situacije, istorijski ambijent, različitosti odstupanja, nego što mogu da posredstvom empiričkog materijala testiraju valjanost jedne ekonomske teorije, odnosno da verifikuju hipotetične zakonitosti i njihovu naučnu valjanost.«[6]

Preuranjeno je ipak sada ulaziti u potanje ocjene mogućnosti primjenjivanja i iskorištavanja matematičkih tehnika u političkoj ekonomiji socijalizma. Budućnost će pokazati dokle se u tom pogledu može ići. Sada se pred političkom ekonomijom nalaze drugi zadaci — identificiranja *ekonomskih kategorija* i *ekonomskih zakona* prijelaznog perioda i njihova objašnjenja primjenom jedinstvenog *logičnog i historijskog metoda*. U tom zahvatu treba maksimalno koristiti Marxov pristup i njegovu metodu, minuciozno razrađenu i primijenjenu u *Kapitalu* — a tu je politička ekonomija socijalizma posve zatajila.[7]

Slijedimo li Marxov uzor, lako zapažamo da se u toj prvoj fazi izlaganja tek uzgredno mogu primijeniti poneka matematička formaliziranja — pretežno ilustrativnog domašaja. Više dolaze do izražaja u kasnijim proučavanjima koja nas postepeno približavaju vidljivom realitetu, i tu što se dalje ide, to matematička analiza poprima sve istaknutije mjesto i ima sve veće značenje. Vidi se to donekle već u prvom i pogotovu u drugom i trećem svesku *Kapitala* — kod analize viška vrijednosti, reprodukcije i prometa kapitala, njegova kružnog kretanja i obrta, raspodjele profita itd.[8] Rezultati pokazuju da je Marx dobro poznavao matematičke metode i da je sagledavao mogućnosti njihove primje-

---

[6] I. Maksimović, *Neki problemi odnosa političke ekonomije i ekonomskih empirijskih istraživanja*, »Anali Pravnog fakulteta u Beogradu«, br. 1/1968, str. 76—77.

[7] »Pisci udžbenika političke ekonomije obično odaju 'dužno poštovanje' Marksovom metodu navodeći u uvodnom delu svojih literarnih tvorevina njegov dijalektički karakter, ali ne uspostavljaju u samom razvijanju sadržine ove nauke nikakav logički odnos prema tom metodu«. — A. Raič, *Marksov istorijsko-dijalektički metod razvijanja političke ekonomije*, »Privredna izgradnja«, br. 2/1978, str. 17.

[8] A. Kolman, *Karl Marks i matematika*, »Dijalektika«, br. 3/1968, str. 28.

Digitized by Google

ne — pokazujući osobit interes za probleme koji se »mogu kvantificirati«.[9] Njegovo primjenjivanje matematičke aparature nailazi na priznanje najistaknutijih predstavnika građanske ekonomske teorije.[10]

Ne smije se ipak pretjerivati u ocjeni Marxovih doprinosa matematičkoj analizi. Skromniji su od Engelsovih nagovještaja u predgovoru drugom izdanju *Anti-Dühringa* i nekih novijih veličanja. Može se sada bolje o njima suditi jer, pored matematičkih izlaganja u analizi ekonomske formacije buržoaskog društva, imamo sada tiskane i Marxove *Matematičke rukopise*[11] koji pokazuju njegov živ interes za ovo područje i njegove preokupacije. Znalo se i od ranije za to zanimanje i bavljenje pitanjima matematike i njene primjene u izučavanju društvene ekonomske strukture — jer je Marx često isticao da je *neka nauka* doista *istinski razvijena* tek kad dostigne nivo razvoja na kojem se može obilato *služiti matematikom.*

Jedno svjedočanstvo zaslužuje da bude spomenuto:

»Osim pjesnika i romanopisca, Marx je imao još jedno originalno sredstvo za duhovni odmor; to je bila matematika, koju je osobito volio. Algebra mu je davala čak moralnu utjehu; njoj bi pribjegavao u najbolnijim trenucima svog nespokojnog života. Za vrijeme posljednje bolesti njegove žene nije se mogao na uobičajeni način baviti svojim naučnim radovima; patnje životnog druga bile su stalan pritisak na njegove duševne snage; tog pritiska oslobađao se samo kad bi se udubio u matematiku. U to vrijeme teškog duševnog bola napisao je rad o računu s beskonačno malim veličinama; taj rad, kažu matematičari koji ga poznaju, vrlo je značajan i bit će objavljen u njegovim sabranim djelima. U višoj matematici nalazio je dijalektičko kretanje u najlogičnijem i u isti mah najjednostavnijem obliku; po njegovom mišljenju, neka nauka je istinski razvijena tek onda kad stigne dotle da se može služiti matematikom.«[12]

Matematika je nedvojbeno najsnažnije znanstveno oruđe do kojeg se čovjek vinuo. Ali njegova uspješna primjena zahtijeva kako vrsno baratanje ovim kompliciranim oruđem tako i pret-

---

[9] L. Smolenski, *Karl Marx and Mathematical Economics*, »Journal of Political Economy«, sept.-okt. 1973, str. 1204.

[10] P. Samuelson, *Marx as Mathematical Economics: Steady — State and Exponential Growth*, u knjizi *Stability and Macroeconomics*, London, 1974.

[11] Objelodanjeni su 1967. godine u Moskvi i zatim 1974. godine u njemačkom izdanju, a prema njemu je sačinjen i tiskan naš prijevod u Zagrebu 1978. Za njihovo bolje upoznavanje i sagledavanje uloge matematike u Marxovoj ekonomskoj analizi upućujemo na predgovor S. A. Janovske ruskom izdanju rukopisa, knjigu J. Zelenyja *Die Wissenschaftslogik und 'Das Kapital'*, Frankfurt, 1969, predgovor i uvod W. Endemanna njemačkom izdanju rukopisa, u kojima polemizira s gledištima Janovske i Zelenyja, te vrijedan informativni pogovor M. Uzelac našem prijevodu.

[12] P. Lafargue, *Sjećanja na Karla Marxa*, u zborniku *Sjećanja na Marxa i Engelsa*, uredio Ž. Tkalec, Zagreb, 1978, str. 89.

Digitized by Google

hodno potanko raščlanjivanje zbilje koju se istražuje — s jasno sagledanim odnosima i njihovim vezama i kretanjima. Sada se tek mogu tako dobiveni rezultati matematičkom tehnikom formalizirati i iskazati raznim simbolima, formulama, jednadžbama, modelima i grafičkim prikazima — te potkrijepiti statističkim podacima i drugim pokazateljima iz realnog života. Zatim dolazi upoznavanje unutrašnjih ovisnosti koje se matematičkim jezikom lakše i uspješnije može izvoditi i prikazivati. Najzad dolazi treća faza matematičke formalizacije u kojoj se njenim jezikom izažima nešto iz ekonomskog života. To je već stupanj naučne spoznaje na kojem se raspravlja o pojavama i procesima koji se mogu izraziti samo u matematičkim jednadžbama i ekonometrijskim modelima i tehnikama.

U ekonomskim se naukama kao i u drugim znanostima primjenjuje i iskorištava u novije doba sve više matematičkih formalizacija i ekonometrijskih istraživanja. U političkoj se ekonomiji matematički jezik najčešće koristi kao tehnika prikazivanja, odnosno zornog predočavanja kategorijalno već spoznatih i razvijenih sadržaja. Tome pribjegava i Marx u izražavanju pojedinih kvantitativnih odnosa i naročito u slučajevima kada su potrebna njihova uspoređivanja. Dalje od toga on tek ponegdje ide da bi prikazao unutrašnje ovisnosti i izrazio diferencirane strukture koje nastaju postvarenjem — što mu omogućava njihovu bolju interpretaciju i daljnju kategorijalnu analizu.[13]

Jedno pismo Engelsu iz 1858. godine pokazuje da mu taj napor usporava rad. Žali mu se — »Računske me pogreške tako prokleto ometaju pri razradi ekonomskih principles da sam se iz despair na brzinu iznova prihvatio algebre. Aritmetika mi je oduvijek bila strana. No putem algebre ubrzo ću ponovo ući u stvar.«

Prvi stupanj formalizacije ne zadaje takve teškoće naprosto zbog toga jer ne ide dalje od demonstracione tehnike prikazivanja spoznatih sadržaja. Drugi stupanj formalizacije zadaje i Marxu teškoće (»Neka đavo nosi ta prokleta pogrešna računanja«), ali mu omogućava da u analizi ide znatno dalje. Iz dijalektičkog prikazivanja proizlazi formalizam koji povratno djeluje na to prikazivanje kao uvjet za njegovo nastavljanje. Tako odnos između *dijalektičke analize* i *matematičke formalizacije* nije samo vanjski. Na određenom nivou znanstvene spoznaje jedno drugo uvjetuje i omogućava, te je ova povezanost dijalektike i formalizma — uloge dijalektike u formalizmu i uloge formalizma u dijalektičkom izvođenju — nezaobilazna pretpostavka zrelijeg stupnja razvoja političke ekonomije.

Dalje od toga Marx ne ide. Treći stupanj formalizacije nije našao primjenu u njegovom djelu, iako pouzdano znamo da je i to pokušavao. O jednom neuspjehu obavještava Engelsa u pismu od 31. svibnja 1873. godine.

[13] Tim se opširnije bavi W. Endemann u uvodu njemačkom izdanju *Matematičkih rukopisa* — naš prijevod str. 18. i dalje.

Digitized by Google

»Tebi su poznate tabele koje pomoću cikcak-linija prikazuju cijene, discourante itd. u njihovu kretanju u toku godine itd. U više sam navrata pokušavao — radi analize kriza — *izračunati ove ups and downs kao nepravilne krivulje, u nadi* (i još uvijek smatram da je to moguće s dovoljno provjerenim materijalom) da ću tako *matematički odrediti glavne zakone kriza.* Moore, kako rekoh, smatra da je to sada neizvedljivo. Tako sam odlučio da tu stvar for the time being napustim.«[14]

Prikaz Marxova puta u matematičkom izražavanju i proučavanju razmatranih problema ima i tu namjenu da pokaže kojim se putem mora ići ako se hoće i tom metodom u političkoj ekonomiji socijalizma nešto postići. Politička ekonomija prijelaznog perioda nije još stigla čak ni do prvog stupnja znanstvene formalizacije — naprosto zbog toga jer nije početnom dijalektičkom analizom razotkrila načine i odnose proizvodnje koji bi se u čistim oblicima i zakonitim kretanjima matematički i grafički mogli jednostavno prikazati.

Jednom riječi — matematika ne nalazi primjenu u političkoj ekonomiji socijalizma jer se nema na što primijeniti. Legije znanstvenih radnika koji se kriju iza tog poziva sa zvučnim titulama docenta i profesora nisu još uvijek obavile elementarne predradnje, to jest onaj dio posla koji je potreban da bi se ostvarila kritička i dijalektička analiza suvremene zbilje na način koji omogućava da se postignuti rezultati formaliziraju i da se potom tim jezikom i njegovom tehnikom skriveni odnosi dalje istražuju i prikazuju.

U takvoj situaciji svaki pokušaj da se *praznina* ispuni teorijom i tehnikom izlaganja građanske ekonomike, s kompliciranim matematičkim izvođenjima i atraktivnim grafičkim prikazima pojava, veličina, krivulja i trendova iz svakodnevnog života, puki je — pa ma koliko u svom kićenom raskošu izgledao veličanstven — *Let iznad kukavičjeg gnijezda.*

Ekonomika je u boljoj poziciji i može daleko prije i lakše matematičkoj formalizaciji prići. Ne smije je, dakako, fetišizirati jer i najbolja izvođenja dovode samo do približnih spoznaja i procjena. Prednost ovog jezika — matematičkih tehnika i matematičkih modela — sastoji se u tome što daje logičnu, zatvorenu i povezanu sliku zbilje i tako omogućava procjenu višestrukih, razgranatih i indirektnih veza i efekata u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. To omogućava daleko pouzdanija kvantificiranja nego što je u stanju da ih pruži intuicija i najškolovanijeg stručnjaka koji se ne služi ovim jezikom. Dostupni su mu samo direktni pokazatelji i učinci ekonomskih odnosa i promjena.

Primjena matematičke i ekonometrijske analize u *ekonomici* daje velike rezultate, premda promašaji i neuspjesi upućuju na

[14] Sudac Samuel Moore, prevodilac prve knjige *Kapitala* na engleski, bio je jedini Marxov savjetnik u matematici i po nekim novijim istraživanjima pogrešno ga je uvjeravao da u navedenom slučaju nema rješenja zbog navodnog pomanjkanja činilaca koje tek treba pronaći.

Digitized by Google

dužan oprez i još uvijek ograničen domet ovog znanstvenog oruđa u uvjetima veoma fleksibilne i krajnje neizvjesne privredne situacije. Otkad su krenuli tim putem, dali su i teoretičari socijalističke ekonomike zapažene rezultate. U ekonomskoj politici se daleko manje učinilo. Jedva da se i nađe poneka studija s ovog područja, a ono što se u visokoškolskoj nastavi pruža rijetko kad prekoračuje okvire deskripcije mjera i instrumenata kojima se ostvaruje tekuća ekonomska politika i proste opise njenih praktičnih učinaka — s obaveznim hvalospjevima.

U teoriji ekonomike i ekonomske politike ne samo da moramo koristiti ono što su građanski ekonomisti dali, nego smo na tu duhovnu baštinu jedino upućeni. Na tim područjima Marx nije posebno radio, pa tako nije ni ostavio doprinose koji bi mogli poslužiti kao osnova za teoriju *socijalističke ekonomike* i teoriju *socijalističke ekonomske politike* u uvjetima kombinirane planske i tržišne privrede. Prate je brojni poremećaji u svjetskim i domaćim gospodarskim procesima, pa je zadatak ekonomike i ekonomske politike kako u tome da traže najbolja *sistemska* rješenja i opredjeljenja, tako i u tome da iznalaze uzroke *entropijskih* pojava i da predlažu mjere za njihovo otklanjanje ili barem ublažavanje. A to može biti povezano i sa zahtjevom da se na neki način i u određenoj mjeri mijenjaju i *odnosi* društvene proizvodnje.

Ovdje se u jednom posebnom svjetlu pokazuje mogućnost i neophodnost *suradnje* političke ekonomije, ekonomike i ekonomske politike — a pogotovu nauke koja proučava kako se proizvode odnosi proizvodnje (njihovo povijesno kretanje) i nauke koja proučava kako se u datim odnosima najuspješnije privređuje. Baveći se prvim područjem, politička ekonomija ujedno zagovara usklađivanje, pa i mijenjanje odnosa proizvodnje kako bi se stvarali povoljniji okviri za funkcioniranje dostignutih proizvodnih snaga i za njihov daljnji napredak. Ako se na tome ne radi i ako se ne pristupi pravovremenom prilagođavanju odnosa proizvodnje promijenjenim proizvodnim snagama, nastupa klasični raskorak između društvenih materijalnih postignuća i zastarjelih oblika ljudskog saobraćanja — raskorak koji i sâm postaje jedna od onih *lokomotiva* koje vode kompoziciju društvenih institucija i veza u revolucionarni ili barem nešto blaži prevratnički okršaj.

Lord Keynes je dobro to uočio i svojim projekcijama *državnog kapitalizma* vidno utjecao na prilagođavanje društvenih materijalnih odnosa proizvodnim snagama između dva svjetska rata. Silno je uznapredovala »metodološka revolucija« u analizi ekonomike mješovite privrede kombiniranog kapitalističkog poduzetništva i buržoaskog državnog intervencionizma. Unatoč tome, i te su se promjene brzo iscrpile, pa postaju sve manje djelotvorne i najrafiniranije ekonometrijske metode modeliranja i usmjeravanja nacionalne privrede.

Primjećuje se raskorak između razvoja usavršenih *tehnika istraživanja* i zaostajanja *društvenih odnosa* na koje se primjenjuju — pa čak i pomanjkanje suštinski *novih ideja* koje bi širile vidokrug i pronalazile izlaz iz nesnošljivih prilika. Simboli-

Digitized by Google

zira ih i permanentna *stagflacija* u koju je zapala već duže vrijeme kapitalistička privreda, a ne može da je savlada ni sva izvanredno razrađena tehnika ekonomske analize — očito zbog toga jer nove proizvodne snage znanstveno-tehničke revolucije sputavaju preživjeli odnosi kapitalističke proizvodnje. Kriza ekonomske nauke i neuspjesi njene praktične primjene proizlaze iz stanja koje jedan naš ekonomista ocjenjuje kao sukob između *istraživačkih metoda* i *objekta proučavanja* u kojem se »nešto« dogodilo.

»Predikativna upotrebljivost tzv. 'pozitivnog' metoda u novijim fazama razvoja kapitalizma postepeno se smanjuje, da bi danas dostigla onu tačku u kojoj neuspesi metoda nadmašuju njegove uspehe. Za ovaj trend opadajuće pouzdanosti u ekonomska predviđanja jedva bi se moglo optužiti odsustvo rafiniranosti u postojećim istraživačkim metodama, imajući u vidu, pre svega, napredak ekonomskih tehnika. Pre će biti reč o tome da se sa *objektom* istraživanja dogodilo nešto što ga je učinilo nepodesnim za tradicionalne metode ispitivanja.«[15]

Slučaj je htio da se trijumfalni pohod najmlađe i najezoteričnije ekonomske nauke[16] — unatoč primjeni tehnički savršeno dotjeranih matematičkih modela na bazi kompleksnih jednadžbi, složenih krivulja i preciznih izračunavanja elektroničkih strojeva — pomiješa s gorkim okusom katastrofalnih ekonometrijskih promašaja (upravo u oblasti gdje se od njih najviše očekivalo, u privrednom predviđanju) iste godine koje je Frischu i Tinbergenu dodijeljena prva *Nobelova nagrada* baš za doprinose u ovoj znanstvenoj oblasti. Dogodilo se to u SAD — zemlji u kojoj je primjena ekonometrijskih istraživanja dosegla najviši domet. Neuspjesi su i slavom ovjenčanog Paula Samuelsona naveli da u očajanju uputi kolegama poziv: *Ekonomisti svih zemalja — ujedinite se; nemate šta da izgubite — osim svog neznanja!*

Za ovu, kako je Joan Robinson krsti, »drugu« krizu ekonomske znanosti odgovornost leži ponajviše na strani *političke ekonomije*. Zatajila je u pronalaženju novih okvira materijalnog života i uzastopnih poboljšanja i prevrata u ekonomskoj strukturi razdoblja kojemu je znanstveno-tehničko revolucioniranje proizvodnih snaga glavni povijesni zadatak. Tako bi se osiguralo djelotvornije proučavanje ekonomike i plodonosnije primjenjivanje izgrađenih modela i razvijenih tehnika ove znanstvene discipline. To je izostalo.

Jaz između *zaostale* političke ekonomije i *razvijene* ekonomike naličje je duboke provalije koja dijeli pretpotopne odno-

---

[15] Č. Ocić, *Politička versus tradicionalna ekonomika*, »Gledišta«, br. 3/1977, str. 178.

[16] *Ekonometrija*, kojoj su ime dali potkraj 1930. godine istaknuti ekonomisti Schumpeter, Fisher, Menger, Schulz i Frisch na jednom skupu u Clevelandu, Ohio. Njenom su razvoju doprinijeli u novije vrijeme naročito Tintner, Tinbergen, Goldberger i posebice Klein. Njen je razvoj jamačno najviše pridonio ustanovljenju i dodjeli *Nobelove nagrade za ekonomske nauke* od 1969. godine.

Digitized by Google

se društvene proizvodnje i proizvodne snage komunističke ekonohe. Impozantna dostignuća teoretske ekonomike i izvanredna razvijenost makroekonomske i mikroekonomske analize — ostaju *bespomoćni* u savladavanju teškoća suvremene privrede. Politička se ekonomija bavi nepostojećim odnosima materijalnog života i politikom i praksom tekućeg privređivanja. Nije prisutna u oluji burnih svjetskih i nacionalnih zbivanja niti može poslužiti kao duhovno oruđe u borbi za naprednije oblikovan i strukturiran novi svijet. Ne čuje se njena poruka na turnirima teoretskih okršaja i na sceni idejnih i političkih previranja i odlučivanja o daljnjoj sudbini čovječanstva — premda bi morala biti istaknuta i čak dominantna prethodnica. Njena raspravljanja prikriva duboka pomrčina neutralnih opisivanja, glorificiranja i katalogiziranja dnevnih pojava i na tome izgrađenih stavova — za koje je, s gledišta marksističkog svjetonazora, daleko lakše utvrditi *što nisu* nego *što jesu.*

Isticanje *proizvodnih snaga* aktualnog znanstveno-tehničkog prevrata ne ide za tim da ih utrpa političkoj ekonomiji kao poputbinu u njenom aktualiziranju. Njihovo uvođenje, raspoređivanje, funkcioniranje, reproduciranje i unapređivanje — važan je predmet izučavanja ekonomike, pa i ekonomske politike. U teoriji političke ekonomije proizvodne snage zauzimaju mjesto slično onome što ga u njenim istraživanjima i izlaganjima ima *upotrebna vrijednost.* Možda će osvrt na potonje olakšati skidanje mističnog vela s pojma proizvodnih snaga i pobližeg određivanja njihova mjesta i njihove uloge u nauci političke ekonomije.

Roba ima dva svojstva: *upotrebnu vrijednost* i *prometnu vrijednost* — sposobnost da zadovolji neku ljudsku potrebu bilo koje vrste i moć da se razmijeni za neki drugi proizvod, odnosno proda za novac. Uvriježilo se pogrešno mišljenje, koje često susrećemo u udžbenicima, da politička ekonomija ne proučava upotrebnu vrijednost — unatoč tome što je Engels u toj obradi vidio jedan od oglednih primjera uspješne primjene »njemačke dijalektičke metode«.[17]

Počelo je s Hilferdingovim odgovorom Böhm-Bawerku u poznatoj *Böhm-Bawerks Marx Kritik,* tiskanoj prvotno u *Marx-Studien* 1904. godine. Na početku studije Hilferding isključuje upotrebnu vrijednost iz »kruga promatranja političke ekonomije« i na tome, unatoč prigovorima, uporno ostaje u odgovoru kritičarima tiskanom u četvrtom broju »Neue Zeit« 1904. godine. Ustrajnost je, vjerojatno, proizlazila i iz želje da se marksistička politička ekonomija posve razgraniči i suprotstavi građanskoj ekonomskoj teoriji — što, očigledno, motivira i suvremenog marksistu Sweezyja da s istom upornošću zagovara ovaj stav.[18]

---

[17] F. Engels, *K. Marx, »Prilog kritici političke ekonomije«, Glavni radovi Marxa i Engelsa* (nadalje GRME), Zagreb, 1979, str. 711.

[18] »Marx isključuje upotrebnu vrijednost (ili, kako ćemo je sada zvati, 'korisnost') iz područja istraživanja političke ekonomije, jer ona neposredno ne sadrži neki društveni odnos. On provodi strogi kriterij, da ekonomske kategorije moraju biti društvene kategorije,

Digitized by Google

Politička ekonomija proučava *društvene oblike* proizvodnje i prometa i u tome je i te kako zanimaju *sadržaji* koji se iza tih oblika nalaze — na njih utječu i njihovom utjecaju podliježu. Društveni oblik bogatstva što ga Marx proučava — kao vrijednost, odnosno prometnu vrijednost »ogromne zbirke roba« — ima za materijalni sadržaj upotrebnu vrijednost koja je u funkciji određenog društvenog oblika i na koju određeni društveni oblik povratno utječe. Zato on prigovara svojim prethodnicima »nedostatak teoretskog smisla za shvaćanje *razlika u obliku* ekonomskih odnosa« — združen s »brutalnom zainteresiranošću za materiju«. Zamjera osobito Ricardu što se na upotrebnu vrijednost »osvrće samo egzoteričkí«, što mu u izvođenjima ona »kao jednostavna pretpostavka ostaje mrtva«, pa je u svojoj ekonomskoj teoriji *apstrahira*.[19]

»Ma kakav bio društveni oblik bogatstva, upotrebne vrednosti sačinjavaju uvek njegovu sadržinu, u prvi mah indiferentnu prema tom obliku. Po ukusu pšenice ne može se utvrditi ko ju je sejao: ruski kmet, francuski sitni seljak ili engleski kapitalist. Iako je predmet društvenih potreba, i stoga uključena u društvenu vezu, upotrebna vrednost ipak ne izražava društveni produkcioni odnos. Ova roba je, kao upotrebna vrednost, npr. dijamant. Na dijamantu se ne može primetiti da je roba. Služi li kao upotrebna vrednost, estetski ili mehanički, na grudima lorete ili u ruci staklorezca, on je dijamant, a ne roba. Svojstvo upotrebne vrednosti je nužna pretpostavka za robu, dok je za upotrebnu vrednost svojstvo robe indiferentna odredba. Upotrebna vrednost u ovoj indiferentnosti prema ekonomskoj odredbi oblika tj. upotrebna vrednost kao upotrebna vrednost, leži van kruga razmatranja političke ekonomije. U njen krug upotrebna vrednost ulazi samo onde gde je ona odredba oblika.«[20]

U pitanju je odnos *sadržaja* i *oblika* društvenog materijalnog života, koji u Marxovoj ekonomskoj teoriji igra izuzetno važnu ulogu. Tu se on nadovezuje na Hegelova teorijska izvođenja, i tko to ne uvažava, pa mehanički razdvaja oblik od sadržaja — te na sadržaj gleda samo egzoteričkí, umrtvljuje ga i apstrahira — taj se udaljuje od Marxove metode i, htio to ili ne, znao to ili ne, stiže na Kantove pozicije nekakvog mehaničkog prisajedinjavanja oblika sadržajima.[21] Radi se, međutim, o njihovoj or-

---

tj. kategorije koje predstavljaju odnose između ljudi. Važno je naglasiti, da je takvo shvaćanje posve suprotno shvaćanju moderne ekonomske teorije«. — P. Sweezy, *Teorija kapitalističkog razvoja*, Zagreb, 1959, str. 36.

[19] K. Marx, *Osnove kritike političke ekonomije*, u: K. Marx — F. Engels, *Dela*, sv. 19, Beograd, 1979, str. 149.

[20] K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, Beograd, 1960, str. 7. Sličan stav nalazimo i u *Kapitalu*, sv. I, Zagreb, 1948, str. 2.

[21] »Također se ne smije zaboraviti da je u pitanju odnosa između sadržaja i oblika Marx zauzimao Hegelovo, a ne Kantovo gledište. Kant razmatra oblik kao nešto vanjsko u odnosu na sadržaj i što mu se izvana prisajedinjuje. S gledišta, pak, hegelovske filozofije sadržaj ne predstavlja nešto čemu je oblik izvana pridodan, već sam sadržaj — razvijajući se — rađa taj oblik koji je bio u tom istom

Digitized by Google

ganskoj povezanosti, međuzavisnosti i uzajamnoj uvjetovanosti. Međusobno se na neki način nadopunjavaju, kompletiraju i modificiraju.

Koliko god se Marx trudio da istakne ovo jedinstvo — odnosno, govoreći jezikom moderne kibernetike, *povratnu spregu* dvaju činilaca robe — vulgarni su mu ekonomisti uvijek predbacivali da razvija nekakvu ekonomsku teoriju u kojoj upotrebna vrijednost navodno »ne igra nikakvu ulogu«.

Ekonomika treba da proučava ponašanje pojedinaca, organizacija, kolektiva i zajednica u iskorištavanju ograničenih prirodnih resursa i proizvoda rada — da bi ga učinila razumnim i racionalnim u optimalnom gospodarenju u proizvodnji, raspodjeli, razmjeni i potrošnji. U toj njenoj izuzetno važnoj ulozi ne može je potisnuti i valjano nadomjestiti nikakva druga posebna ili opća ekonomska nauka — a pogotovu ne nekakva spekulativna svaštarska politička ekonomija. Teorija ekonomike jeste i treba da bude samostalna naučna disciplina.

Politička ekonomija proučava naročite društvene oblike u kojima ovo djelovanje dolazi do izražaja — odnose proizvodnje i saobraćanja u reprodukciji klasa, kasta, staleža i drugih socijalnih slojeva promatranog društva. Predmeti proizvodnje, raspodjele i razmjene ulaze u njeno razmatranje kao materijalni nosioci određenih odnosa društvene proizvodnje (proizvodnje *društva)* i kao utjecajni činioci njihova specifičnog oblikovanja — koje sa svoje strane modificirajući djeluje i na sam materijalni sadržaj društvene reprodukcije.

Marxova je politička ekonomija rezultat dosljedne primjene ovako shvaćenog njenog predmeta u analizi ekonomske formacije buržoaskog društva. U središtu njene pažnje nalaze se kapitalistički odnosi društvene proizvodnje. Istraživanje i izlaganje ovih odnosa započinje analizom prometne vrijednosti kao staničnog oblika iz kojeg proizlaze odnosi rada i kapitala i odnosi između staleža na koje se cijepa klasa eksploatatora. Materijalna podloga svih tih odnosa — upotrebna vrijednost kao prirodni sadržaj bogatstva i nosilac njegova vrijednosnog izraza — ulazi u razmatranje ukoliko ih »modificira« i ukoliko je od njih »modificirana«[22]. Tako se ovaj pristup i metoda vidno odvajaju od

---

sadržaju u skrivenom obliku. Oblik nužno proizlazi iz samog sadržaja. To je temeljni stav hegelovske i Marxove metodologije — stav suprotan Kantovoj metodologiji«. — I. I. Rubin, *Ogledi o Marxovoj teoriji vrijednosti*, Zagreb, 1978, str. 120.

[22] Upotrebna vrijednost robe kao »upotrebna vrijednost za druge« — školski je primjer ovog modificiranja. Baveći se ovim pitanjem, R. Rosdolsky navodi mnoštvo primjera koji ilustriraju međuzavisnost i uzajamnu utjecajnost materijalnog i društvenog u kapitalističkoj ekonomskoj strukturi. — *Prilog povijesti nastajanja Marxova »Kapitala«*, sv. I, Beograd, 1975, str. 86—109.

Rosdolsky na početku ističe kako se problemom upotrebne vrijednosti u političkoj ekonomiji malo bave ekonomisti. U jedine iznimke ubraja posljednji rad ruskog ekonomiste I. I. Rubina *Marksovo učenje o proizvodnji i potrošnji* iz 1930. godine i isto tako posljednji rad poljsko-njemačkog ekonomiste H. Grossmanna *Marx, klasična politička ekonomija i problem dinamike.*

Digitized by Google

ranijih ekonomista — pa i njihovih najboljih predstavnika[23] — te je i ta novina i karakteristika jedna od posebnosti koje čine opravdanim da se govori o *marksističkoj političkoj ekonomiji.*

U tom svjetlu treba promatrati i *proizvodne snage* kao objekt proučavanja političke ekonomije. Svodi ih se pogrešno na objektivne i subjektivne *uvjete proizvodnje* — sredstva za proizvodnju (ili, još uže, sredstva za rad, pa čak i na sama oruđa kojima se proizvodi) i ljude koji ih proizvodno koriste[24] — i na samo *materijalno* postojanje i funkcioniranje (u naturalnom ili vrijednosnom izrazu) u proizvodnji, raspodjeli, razmjeni i potrošnji. Povodeći se olako za tim, zastupnici političke ekonomije zapadaju u neku krajnost: bilo da im ne poklanjaju dužnu pažnju u proučavanju *društvenih oblika* materijalnog života ili, pak, da zanemaruju njihovo *društveno određenje* i pokazuju interes samo za njihovo organiziranje i funkcioniranje.[25]

Krajnosti su se zaoštrile još odavno — zapravo u polemici sovjetskih ekonomista koja je započela 1927. godine sporovima o *apstraktnom radu.* Iz toga se tijekom 1928. i 1929. godine razbuktalo prepiranje o dijalektici proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa s dva suparnička stanovništva koja su neopredijeljeni nazvali — *mehanističko* i *idealističko.*[26] Slična se opredjeljenja susreću i nadalje. Različita gledanja na predmet političke ekonomije pokazuju kako se u nekim slučajevima zapostavlja materijalnu stranu proizvodnih snaga, a u drugima usmjerava političku ekonomiju na njihovu prirodnu određenost.

Poseban vid ovih zastranjivanja nalazimo u onim raspravljanjima zapadnih ekonomista koja i političku ekonomiju socijalizma svode na nekakvu »čistu teoriju«. Promatraju se ekonomski odnosi — odnosi ljudi prema stvarima — nezavisno od

---

[23] Marx izuzima jedino Jonesa i Sismondija. — *Teorije o višku vrednosti,* u: K. Marx — F. Engels, *Dela,* sv. 26, Beograd, 1969—1972, str. 326.

[24] »*Oruđa za proizvodnju* pomoću kojih se proizvode materijalna dobra, *ljudi* koji stavljaju u pokret oruđa za proizvodnju i ostvaruju proizvodnju materijalnih dobara zahvaljujući izvjesnom *iskustvu u proizvodnji i radnim navikama* — svi ti elementi skupa sačinjavaju *proizvodne snage društva*«. — J. V. Staljin, *O dijalektičkom i historijskom materijalizmu,* u njegovoj knjizi *Pitanja lenjinizma,* Zagreb, 1946, str. 520.

[25] Tipičan izraz toga zanemarivanja česta je navada nekih ekonomista i političara da u raspravljanjima o našem privrednom sistemu govore o sredstvima za proizvodnju kao »*kapitalu*« — iako taj izraz direktno protivrječi vladajućim odnosima proizvodnje. Vide u toj upotrebi samo njihovu materijalnu stranu.

[26] V. E. Manevič, *Ekonomičeskie diskusii,* u: *Ekonomičeskaja enciklopedija — Političeskaja ekonomija,* sv. 4, Moskva, 1980, str. 487. — »Pristalice idealističkog pravca (I. I. Rubin, A. I. Kušin i drugi) pogrešno su prikazivali svaku vezu između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, promatrajući proizvodne odnose pod uglom primata razmjene i prenoseći u tu sferu i kategoriju apstraktnog rada. Naprotiv, pristalice mehanističkog pravca (S. Bessonov, A. Kon i drugi) rastvarali su proizvodne odnose u proizvodnim snagama, dajući naturalističko tumačenje apstraktnog rada i drugih kategorija političke ekonomije«.

Digitized by Google

tehnoloških, institucionalnih i drugih činilaca razvoja. Pa kako se svugdje u svijetu susreću isti problemi privređivanja, podjednaki postupci ekonomskih subjekata i potrebe da se teškoće prevladaju i problemi riješe istim tehnikama analize, pa i sličnim zahvatima i mjerama — to se na sve privredne sisteme može navodno, *mutatis mutandis*, primijeniti iste ekonomske teorije i istraživačke metode.[27] Kad se raspravlja o materijalnoj osnovi društvenih oblika proizvodnje i saobraćanja, treba razlikovati *uvjete proizvodnje* od *proizvodnih snaga*. Uvjetima proizvodnje nazivamo predmetne i lične činioce proizvodnje, to jest sredstva za rad i predmete rada, odnosno sredstva za proizvodnju i ljude koji žive u zajednici. Proizvodne snage su sposobnosti i sile što ih posjeduju sami uvjeti proizvodnje i koje nastaju njihovim kombiniranjem u procesu materijalne proizvodnje. Gospodarenje uvjetima proizvodnje i optimalno iskorištavanje njihove proizvodne snage — »proizvodne snage rada« — predmet je izučavanja ekonomike i ekonomske politike. U političkoj ekonomiji nastupaju u sasvim *drugoj* ulozi.

Opća priroda uvjeta proizvodnje podjednaka je svim ekonomskim sistemima. Politička im ekonomija pridaje tek toliko pažnje koliko je potrebno da se sagledaju njihove glavne komponente i osobine kao podloga naročitog oblika i preobražaja društva. Njihov apstraktni prikaz ispunjava jedva desetak stranica prvog sveska *Kapitala* (glava peta, prvi dio) i služi kao uvod u teoriju viška vrijednosti — da bi pokazao kako se iskorištavanje njihovih proizvodnih snaga u kapitalističkim oblicima ostvaruje kao »jedinstvo procesa rada i procesa oplođivanja predujmljene vrijednosti«. Ovdje su proizvodne snage u funkciji *nastajanja* kapitalističkih odnosa proizvodnje i saobraćanja. Kad se ti odnosi uspostave i učvrste, oni povratno djeluju na preoblikovanje samih uvjeta proizvodnje i stavljanje u pogon novih proizvodnih snaga pod čijim se naletom odvija preobražaj društva — sve do njegova revolucionarnog *dokidanja*.

Temelj toga zaokreta, napretka i prevrata čine uvjeti proizvodnje poznati pod imenom klasične *mehanizacije* — »mašinerije« koja se sastoji od pogonskog stroja, transmisionog mehanizma i stroja alatljike ili radnog stroja — čije proizvodne snage postaju stožer krupne industrije i ona motorna snaga kapitalističkog razvoja koja najzad dovodi do epohalne *eksproprijacije eksproprijatora*. I te tipično kapitalističke uvjete proizvodnje Marx sažeto prikazuje na nekoliko stranica prvog sveska *Kapitala* (glava trinaesta, prvi dio), da bi zatim pratio kako djelovanje njihovih proizvodnih snaga utječe na kapitalističke oblike života i kako ovi povratno utječu na njih.

Drugim riječima, proizvodne snage ulaze u izučavanje kapitalističkih oblika proizvodnje kao materijalna podloga njihova *nasilnog* povijesnog uspostavljanja. Analiza apsolutnog i relativ-

[27] Kritički prikaz daje I. Maksimović, *Teorija socijalizma u građanskoj ekonomskoj nauci*, Beograd, 1958. i *O savremenoj ekonomskoj teoriji*, Beograd, 1961.

Digitized by Google

nog viška vrijednosti sada pokazuje kako se pod utjecajem tih novih odnosa preobraćaju okupljeni i specijalizirani uvjeti ručne proizvodnje u sistem mašinerije i specijalizirani zanatlije u djelomične radnike koji mogu nastupati kao proizvođači samo u zajednici s drugima pod komandom kapitala. Razvoj proizvodnih snaga modificira *manufakturnu radionicu* u *industrijsku tvornicu.* Formalnu potčinjenost nadomješta *stvarna potčinjenost rada kapitalu.* Razvoj proizvodnih snaga na toj promijenjenoj osnovi dovodi sada u pitanje same društvene oblike koji su im razvoj omogućili. Granice kapitalizma proizlaze iz samog *kapitala,* njegova reproduciranja, koje nailazi na sve veće teškoće i tjera na *promjene društvenih oblika* radi očuvanja postignutih proizvodnih snaga i njihova daljnjeg razvijanja.

Marx pridaje osobitu važnost *sredstvima za rad* smatrajući ih najpouzdanijim pokazateljem društvenih postignuća i najznačajnijim kriterijem za tehnološko uspoređivanje raznih epoha proizvodnje. »Ekonomske epohe ne razlikuju se po onome *što* se pravi, nego po tome *kako* se pravi, kojim sredstvima za rad. Sredstva za rad ne samo da su mjerilo za stupnjeve razvitka čovjekove radne snage, već nam otkrivaju i društvene odnose u kojima se radi.«[28] U tim odnosima dolazi do izražaja njihova *društvena određenost* koja nas jedino interesira u političkoj ekonomiji.

Dakle, i uvjeti proizvodnje i njihove proizvodne snage ulaze u njeno područje kad se oni usljed određenih odnosa proizvodnje modificiraju ili kada sa svoje strane modificirajući djeluju na njih. Dovoljno će biti da ovo objasnimo još jednim primjerom.

Sveukupna društvena djelovanja Marx razdvaja na dva velika područja: »carstvo nužnosti« i »carstvo slobode«. Carstvo prirodne nužnosti je oblast *materijalne proizvodnje* koja zahvaća — ekstraktivnu industriju, poljoprivredu, prerađivačku industriju i transportnu industriju. Materijalna proizvodnja je prvo čovjekovo povijesno djelo i trajan osnov društvenog života ma u kakvim oblicima ovaj dolazio do izražaja. Zato je ta djelatnost, u toj svojoj općoj određenosti, u prvi mah indiferentna prema svakoj društvenoj promjeni i uobličenosti. Promatramo li to

---

[28] K. Marx, *Kapital,* sv. I, str. 136—137.

U pristupu *sredstvima za rad* kao pokazatelju društvenih odnosa treba nastupati s dužnom pažnjom. Marx ima u vidu sredstva za rad koja su tipična za neki stupanj povijesnog razvoja kada se nalazi u punoj zrelosti. Tada su tek mjerilo za nivo razvitka čovjekove radne snage i tada tek otkrivaju društvene odnose u kojima se radi. Za kapitalizam je to *mehanizacija.* Za socijalizam nije. A ipak socijalizam počinje mehanizacijom.

Radi se o samom startu kada novi poredak *nasiljem* počinje da se gradi korištenjem naslijeđenih uvjeta proizvodnje. U toj fazi dominantnu ulogu u revolucioniranju materijalnog života ima ljudska radna snaga. Kasnije vodstvo prelazi na sredstva za rad koja su plod toga materijalnog prevrata. Za kapitalizam je Marx to izrazio poznatom rečenicom: »Revolucioniranje načina proizvodnje polazi u manufakturi od *radne snage,* u krupnoj industriji od *sredstva za rad.*« — Isto, str. 315.

Digitized by Google

materijalno ljudsko djelovanje »sa stanovišta njegova rezultata, proizvoda«, onda se objektivni uvjeti proizvodnje, »sredstva za rad i predmeti rada, ispoljavaju kao sredstva za proizvodnju, a sâm rad kao *proizvodan rad*«. Međutim, čitamo u daljnjem tekstu (navedenom u prvoj naznaci gornje bilješke), »ova definicija proizvodnog rada, kakva izlazi sa stanovišta jednostavnog procesa rada, nikako nije dovoljna za kapitalistički način proizvodnje«. Buržoaski odnosi proizvodnje modificiraju proizvodni rad do te mjere da se sada kao proizvodan javlja samo onaj rad koji svom gazdi na bilo koji način pribavlja *višak vrijednosti* — dakle rad koji *oplođuje kapital.*

Sada znamo da je tom kapitalistički modificiranom proizvodnom radu posvećena čuvena »šesta« glava prvog sveska *Kapitala* koja nije ušla u tisak kod njegova prvog i drugog izdanja. U većoj mjeri je obrađen u prvoj svesci *Teorija o višku vrijednosti.*

Proizvodni rad se sada pojavljuje dvojako: kao »proizvodan rad uopće« i kao »proizvodan rad s gledišta kapitala«.[29] Sve se proizvodne snage društvenog rada — pa tako i ljudska radna snaga — javljaju kao proizvodne snage kapitala. Značenje i domašaj ovih promjena i odnosa može se shvatiti samo s gledišta *metode* marksističke političke ekonomije i njenog *dijalektičkog* promatranja povezanosti, uzajamne uvjetovanosti i međuzavisnosti proizvodnih snaga i društvenih oblika materijalnog života. U protivnom se olako zaključuje da s ukidanjem kapitala nestaje i sâm proizvodni rad[30] — što je isto toliko naivno i apsurdno kao kad bismo rekli da nestaju i materijalne proizvodne snage.

Nestaje kapitalističko društveno određenje proizvodnih snaga i proizvodnog rada. Stupa na pozornicu njihovo *novo* povijesno uvjetovano modificiranje s povratnim utjecajem na sve životne društvene oblike. I upravo ovaj epohalni zaokret i prevrat današnjice ulazi u predmet izučavanja *političke ekonomije socijalizma,* koja treba da ga promatra u svjetlu aktualnog znanstveno-tehnološkog revolucioniranja proizvodnih snaga i njima odgovarajućih odnosa proizvodnje i saobraćanja. Odvija se, kao i sve što mu je prethodilo, dvojako: kao proces proizvodnje materijalnih uvjeta čovjekovog života i istovremeno kao proces reprodukcije ekonomskih odnosa — odnosa koji proizlaze iz promijenjenih oblika vlasništva i posjedovanja sredstava za proizvod-

[29] »Jedino buržoaska ograničenost, koja kapitalističke oblike proizvodnje smatra za njene apsolutne oblike — otuda za večite prirodne oblike proizvodnje — može da pobrka pitanje šta je *proizvodan rad* s gledišta kapitala s pitanjem koji je rad uopšte proizvodan, ili šta je proizvodan rad uopšte, i otuda da smatra za vrlo mudar svoj odgovor da je svaki rad koji uopšte nešto proizvodi, koji daje bilo kakav rezultat, eo ipso proizvodan rad.« — K. Marx, *Teorije o višku vrednosti,* sv. 24, str. 300.

[30] Do tog rezultata dolaze: B. Horvat, *Ogled o jugoslavenskom društvu,* Zagreb, 1960, str. 153—165; Z. Baletić, *Ekonomski proces i ekonomska teorija,* Zagreb, 1972, str. 87—96; i D. Pejović, *Proizvodan i neproizvodan rad,* u zborniku *Znanost, tehnika i društvo,* red. Z. Posavec i D. Rodin, Zagreb, 1980, str. 63—79.

Digitized by Google

nju, a nalaze svoj izraz u odnosima ljudi prema tim sredstvima i proizvodima rada i u njihovim međusobnim odnosima.

Kako politička ekonomija na sasvim specifičan način uključuje u svoje proučavanje privredne tokove i tržišne mehanizme, pokazuje isto tako uloga *ponude* i *potražnje* u objašnjenju odnosa proizvodnje i saobraćanja u redovima kapitalističkih eksploatatora — između industrijalaca, trgovaca, bankara i zemljovlasnika. Zakoni ponude i potražnje nam pokazuju kako se njihovi međusobni odnosi u modificiranom obliku uspostavljaju i reproduciraju, i kako sada ti promijenjeni odnosi — formiranjem cijene proizvodnje i prosječnog profita, poduzetničke dobiti i kamate, diferencijalne i apsolutne rente — modificiraju i samu ponudu i potražnju. Koliko se to malo razumije, pokazuju masovna nastojanja da se u političku ekonomiju uključi problematiku ponude i potražnje kako se javlja s gledišta ekonomike — funkcioniranja privrednog sistema, privređivanja ekonomskih subjekata, formiranja tekućih cijena, lične, opće i zajedničke potrošnje žitelja itd.[31]

Pogrešno bi, prema tome, bilo reći da politička ekonomija proučava samo odnose između ljudi. Ona, isto tako, proučava i odnose ljudi prema sredstvima za proizvodnju i sredstvima za potrošnju. Dapače, od sagledavanja potonjeg zavisi uspjeh cijele analize, jer oblik i karakter toga povezivanja određuje oblik i karakter svih društvenih odnosa. Pojedine se velike epohe društvene strukture ponajviše međusobno i razlikuju »po posebnom putu i načinu« na koji se *povezuju* radnici i sredstva za proizvodnju. To povezivanje daje ljudskom djelovanju pečat slobodnog, ropskog, kmetskog, cehovskog, najamnog, zadružnog, podržavljenog, udruženog itd. rada — na kojem počivaju isto tako različiti posebni *načini proizvodnje* materijalnog života društvenih klasa, kasta, staleža i slojeva.

»Stječući nove proizvodne snage, ljudi mijenjaju svoj način proizvodnje, a mijenjajući svoj način proizvodnje, način na koji podmiruju svoje životne potrebe, mijenjaju i svoje društvene odnose.«[32]

Proizvodne snage su temelj i određujući činilac svih oblika i manifestacija materijalnog života. Od njih zavisi način proizvodnje — shvaćen kao način na koji ljudi podmiruju svoje životne potrebe. Zato ga se ne smije promatrati samo sa stajališta da je on reprodukcija fizičke egzistencije individua. Uz to on je i sasvim određen način njihova društvenog djelovanja, određen način njihova života. U tom djelatnom životu ljudi ne utječu sa-

---

[31] Na *pravoj potrošnji* kao materiji koja ulazi u predmet političke ekonomije, i to često u vidu posebnog poglavlja, inzistiraju pisci udžbenika: Deželjin, Jurin, Korać — Vlaškalić, Mazej, Nešić, Petrović, Pomak, Stojiljković, Tironi, Vrančić, Šuvakov, Maksimović, Davidović, Komnenić i drugi.

[32] K. Marx, *Bijeda filozofije*, str. 133. Pasus koji slijedi parafraza je njegovih stavova iznijetih u spisima *Njemačka ideologija*, str. 303. i *Najamni rad i kapital*, str. 406.

Digitized by Google

mo na prirodu, nego i jedan na drugoga. Pribavljaju životna sredstva radeći zajedno na određen način i razmjenjujući svoje radove među sobom. Stupaju kod toga u određene međusobne veze i odnose, i samo u granicama tih odnosa proizvodnje i saobraćanja prisvajaju prirodu i obnavljaju svoju zajednicu.

Stigli smo tako do *ekonomske strukture* društva kao cjeline odnosa u kojima se ljudi nalaze »prema prirodi« i »među sobom« — kada proizvode, raspodjeljuju i razmjenjuju svoje proizvode. Izlaganje je pokazalo u kom smislu i na koji način svi ti odnosi ulaze u *predmet* izučavanja *političke ekonomije* — zajedno sa proizvodnim snagama koje ih određuju i modificiraju, podliježući i same povratnom utjecaju.

Rezultat koji je konačno pred nama u skladu je s Marxovim iskazom u predgovoru prvom izdanju *Kapitala* da mu je zadatak istražiti određeni *»način proizvodnje* i *odnose proizvodnje i prometa* koji mu odgovaraju« — kako bi stigao do svog krajnjeg cilja *»da razotkrije zakon ekonomskog razvitka«* promatranog društva. U središtu pažnje je *društvo*[33] — promatrano u njegovom *razvitku*, što nije ni glavni ni sporedni zadatak i cilj ekonomike. Na taj *historijskomaterijalistički* i *povijesnodijalektički* pristup i sadržaj marksističke političke ekonomije snažno upućuju pohvalne riječi ruskog recenzenta Kaufmana, koje Marx s odobravanjem navodi u predgovoru drugom izdanju *Kapitala:*

»Naučna vrijednost takvog istraživanja leži u rasvjetljavanju naročitih zakona kojima se regulira postanak, življenje, razvitak i smrt nekog datog društvenog organizma i njegova zamjena nekim drugim višim organizmom.«

Marksistička je politička ekonomija duboko ukorijenjena u tokove ljudskog razvoja. U svim svojim izvođenjima toliko je zaokupljena društvenim *povijesnim* kretanjima da joj i ta karakteristika daje pečat posebne ekonomske nauke i oštrim je granicama razdvaja od klasične i vulgarne buržoaske političke ekonomije. Ta se orijentacija susreće od samog početka i pogotovu u pripremama za sastavnu kritiku Proudhonovih ekonomskih promišljanja — iz koje će izići *Bijeda filozofije* kao prvi i za razumijevanje predmeta i metode marksističke političke ekonomije najvažniji Marxov objelodanjeni rad. Izražena je koncizno u glasovitom pismu Annenkovu[34] — koje počima izlaganjem da je *društvo*, ma kakav mu bio oblik, *proizvod* uzajamnog djelovanja ljudi koji nisu slobodni u izboru svojih *međusobnih odnosa*. Ulaze u njih zavisno od stupnja razvoja svojih *proizvodnih snaga* i mijenjaju ih i unapređuju uporedo s njihovim promje-

[33] »Politička ekonomija je teorijska analiza modernog buržoaskog društva.« — F. Engels, *K. Marx, »Prilog kritici političke ekonomije«*, str. 705.

[34] Upućenom 28. prosinca 1846. U njemu sažeto izražen materijalistički pristup i dijalektička metoda promatranja načina i odnosa proizvodnje, ekonomskih kategorija i ekonomskih zakona ponovit će se još dotjeranije u kratkom *Predgovoru za »Prilog kritici političke ekonomije«* iz 1859. godine.

Digitized by Google

nama. Zahvaljujući toj činjenici, stvara se veza u ljudskoj povijesti — stvara se *historija čovječanstva.* Materijalni odnosi su samo nužni oblici u kojima se ostvaruje ekonomska djelatnost pojedinaca, kolektiva i zajednica. Temelj su svih društvenih odnosa, društvenog uređenja i polarizacije društvenih pripadnika u porodice, klase, staleže, kaste i druge grupe. Sve se to mijenja u borbi za opstanak koji prisiljava ljude da napuste naslijeđene društvene oblike — kako ne bi izgubili postignute plodove civilizacije — onog časa kad način njihova *saobraćanja* više ne odgovara *stečenim* proizvodnim snagama.

U toj usmjerenosti politička ekonomija je izrazita *ideološka* i *klasna* znanstvena disciplina — *par excellence* teorija naizmjenične i beskrajne društvene *evolucije* i *revolucije.*[35] To je bila u prošlosti i to pogotovu mora biti u sadašnjosti koju karakterizira ubrzani i svestrani svjetskohistorijski prevrat i preobražaj. Zadatak joj je da pokaže kako jednom *nasilno* uspostavljeni i održavani odnosi između *temeljnih slojeva* prijelaznog razdoblja — manuelnih radnika, administracije, tehnostrukture i znanstvenika — na koje se raspada *radnička klasa,* razvijaju naslijeđene proizvodne snage. Stvaraju tako materijalnu podlogu za svoje modificiranje, utemeljenje i uzdizanje do razine na kojoj će i ti odnosi postati *kočnica* društvenog napretka, pa će ih zbog sve veće nesnošljivosti jedna buduća generacija sporazumom ili nasiljem *ukloniti* i na toj ruševini izgraditi svijet univerzalne *komunističke* jednakosti, ravnopravnosti i samodjelatnosti.

Zato politička ekonomija ne može biti pasivan promatrač vladajuće zbilje poput *prava,* koje u svojoj pozitivističkoj statičnosti i ne može nikada doseći visove istinske znanosti. Izrazito je *dinamička* znanstvena disciplina u širokom spektru svojih interesa za porijeklo, prirodu i sudbinu proučavanih društvenih oblika. Zato je predviđanje *društvene perspektive* i otkrivanje *društvenih snaga* — u strukturi radničke klase modernog društva — koje imaju »historijski zadatak« da svojim položajem i nastojanjem preuzmu vodstvo u daljnjim društvenim kretanjima i prevratima, jedan od najvažnijih zadataka *političke ekonomije socijalizma.*

U svakoj drugoj usmjerenosti približava se *pragmatičkoj vulgarizaciji* i, ostane li na tome, iscrpljuje u *konzervativnom dogmatizmu* — zapravo *apologetici* koja je, kako zaključuje Oskar Lange, u izravnoj *birokratskoj* funkciji.

»Posebna metoda te apologetike zasniva se na naporu da se marksizam pretvori u ideološko-voluntarističku teoriju društve-

[35] O ideološkim i klasnim aspektima političke ekonomije rijetko se kad susrećemo u nas valjane rasprave. U takve spada prilog M. Škrbića *Klasni karakter političke ekonomije,* »Naše teme«, br. 5/1966. i I. Maksimovića *Nauka i ideologija u svetlosti problema političke ekonomije,* »Pregled«, br. 7—8/1964.

J. Laskin prikazuje ideologije političke ekonomije oslanjajući se na Marxov *Kapital. — Pour une theorie marxiste des ideologies,* »Cahiers de C.E.R.M.«, br. 69, lipanj 1970. Rasprava je izazvala širu diskusiju objavljenu u br. 80 iste publikacije.

Digitized by Google

nog razvoja, koja objašnjava razvoj socijalističkog društva kao proces lišen unutrašnje dijalektike nastajanja i savlađivanja protivurječnosti (u najboljem slučaju priznanje protivurječnosti koje su proizlazile iz nasljeđa starog uređenja kao i iz neprijateljskog okruženja) u kome je djelovanje masovnih društvenih snaga zamijenjeno mudrim rukovodstvom velikih pojedinaca i konstruktivnom djelatnošću društvenog aparata njima podređenog. Umjesto kritičke marksističke analize novih protivurječnosti i sredstava za njihovo savlađivanje, ostalo je samo stalno opravdavanje ispravnosti odluka tog aparata.«[36]

Najveće je lukavstvo moderne *birokracije*, političke i državne, bez obzira na socijalne sisteme, da sije vjerovanje u svoje nepostojanje i da se bezlično drvljem i kamenjem obara na vlastite grijehe — kao da se to nje ne tiče. U tome uvelike i uspijeva, pa i nema znanstvenih istraživanja o njenom položaju i djelovanju, njenim kvalitetama i odgovornostima, privilegijama i otuđenostima, nastranostima i izopačenostima. Politička se ekonomija, poput drugih fundamentalnih društvenih nauka, smješta »s onu stranu barikade« i neopredijeljeno šeta po bespuću privida iluzornog zajedništva — posve udaljena od socijalne strukture društva i gotovo patološki zaokupljena prakticističkim pitanjima robne proizvodnje, tržišnih mehanizama, funkcioniranja privrednog sistema, neostvarenih i neostvarivih pobožnih želja.

Da bi se ispravno usmjerila i valjane rezultate postigla, politička se ekonomija mora *povratiti* pravom predmetu svojih istraživanja. Marksisti u tome ne bi smjeli dvoumiti. Lako će to postići slijede li učiteljevo upozorenje da ekonomske nauke imaju *dvojak zadatak:* na jednoj strani da izučavaju kako se u okviru određenih odnosa proizvodnje najuspješnije proizvodi, raspodjeljuje, razmjenjuje i troši proizvode; a na drugoj strani da izučavaju kako se tim djelovanjima proizvode sami odnosi proizvodnje — to jest kako teče povijesno kretanje koje ih rađa, razvija i konačno onemogućava.[37] To je primarni kriterij u klasifikaciji ekonomskih nauka i polazna točka u određivanju predmeta političke ekonomije i svake druge ekonomske nauke.

U znanstvenoj praksi, razumije se, ne nalazimo tako oštra razgraničenja među njima. U pitanju je njihova temeljna orijentacija i preokupacija koja ispituje i druge strane materijalnog života — pogotovu kada su sastavni dio znanstvenog interesa, pretpostavka potrebnih istraživanja i potkrepa izvođenjima i dokazivanjima. Sve to ipak može biti zanemareno kada se pristupa sa-

[36] *Marksizam i buržoaska ekonomija*, u zborniku *Poljski ekonomisti o problemima socijalističke privrede*, Beograd, 1960, str. 19.

[37] »Ekonomisti izlažu buržoaske odnose proizvodnje, podjelu rada, kredit, novac itd. kao stalne, nepromjenljive, vječite kategorije... Ekonomisti nam objašnjavaju kako se proizvodi pod ovim datim odnosima, ali oni nam ne objašnjavaju kako se proizvode sami odnosi, tj. historijsko kretanje koje ih rađa.« — K. Marx, *Bijeda filozofije*, u: K. Marx — F. Engels — V. I. Lenjin, *Izabrana djela*, sv. I, Zagreb, 1963, str. 129.

Digitized by Google

gledavanju *predmeta* političke ekonomije. Treba ga tražiti na onoj »drugoj strani« — u *proizvodnji odnosa proizvodnje.*

Ta *proizvodnja* je bila temeljna Marxova preokupacija do kraja života. Posvetio joj je u cijelosti slavni *Manifest komunističke partije* — pogotovu njegove prve dvije glave koje imaju naslove »buržuji i proleteri« i »proleteri i komunisti« — koji J. K. Galbraith uvrštava u deset najboljih djela sveukupne ekonomske književnosti. Kapitalistički proces proizvodnje ga interesira s obzirom na njegov *glavni proizvod* — »proizvođenje kapitalista i najamnih radnika«.[38] Zato u njegovoj političkoj ekonomiji treba tražiti *anatomiju* buržoaskog društva.

Očigledno je da od tako usmjerene političke ekonomije ne treba očekivati da pruža rješenja za optimalna društvena privređivanja, za maksimiranje ekonomskih učinaka, za uspješno vođenje ekonomske politike i za druge racionalne gospodarske zahvate i rezultate. Zadatak joj je da izučava *društvene oblike* u kojima se sve to ostvaruje — uvjete i oblike društvene proizvodnje materijalnog života ljudi razvrstanih po toj osnovi na klase, kaste, staleže i slojeve.

Prema tome, ona treba da istražuje kako se proizvodi samo *društvo* u svojoj ekonomskoj strukturi, odnosno u datoj klasnoj podvojenosti ili nekoj drugoj socijalnoj stratifikaciji, to jest kako se proizvode njegove klase, staleži, kaste, slojevi, razne druge socijalne grupe itd. — putem određenoga načina pribavljanja sredstava za zadovoljavanje njihovih materijalnih potreba i odnosa proizvodnje i saobraćanja koji odgovaraju dostignutim proizvodnim snagama.

Stoga ni politička ekonomija *socijalističkog samoupravljanja* ne može biti reducirana na bezbrojno proučavanje društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka, faktora proizvodnje i produktivnosti rada, robne proizvodnje, ponude i potražnje, na formiranje cijena pod njihovim utjecajima, alokacije resursa itd. Istina, politička ekonomija također izučava ove pojave i njihove pokazatelje i procese, ali iz jednog drugog ugla — posve različitog od pristupa ekonomike i ekonomske politike. Analizira ih kao teorijske izraze odnosa društvene proizvodnje, kao *ekonomske kategorije*, da bi tako sagledala porijeklo, prirodu i perspektivu ovih odnosa i razotkrila *ekonomske zakone* njihova kretanja i razvoja.

U osnovi tih preokupacija nalazi se problematika *otuđenja* i *oslobođenja rada.*[39] Ali ne uzeta spekulativno, to jest izolirano

[38] K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije*, sv. 19, str. 343. — *»Proizvođenje kapitalista i najamnih radnika predstavlja, dakle, glavni proizvod procesa oplođivanja kapitala.* Obična ekonomija, koja misli samo na proizvedene stvari, to potpuno zaboravlja«.

[39] Zaostalost i neaktualnost političke ekonomije socijalizma posvjedočuje i ignorantski stav prema ovim kardinalnim problemima. Politička ekonomija je jedina fundamentalna društvena nauka u nas koja ne uzima u obzir rane Marxove spise u kojima su temeljna pitanja *otuđenja, slobode* i *humanizma* najviše zastupljena i razrađena.

Digitized by Google

— izvan prakse — već u svoj svojoj općenitosti i konkretnosti, u apstraktnim izvođenjima i realnim oblicima svoga ispoljavanja. Relevantni su kod toga kako odnosi između vlasnika i nevlasnika (i uopće vlasnički odnosi), tako i odnosi koji proizlaze iz grupnog posjedovanja proizvodnih sredstava (posjednički odnosi) i grupnog upravljanja njima, iz materijalno i društveno određenog proizvodnog i neproizvodnog rada, iz različitog stava prema prirodno potrebnom djelovanju i otud proizišlog različitog mjesta u društvenom stvaralaštvu, iz podvojenog manuelnog i duhovnog angažiranja itd.

Kompleksna i svestrana eksproprijacija eksproprijatora u svim životnim oblastima, socijalno robovanje podjeli rada, razotuđenje čovjeka, udruživanje rada i sredstava, odnosi samoupravljanja, počeci ljudskog samodjelovanja — rađanje globalnog (svjetskog) podruštvljenog čovječanstva itd. — sve su to teme moderne političke ekonomije, pitanja na koja ne pruža odgovor niti jedna druga ekonomska nauka, niti joj je to zadatak.

Ne istražuje stoga i ne izlaže u potrebnoj mjeri suvremene procese čovjekova *razotuđenja — oslobođenjem radničke klase* i *oslobađanjem rada.* Štaviše, prema potonjem izrazu ima dosta nepovjerenja i jedva da seže do njegova deklarativnog ustavnog određenja. Pisci udžbenika političke ekonomije masovno kruže oko te problematike kao mačak oko vruće kaše i tek poneki i pokatkad šturo spominje i sam pojam — *oslobađanje rada.*

Kad se prvi put ta važna društvena odrednica unosila u nacrt drugog Ustava, početkom šezdesetih godina, zametnula se među sociolozima i filozofima kavga protiv upotrebe tog termina — proizašla iz uvjerenja da je moguće samo oslobođenje radničke klase, a ne i oslobađanje rada. Da se ta magla još nije razbistrila, pokazuju i novija okomljavanja na izraz *oslobađanje rada* i ono što je vezano uz njega.

Protivi mu se Neca Jovanov uvjeravajući nas da se radi o »istorijskom procesu oslobođenja *radnika,* stvaranja 'carstva slobode' *čoveka,* a ne rada« (»Socijalizam«, br. 7—8/1980, str. 93). Neprihvatljivi su mu stoga i izrazi *udruženi rad* i *organizacija udruženog rada.* Prigovoriti mu je ukratko: u pojmu radnika i čovjeka rad nije sadržan; u pojmu rada radnik je i čovjek sadržan. I kao što je otuđenje radnika konzekvencija čovjekova otuđenja u samom radu, tako isto i oslobođenje radnika može biti samo konzekvencija čovjekova *oslobođenja u samom radu.*

Najdalje ide Žarko Puhovski. U odbacivanju kategorija našeg aktualnog društvenog prevrata, od socijalističkog samoupravljanja do oslobađanja rada, ide tako daleko da uvjerava jedan naučni skup kako o *sintagmi* oslobođenje rada »Marx uglavnom govori sa zgražanjem i sprdnjom«. — »Marks i savremenost«, sv. 8/1975, str. 138.

Ima u vidu čuveni pasus *Kritike Gotskog programa* u kojem Marx napada njegove sastavljače što u predstojećem okršaju stavljaju u izgled revolucionarnom proletarijatu »oslobođenje rada«, a ne »oslobođenje radničke klase« — kako to ističe Statut Internacionale. Ova »*zamjena*« je bila toliko glupava besmislica da zaslužuje i više od zgražanja i sprdnje. Čovjeku manje zaljubljenom u svoje izjave ne bi bilo teško dokučiti smisao Marxova protivljenja. Ne zgraža se i ne ruga »sintagmi« oslobađanje rada — već nečem drugom. To je toliko providno da bismo, zaboravljajući trenutačno na pristojnost, zasluženo mogli okrstiti filozofovo promišljanje — blindiranim lupetanjem.

Digitized by Google

Golemu prepreku u tim nastojanjima čini uvriježena navada da se u analizi modernog socijalističkog društva operira *radničkom klasom* i njenim historijskim interesima. Prihvaćanjem Kardeljeva stava da »teoretski gledano svi ljudi koji žive od svoga rada na društvenim sredstvima za proizvodnju i na osnovi raspodjele prema radu u našem su sistemu radnička klasa«[40] — stižemo na prag neobično važne spoznaje da *temeljni odnosi* društvene proizvodnje ne leže na relaciji klasa — kontraklasa (ili neka druga društvena skupina), već se nalaze *u* samoj radničkoj klasi, u njenoj *unutrašnjoj strukturi.*

Naišlo je na Lenjinovo odobravanje Buharinovo upozorenje: »U prijelaznom periodu ne treba analizu ograničavati *pretpostavkom* potpune homogenosti klase. Pri izučavanju apstraktnih zakona kapitalističkog mehanizma nije bilo potrebno zadržavati se na molekularnim kretanjima u samim klasama i na izdiferenciranosti tih 'realnih cjelina'. Tamo su oni prihvaćeni kao više ili manje homogena veličina. Prenošenje toga shvaćanja, posve točnog u okvirima apstraktnoteoretske analize 'čistog kapitalizma' — na analizu prijelaznog perioda sa njegovim krajnje nestabilnim oblicima, s njegovom, tako reći, principijelnom dinamikom — bila bi *najgrublja* (metodološka) *greška.*«[41]

Drugim riječima, mala je korist od uopćenog promatranja radničke klase u ovo naše vrijeme. Ta apstrakcija je imala smisla u izučavanju tipično klasnog društva, kao što je bio kapitalizam, i utvrđivanju zakona i uvjeta njegova kretanja i razvoja. U doba prevladavanja klasnog društva, pogotovu u zajednici udruženog rada i samoupravljanja, svako zagovaranje apstraktnih interesa radničke klase može biti od koristi samo *birokraciji* i *tehnokraciji.* Dobro im dođe kao paravan za monopoliziranje općedruštvenih funkcija, privilegirani društveni položaj i za upravljanje ljudima i njihovim djelovanjima.

Prema tome, *nema* radničke klase u realnom životu naše samoupravne zajednice. Taj pojam je rezultat visokog stupnja uopćavanja — isto kao i izrazi udruženi rad ili dohodak — i ima opravdanja da ga se upotrebljava samo u temeljnim društvenim dokumentima, kao što je *Ustav.* Naučna analiza koja tim izrazom

---

[40] *Izlaganje političkom aktivu Ljubljane,* »Vjesnik«, 30. marta 1974, str. 11. — »Naša radnička klasa je klasa jučerašnjih najamnih radnika koja je revolucijom sebi stvorila mogućnost da sama postane gospodar uvjeta, sredstava i rezultata svoga rada i da ovlada ključnim pozicijama vlasti u državi. No, time ona postepeno uključuje u jednake proizvodne odnose i jednak društveno-ekonomski položaj i sve slojeve tehničke i druge inteligencije i svu upravljačku strukturu u cjelokupnom sistemu udruženog rada, koja je nekada bila instrument ili sastavni dio sistema klasne vlasti kapitalista nad radničkom klasom, te je zbog toga bila izraziti međusloj koji se barem jednom nogom, a dobar dio i s obje noge, nalazio u buržoaskoj klasi.«

[41] N. Buharin, *Ekonomika perehodnogo perioda,* Moskva, 1920, str. 141—142. U svojim *primjedbama* na ovu knjigu Lenjin uz ovaj stav ističe na početku: »nije stvar u 'pretpostavci' (to je idealno), nego u *materijalnom; nema* ove potpune homogenosti« — i na kraju dodaje: »Točno«.

Digitized by Google

operira i na njemu se zadržava mora biti jalova i beskorisna. Da bi nešto uspjela, treba se u većoj mjeri približiti stvarnosti i jasno sagledati temeljne slojeve samoupravne zajednice i njene radničke klase. Štaviše, mora se jasno opredijeliti za sloj čije interese zagovara i s čijih pozicija promatra suvremena društvena zbivanja i kretanja.

Dio smo *svijeta* — organski povezan s njegovim postignućima i tokovima razvoja. Ništa se u tom prijelaznom svijetu bitno ne mijenja što ne bi zahvaćalo i nas. Ništa u nas bitno nova nema a da ne bi bilo karakteristika i tog svijeta koji se kao cjelina nalazi u epohalnom povijesnom zaokretu. Na ruševinama umirućeg klasnog društva niče socijalizam kao *svjetski proces* koji će nas jednom privesti besklasnoj ljudskoj zajednici — koja je zamisliva i ostvariva samo kao jedinstveni i univerzalni svjetski poredak. Započinje svoj dugotrajni povijesni marš nasilnim uspostavljanjem *kolektivističkog društva* u nacionalnim i globalnim razmjerima, da bi *socijalističkim samoupravljanjem* jednom stigao do totalno *samodjelatne zajednice* — s univerzalnim proizvodnim snagama, univerzalnim osposobljavanjima i univerzalnim djelovanjima žitelja cijelog svijeta.

Na naslijeđenim proizvodnim snagama razvijene *mehanizacije* uspostavljaju se *kolektivistički odnosi* proizvodnje i saobraćanja — a gdje te materijalne pretpostavke nema, nju kolektivistički organizirano društvo mora brzom brzinom da stvara i to mu daje, kako bi Gorz rekao, pečat tegobnog socijalizma. U tom se okviru preuzeti uvjeti proizvodnje razvijaju i postepeno *znanstveno-tehničkom revolucijom* modificiraju — sve do masovne primjene one proizvodne snage kojom započinje »gospodarenje prirodnim silama pomoću nauke«. Htjeli to ili ne, tako preoblikovane i razvijene proizvodne snage mogu biti prihvaćene, iskorištavane i unapređivane samo *socijalističkim samoupravljanjem.* U odnosima proizvodnje i saobraćanja samoupravno udruženog rada ostvaruje se proizvodnja i ekspanzija materijalnog života *automatizacijom, kompjuterizacijom, kibernetizacijom, bionizacijom* i konačno potpunom *scijentizacijom* svih ljudskih djelovanja. Sve što na tom putu započinje u naše vrijeme dovest će najzad do razvijene *znanstvene civilizacije* — u kojoj će se potpuno slobodnim i ravnopravnim djelovanjima postizavati »samoostvarenje individuuma«.[42]

Nosioci ovih magistralnih svjetsko-historijskih kretanja upravo su pojedini slojevi na koje se razlaže *radnička klasa* prijelazne socijalističke zajednice. Četiri se njena dijela izdvajaju i osamostaljuju kao tipični reprezentanti prijelaznog društva —

[42] K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije,* sv. 19, str. 420. — »Rad u materijalnoj proizvodnji može dobiti takav karakter samo time: 1) da se postavi njegov društveni karakter, 2) da bude naučnog karaktera, u isti mah opći rad, ne napor čovjeka kao na određeni način dresirane prirodne sile, nego kao subjekta koji se u procesu proizvodnje ne javlja samo u prirodnom, samoniklom obliku, već kao djelatnost koja upravlja svim prirodnim snagama«.

Digitized by Google

prisutni u svim sredinama, s podjednakim odnosima, usponima i perspektivama. Nazvat ćemo ih uobičajenim nazivima — *manuelni radnici*, društvena administracija, privredna *tehnostruktura* i *znanstvenici*. Nalazimo ih prisutne u svim sredinama: na istoku i zapadu, među razvijenima i nerazvijenima, na sjeveru i jugu, u svrstanim i nesvrstanim redovima, među zemljama prvog, drugog i trećeg svijeta. Karakteristika su i sudbina svake prijelazne zajednice i čitavog svijeta u njegovom zaokretu od klasnog ka besklasnom društvu. A za one koji do toga još nisu stigli vrijedi stara izreka: *De te fabula naratur!*

Odnosi proizvodnje i saobraćanja između ovih slojeva čine *ekonomsku strukturu* socijalističkog društva — onu realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Stožer je oko kojeg se kreće prijelazni način proizvodnje materijalnog života i cjelokupan socijalistički društveni prevrat i preobražaj. U društvenoj se proizvodnji toga života redovito obnavljaju i u određenim oblicima reproduciraju ovi slojevi i njihovi međusobni odnosi. Oni zajednički u svojoj sveukupnosti čine temelj i kičmu svih društvenih razvrstavanja, angažiranja i povezivanja suvremenog svijeta.

Stigli smo tako do društvene ekonomske strukture koja je objekt izučavanja *političke ekonomije socijalizma* — sa svojim specifičnim načinom proizvodnje života i karakterističnim odnosi ma proizvodnje i saobraćanja među ljudima. S takvim će se njenim usmjerenjem razviti učenje koje će upućivati zainteresirane da u političkoj ekonomiji socijalizma traže *anatomiju* prijelaznog društva. Zadatak joj je, prema tome, da istraži povijesno kretanje koje prirodno rađa ove društvene slojeve i odnose njihove proizvodnje, da prati njihovo aktualno reproduciranje i razvijanje te da razotkriva *zakone* koji upravljaju njihovim obnavljanjem i kretanjem — sve do onog dalekog prevrata kojim će biti dokinuta i ova socijalna raščlamba i uspostavljena potpuno izgrađena i potpuno formirana komunistički strukturirana i organizirana ljudska zajednica.

Socijalni slojevi prijelaznog društva nisu proizvoljan, slučajan i nekakav sporadičan proizvod povijesti. Ne nastaju tek tako — usputno i bezrazložno. Zakonit su produkt društvene historije, izrastao na suvremenim proizvodnim snagama i duboko ukorijenjen u uvjetima i procesima materijalnog života prijelaznog razdoblja. I kao što je svaka klasa u društvenoj prošlosti imala pred sobom neku važnu funkciju koju je trebala obaviti i tako svoju misiju u čovjekovom usponu ispuniti — što joj daje progresivnost i što je opravdava u očima suvremenika — tako i svaki sloj radničke klase prijelaznog društva ima pred sobom neki *povijesni zadatak*. Funkcija mu izvire iz proizvodnih snaga modernog društva, njihova razvoja i novih čovjekovih potreba, pa tek kad je ispuni, može i mora sa svjetske scene sići.

Nemaju, dakako, svi slojevi moderne radničke klase podjednako mjesto i istu ulogu u *socijalističkom razvoju* — u njegovom začetku, kolektivističkom konstituiranju, samoupravnom procesu i samodjelatnom rezultatu. U svakoj od tih faza dominantna

Digitized by Google

je uloga određenog sloja — tako da se uporedo s ovim historijskim kretanjem smjenjuju njihove zadaće i vodeće pozicije u životu prijelazne zajednice.

Radničkom sloju pripada prva sudbonosna uloga u tom svjetsko-historijskom zaokretu. Ona je društvena snaga koja je položajem i htijenjem najviše upućena na promjene i od te njegove akcije započinje rađanje nove ljudske zajednice. Od mnogih okolnosti zavisi kako će taj prevrat teći i koliko će dugo porođajni bolovi trajati. Iz iskustva sada znamo da to u nekim slučajevima može biti praćeno neočekivano golemim žrtvama i da može da se odvija kroz nekoliko decenija. Ali, koliko god taj akt trajao, s njegovim okončanjem odlazi zauvijek sa pozornice vodeća uloga radničke većine. Prati je ista sudbina kao i mužjaka vrste *Apis mellifera* koji začeće novog života plaća svojim nestankom. Ugrožavaju je vlastita djeca — izmišljajući i primjenjujući tehnička sredstva i tehnološka rješenja koja manuelnog radnika lišavaju ne samo povijesnog, nego i proizvodnog zadatka. Zauvijek nestaje iz civilizirane sredine[43] — to mu upravo odgovara jer je bitna pretpostavka njegova očovječenja, uvijek njegova konačnog i potpunog oslobođenja, pa prema tome i temeljni smisao i krajnji cilj svih njegovih vojevanja.

Administraciji, političkoj i državnoj, pripada važna zadaća okupljanja i kolektivizacije prijelaznog društva. U toj vodećoj ulozi snaga joj leži u topuzu jer je nasilje glavno oruđe ove društvene transformacije. Osobitu mu moć daje objedinjavanje jedne jedine političke *partije*, dobro organizirane države, do zuba naoružane *armije* i svugdje prisutne *policije*.[44] Kakve strahote može da proizvede to sjedinjenje u zemljama s jednopartijskim političkim režimima, pokazuju fašističke hajke, staljinističke čistke i pošasti kulturne revolucije. Uz to administracija ima ulogu i zakonitosti beskrajnog razmnožavanja — s brojnim negativnim posljedicama u vlastitim redovima i vanjskim utjecajima[45] — pa se prije ili

---

[43] Što je mjerilo stupnja ekonomskog razvoja svakog društva koje je zahvatio znanstveno-tehnološki prevrat. Najnovije informacije o vrhunskim postignućima u tim epohalnim društvenim promjenama donosi knjiga Jean-Jacquesa Servan-Schreibera *Svjetski izazov*, Zagreb, 1981.

[44] U spomenutom *Pledoajeu za dijalog o državi u socijalizmu* Neca Jovanov vidi u toj čvrstoj objedinjenosti ishodište glavnih nedaća i velikih opasnosti za naš socijalni razvitak, pa zagovara razdvajanje revolucionarnog »pokreta« od državnog »poretka« — političke partije od društvene administracije. Taman bi nam još i to trebalo. Nisu nevolje u tome što je partija prisutna u svim segmentima poretka, nego što ne djeluje kvalificirano i odgovorno kako bog zapovijeda — u skladu s našim materijalnim postignućima i aktualnim društvenim potrebama.

[45] Dva maštovita Amerikanca — S. N. Parkinson i L. J. Peter — su ih koliko šaljivo toliko i inventivno prikazali u svojim djelima: *Parkinsonov zakon i druge studije o administraciji*, Beograd, 1974. i *Peterovo načelo ili Zašto nam sve ide naopako*, Zagreb, 1980.

Pozivajući se na njih, J. K. Galbraith u nedavnom intervjuu ističe kako je *birokratizacija* velikih privrednih organizacija dovela do njihove »opće krize« koja je zahvatila čitav svijet. Kriza naročito oštro

Digitized by Google

poslije svi susreću s problemima njenog obuzdavanja i svođenja u okvire mogućnosti i potreba društva. Da to lako ne ide, pokazuju *birokratske* deformacije i devijacije u životu svake prijelazne zajednice — bez iznimke.

Tehnostruktura preuzima i dalje razvija moderne uvjete proizvodnje. Jedina je za to sposobna, pogotvu kada se radi o proizvodnim snagama aktualnog znanstveno-tehnološkog revolucioniranja materijalnog života — njihovom planskom i racionalnom iskorištavanju te neobično važnom strukturalnom i teritorijalnom razmahu i razvijanju. Ta sve šira skupina *specijaliziranih stručnjaka* posjeduje informacije i svojim organiziranim znanjem postaje *dominantan faktor proizvodnje.*[46]

Okupljena naročito uspješno u elitnim odredima džinovskih multinacionalnih poduzeća, nastupa kao *proizvođač svijeta* i igra tako pionirsku ulogu u epohalnom svjetsko-historijskom zaokretu: od širenja *međunarodne trgovine* — što je uz porast produktivnosti rada bila glavna zadaća kapitalizma — do ekspanzije *međunarodne proizvodnje* na kojoj jedino može da izraste jedinstven svjetski socijalistički proces kao temelj epohe slobodnog i samodjelatnog čovječanstva. Postiže to udruživanjem, planskim djelovanjem i grupnim upravljanjem, svojim *samoupravljanjem*, prenoseći težište ove važne funkcije na *pripremanje odluka.*

To je tek onaj revolucionarni proces koji donosi pravi zaokret, na kojem jedino može da procvjeta samoupravljanje, jer prirodnom nužnošću teče *odozdo prema gore* uz masovno učešće sve šireg kruga suradnika i povezivanjem proizvodne, financijske i prometne sfere u jedinstven privredni kompleks. Na toj osnovi prerasta *robna proizvodnja* u puki *robni promet* — što je zakonit put prevladavanja postvarenih društvenih odnosa i dokidanja sva-

---

pogađa vodeće industrijske zemlje Zapada i Istoka, namećući se, »na obje strane«, kao »problem neriješenosti dinamike velikih organizacija«.

»Ima još nešto. U velikim organizacijama postoji problem njihova starenja, do prave senilnosti. Moramo imati na umu činjenicu, sto puta potvrđenu, da su organizacije kao ljudska bića, da pokazuju isprva mladalačku žilavost i snalažljivost, ali nakon nekog vremena počinju starjeti. To dolazi do izražaja u prenatrpanosti birokratima, uglavnom zakrečenim, u prevelikoj slojevitosti, u aktivnom poticanju mediokriteta, po Peterovu principu i po Parkinsonovu principu i po raznim drugim principima. To je problem koji jednako postoji u kapitalizmu i socijalizmu.

Drugo ime za organizaciju je birokracija. Ja sam rekao 'organizacija' samo zato što je 'birokracija' uvredljiv termin — ali one su jedno isto... po ponašanju, postupcima i virulentnoj štetnosti.« — »Start«, 4. srpnja 1981, str. 19.

[46] »Taj novi faktor proizvodnje jest udruživanje ljudi koji posjeduju znanja s različitih tehničkih područja, koji posjeduju raznovrsna iskustva i različite talente, a to je udruživanje nešto što iziskuju moderna tehnologija i planiranje. To udruživanje zahvaća gotovo sav industrijski sistem: od uprava modernih industrijskih poduzeća pa gotovo sve do razine radne snage; ono ujedno obuhvaća velik broj ljudi i golemu lepezu znanja i talenata.« — J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, Zagreb, 1978, str. 87.

Digitized by Google

kog posredništva među ljudima. Dakako da i u tim društvenim kretanjima dolazi do mnogih odstupanja i neopravdanih monopola i privilegija, na što jasno upućuju pojave i tendencije *tehnokratizma.*

Znanstvenici zauzimaju posljednje mjesto u ovoj društvenoj raščlambi — ali zato obrazuju onaj sloj odumiruće radničke klase koji je najznačajniji i najprogresivniji rezultat mijenjanja njenog društvenog bića i sveukupnog povijesnog razvoja čovječanstva. Pronalaženje nauke najvrednije je čovjekovo otkriće. U svojoj materijalnoj primjeni djeluje tek jedno stoljeće — štaviše, sistematičnije, organiziranje i utjecajnije jedva polovicu toga razdoblja. Unatoč toj kratkoći, donijelo nam je već fantastične tehničke i tehnološke inovacije kojima započinje najrevolucionarnija revolucija svih vremena genijalno sagledana i formulirana već u samom njenom osvitu, kao — »pretvaranje procesa proizvodnje iz jednostavnog procesa rada u naučni proces, koji prirodne sile potčinjava svojoj službi i prisiljava ih da djeluju u službi čovjeka«[47]. U njenim pripremama sudjeluje svih osamdesetak milijardi žitelja koji krstare po ovoj planeti od pamtivijeka do naših dana.

Ljudi se na taj način napokon *oslobađaju* iskonskog prokletstva kojim je Jehova ispratio Adama kada mu je, istjerivanjem iz raja, podario okrutno breme otuđenog djelovanja — »Radit ćeš u znoju lica svojega«! Zahvaljujući tome, čovjek sada *razvija svoje snage,* svodi to djelovanje u jedino stvaralačko zanimanje i kroči tako prema svijetu koji će te snage i njihovo razvijanje prihvatiti kao jedino istinsko *bogatstvo* zajednice — omogućujući svakom pojedincu da podjednako i ravnopravno sudjeluje u njegovom stvaranju i unapređivanju, da s univerzalnim materijalnim i vlastitim snagama univerzalno postupa i primjenjuje ih u podmirivanju svojih i zajedničkih potreba. U toj svestranoj *samodjelatnosti* on postaje *totalni čovjek znanstvene civilizacije* koja će biti temelj i prvo obilježje besklasne komunističke epohe. Zato je put koji vodi toj budućnosti onaj pravac razvoja koji nema alternative i moraju mu stoga biti podređene sve snage i akcije, sva materijalna i duhovna blaga — jednom riječi, svi uvjeti stvaralaštva i sva djelovanja suvremenog čovječanstva.

U središtu pažnje političke ekonomije socijalizma moraju biti *načini proizvodnje* i *odnosi proizvodnje i saobraćanja* manuelnih radnika, administracije, tehnostrukture i znanstvenika — te za sada malobrojne, ali sve značajnije i u perspektivi jedine društvene skupine koja će konačno preostati nakon odumiranja radničke klase i svijeta otuđenog rada uopće.

Zadatak je političke ekonomije socijalizma: — da izučava historijsko kretanje koje u krilu klasnog društva rađa ove slojeve na koje se rastače eksploatirani proletarijat tijekom svoga oslobađanja — da pokaže kako su i ova raslojavanja zakonit proizvod određenog stupnja razvoja materijalnih proizvodnih snaga — da prati kako se pod utjecajem njihovih međusobnih odnosa i djelo-

[47] K. Marx, *Osnovi kritike političke ekonomije,* sv. 20, str. 69.

Digitized by Google

vanja mijenjaju uvjeti proizvodnje i njihove proizvodne sile — da sagleda kako te promjene sada modificiraju i same odnose socijalističke reprodukcije i tako postepeno vode budućoj zajednici slobodnih i ravnopravno samodjelatnih ljudi.

Drugim riječima, zadatak je političke ekonomije socijalizma da izučava uvjete i oblike materijalnog života *manuelnih radnika, administracije, tehnostrukture* i *znanstvenika* — tih vodećih društvenih grupa svakog socijalističkog društva i najistaknutijih podvajanja suvremenog svijeta — u njihovoj aktualnoj i povijesnoj zbilji. Treba da ispituje njihov stav prema sredstvima za proizvodnju i njihovo mjesto u organizaciji društvenog rada — sa svim utjecajima, zahvatima i posljedicama u njihovom povezivanju s uvjetima i proizvodima rada i u međusobnom odnošenju i saobraćanju kada obavljaju određene društvene poslove i ostvaruju svoje interese. Postižu to odgovarajućim učešćem u proizvodnji, raspodjeli i razmjeni sredstava za održavanje i obnavljanje svoje materijalne egzistencije. Krajnji je cilj političke ekonomije socijalizma da u tim proučavanjima razotkrije *zakon ekonomskog razvitka* socijalističkog društva i njegove utjecaje na sve životne oblike i tokove.

Nisu međusobni odnosi u novoj ekonomskoj strukturi ni najmanje jednostavni i harmonični. Skriveni su u svojoj pravoj prirodi iza šarolikog svijeta prividne skladnosti, suradnje i povezanosti. Velike grupe djeluju kao takmaci i suparnici vođeni kombiniranim zajedničkim i posebničkim interesima; stupaju u saveze i djeluju kao produžene ruke, ali i u međusobne okršaje u kojima eksplozivno dolaze do izražaja preostale društvene suprotnosti i njihove težnje da učvrste i prošire svoje interese i privilegije. Po prirodi stvari lako je moguće da u tome idu i dalje od povijesne nužnosti, pa se to ponekad u modernom društvu i ostvaruje — na što nas upozoravaju pojave i tendencije takozvanog *tehno-birokratizma.*

To nas upućuje na važan zaključak da glavne opasnosti za socijalistički društveni preobražaj ne dolaze iz redova radnika i znanstvenika, već iz redova administracije i tehnostrukture — njihova posebnog položaja u društvu, njihove uloge u materijalnom životu, različitosti njihovih interesa i težnji, stalnog suparništva i borbe za prevlast i dominaciju u sveukupnom društvenom životu.

Sile osovine *administracija — tehnostruktura* imaju kao i sve osvajačke armije svoje maršale i generale, oficire i vojnike, uvijek spremne da brane interese svoje kaste i da posežu za neosvojenim. Znaju dobro da jedni bez drugih ne mogu opstati i zato moraju zajednički živjeti i djelovati. Borba među njima vodi se za prevlast — podjednako u nacionalnim i svjetskim razmjerima[48] — u različitim oblicima, s različitim intenzitetom i sa promjenljivim taktikama i strategijama prema prilikama i procjenama.

[48] Postoji golema literatura koja to vojevanje registrira i različito interpretira. Za primjer borbe u nacionalnim granicama navodimo djelo D. Buvača *Sovjetska alternativa*, Zagreb, 1977, a u svjetskim razmjerima knjigu Barneta i Müllera *Globalni zahvat*, Zagreb, 1979.

Digitized by Google

Šezdesete su godine zapamtile veliki sudar administracije i tehnostrukture koji je uzdrmao svijet i nagovijestio početak kraja *administrativne supremacije* — unatoč okolnosti da je iz te vojne izišla kao pobjednik. Događaji potvrđuju da je to bila Pirova pobjeda privilegiranih visokorazvijenih zemalja i njihovih multinacionalnih kompanija u borbi manje razvijenih sredina i njihovih privreda za novi međunarodni ekonomski poredak i svoj brži i ravnopravniji razvitak. Stagflacija sa svim pratećim posljedicama razdire svijet razvijenih isto kao što stagnacija i zaostajanje prate socijalističke zemlje u kojima su od reda propali pokušaji privrednih reformi i promjena mjesta i uloge tehnostrukture u nacionalnoj privredi. Naša je tehnostruktura dijelila tu sudbinu i našla se u proteklom deceniju u veoma skučenom prostoru i gotovo posve pasivnom položaju.

Nasilje nije moglo ostati bez negativnih posljedica koje se tako brzo množe da ugrožavaju i pobjednike. Da bi se sačuvale postignute proizvodne snage i pogotovu da bi se one skladno i brzo razvijale dalje, mora se mijenjati odnose administracije i tehnostrukture u korist potonje društvene skupine — a ta promjena će donijeti pobjedu racionalnog nad proizvoljnim, efikasnosti nad rasipništvom, proizvodnje nad potrošnjom. Pokazat će se i ovdje kako jedna izgubljena bitka ne znači i poraz. Svojim tromim, šlampavim i neodgovornim ponašanjem administracija ugrožava proizvodne snage znanstveno-tehničke revolucije i mora uzmaći pred naletom sposobnih da ih koriste i razvijaju dalje. Nema puta i sredstva kojim bi se mogla spriječiti skorašnja *prevlast tehnostrukture* u odnosima prijelazne materijalne društvene kulture.

Proučavanje suvremenog materijalnog života zahtijeva da se strogo vodi računa kako o nacionalnim specifičnostima tako i o okolnosti da svijet tek izlazi iz *klasne civilizacije*, pa je još uvijek prožet odnosima porobljavanja i svim mogućim oblicima otuđenog djelovanja i života — tipičnim za klasna društva. Stoga se susrećemo situacije u kojima se administracija i tehnostruktura nalaze još donekle u funkciji interesa eksploatatorskih klasa; isto kao što se u njihovim međusobnim okršajima radnici često nalaze u podređenoj poziciji i služe ponajviše kao *pasivni pijedestal* na kojem se borba divova odvija i iza kojeg se svaki od njih demagoški sakriva.

U još se goroj poziciji nalaze znanstvenici — ti »*Prometeji suvremenog svijeta*« koje je izbacila na površinu znanstveno-tehnološka revolucija. Njihov pozitivan i stvaralački pristup stvarnosti, prije svega zadacima koji su im neposredno dati, blijedi pred rušilačkim i reakcionarnim ciljevima kojima uvelike služe. Zapali su u nezavidan položaj kao ličnosti i kao istraživački timovi jer su više nego ikada zavisni od političara i politike. Položaj im je utoliko teži ukoliko se njihovi ciljevi manje poklapaju sa političkima i ukoliko više služe različito obojenim i sukobljenim idejama i političkim opredjeljenjima. Administracije i tehnostrukture nacionalnih boja strahuju od naučnih radnika, a znanstveni radnici su neraskidivo vezani uz njih. Društveni položaj im determinira »ma-

Digitized by Google

nipuliranje prirodnim silama u okvirima lokalnih i stranačkih političkih rješenja«[49] — koja ne vode računa o drugima i često su protivna njihovim interesima.

Unatoč tome, pripada im odlučujuća uloga u mijenjanju i prevladavanju preostalih ljudskih otuđenja. Robert Heilbroner ih uspoređuje sa »skupljačima krpa« koji su potkraj feudalizma kao sitni biznismeni u sjeni plemićkih zidova stvarali i razvijali novčano tržište koje je u svoj svojoj bezazlenosti sistematski potkopavalo feudalni način proizvodnje i pridonijelo više od seljačkih buna njegovom dokusurivanju. Slična je tom ugrožavanju feudalizma i prijetnja znanstvenih radnika suvremenom klasnom i kastinskom društvu — ma koliko se inače činila nedužnom. Ekspanzija znanosti i tehnologije neopipljiva je i subverzivna prijetnja monopolističkoj poziciji i egoističnosti kapitalista, menedžera, birokrata, tehnokrata i svih drugih zastupnika otuđenog prisvajanja i obavljanja korisnih društvenih funkcija. Naučni radnici su ona *društvena snaga* pred kojom se nalazi »povijesni zadatak« da razori do temelja i ove posljednje bedeme čovjekove ograničenosti i otuđenosti. U svijetu koji tim započinje aktualna postaje deviza:

Znanstvenici svih zemalja, ujedinite se!

Naše smještanje u ovaj globalni historijski tok i okvir ne treba dokazivati. U punom je zamahu kao i kod drugih naroda. Štaviše, po svojim ostvarenjima i još više htijenjima čak smo i ispred drugih. Izlaganjem smo htjeli upravo na to upozoriti da bismo pokazali kako smo dio suvremenog svijeta i kako je naša društvena reprodukcija samo poseban oblik i specifičan put prijelaza od društva otuđenog rada do zajednice samodjelatnih individuuma. Nema političke ekonomije socijalizma bez te opće analize globalnih prijelaznih procesa — ekonomske strukture koja se vrti oko *osovine* administracija — tehnostruktura i ekonomskih zakona *njenog* kretanja i razvoja. Apsurdna je, *in nuce*, i sama pomisao da se razvije sistem ove znanstvene discipline iz jednog ustavnog i jednog zakonskog teksta, uz ponešto u to uokvirenog štiva zvanične liturgije — tim više jer odudaraju od vladajuće prakse, a pitanje je da li mogu i da li će ikada naći u njoj punu primjenu.[50]

[49] Šef Odjeljenja za znanstvenu politiku OECD, francuski filozof J. J. Solomon, tim rezultatom zaključuje svoju knjigu *Science et politique*, Paris, 1970.

Ilya Prigogine i Isabelle Stangers smatraju da ipak nastupaju nova vremena. U svojoj knjizi *La Nouvelle Alliance — Métamorphose de la science* (Paris, 1979) dolaze do zaključka da se moderna znanost kreće u pravcu jednog »novog saveza« u kojem se bitnom smatra pripadnost čovjeka svijetu koji ga okružuje.

To je savez između čovjeka i znanstvenih istraživanja, kojim se prevladava tradicionalni jaz između znanstvene i humanističke kulture, uspostavlja komunikaciju među njima, povezuje znanost i budućnost čovjeka i dovodi u misaono jedinstvo naučne težnje i humanističke ideale.

[50] Čuli smo u novije vrijeme od vodećih partijskih ljudi da se ustavni i zurski projekt udruženog rada nije ostvario jer konce u ru-

Digitized by Google

Budući povijesničari našeg poslijeratnog razvoja s lakoćom će zapaziti neku čudnovatu pravilnost da od uvođenja samoupravljanja približno svakih desetak godina dolaze iz političkog vrha ista kuđenja takozvanih »*centara otuđene moći*« koji vladaju društvenom reprodukcijom, a, što je najgore, ilegalno — bez formalnih zasada, javne odgovornosti i konzekvencija čak i u slučajevima kada drastične posljedice potvrđuju frapantne laičke promašaje. I ta kvadratura samoupravnog kruga pokazuje da dijelimo sudbinu svijeta u kojem moćnici izvan neposredne materijalne proizvodnje potežu konce društvene reprodukcije monopoliziranjem globalnih odlučivanja — unutar kojih se proizvodnju i akumulaciju prepušta radnim organizacijama.[51]

Centri otuđene moći su postojali, postoje sada i postojat će zacijelo još zadugo — barem do kraja stoljeća. Uzbune da ih treba »identificirati« kako bismo ih »likvidirali« samo siju maglu i iluzije koje su tim opasnije jer odgađaju njihovo proučavanje. Tko ih želi identificirati najlakše i najvjerodostojnije će to postići u kakvoj zabitnoj općini; tu dolaze do izražaja u neposrednim i nepatvorenim oblicima, a svaka ih viša razina kamuflira i mistificira idejnim omotačem koji lako zavodi na pogrešan sud. Pobožna vjera u njihovo dokidanje dio je te ideologije s nešto većim nadama jedino još kod naivnih novinara i sindikalnih prosvjetitelja — u pomanjkanju osjećaja za realnost.

Uostalom, na njih ne treba uvijek gledati krivim očima. Samo njihovo egzistiranje nije dovoljan razlog da se olako na njih obaramo drvljem i kamenjem. Prate *odumiranje države* — one države koja je bila organ eksploatatorske klase s glavnom zadaćom da u pokornosti drži eksploatirane — koje je započelo s oktobarskom i nešto kasnije keynesijanskom revolucijom.[52] U našim prilikama slijede iz prevladavanja nepotrebne državnosti strogo centralističkog tipa i sprečavanja etatističkih opasnosti — uz neizbježna osciliranja kao i u drugim sredinama. Treba ih proučavati ponajviše u političkoj ekonomiji — jer su u pitanju mahom centri otuđene

---

kama i nadalje drže politički faktori. Neposredni proizvođači nemaju veze s delegatskim vrhovima, raspolažu malim dijelom svog dohotka, ne udružuju se jer nemaju šta udruživati, ne raspolažu akumulacijom ili barem najvećim njenim dijelom, ne vladaju društvenom reprodukcijom itd.

Dobro informirani i kompetentni predsjednik Saveznog savjeta za privredni razvoj i ekonomsku politiku, Ivo Perišin, daje nedavno kategoričku ocjenu da su »produkcioni odnosi, koje želimo da razvijamo, uhvaćeni u neku zamku« i zbog toga jer je »kompletno formiranje kapitala u našoj zemlji van samoupravnog sistema«. — NIN, 14. lipnja 1981, str. 10.

[51] U sedmom dijelu svoje knjige *Der Spätkapitalismus*, Frankfurt, 1972, Ernest Mandel pokazuje kako je i ova novina jedna od bitnih karakteristika današnjeg kapitalističkog svijeta (»kasnog kapitalizma«). Smatra da je u doba liberalnog kapitalizma težište društvene moći bilo u neposrednoj proizvodnji, u doba imperijalizma u sferi akumulacije i danas u oblasti proširene društvene reprodukcije.

[52] U knjizi *Postindustrijsko društvo*, Zagreb, 1980, Alain Touraine prati ove promjene i ističe kako je sada jedna od glavnih funkcija države »snabdijevanje stanovništva«.

Digitized by Google

administrativne materijalne moći, s partijskim blagoslovom i državnom zaštitom — kako bismo ih držali u nužnim okvirima i usmjeravali prema djelovanjima kojima se skraćuju i ublažuju porođajni bolovi kolektivističkog i samoupravnog razvoja.

Problemi ekonomskog i društvenog razvoja ni najmanje se ne rješavaju histeričnim metaforama i osudama »birokratizma« i »tehnokratizma« — pogotovu kada se pod te izraze svodi svako materijalno administriranje i svako djelovanje tehnostrukture. I jedno i drugo zakonito proizlazi iz postojećeg i opravdano donekle simbolizira i karakterizira ovo naše vrijeme. Uskraćujemo svim društvenim naukama i pogotovu političkoj ekonomiji socijalizma jednu valjanu i prijeko potrebnu analizu kada tako važnim fenomenima dajemo isključivo *pejorativnu* konotaciju.

U pitanju su društveni odnosi koji u svjetskom razvoju ne mogu biti zaobiđeni i preskočeni. Proizlaze iz razgrađivanja odnosa privatnog vlasništva i rezultat su višeg stupnja podruštvljavanja. Promatrani u odnosu na ono što im je prethodilo, znače golem korak dalje u napretku čovječanstva. Doprinose nastajanju i razvoju *svjetske ekonomske zajednice* — što je prvenstveni zadatak i najvažniji rezultat suvremene prijelazne etape.[53] A da ih se ne može, i pored najpedantnije sročenih dokumenata i sinhroniziranog djelovanja subjektivnih snaga, jednostavno zbrisati, najbolje se to upravo našim razvojem i neispunjenjem želja može dokazati.

Politička se ekonomija — isto kao i filozofija, sociologija i politologija prijelaznog društva — mora jasno opredijeliti za onaj *sloj radničke klase* u čijem se društvenom položaju i djelovanju sakupljaju najvrednije tekovine revolucionarne preobrazbe i najprogresivnije težnje moderne ljudske zajednice. S njegovih pozicija mora promatrati sve druge slojeve suvremenog društva — sve slojeve moderne radničke klase koju je u svjetskim razmjerima zahvatio proces njenog odumiranja. U tome se ogleda *idejno* opredjeljenje političke ekonomije i njeno *revolucionarno* angažiranje u razvoju današnje ljudske zajednice. U svakoj drugoj orijentaciji srlja *vulgarizaciji* i *apologetici* — što je duboko prožima i onda kada praćenjem privređivanja pokušava biti »neutralna«.

---

[53] Glavne su poluge toga epohalnog zaokreta — od svjetske trgovine do svjetske proizvodnje — *nacionalne države* i *multinacionalne tvrtke*. U spomenutom intervjuu Galbraith ističe kako je taj zaokret zakonit rezultat razvoja modernih proizvodnih snaga, na njima zasnovane međunarodne trgovine i sve rafiniranije međunarodne podjele rada.

»U prošlosti, u svjetskoj trgovini nije bilo potrebno da proizvođač vidi i sretne potrošača. Proizvođač po pravilu čak nije znao kamo odlazi njegov proizvod. Ali danas se proizvode i prodaju rafiniraniji proizvodi nego nekad, za rafiniranija tržišta. Proizvođač mora imati svoje ljude tamo gdje prodaje, svoju službu pronalaženja mušterija, mora imati aranžmane s vladama u čijim zemljama prodaje i koje su, te vlade, često njegove mušterije, a svakako reguliraju prodaju njegovih proizvoda. Prije ili poslije mora doći do toga da se proizvod proizvodi ondje gdje se prodaje. I, niste se pravo snašli, a multinacionala je tu.« — Isto, str. 20.

Digitized by Google

Zadatak joj je da analizom vladajućih ekonomskih kategorija i zakona njihova kretanja i razvoja sagleda i objasni *anatomiju* suvremenog prijelaznog društva. Pozvana je da traži i iznalazi uzročne veze između prakse — koja se zakonito nameće, svjesno kreira ili tek planira — i materijalnih proizvodnih snaga koje su joj pretpostavka i osnova. Treba da se suprotstavlja sklonosti da se prijelazne pojave i procese sabija u stare kalupe i trpa u idealizirane sheme i projekcije. Dužnost joj je da se zalaže za kritičko i stvaralačko izučavanje društvenih tokova kojima se postepeno odvija zakonita smjena velikih epoha u ovo naše doba.

U svemu tome naročito joj je važna zadaća da izučava *suprotnosti* položaja i interesa velikih slojeva socijalističkog društva, a u našim prilikama još uz to i *temeljne suprotnosti* socijalističkog samoupravljanja. Ponajprije to je suprotnost između *udruživanja rada* i *pribavljanja dohotka* kao vanjskog motiva, interesa i cilja kojem teži udruženi proizvođač. Zatim suprotnost između *neposrednog rada* i *funkcije upravljanja* kao razdvojenih poslova. Pa suprotnost između *hijerarhijske organizacije rada* i *samoupravne ravnopravnosti proizvođača.* I, najzad, suprotnost u samoj funkciji upravljanja — između *pripremanja odluka* i *donošenja odluka.*[54]

Svim tim zahtjevima politička ekonomija može udovoljiti i svoju zadaću dosljedno ispuniti samo ako bude daleko *kritičkija* prema sebi — svojim opredjeljenjima i svojim stavovima i postignućima — kako bi smjelije pristupala predmetu svojih izučavanja, manje pribjegavala drugim znanstvenim područjima, hvatala se u koštac s nastranostima i deformacijama i dosljednije primjenjivala marksističke metode istraživanja i izlaganja. Na drugoj strani mora biti isto toliko kritička prema svijetu koji promatra — bilo da on nestaje, da se tek rađa ili dokumentima i planovima predviđa. Kritičko ispitivanje stvarnosti prva je odlika svake, pa i socijalističke pozitivno usmjerene znanosti. A naučna se politička ekonomija ponajviše i potvrđuje u toj preokupiranosti i angažiranosti.

U tim nastojanjima služi joj kao ideja vodilja prije svega spoznaja da je svestrano i potpuno *razotuđenje* čovjeka — *oslobođenjem radničke klase* i *oslobađanjem rada* — temeljni zadatak i najznačajniji smisao i sadržaj sveukupnog suvremenog prijelaznog razdoblja. Sve što se na tom putu uz to poduzima ima rezona i opravdanja samo ukoliko mu je nužna pretpostavka i ukoliko služi tim zadacima i najvažnijim ciljevima radničkog i socijalističkog pokreta. S tih pozicija moraju biti promatrani i ocjenjivani socijalni slojevi prijelaznog društva, a prema tome i angažman svih i osobito fundamentalnih društvenih nauka.

Zato se opravdano uvijek ističe da je problem čovjekove slobode primarno i trajno prisutno nadahnuće svake istinske moderne socijalističke zajednice. U funkciji toga epohalnog povi-

[54] Razmatramo ih šire u knjizi *Aktualna politička ekonomija*, Zagreb, 1979, str. 381. i dalje.

Digitized by Google

jesnog interesa socijalističkog društva dobro je došla svaka *radikalna kritika svega postojećeg*. Hajka protiv nje može biti od koristi samo zastarjelim odnosima društvenog života, konzervativnim političkim snagama i neopravdanim otuđenjima, prisilama, monopolima, funkcijama i privilegijama. Dakako, riječ je — što bi Edvard Kardelj rekao — o onoj svjesnoj socijalističkoj i humanističkoj akciji koju možemo shvatiti kao stalnu *kritičku analizu* postignutu s namjerom da se postave *novi ciljevi*, kao težnju za stalnim otvaranjem *novih perspektiva* i kao stalan kritički odnos prema svemu što se suprotstavlja napretku, prema svemu konzervativnom u društvu.

Trajno nezadovoljstvo postojećim i težnja za nečim novim i naprednijim — u prirodi je svake istinske društvene znanosti. Kad na taj put krene, politička ekonomija socijalizma mora biti strpljiva i spremna da prođe neizbježnu fazu svoga *»merkantilističkog« stasanja* — prikupljanja, registriranja, sređivanja, klasificiranja i sistematiziranja građe od koje tek može poći svestranije i dublje znanstveno istraživanje prijelazne društvene ekonomske strukture. A oni koji se neobuzdanoj *kritici svega postojećeg* prepuste, morat će, uz ostalo, amortizirati nasrtaje izopačenih furija ličnih i kastinskih interesa i dovoljno biti sposobni i vješti da se održe provlačenjem kroz ušice opomene koju je prota Matija uputio Simi Milutinoviću Sarajliji:

»Ako uspišeš istinu, izgubićeš glavu, jer će te poseći gospodar Miloš. Ako uspišeš laž, glava će ti ostati ali ćeš izgubiti čast.«

Digitized by Google

Milenko Marković

Nacija i međunacionalni odnosi između države i samoupravljanja

Relacija država — nacija i samoupravljanje — nacija, svakako, nije nov problem ni teorije niti društvene prakse. Ali, s obzirom na društveni trenutak, čini nam se da je ponovo aktuelizovan. Pri tome ne mislimo da je problem u tome kome će se carstvu nacija prikloniti — državi ili samoupravljanju. Jer, ako se tako još i može postaviti problem sa stanovišta strateškog opredeljenja i dominantne tendencije razvoja, on se tako ne bi mogao postavljati i sa stanovišta konkretno-istorijskog trenutka. Jer mi ćemo još za dugi period morati da računamo i sa državnim i sa samoupravnim bićem nacije. Ta unutrašnja dijalektika bića nacije u organskoj je vezi sa dijalektikom državno-političke i samoupravne strukture produkcionog odnosa.

I

I u teoriji i u politici često se upotrebljava ovaj par iskaza: integralno samoupravljanje — istorijski nužna mera države. Time se, dakako, želi izraziti dijalektičko jedinstvo dveju suprotnosti: istorijski dominantne tendencije društvenog razvoja prema integralnom samoupravljanju i konkretno-istorijskog vida njene realizacije. Prenaglašavanje integralnog samoupravljanja preko njegovih

Digitized by Google

države dovodi u pitanje i sâm taj strateški koncept. Jer stara institucija nije ukinuta ukoliko novo nije stasalo kao realna istorijska zamena. Anarhističko rušenje starog ili normativističko konstruisanje novog ne mogu biti zamena za revolucionarni čin. S druge strane, i preterano pravdanje uloge države preko istorijski nužne mere dovodi u pitanje strateški koncept odumiranja države na čijoj je podlozi tek moguće integralno samoupravljanje.

Ali, bez obzira na to koliko smo saglasni u najopštijim postulatima teorije, problem nastaje tek sa pitanjem šta je istorijski nužna mera države u određenoj fazi razvoja socijalističkog samoupravljanja. Pitanje se, dakle, mora postaviti ne apstraktno, već uvek konkretno-istorijski. No, to je, u isto vreme, i najteže i najsloženije pitanje i teorije i društvene prakse.

Imajući u vidu svu složenost konkretno-istorijske analize ovog problema, moramo se ipak zapitati za prirodu izvesnih pojava u razvoju socijalističkog samoupravljanja u novije vreme. Imamo u vidu takve pojave kao što su: stagnacija udruženog rada u raspolaganju viškom rada (proširenom reprodukcijom), preterani rast investicione potrošnje, zatvaranje tržišta, sporost u udruživanju rada i sredstava preko opštinskih, pokrajinskih i republičkih granica, sporost u praksi dogovaranja i pojave nepridržavanja dogovora, voluntaristički odnos prema ekonomskim zakonitostima robno-novčane proizvodnje itd. Legitimno je pitanje: koliko su te pojave, u sklopu ostalih uzroka, izraz istorijski nužne mere ili istorijski prekomerne uloge države? Nije li tu uveliko prekoračena granica između države u funkciji socijalističkog samoupravljanja i etatizma? Šta se onda zbiva sa samoupravnim nadilaženjem državnog činioca u samom biću nacije i u sferi međunacionalnih odnosa? Koliko se samoupravljanje, nacija i nacionalni odnosi nalaze pred novom istorijskom kušnjom etatizma — ranije saveznog, sada republičkog i pokrajinskog? To su neka pitanja koja, smatramo, vredi promišljati, makar i u naznakama.

Dijalektika državnog i samoupravnog u naciji pretpostavlja potrebu razlikovanja državnog od etatističkog. Ne mogu se, naime, nacionalna država, republička državnost kao politički izraz nacije i njenog suvereniteta *a priori* izjednačavati sa etatizmom.[1] Jer, ako bi tako bilo, onda bi se moglo da kaže da je naš Ustav odredbom o republičkoj državnosti sankcionisao republički etatizam! A, u stvari, republike su dobile natrag ono što im je svojevremeno prisvojila savezna država: izvornu državnost i suverenitet. Jer, dok se ranije državnost republika izvodila iz savezne države, sada je (to jest nakon reforme federacije i usvajanja današnjeg Ustava) taj odnos obrnut: savezna država izvodi svoj legitimitet iz izvorne republičke državnosti kao izvorne, originerne državnosti. Time je reafirmisano jedno, u suštini marksističko, saznanje — dugo vremena potisnuto staljinizmom — da je nacionalna država istorijski

[1] Mada je etatizacija nacionalne državnosti pod određenim okolnostima svakako moguća, o čemu ćemo kasnije da govorimo.

Digitized by Google

uslovljen politički izraz nacije i njenog suvereniteta, njenog neotuđivog prava da raspolaže sama sobom. To proizlazi iz Lenjinovog principa samoopredeljenja nacija bez obzira na to da li se radi o izdvojenoj državi ili o nacionalnoj državi koja dobrovoljno ulazi u sastav neke složene države. Ulaskom u neku složenu državu, ukoliko to čini na principu dobrovoljnosti, nacija ne gubi svoju državnost i suverenitet, već samo na drugojačiji način i u drugojačijem obliku ostvaruje ciljeve svoje emancipacije. Takav vid složene države naziva se u literaturi, u svetu i u nas, ugovornom, kooperativnom itd. federacijom, a, s obzirom na socijalističko-samoupravnu dimenziju političkog sistema, i samoupravnom federacijom.

Rušenjem centralističke strukture jugoslovenske federacije srušio se mit koji je pretio da se nametne kao stvarnost, mit o unitarističkom konceptu višenacionalnog zajedništva. Centralistički sistem odnosâ u federaciji stalno je tendirao uspostavi osamostaljene i hijerarhijski nadređene moći saveznog centra, koja je, dakako, mogla da opstoji na redukovanoj moći i formaliziranoj samostalnosti republika i pokrajina. Etatizam savezne države tendirao je tome da naciju liši i političkog i ekonomskog subjektiviteta u ime »višeg«, to jest klasnog, internacionalnog stanovišta.[2]

U decentralizovanom sistemu jugoslovenske federacije subjekt federacije nije više federalni centar, nego su to federalne jedinice koje su Ustavom definisane i kao državne i kao samoupravne društveno-političke zajednice (republike), odnosno kao samoupravne društveno-političke zajednice (pokrajine). U njima je locirana sva odgovornost za sopstveni razvoj i ravnopravna odgovornost za ukupan razvoj jugoslovenskog zajedništva. Ovde se polazilo od poznatog Engelsovog stava da je sloboda nacija isto toliko važna kao sloboda pojedinca. Parafrazirajući jednu Marksovu misao, mogli bismo reći da, kao što je sloboda pojedinca uslov slobode za sve, tako je sloboda nacije uslov slobode šireg, jugoslovenskog zajedništva. Tim stavovima i praksom naš revolucionarni pokret, nema sumnje, učinio je pravi obrat u odnosu na dosadašnju unitarno-etatističku praksu rešavanja nacionalnog pitanja.

Međutim, radikalnost pomenutog obrata ne izražava se samo u političkom prestrukturiranju federacije, u decentralizaciji, to jest u prenošenju vlasti i odgovornosti sa federalnog centra na republike i pokrajine. Istina, i sâm čin decentralizacije mogao bi da ima kvalifikativ radikalnosti u odnosu na postojeće sisteme

[2] Staljin je oblikovao tip federacije u kome je jedino „vodeća nacija" mogla imati privilegiju subjektiviteta, dok su sve ostale ostajale na nivou kulturne autonomije. Takav model federacije izvirao je iz njegovog shvatanja po kojem su nacije »buržoaske tvorevine«, a njihova svojstva nacionalne državnosti i suvereniteta — recidivi buržoaske demokratije.

Stoga je Staljin, praveći razliku između »socijalističke« i »kapitalističke« nacije nastojao da pokaže kako je *differentia specifica* »socijalističke nacije« u tome što ona demokratske principe međunacionalnih odnosa koji izviru iz nacionalne državnosti i nacionalnog suvereniteta supstituira principima proleterskog internacionalizma (kao »višim principima«), odnosno što opšti interes zajedništva stavlja iznad posebnog, nacionalnog interesa.

Digitized by Google

federacije u savremenom svetu, ali se samo njime ne bi bitno prekoračivale ni etatističke ni građanske granice u rešavanju nacionalnog pitanja. Stvarnu istorijsku veličinu toga obrata čini ne samo decentralizacija federacije, nego i klasno-samoupravna transformacija odnosâ u društvu.

To su, moglo bi se reći, opštepoznati stavovi, te ih je, možda, suvišno ponavljati. Pa ipak, čini nam se da ih treba i ponoviti. Jer složena problematika odnosa klasnog i nacionalnog daleko od toga da je apsolvirana kako teorijom tako i praksom. Uostalom, tu nisu moguća ni apriorna ni konačna rešenja. Iako smo se kao pokret radikalno obračunali sa dogmatizmom i šematizmom u sferi klasno — nacionalno, to ne znači da su otklonjene i mogućnosti obnavljanja apsolutizacije klasnog ili, pak, mogućnosti da nam se nameće apsolutizacija uloge nacionalnog u teoriji i društvenoj praksi. Opet, s druge strane, borba protiv apsolutizacije klasnog ne implicira i negaciju klasne suštine nacionalnog pitanja i klasnog pristupa nacionalnom pitanju niti se, pak, borbom protiv apsolutizacije nacionalnog implicira minimiziranje uloge nacionalnog u revolucionarnom razvitku društva.[3]

Sa tog aspekta posmatrana, dijalektika odnosa državnog i samoupravnog u biću nacije je, bez sumnje, složena i protivurečna.[4] Ta protivurečnost proizlazi iz okolnosti da je država još neophodna kao činilac odbrane političkog integriteta nacije, njene samostalnosti i ravnopravnosti. U isto vreme ona se javlja i u ulozi zaštitnika samoupravljanja. Da ne govorimo i o nekim njenim regulativnim funkcijama u različitim (privrednim i drugim) sferama društvenog života. S druge strane, s obzirom na fundamentalno opredeljenje našeg revolucionarnog pokreta, takva uloga države opravdava svoj istorijski smisao postojanja samo ukoliko je u fun-

[3] Kategorije klasnog i nacionalnog nisu niti mogu biti prosti identiteti u teorijskom smislu, kao što se ponekad sugeriše u pojedinim teorijskim i publicističkim napisima. Kao što, uostalom, oslobađanje rada i oslobođenje naroda, iako organski jedinstvene, nisu i identične kategorije. No, ako to nisu u teorijskom, kategorijalnom smislu, ne znači da se u realnom, konkretno-istorijskom procesu odvija — kako bi to rekao Lenjin — linearni sled događanja u smislu da »klasno pitanje« uvek prethodi »nacionalnom pitanju«, to jest da je prvo uvek »starije« od drugog. U stvari, konkretno-istorijski uzev, ponekad nacionalno može biti »starije« u smislu da predstavlja ključ za rešavanje socijalno-klasnih problema revolucije; ponekad je, pak, klasno »starije« u smislu stvaranja prostora za nove prodore u rešavanju nacionalnog pitanja. Naša revolucija pruža za to dovoljno primera: otvaranjem perspektive nacionalnih sloboda i ravnopravnosti 1941. godine stvoreni su uslovi i prostor za socijalističku revoluciju; uvođenjem radničkog samoupravljanja 1950. godine stvorene su pretpostavke za postepeno menjanje odnosâ u federaciji; najzad, radikalnom reformom federacije početkom sedamdesetih godina otvaraju se novi prostori za razvoj socijalističkog samoupravljanja. Klasno i nacionalno, prema tome, nisu dva izdvojena procesa, već, naprotiv, uvek idu zajedno, mada u različitim istorijskim situacijama jedan ili drugi momenat može da izbija u prvi plan.

[4] Ta složenost je utoliko delikatnija što se kritika etatizma republičke države može shvatiti kao atak na nacionalnu državnost.

Digitized by Google

kciji samoupravljanja, njegovog izrastanja u integralni društveni i politički sistem, odnosno ukoliko i sama pokazuje tendenciju odumiranja. Ukoliko je samoupravna tendencija dominantna karakteristika produkcionog odnosa, logično je onda očekivati da je samoupravni činilac dominantna karakteristika nacionalnog bića, njegova jača strana. Ako, međutim, imamo situaciju da je samoupravljanje u defanzivi, a posredujuća uloga države u ofanzivi, onda, uprkos drugojačijim normativima, država od zaštitnika političkog suvereniteta nacije i zaštitnika samoupravljanja postaje tutorom i nacije i samoupravljanja, faktorom nacionalnog zatvaranja u relacijama jugoslovenskog zajedništva.

Nacija, koja je istorijski nastala kao činilac političke, ekonomske i kulturne integracije društva, u isto vreme je istorijski uslov i pretpostavka širih, transnacionalnih integracionih procesa, uslov i pretpostavka izrastanja ljudske zajednice, odnosno »podruštvljenog čovečanstva« (Marks). Ako ne bi tako bilo, onda nacija ne bi zasluživala kvalifikativ faktora društvenog progresa. Jer ona se ne potvrđuje kao faktor društvenog progresa svojom samodovoljnošću, zatvaranjem u sebe, autarkizmom, već svojom otvorenošću za šire integracione procese, svojom sposobnošću, kako bi Marks rekao, za univerzalnu svetsku egzistenciju. Marks je stoga pridavao krupan (epohalan) značaj činjenici da je kapitalizam učinio istorijski anahronim stanje »stare lokalne samodovoljnosti« nacija, dovodeći ih u odnos »svestrane uzajamne zavisnosti«. Razume se, unutrašnji podsticaji za univerzalno saobraćanje i zbližavanje nacija utoliko su veći ukoliko je nacija samostalnija i nezavisnija, to jest ukoliko odsustvuje bilo koji oblik spoljne prinude.[5] Dakako, kapitalizam nije mogao da reši odnos između samostalnosti i uzajamne zavisnosti nacija. Raskinuvši sa konceptom apsolutnog suvereniteta, on dijalektiku samostalnosti i uzajamne zavisnosti nacija rešava ograničavanjem i suspenzijom samostalnosti nacija. Slično tome postupa i etatizam na tlu socijalizma: on apsolutizacijom klasnog pribegava teoriji »ograničenog suvereniteta« ili, pak, apsolutizacijom nacionalnog stavlja nacionalno iznad klasnog. Etatizam ne može da izađe iz začaranog kruga velikodržavnog, unitarističkog zajedništva, s jedne, i nacionalnog autarkizma i separatizma, s druge strane. U etatizmu, prema tome, svaki zahtev za jačanjem višenacionalnog zajedništva povlači za sobom suspenziju nacionalne samostalnosti i, obrnuto, svaki zahtev za jačanjem nacionalne samostalnosti povlači za sobom slabljenje višenacionalnog zajedništva. U socijalističkom samoupravnom društvu, u kome odumiranje države treba da bude realan proces, a ne

[5] No, sposobnost nacije za univerzalnu svetsku egzistenciju zavisi ne samo od spoljnih okolnosti, nego i od prirode i karaktera društvenog odnosa, od odnosa klasnih snaga u njoj. Istoriji nisu nepoznati primeri da su konzervativni režimi — bilo na tlu kapitalizma bilo na tlu socijalizma — branili svoj smisao postojanja nacionalnim zatvaranjima i ograđivanjima od ostalog sveta, to jest nacionalizmom. Tada se ne postavlja pitanje šta je sa nacijom, već ko posreduje njen interes, odnosno koja socijalno-klasna snaga vlada nacijom.

Digitized by Google

samo daleka istorijska perspektiva, jačanje samostalnosti nacija pretpostavka je snaženja višenacionalnog zajedništva. U tom smislu ne mogu biti u suprotnosti nacionalna samostalnost na samoupravnoj osnovi i jugoslovensko zajedništvo, ali, bez sumnje, mogu biti u suprotnosti etatistički koncept i praksa nacionalne samostalnosti i jugoslovensko zajedništvo.

U društvu socijalističkog samoupravljanja, prema tome, mora biti na delu ne samo proces dokidanja birokratskog centralizma savezne države, sa svim konsekvencama hijerarhijskog i nadnacionalnog u njoj, nego i proces dokidanja svakog centralizma, pa i republičko-državnog i pokrajinskog.[6] Jer iluzija je misliti da centralizam republike ili pokrajine može biti lek, uspešno sredstvo protiv tendencija restauracije centralizma savezne države. U ovom slučaju ne važi ona narodna: klin se klinom izbija. Uostalom, činjenica da federacija pribegava, makar i povremeno, administrativnim merama pokazuje da ona nije lišena svih prerogativa, te da potencijalno predstavlja mogućnost uzajamnog pothranjivanja centralizma. Otuda je shvatanje da se jačanjem republičke države konačno sa istorijske scene može potisnuti centralizam savezne države izraz neistorijskog mišljenja. Jer to može da učini jedino udruženi rad konstituisan kao integralno samoupravljanje.

Još je Marks na iskustvima Pariske komune došao do zaključka da je država izgubila istorijski legitimitet unutrašnjeg organizovanja nacije, njenog unutrašnjeg jedinstva, te da je ta legitimnost prešla na samoupravu radnika. Iz toga sledi da odumiranjem države ne odumire i nacija[7], već se samo postavlja pitanje ko je faktor njenog unutrašnjeg organizovanja, njen unutrašnji konstituens — država ili samoupravljanje. Koliko smo ovoj Marksovoj maksimi bliži misaono, a koliko stepenom ostvarenog u društvenoj zbilji? U odgovoru na ovo pitanje moglo bi da se kaže da u našim uslovima država, istina, gubi pomenuti legitimitet, ali da ga nije i definitivno izgubila u svim bitnim sferama društvenog

[6] U tom pogledu ne bi moglo i ne bi smelo da bude debalansa. Izvesna kumulacija državnih ingerencija republika i pokrajina nakon »razvlašćivanja« federacije bila je, verovatno, neizbežna, iako kontradiktorna samoupravnoj osnovi samostalnosti i ravnopravnosti naroda i narodnosti. Dakle, ta kumulacija mogla je imati svoje objašnjenje samo kao privremeno stanje koje je trebalo što pre i što brže prevazilaziti. Međutim, to stanje počelo je ispoljavati znake stabilizacije u pravcu etatizma, čime su strateški koncept samoupravljanja, pa time i koncept samoupravne integracije jugoslovenskog zajedništva dovedeni u pitanje.

Jedino na podlozi takvog trenda u opštejugoslovenskim relacijama — uz, razume se, uzimanje u obzir i drugih mogućih uzroka — mogao je da nastane fenomen albanskog iredentizma i nacionalizma na Kosovu.

[7] Ako je teza da odumiranjem države ne odumire i nacija tačna, onda bi bilo smisleno i konsekventno da se pravi i razlika između državnog i nacionalnog suvereniteta.

O tome nešto više u našem članku *Klasno i nacionalno u samoupravnom socijalizmu*, »Socijalizam«, br. 2/1971; takođe u članku Jovana Raičevića *U čemu je smisao parole »Kosovo republika«*, »Socijalizam«, br. 6/1981.

Digitized by Google

života, odnosno da samoupravljanje dobija taj legitimitet, ali da ga nije u svim bitnim sferama društvenog života (proširenoj reprodukciji) i izborilo. Drugo je pitanje što je u istorijskom smislu taj legitimitet unutrašnjeg činioca organizovanja nacije potpuno na strani samoupravljanja. U aktuelnom smislu, to jest konkretno-istorijski uzev, samoupravljanje još uvek deli taj legitimitet sa državom. To dvojstvo predstavlja i jednu od osnovnih protivurečnosti razvoja socijalističkih društvenih odnosa, pa time i nacije. U razrešavanju te protivurečnosti na pravcu samoupravnog transformisanja nacije ima ne samo uspona, nego i zastoja, kriznih situacija, pa čak i retrogradnih tendencija. Da li ti pomaci prema samoupravnom idu brže ili sporije, zavisi ne samo od realnih istorijskih mogućnosti, nego i od stalno promenljivog odnosa snaga u društvu, odnosno snaga promene i snaga koje se opiru tim promenama. Otuda i višeznačnost problema koji iskrsavaju u procesu razrešavanja pomenute protivurečnosti.

II

U kontekstu osnovne protivurečnosti između državno-svojinskog i samoupravno-svojinskog u odnosima proizvodnje deluje čitav niz drugih protivurečnosti koje, uzete zajedno, čine polugu ukupnog razvoja kako u sferi unutrašnje transformacije nacije tako i u sferi međunacionalnih odnosa. Tu imamo u vidu protivurečnosti kao što su: odnos klasičnog državno-političkog i samoupravno-političkog (u smislu transpolitičkog) u unutrašnjem preobražaju nacije i međunacionalnih odnosa, između teritorijalnog i transteritorijalnog principa društvene reprodukcije, nacionalnih ekonomija i jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, svesno-planskog usmeravanja i delovanja ekonomskih zakonitosti, samostalnosti nacija i njihove uzajamne zavisnosti itd. Sve su to konkretni izrazi protivurečivog, ali jedinstvenog sadržaja klasne i nacionalne emancipacije u razvoju naše revolucije.

Tih protivurečnosti, svakako, ima daleko više i nije problem u tome što ih ima. Jer mi smo se odavno oslobodili birokratsko-dogmatskog mita o beskonfliktnom razvoju socijalizma. Međutim, uvek stoji problem — koje su realne pretpostavke, koje socijalne snage bitno utiču i u kom smeru se razrešavaju te protivurečnosti? Jedan je smer razvoja ako se društveno-istorijska bit nacije poistovećuje sa njenom klasičnom državnom egzistencijom, a drugi je smer razvoja ako se nacija razvija kao »specifičan vid samoupravljanja radnih ljudi« (Kardelj). Ako je za građansko društvo karakteristično da »spolja mora isticati nacionalnost, a iznutra se mora organizirati kao država« (Marks), onda bi *differentia specifica* socijalističkog društva morala biti u tome da ono, zadržavajući svoju nacionalnost spolja, unutrašnju organizaciju ne traži u državi, već u samoupravnoj organizaciji slobodno udruženog rada.

Jedno je od naših, nesumnjivo temeljnih, polazišta nacionalne emancipacije u stavu da je samostalnost i ravnopravnost nacija

Digitized by Google

na delu ako je nacija stavljena u položaj da može samostalno da odlučuje o svom višku rada. Temeljno polazište klasne emancipacije izražava se u stavu da je oslobođenje radničke klase na delu ukoliko ona ovladava uslovima i rezultatima svoga rada unutar nacije. Tim stavovima izražava se dijalektičko, organsko jedinstvo klasne i nacionalne emancipacije kao bitne odrednice naše revolucije.

Prvim elementom ovog jedinstvenog stava kao pokret jasno smo se opredelili za stanovište da se u višenacionalnoj zajednici kao što je naša istinska borba za oslobađanje rada može voditi samo u uslovima pune nacionalne samostalnosti i ravnopravnosti naroda i narodnosti. Jer ne može se oslobađati rad i obezbeđivati radnički klasni interes u uslovima u kojima se u ime nekog »višeg« cilja zadržavaju odnosi nacionalne neravnopravnosti, potčinjavanja i hegemonije. Takva praksa, ma gde se ispoljavala, izraz je birokratskog pojednostavljivanja, zloupotrebe i izvitoperavanja poznatog marksističkog stanovišta da je klasna emancipacija istinska podloga nacionalne emancipacije. Iz toga izvučena teza o primarnosti klasnog, odnosno o neophodnosti potčinjavanja nacionalnog klasnom, lako može, kao što dosadašnja iskustva pokazuju, da rezultira u praksi unitarizma i hegemonije. Tada se pokazuje da teorija i praksa potčinjavanja nacionalnih interesa interesima klasne emancipacije dovode u pitanje i sâm proces oslobađanja rada. U neslobodnoj naciji ne može biti slobodna ni radnička klasa te nacije. A veliko je pitanje koliko može biti slobodna i radnička klasa one nacije u višenacionalnoj zajednici koja preuzima na sebe ulogu pijemonta, predvodnika, koja »usrećuje« druge nacije. Ona u svom otuđenju može imati samo nešto više iluzija o svojoj slobodi, a nikako i više stvarne slobode u odnosu na radničku klasu »predvođenih« nacija.

Apsolutizacijom klasnog marginalizuje se značenje i uloga nacionalnog. Nacionalno iščezava u klasnom. Karakteristike te apsolutizacije izražavaju se, dakle, u nepriznavanju kategorije nacionalnog interesa, ili, ako se i priznaje u nekom marginalnom vidu, on se striktno hijerarhijski podređuje kategoriji klasnog interesa. Tada se i odnosi u višenacionalnoj zajednici, kao i odnosi između socijalističkih država, tretiraju predominantno kroz prizmu klasnog, jest kao »viši« tip internacionalističkih odnosa. U stvari, u kontekstu ove, birokratsko-etatističke teorije i prakse međunacionalnih odnosa klasno se prepoznaje kao identifikacija sa velikodržavnim sistemom višenacionalnog zajedništva.

Međutim, borba protiv apsolutizacije klasnog istovremeno obavezuje na borbu protiv apsolutizacije nacionalnog. U kontekstu ovog drugog klasno iščezava u nacionalnom, pa imamo naciju i nacionalne odnose u kojima je minimizirana klasna komponenta. Ako iz apsolutizacije klasnog proizlazi gledanje na naciju kao na anahronizam građanskog društva koji stalno emituje nacionalizam, iz apsolutizacije nacionalnog proizlazi stanovište koje klasni pristup nacionalnom pitanju označava anahronizmom velikodržavnog centralizma i prema kojem klasni princip stalno produkuje unitarizam

Digitized by Google

i hegemonizam. Jedna je krajnost kada se na potiskivanju nacionalnog vidi šansa za afirmaciju klasnog. Druga je, pak, krajnost kada se na potiskivanju klasnog vidi šansa za afirmaciju nacionalnog. I jedna i druga krajnost izraz su mehaničkog podvajanja klasnog i nacionalnog u razvoju revolucije. Pri tome je karakteristično da se i jedna i druga krajnost nastoje realizovati u pojačanoj ulozi države, u etatizmu — u jednom slučaju savezne, u drugom slučaju nacionalne države.

Stoga smo kao pokret drugim elementom pomenutog jedinstvenog stava nedvosmisleno zauzeli stanovište da su razvoj nacionalne samostalnosti i ravnopravnosti i izgradnja jugoslovenskog zajedništva nerazdvojno vezani za socijalističko samoupravljanje, za jedinstven produkcioni odnos i politički sistem. Iz takvog strateškog opredeljenja jasno proizlazi da je samostalnost republika i pokrajina (ekonomska, političko-državna, kulturna) označena ne sa stanovišta nekog apstraktno shvaćenog nacionalnog principa, već sa stanovišta samostalnosti samoupravno udruženog rada u raspolaganju viškom rada svoje nacije. Time se nadilazi državotvorni pristup koji garanciju samostalnosti nacije sagledava isključivo kroz prizmu jačanja republičke, odnosno slabljenja savezne države. Kardeljeva misao da se kompleks međunacionalnih odnosa ne može svoditi na problem decentralizacije »od Beograda prema republičkim centrima« upravo je usmerena protiv pomenutog državotvornog, u stvari etatističkog, pristupa. Takav pristup ostvarivanju samostalnosti naroda, govorio je Kardelj, vukao bi nas nazad, imao bi za posledicu umnožavanje etatističko-tehnokratskih sopstvenika društvenog kapitala.[8] Decentralizacijom koja ne bi bila u funkciji razvoja samoupravljanja imali bismo, istina, samostalnost republika i pokrajina spram federalnog centra, ali se time ništa ne bi bitno menjalo u samom produkcionom odnosu. Imali bismo za rezultat, kako kaže Kardelj, raspad državno-svojinskog sistema proširene reprodukcije na nekoliko takvih istih autarkičnih sistema.[9] Na toj osnovi, nastavlja Kardelj, stvorili bi se novi problemi u ekonomskim odnosima među narodima i, što je najvažnije, bilo bi dovedeno u pitanje »jedinstvo ekonomskog područja i tržišta«[10]. Stoga, po Kardeljevim rečima, samostalnost naroda ne sme da se razvija u smislu »etatističko-administrativne kategorije, već kao specifičan vid samoupravljanja ljudi«[11]. Drugim rečima, bit samostalnosti nacija proizlazi iz epohalnog procesa nacionalne emancipacije na bazi samoupravljanja, a ne na bazi države. Samoupravna supstanca nacije u isto vreme je i nova istorijska osnova ekonomske i svake druge integracije jugoslovenskog zajedništva.

Otuda je sa stanovišta organskog jedinstva klasnog i nacionalnog podjednako značajno da se ne dovodi u pitanje samostalnost naroda u ime nekog apstraktnog klasnog principa niti da se

[8] E. Kardelj, *Nacija i međunarodni odnosi*, Beograd, 1975, str. 91.
[9] Isto, str. 90.
[10] Isto, str. 91.
[11] Isto, str. 89. i 100.

Digitized by Google

u ime apstraktnog nacionalnog principa dovodi u pitanje klasno-samoupravna suština samostalnosti naroda. To znači da sa podjednakim intenzitetom kojim se odvijao proces transformacije centralističko-unitarističke strukture federacije mora da se odvija i proces samoupravnog preobražaja odnosâ u naciji. Drugim rečima, podjednako je značajno prevladavanje etatističkih tendencija ne samo savezne, nego i republičke države, pokrajine, pa i opštine. Jer daleko od toga da je dokidanje etatizma završeno samim činom »razvlašćivanja« savezne države, federalnog centra. Etatizam nije samo sfera nadgradnje, superstrukture višenacionalnog zajedništva, nešto što se javlja isključivo u sferi međunacionalnih odnosa, na nivou federacije. Etatizam je prevashodno sfera društvenog odnosa, što znači da njegovo prevladavanje mora da teče i u odnosima između ljudi i u odnosima između nacija. U vezi sa tim Marksova misao da se sa ukidanjem suprotnosti unutar nacije ukidaju odnosi neprijateljstva i dominacije između nacija i te kako je validna danas i za naše prilike.

Ako je etatizam univerzalna pojava, a on to, bez sumnje, jeste, on se može jedino univerzalno i prevladavati. To znači da revolucionarni proces prevladavanja etatističke strukture federacije može biti potpun i celovit ako se u korenu napadaju i etatističke tendencije u republici, pokrajini i opštini. U tom pogledu ne mogu da postoje dva aršina: kritičnost prema saveznoj državi — tolerantnost i blagonaklonost prema etatizmu svoje nacionalne države. Isto tako, ne bi mogle da postoje neujednačenosti u dokidanju etatizma ni između republika i pokrajina. U tom smislu se negde prevaga državne regulative nad mehanizmom samoupravnog odlučivanja pravda postojanjem specifičnih uslova. Tad se može otvoriti i pitanje: koje specifičnosti ostaju unutar jedinstvenog društveno-ekonomskog sistema i obogaćuju njegov razvoj, a koje specifičnosti iskaču iz sistema i prete da ugroze njegovo jedinstvo? Koliko je tačno da se etatizam može samo univerzalno prevladati, isto je toliko tačno da se socijalističko samoupravljanje može takođe samo univerzalno ostvarivati.

Razume se, konkretno-istorijski pristup obavezuje da se stalno pravi razlika između istorijski nužne mere države i nacionalne državnosti, s jedne, i etatizma, s druge strane, o čemu smo napred govorili. Jer sama povika i revolucionarna frazeologija protiv svake, pa i protiv istorijski opravdane uloge države (opravdane u konkretno-istorijskom smislu) samo vodi povratku države na istorijsku scenu u njenom starom sjaju. No, u isto vreme potrebno je imati u vidu i pojave novijeg perioda da politička-tehnokratska birokratija sa premeštanjem centra moći iz federacije u republike i pokrajine ispoljava preveliki realizam u pogledu nacionalne državnosti. Ona je, naime, sklona da nacionalnu državnost tretira kao još uvek otvoren, a ne kao dovršen proces političkog konstituisanja nacije. U tom smislu njen »realizam« stalno tendira fetišizaciji nacionalne države. Stoga i afirmaciju nacionalne samostalnosti izjednačava sa afirmacijom nacionalne države. Iako je nacionalni interes sa-

Digitized by Google

stavni deo pluralizma samoupravnih interesa, ona ga izdvaja i zadržava u kompetenciji nacionalne države, pa, konsekventno tome, i pitanje jugoslovenskog zajedništva tretira kao pitanje međudržavnih odnosa. Otuda i njena nastojanja da sve probleme i konfliktne situacije u razvoju međunacionalnih odnosa rešava pre na državnoj nego na samoupravnoj osnovi.[12] Gradeći svoju poziciju na posredovanju nacionalnog interesa, političko-tehnokratska birokratija gubi osećaj za razlikovanje nacionalne državnosti i etatizma. Verujući, valjda, da je radničkoj klasi ugodnije otuđenje u etatizmu nacionalne nego u etatizmu savezne države, ona svaku, pa i opravdanu, kritiku republičkog i pokrajinskog etatizma sumnjiči kao pledoaje za ograničavanje samostalnosti republika i pokrajina. Identifikujući svoj partikularni interes sa interesima nacije, ona je sklona da slabljenje svoje posredujuće uloge tumači i kao slabljenje nacionalne samostalnosti i ravnopravnosti. Stoga se opravdano može postaviti i pitanje koliko je posredi odbrana samostalnosti nacije, a koliko odbrana osamostaljene pozicije u naciji i u ime nacije.

Unutrašnja bit te pojavnosti nalazi se u suprotnosti između samoupravno-svojinskog i državno-svojinskog u odnosima proizvodnje, koja dokidanjem centralističke federacije postaje osnovna suprotnost unutrašnjeg preobražaja nacije. Ključno pitanje je, prema tome, ko ima veću specifičnu težinu u tom preobražaju — država ili udruženi rad. Razvoj u kojem se nacija, nacionalni subjektivitet potvrđuje više kroz državu nego kroz udruženi rad dovodi do kidanja organske veze između ekonomske samostalnosti nacije i ekonomske samostalnosti radnih ljudi u udruženom radu. »Ekonomska samostalnost naroda« — kako je govorio Kardelj — »samo je logički produžetak one ekonomske samostalnosti radnog čoveka koja mu obezbeđuje samoupravljanje u radu i raspodeli prema radu.«[13]

U višenacionalnoj zajednici kao što je naša, koliko je tačno da nije moguća samostalnost udruženog rada bez samostalnosti nacije, isto toliko je tačno da nije moguća samostalnost nacije bez samostalnosti udruženog rada. Samostalnost nacije na bazi etatizma nacionalne države može, istina, voditi njenom osamostaljivanju u odnosu na federalni centar, ali i osamostaljivanju državno-političkih i tehnokratskih struktura u odnosu na udruženi rad svoje nacije. U tom slučaju i fundamentalna premisa nacionalne samostalnosti — da svaka nacija raspolaže svojim viškom rada, pretvara se u svoju suprotnost, to jest u vladavinu centara otuđene moći nacijom i njenim viškom rada. To, sa svoje strane, rađa sasvim određene reperkusije i na planu zajedništva. Jer, ukoliko etatizam savezne države gradi nadnacionalno zajedništvo ne-

[12] Uobičajena je praksa da se odnosi među republikama i pokrajinama odvijaju logikom uzajamnih državnih poseta izvršnih veća koja se bilateralno dogovaraju u ime udruženog rada. Slično tome, i u organima federacije, međurepublički komitet ima veću težinu u društvenim dogovaranjima nego delegatska skupština.

[13] E. Kardelj, op. cit., str. 91—92.

Digitized by Google

giranjem nacionalne samostalnosti, etatizam nacionalne države svojim usko shvaćenim nacionalnim principom dovodi do dezintegracije zajedništva.

Naša istorijska dilema, prema tome, ne može biti izbor između jednog ili više etatizama. Etatizam republika i pokrajina ne može biti istorijska zamena za centralističku federaciju. Jer, kao što smo se odrekli etatiziranog klasnog interesa, tako ne prihvatamo ni etatizaciju nacionalnog interesa. Strateški koncept odumiranja države nije nešto što se odnosi samo na saveznu državu. Tu ne bi mogao da važi onaj fizikalni zakon o očuvanju energije: izgubljena u jednom obliku država se obnavlja u nekom drugom obliku. U tom pogledu samoupravna komuna mogla bi, možda, ukoliko bi joj se dala nova istorijska šansa, da pruži neka rešenja za ovu zagonetku naše, pa i svetske istorije.

Pravac razvoja koji je primeren našoj revoluciji može biti samo onaj koji je na trasi oslobađanja čoveka, klase, nacije, to jest na trasi i antikapitalske i antietatističke revolucije. U tom pogledu presudan značaj ima tempo kojim će se odvijati proces pretvaranja proširene reprodukcije u integralni deo samoupravljanja radnih ljudi, a time i nacija.[14] Jer, sve dok bude stajala u predvorju proširene reprodukcije, radnička klasa nije vladajuća klasa nacije, već klasa kojom se vlada u njeno ime. Neko je lepo i tačno rekao: ko vlada viškom rada, vlada i nacijom. U tom pogledu radnička klasa ne može stajati ispod dometa koji je ostvarila buržoazija kao hegemon svoje nacije. Inače bi bila u položaju da odumire kao klasa a da nikad ne postane vladajućom klasom. Tek ozbiljenjem vladajuće uloge radničke klase stiču se pretpostavke njenog odumiranja kao zasebne klase društva (Marks).

III

Istorijsko pravo radničke klase da samoupravnim udruživanjem u društvenoj reprodukciji ovlada celinom društvenog dohotka pretpostavlja i rehabilitaciju ekonomskih zakonitosti i regulatorsku ulogu tržišta. Dosadašnja praksa pokazuje da samoupravno udruženi rad ne može da se odriče usluga države tamo gde je ona istorijski još neophodna, ali da on ne može ni da izraste u integralni samoupravni sistem pod starateljstvom države, odnosno bez oslonca na zakonitosti robne proizvodnje i tržišta. Iskustvo, i ovo najnovije, svedoči o još jednoj činjenici: kad god se država ponaša etatistički, dolazi do suspenzije ekonomskih zakonitosti i delovanja tržišta, jača politički voluntarizam u ekonomiji, a sve to zajedno uzrokuje stagnaciju i slabljenje socijalističkog samoupravljanja. Ovde se ne radi ni o kakvom nihilističkom odnosu prema državi niti o fetišizaciji tržišta, o tome da je država apriorno negativan činilac, a da je tržište spasonosna formula socijalizma. Jednostavno, radi se o tome da su, po Kardeljevim rečima, robna proizvodnja i slobodno samoupravno tržište (ne u anarhičnom smi-

[14] Isto, str. 90.

Digitized by Google

slu) na ovom stepenu društvenog razvitka uslov samoupravljanja i vodeće uloge radničke klase u društvu.[15]

Strahovanja da tržišna ekonomija neminovno vodi u kapital-odnos izraz su zabluda, predrasuda, a ponekad i apstraktno-humanističke ili, pak, potisnute etatističke svesti. Već smo rekli da se država ne može apriorno izjednačavati sa etatizmom, a sada kažemo da se ni tržište ne može apriorno izjednačavati sa kapital-odnosom. U tom smislu vredno je podsetiti na još jednu Kardeljevu misao prema kojoj ne određuje tržište karakter proizvodnih odnosa, nego, obrnuto, proizvodni odnosi određuju karakter tržišta.[16]

Tu elementarnu činjenicu imao je svojevremeno u vidu i Lenjin kada je u cilju podsticanja privrednog razvoja zemlje u vreme NEP-a, bez ikakvog eufemizma, tražio slobodu kapitalizma u sferi prometa. Bez obzira na to koliko je Lenjin bio u pravu što je slobodu trgovine izjednačavao sa slobodom kapitalizma, dodajući pri tom da se radi o novom obliku kapitalizma, bitno je u svemu tome da on nije strahovao od restauracije kapitalizma pošto proletarijat »čvrsto drži u svojim rukama vlast, saobraćaj i industriju«[17]. Štaviše, smatrao je da kapitalizam u sferi trgovine može koristiti u onoj meri u kojoj će »pomoći u borbi protiv rascepkanosti privrede i u određenoj meri u borbi protiv birokratizma«[18].

I pored svih nesavršenosti i negativnih tendencija koje tržište sobom nosi, a njih ima utoliko više ukoliko odsustvuje komponenta svesno-planskog usmeravanja, ne mogu se osporiti ni integrativna funkcija niti antibirokratska komponenta tržišne ekonomije. A upravo to su ona svojstva tržišta koja ga u našem društvu, s obzirom na njegov višenacionalni sastav i samoupravnu usmerenost, čine istorijski nezaobilaznim. Ono predstavlja prepreku ne samo sistemu velikodržavne integracije, već i dezintegracionim tendencijama koje izviru iz etatizma republika i pokrajina. Bez pozitivnih efekata koje sobom nosi svesno usmeravano tržište nisu mogući procesi samoupravne integracije nacionalnih ekonomija niti ostvarenje vladajuće pozicije radničke klase u sopstvenoj naciji. Nacionalnoj birokratiji, dakako, odgovara bezubo, dirigovano tržište. Jer tada su i mogućnosti centralističke integracije nacionalnih ekonomija unutar republika i pokrajina daleko veće.[19]

---

[15] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Beograd, 1977, str. 69.

[16] Isto, str. 68.

[17] V. I. Lenjin, *Dela*, tom 34, Beograd, 1976, str. 103. i 233.

[18] Isto.

[19] Takvom trendu pogoduje shvatanje koje samoupravni produkcioni odnos uzima ne u procesu, već kao manje-više ostvaren istorijski nov oblik proizvodnje, pa se o tržištu govori kao o istorijski prevaziđenom obliku podruštvljavanja proizvodnje. Time se sugeriše misao da se dohodovno povezivanje u društvenoj reprodukciji ostvaruje u nekakvom »čistom« obliku koji više ne zavisi od »prljavo-judejske prakse tržišta«. Kako je to moguće a da se ipak novi oblik proizvodnje zasniva i na ekonomskim zakonitostima, ostaje tek da se objasni. Srodno tome je i shvatanje koje apsolutizovani suverenitet na-

Digitized by Google

Konsekvence etatističkog trenda su napetosti koje se stvaraju u nekoliko ključnih sfera društvenog života: u društvenom dogovaranju, na relaciji plan — tržište, nacionalne ekonomije — jedinstveno jugoslovensko tržište, u sferi društvene svojine, na planu delovanja SKJ itd. Osvrnućemo se na ova pitanja samo u najopštijim naznakama, ostavljajući da u nekoj drugoj prilici o njima podrobnije govorimo. Pođimo redom.

1) Već duže vremena suočavamo se sa pojavom da društveno dogovaranje među republikama i pokrajinama ili predugo traje ili da se sudeonici dogovaranja ne pridržavaju dogovorene politike. To onda dovodi i do blokade privrednog sistema koja sprečava društvenu reprodukciju na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom području, što onda nanosi ne male štete ekonomskom i ukupnom razvoju zemlje. Međutim, uzroci neefikasnosti ne leže u samom principu dogovaranja — kako bi to želele da prikažu snage nostalgično vezane za centralistički sistem federacije — već, prvo, u činjenici da je on još uvek više državni nego samoupravno-delegatski princip i, drugo, da se on još uvek nedovoljno oslanja na tržišne kriterijume efikasnosti privređivanja. Stoga ima mesta za radikalna poboljšavanja prakse društvenog dogovaranja, bar u dva osnovna pravca: (a) u pravcu smanjivanja prostora državnom posredovanju, odnosno povećavanja prostora u kojem će se udruženi rad republika i pokrajina neposrednije međusobno sučeljavati i samostalnije ugrađivati i svoj klasni i svoj nacionalni interes u različitim vidovima društvenog dogovaranja i (b) u pravcu većeg respektovanja ekonomskih zakonitosti i uloge tržišta. To znači da naše društveno dogovaranje možemo i moramo oslobađati i elemenata državnog posredovanja i elemenata voluntarizma.

2) Staro pitanje: plan ili tržište još uvek se održava kao dilema ne samo naše teorije, nego i prakse. Međutim, morali bismo se brže oslobađati te i njoj sličnih dilema iz ranih faza postadministrativnog socijalizma, odnosno početnih faza razvoja samoupravljanja. Jer danas malo ko može osporavati da tržištu nije suprotnost svesno-plansko usmeravanje privrede na samoupravnoj osnovi, nego administrativno-centralistički sistem odlučivanja. Kao što, s druge strane, samoupravnom planiranju nije suprotnost tržište koje omogućava verifikaciju ekonomske racionalnosti privređivanja, nego samo ono tržište koje stihijno reprodukuje kapital-odnos.

Naša strateška orijentacija na integralno samoupravljanje ne može se ostvarivati posredovanjem državnog centralizma, već posredovanjem mehanizma tržišne ekonomije. To dvoje ne samo da nije inkompatibilno, nego se u ovoj istorijskoj fazi razvoja samoupravljanja uzajamno pretpostavlja i uslovljava.

3) Na relaciji nacionalne ekonomije — jedinstveno jugoslovensko tržište otvaraju se neka veoma složena pitanja koja ne trpe pojednostavljene odgovore. Jedno je od takvih pitanja: šta

---

cionalne ekonomije stavlja iznad ekonomskih zakonitosti. Najčešće ta shvatanja, bez obzira na njihov verbalni antietatizam, navraćaju vodu na mlin države.

Digitized by Google

se podrazumeva pod nacionalnim ekonomijama u uslovima samoupravne višenacionalne socijalističke zajednice? Pojam nacionalne ekonomije implicira ekonomsku samostalnost nacije, njeno neotuđivo pravo da raspolaže sopstvenim viškom rada i da, živeći u zajedništvu sa drugim nacijama, ravnopravno odlučuje o razvoju tog zajedništva. To je, kao što je poznato, bitna pretpostavka ekonomske ravnopravnosti bez koje nema niti može biti ni stvarne političke ravnopravnosti nacija. No, budući da se radi o samoupravnom socijalističkom zajedništvu, pojam nacionalne ekonomije uključuje jedinstvene osnove društvenog i političkog sistema kao što su samoupravni produkcioni odnos[20], društveni karakter svojine (kao druga strana, kao izraz samoupravnog produkcionog odnosa)[21], jedinstvena država kao subjekt međunarodnog prava[22], jedinstveno tržište itd.[23] Oba ta momenta — jedinstvene klasno-samoupravne osnove društvenog i političkog sistema i suverenitet nacionalne ekonomije — čine jedinstveni sadržaj pojma nacionalne ekonomije u našim uslovima. Prvi činilac ne negira drugi niti drugi negira prvi, već se međusobno pretpostavljaju i uzajamno uslovljavaju. Osobenost tih činilaca i njihov međusobni odnos daju jugoslovenskom zajedništvu takve odrednice kojima se nadilaze postojeći klasični oblici državnih sistema federacije i konfederacije ili, pak, sistemi ekonomskih integracija kao što su ZET, SEV i njima slični oblici integracija u savremenom svetu. Jer u uslovima jugoslovenskog zajedništva date su pretpostavke za ostvarivanje samoupravne samostalnosti nacionalnih ekonomija, ali i pretpostavke za njihovu dublju i svestraniju međusobnu integrisanost.

U tom kontekstu posmatrana, posebno je značajna dimenzija društvene svojine u pojmu nacionalne ekonomije. Jer, kao što je poznato, društvena svojina znači negaciju bilo čijeg svojinskog monopola. Društvena svojina, kako ju je definisao Edvard Kardelj, nije »monopolsko pravo... ni države, ni radnog kolektiva ni pojedinačnih radnika. Ona postaje zajednička svojina svih ljudi koji rade, to jest klasna svojina, u krajnjoj liniji znači da postaje svojina i svih članova društva«[24]. Prema tome, sa stanovišta razvoja društvene svojine u nas, neodrživ je ne samo svojinski monopol savezne države, nego i svojinski monopol nacionalne države, pokrajine ili opštine. To, dakako, ne znači da je društvena svojina (u smislu zajedničke svojine ili nesvojine) u koliziji sa pravom nacije da raspolaže sopstvenim viškom rada. Ali je sigurno da društvena svojina dolazi u koliziju sa retrogradnim tendencijama državno-svojinskog monopola nacionalne države. Društvena svojina nije u koliziji ni sa teritorijalnim principom društvene reprodukcije, koji

[20] U smislu procesa.
[21] Takođe u smislu procesa.
[22] Jedinstvena država u smislu funkcije nacionalne državnosti.
[23] Mogli bi se tome dodati još neki zajednički činioci društvenog i političkog sistema, kao, na primer, jedinstveni SKJ (dakako, ne u birokratsko-centralističkom, nadnacionalnom smislu), jedinstvena radnička klasa (dakako, ne u smislu anacionalnog entiteta) itd.
[24] E. Kardelj, *Pravci razvoja...*, cit. izd., str. 19.

Digitized by Google

je, kao što je poznato, bitan preduslov nacionalne državnosti i nacionalnog suvereniteta. Međutim, ukoliko se teritorijalni princip apsolutizuje, ukoliko se on pretvara u svojinski monopol u ime nacije, onda on, nesumnjivo, ne može biti kompatibilan sa pravcima razvoja društvene svojine. Teritorijalizacija rada i sredstava (društvenog kapitala), ukoliko je praćena procesom deetatizacije i jačanja samoupravljanja, ne samo da nije u suprotnosti, već je bitna pretpostavka društvene reprodukcije i procesa integracije na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom području. Deetatizacijom teritorijalnog principa društvene reprodukcije udruženi rad dobija šansu da bude nosilac ekonomske samostalnosti naroda, a time i integracionih procesa kako unutar republika i pokrajina tako i preko nacionalnih i državnih granica. Time se stiču neophodni uslovi koji omogućavaju da, kako kaže Kardelj, isti oni principi koji važe za socijalističke ekonomske odnose među ljudima u udruženom radu vladaju, uz izvesne modifikacije, i u ekonomskim odnosima među narodima.

Iz toga proizlazi da stvarna dilema nije između nacionalnih ekonomija i jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. Dovođenje u pitanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta u ime suvereniteta nacionalne ekonomije, ili, pak, dovođenje u pitanje nacionalne ekonomije u ime jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, može da nikne samo na podlozi reetatizacije društvene svojine. Prema tome, stvarna dilema može da bude samo između samoupravno zasnovane i etatistički zasnovane nacionalne ekonomije. Nacionalne ekonomije shvaćene u samoupravnom smislu nisu niti mogu biti u suprotnosti sa jedinstvenim jugoslovenskim tržištem. Međutim, na podlozi rehabilitacije državno-svojinskog monopola one uzrokuju autarkičnost, nacionalno zatvaranje i razbijanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, dakle, sve one negativne pojave sa kojima se susrećemo u praksi u novije vreme. Tako shvaćene nacionalne ekonomije u suprotnosti su ne samo sa jedinstvenim jugoslovenskim, nego i sa autentičnim nacionalnim interesom. Stoga, kad god imamo pojave autarkičnosti i zatvaranja, možemo se s pravom zapitati nisu li posredi zastoj u razvoju samoupravljanja i premoć državno-političkog racija nad racijom ekonomskih zakonitosti. Jer samo ta dva činioca uzeta zajedno — jačanje moći udruženog rada u sferi proširene reprodukcije i slobodno samoupravno tržište mogu predstavljati efikasnu branu svim vidovima zatvaranja u republičke, pokrajinske i opštinske atare. Na toj osnovi moguća je samoupravna integracija jugoslovenskog zajedništva, sa svim značenjima istorijske alternative etatizmu, kako onom separatističkom tako i onom unitarističkom.

4) Savez komunista već duže vremena stoji pred jednim relativno jasno eksponiranim problemom: kako očuvati klasno jedinstveni karakter organizacije i pri tome odlučno se suprotstavljati tendencijama birokratskog centralizma nadnacionalnog, unitarnog tipa, odnosno kako očuvati nacionalnu samostalnost njegovih delova i pri tome se ne manje odlučno suprotstavljati tendencijama sopstvene federalizacije? To je, u stvari, problem očuvanja

Digitized by Google

dijalektičkog jedinstva klasnog i nacionalnog u ulozi, delovanju i organizacionoj strukturi Saveza komunista. Svetska socijalistička i naša ranija iskustva su pokazala da etatistička organizacija društva unitarnog tipa pretvara jedinstveni (klasni) princip radničke avangarde u birokratsko-centralističku organizaciju nadnacionalnog karaktera. Oslanjajući se na model državne organizacije, kao pandan centralističkoj strukturi federalnog državnog centra, nekada je delovao snažan (u centralističkom smislu) federalni partijski centar. S druge strane, i u uslovima decentralizovane federacije, ukoliko nije usledio i dovoljno radikalan proces deetatizacije republika i pokrajina, kao pandan ojačanim (u etatističkom smislu) državnim centrima federalnih jedinica, stvaraju se njima odgovarajući nacionalni partijski centri. Ako je u prvom slučaju federalni partijski centar, u ime principa klasne jedinstvenosti avangarde, po svojoj moći odlučivanja daleko nadmašivao partijske centre republika i pokrajina, u drugom slučaju događa se obrnuto: partijski centri republika i pokrajina po svojoj moći odlučivanja daleko nadmašuju federalni partijski centar.

Ali nije problem u inverziji moći odlučivanja. Takva inverzija, štaviše, odgovara istorijskim potrebama samoupravnog društva i, razume se, izmenjenim odnosima u federaciji u kojima je težište odlučivanja preneto na republike i pokrajine. Jer izvan svake je sumnje da Savez komunista ne bi mogao da ostvaruje ulogu avangardnog borca za oslobađanje rada i intenziviranje klasno-političke aktivnosti radničke klase ukoliko se ne bi utemeljivao u nacionalnim sredinama, ukoliko ne bi bio priznata politička snaga nacije, promotor njenog interesa. Zastupajući stvarne, autentične interese naroda i narodnosti, republika i pokrajina, on nikada ne može doći u koliziju sa stvarnim, autentičnim interesima radničke klase kao celine.

Međutim, druga je stvar ako Savez komunista, odnosno njegova republička i pokrajinska rukovodstva, utemeljivanje u republici i pokrajini ostvaruje na način kojim, istina, jača svoju povezanost sa tehnobirokratskim strukturama, ali zato slabi svoju povezanost sa samoupravnim i delegatskim strukturama u bazi društva. Tada slabi i moć Saveza komunista da dvoji istinski interes nacije od interesâ birokratskih i tehnokratskih struktura koji se obično pokrivaju plaštom i samoupravnih i nacionalnih interesa. U tom slučaju povećava se i mogućnost da se i sâm Savez komunista nađe u položaju promotora usko shvaćenih, odnosno etatistički obojenih nacionalnih interesa svoje republike ili pokrajine. Problem, dakle, nastaje kada i ukoliko usko nacionalni princip počinje potiskivati klasni princip jedinstvenosti Saveza komunista, odnosno ukoliko postaje podlogom federalizacije Saveza komunista kao radničke avangarde.

Dva su moguća pravca izlaza iz začaranog kruga federalistički centralizam — unitaristički centralizam. I oba su data u našim programskim i političkim opredeljenjima.

Digitized by Google

Jedan je pravac u konsekventnom ostvarivanju uloge Saveza komunista kao unutrašnje snage samoupravnog pokreta radničke klase. To podrazumeva njegovu sposobnost, ali i rizik da katkad krene i protiv struje u naciji i nacionalnoj državi u kojoj deluje. Jer ono što je oficijelno legitimno, a birokratija ume dovoljno spretno da pribavlja oficijelni legitimitet, nije uvek i društveno i istorijski legitimno.

Drugi je pravac razvoja u produbljivanju demokratizma u samom Savezu komunista. Savez komunista može sa uspehom da se bori za ostvarivanje neposredne socijalističke demokratije samo ako po demokratizmu odnosâ i mehanizmu političkog odlučivanja u sopstvenim redovima bude išao ispred demokratizacije odnosâ u društvu. Sa tog stanovišta posmatrano, čini nam se da smo više postigli u demokratizaciji odnosâ na relaciji federalni partijski centar — republički i pokrajinski partijski centri nego na relaciji članstvo — partijska rukovodstva. To je, dakako, značajna, ali ipak samo jedna strana demokratizacije. Njen potpuniji smisao dolazi do izražaja tek u onoj meri u kojoj je partijsko članstvo u položaju stvarnog subjekta partijske politike, to jest u meri u kojoj je demokratski centralizam posredovan više subjektivitetom partijskog članstva nego hijerarhijskom pozicijom partijskih rukovodstava.[25]

*

Da rezimiramo: ne isključuju se nacionalna državnost i proces samoupravne transformacije nacionalnog bića, iako sa aspekta integralnog samoupravljanja nacionalna država ne može biti poslednja reč u rešavanju nacionalnog pitanja. Međusobno se, međutim, isključuju državni centralizam — bilo savezni bilo republički — i samoupravna osnova razvoja nacije i međunacionalnih odnosa. I jedan i drugi centralizam predstavljaju istorijski anahron teren za rešavanje nacionalnog pitanja. U centralističkoj federaciji nacionalno pitanje završava u unitarizmu; u decentralizovanoj federaciji koja bi se zasnivala na centralizmima federalnih jedinica imali bismo nacionalno pitanje na nekoj kombinovanoj etatističko-građanskoj osnovi, koje ne bi bilo lišeno ni konsekvenci unitarizma i hegemonizma, samo sa nešto drugačijim predznakom.

Istorijsko raskršće pred kojim se nalazi samoupravljanje, s obzirom na državu, relevantno je i za dalje procese nacionalne emancipacije. Jer, uz sva priznavanja realiteta državnog u biću nacije na sadašnjoj etapi njenog razvoja, istorijsku prevagu ima pitanje nacionalne emancipacije iz aspekta daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja, a ne iz aspekta daljeg razvoja dr-

[25] O dilemama koje se javljaju u vezi sa principom demokratskog centralizma ostavljamo sebi mogućnost da opširnije raspravljamo u nekoj drugoj prilici i na više prostora.

Digitized by Google

žave. Prevaga državnog nad samoupravnim prilazom pitanjima nacionalne emancipacije potiskivala bi ne samo razvoj socijalizma, nego bi, s obzirom na složeni nacionalni sastav skoro svih naših republika, vodila zaoštravanju međunacionalnih odnosa unutar njih, pa, razume se, i na jugoslovenskom prostoru. Razvitak socijalističkog samoupravljanja, odnosno ovladavanje udruženog rada sferom proširene reprodukcije, predstavlja ono odlučujuće prekoračenje državno-političkog nivoa nacionalne emancipacije pred kojim, inače, zastaju i kapitalizam i državni socijalizam.

Digitized by Google

Ranko Petković

Blokovi i međunarodna bezbednost

(Ravnoteža snaga, sfere interesa, vojno-politički savezi)

Ravnoteža snaga

U ranijim istorijskim razdobljima, kada je pravo na rat bilo vrhunski izraz suverenosti država, vladajuću vojno-strategijsku doktrinu je predstavljalo mišljenje da se mir može očuvati jedino uspostavljanjem ravnoteže snaga. Budući da u sistemu ravnoteže snaga učestvuje veći broj jačih i slabijih partnera, dolazilo je do stvaranja koalicija koje su, često nejednake po broju učesnika, bile približno ravne po svojoj materijalnoj snazi. Najizrazitiji primeri stvaranja koalicija velikih sila i njihovog čestog pregrupisavanja zabeleženi su u XIX veku, koji je smatran zlatnim dobom ravnoteže snaga. Dva svetska rata, koja su usledila, za jedne su bili dokaz iluzornosti sistema ravnoteže snaga, dok su za druge predstavljali dokaz da su takvi veliki sudari u međunarodnim odnosima mogući isključivo u vreme kada sistem ravnoteže snaga biva narušen usled nejednake materijalne snage koalicija velikih sila na kojima počiva.

Po mnogo čemu, koalicije velikih sila koje su nastale posle drugog svetskog rata i koje su postale protagonisti blokovske podele i hladnog rata vuku korene iz epoha u kojima su velike sile stvarale koaliciju da bi se oduprle tuđoj dominaciji ili uspostavile

Digitized by Google

svoju hegemoniju. Međutim, postoje okolnosti koje prekidaju kontinuitet sa prethodnim istorijskim razdobljima.

Prvo, politika ravnoteže snaga bila je vrhunski cilj kome su težile velike sile, pa i druge zemlje, u prošlosti da bi sprečile silu ili grupu sila sklonih ekspanzionizmu da ostvaruju svoju dominaciju i hegemoniju. Uprkos tome što se u suštini radilo o deljenju sveta, u skladu sa stepenom moći svake od velikih sila, ipak je ravnoteža snaga mogla biti smatrana regulatorom međunarodnih odnosa iz prostog razloga što drugog regulatora u to vreme nije bilo niti ga je moglo biti. U tom smislu se može istraživati u kojoj meri je ravnoteža snaga, kao istorijski uslovljena kategorija, ispoljavala svoja negativna i pozitivna dejstva. Međutim, vremena kada se putem ravnoteže snaga, koja počiva na koalicijama velikih sila, težilo regulisanju međunarodnih odnosa su neponovljivo prevaziđena. Ne samo zbog toga što je „pronađen" bolji koncept regulisanja stanja i odnosâ u međunarodnoj zajednici, već zato što ravnoteža snaga nije sprečila dva svetska rata niti može da opstane kao princip u vreme suverene jednakosti država. Umesto principa ravnoteže snaga, uspostavlja se sistem kolektivne bezbednosti koji počiva na ravnopravnosti i jednakom učešću svih država u odbrani od agresije. Zbog promene tih istorijskih okolnosti formiranje vojnih koalicija predstavlja kršenje suverene jednakosti država i obnavljanje sistema ravnoteže snaga koji je prevaziđen sistemom kolektivne bezbednosti.

Drugo, udruživanje velikih sila i grupa država u koalicije i nastojanje da se ostvari sistem ravnoteže snaga moglo je u prošlosti, uz primenu sile, da posluži prolaznom i parcijalnom obezbeđivanju mira. U naše vreme, u sklopu naučno-tehnološke revolucije, došlo je do otkrića nuklearnog oružja koje, u slučaju da bude upotrebljeno, može da dovede do sveopšteg uništenja. Usled toga grupisanje velikih sila i država u antagonističke vojne koalicije može da dovede do sukoba koji bi bili povod za upotrebu nuklearnih oružja i time do uništenja života na Zemlji. Budući da je efektivna primena sile u stvaranju svih koalicija u prošlosti i u regulisanju sistema ravnoteže snaga predstavljala glavni faktor, nastupilo je vreme u kome taj faktor može da dovede do sveopšteg uništenja. To znači da ni vojne koalicije velikih sila ni sistem ravnoteže snaga — budući da su neodvojivi od primene sile — ne mogu da budu regulator odnosâ u međunarodnoj zajednici.

Ipak, tvrdnja da i savremeni međunarodni odnosi počivaju na ravnoteži snaga može da se dokazuje i da se osporava posredstvom više argumenata. U svakom slučaju, koliko je netačno tvrditi da je ravnoteža snaga i danas osnovni regulator života međunarodne zajednice, tako je isto neuputno smatrati da ravnoteža snaga nije u savremenim uslovima jedan od važnih činilaca stanja u međunarodnim odnosima. U toj složenoj dijalektičkoj sintagmi svakako je najvažnije sledeće: (a) da se ravnoteža snaga, kao jedan od principa regulisanja međunarodnih odnosa, pojavljuje u uslovima postojanja i delovanja centara političke, eko-

Digitized by Google

nomske i vojne moći koji nastupaju sa pozicija sile i (b) da je ravnoteža snaga, kao princip regulisanja međunarodnih odnosa, nespojiva sa korenitom demokratizacijom međunarodnih odnosa.

Faktori blokovske ravnoteže snaga

Budući da su nosioci ravnoteže snaga, po pravilu, sile koje se po mnogo čemu razlikuju, postoji više koloseka na kojima se vrši uravnotežavanje njihove moći: ideološki, politički, ekonomski, vojni. To uravnotežavanje je u biti principa ravnoteže snaga, budući da on, kao statička kategorija, nikada i ne može biti apsolutno sproveden u međunarodnim odnosima, kojima je svojstven dijalektički dinamizam.

U posleratnom svetu kao najvažniji činioci ravnoteže snaga pojavljuju se vojna moć, ekonomska snaga, političko delovanje i ideološki uticaj. Budući da se pojavljuju u različitim proporcijama na strani jedne i druge blokovske grupacije, tek u svom ukupnom dejstvu utiču na uspostavljanje ravnoteže snaga u njihovim međusobnim, pa i širim međunarodnim odnosima.

a) Kada je reč o vojnoj moći kao faktoru ravnoteže blokovskih sila, u čitavom posleratnom periodu poenta je bila i ostala na njihovoj težnji za postizanjem prednosti u kvantitativnom i kvalitativnom nuklearnom i konvencionalnom naoružanju. U tom kontekstu blokovske sile pridaju veliki značaj vojnim bazama i uporištima različite vrste na teritorijama drugih država, kao i drugim komponentama vojne moći.

b) Kada je reč o ekonomskoj moći, ona u sistemu ravnoteže snaga ima trostruki značaj: prvo, pojavljuje se kao izvanredno značajna komponenta vojne moći; drugo, kao efikasno sredstvo političkog delovanja; treće, kao pokazatelj ideoloških prednosti određenog društveno-ekonomskog modela.

c) Kada je reč o političkom delovanju, ono ima nemerljiv značaj s obzirom na težnju blokova da podele svet na svoje sfere uticaja. Širenjem svog političkog uticaja blokovske sile nastoje da ojačaju svoje pozicije i da steknu odgovarajuće prednosti u sistemu ravnoteže snaga.

d) Kada je reč o ideološkom uticaju, koji u osnovi izražava pragmatične političke interese blokovskih sila, njegova upotrebna vrednost postaje sve šira u savremenim međunarodnim odnosima.

Ovi činioci ravnoteže snaga projicirani su u globalnoj strategiji blokovskih grupacija i predstavljaju ugaone stubove njihove moći i uloge u međunarodnim odnosima.

Odnosi blokova u sistemu ravnoteže snaga

Iako ravnoteža snaga nikada ne može da bude apsolutna, ipak postoji stanje ravnoteže u kome ni jedna ni druga blokovska grupacija ne poseduju takve prednosti da bi mogle ostvariti svoju

Digitized by Google

dominaciju. Pri tome treba imati u vidu dve stvari koje se, u sadašnjim međunarodnim odnosima, podrazumevaju pod stanjem ravnoteže snaga: ravnoteža snaga koja proističe iz obostranog posedovanja nuklearnog oružja i nemogućnosti da bude upotrebljeno bez opasnosti od obostranog uništenja (takozvana ravnoteža straha) i ravnoteža snaga koja proističe iz balansa klasičnih instrumenata moći i uticaja blokovskih sila. Iako se smatra da je ravnoteža atomskog straha od presudnog značaja za stanje ravnoteže snaga, ipak blokovske sile nastoje da ne dođe do neravnoteže ni u kome domenu koji ima značaja za njihove međusobne odnose.

Odnosi blokova u stanju poremećene ravnoteže snaga

Poremećaji predstavljaju zakonitost u primeni principa ravnoteže snaga. Dok slabiji partner teži uspostavljanju ravnoteže, jači partner nastoji da iskoristi prednosti do kojih je došao. U prethodnim istorijskim razdobljima takvi poremećaji ravnoteže snaga najčešće su vodili u rat. U današnje doba stečena prednost nije *carte blanche* za ulazak u globalni rat, ali biva iskorišćena za dalje jačanje stečenih pozicija. Međutim, poremećena ravnoteža snaga ne predstavlja samo podsticaj za partnera koji je stekao prednosti da ih iskoristi za jačanje svojih pozicija, već može da bude razlog za partnera koji je došao u podređeni položaj da preduzme ofanzivne korake u nekom domenu koji ulazi u sklop ravnoteže snaga da bi pojačao svoje pozicije. U današnje vreme, zbog svojevrsnog dvojstva ravnoteže snaga — relativno statična ravnoteža snaga u sferi mogućnosti obostranog nuklearnog samouništenja, uporedo s dinamičnim promenama u širem sklopu ravnoteže snaga — partner koji je došao u nepovoljniji položaj ne rizikuje po automatizmu da će jači partner iskoristiti njegove ofanzivne postupke, u ovom ili onom domenu relevantnom za ravnotežu snaga, kao *casus belli*. Otuda poremećena ravnoteža snaga obiluje opasnostima koje mogu proizaći iz riskantnih postupaka i blokovske sile koja je došla u relativno nadmoćniji i one koja je dospela u relativno podređeniji položaj. U tom smislu se i može tumačiti stav onih teoretičara koji, iako ne prihvataju tezu da je princip ravnoteže snaga regulator međunarodnih odnosa, u primenjenoj spoljnoj politici istupaju protiv svega što bi dovelo do poremećaja ravnoteže snaga dveju blokovskih grupacija.

Načini ostvarivanja prednosti u sistemu ravnoteže snaga

Kao i u svim dosadašnjim sistemima ravnoteže snaga, prednosti se ostvaruju u različitim sferama, ali najčešće: uvođenjem novih oružja, teritorijalnom ekspanzijom, uspostavljanjem savezništva, jačanjem ukupne ekonomske moći. Međutim, za razliku od vre-

Digitized by Google

mena kada se u sistemu ravnoteže snaga javljao veći broj autonomnih centara moći, u posleratnom periodu je, u većoj ili manjoj meri, izvršena bipolarizacija ravnoteže snaga na globalnom nivou: na jednoj strani — jedna supersila sa svojim blokom, na drugoj strani — druga supersila sa svojim blokom. Ipak, do totalne bipolarizacije sveta nije došlo. U takvoj situaciji prednost može da se ostvaruje, pored navedenoga, i jačanjem monolitnosti u svojoj i podsticanjem heterogenosti interesâ u suparničkoj vojno-političkoj grupaciji; privlačenjem zemalja koje se nalaze izvan vojno-političkih grupacija u svoju sferu interesa; ideološkom indoktrinacijom; sredstvima psihološkog rata; preimućstvima vlastitog društveno-ekonomskog modela razvoja; ekonomskim iznurivanjem partnera u trci u naoružavanju itd.

U ranijim istorijskim razdobljima, kada je u ravnoteži snaga učestvovao (a) veći broj partnera, kada se ona ostvarivala (b) u užim geografskim područjima i kada nije postojala (c) ravnoteža atomskog straha, neposredne opasnosti od poremećaja ravnoteže snaga bile su relativno veće. U današnje vreme, kada se ravnoteža snaga ostvaruje (a) na globalnom nivou, kada je u najvećoj meri svedena (b) na odnose supersila i kada je (c) nuklearnim paritetom obezbeđena od radikalnijih oscilacija, poremećaji ravnoteže snaga se nalaze pod relativno većim stepenom kontrole.

Sfere interesa

Kao izraz politike sa pozicija sile, sfere interesa su sastavni deo svih u istoriji poznatih sistema dominacije i hegemonije. U naše vreme svojevrstan monopol na sfere interesa ostvarile su dve supersile, uprkos sličnim pretenzijama i nekih drugih sila. Sfere interesa supersila se šire u nekoliko koncentričnih krugova: u prvi krug ulaze članice njihovih vojno-političkih grupacija; u drugi krug zemlje koje su iz istorijskih, geografskih, civilizacijskih, ideoloških i drugih razloga bliže jednoj ili drugoj supersili; u treći krug zemlje koje se nalaze u zoni takozvanih nerazgraničenih interesa. Uslovno rečeno, sa stanovišta političkih pretenzija blokovskih sila, čitav svet je podeljen na njihove sfere interesa. Iako je prvi posleratni hladnoratovski pokušaj totalne bipolarizacije međunarodnih odnosa doživeo neuspeh, supersile se nisu odrekle težnje da uspostave svoju dominaciju i hegemoniju u globalnim razmerama. Sfere interesa su postale i instrument i cilj globalne strategije blokovskih grupacija.

Iako blokovske sile nastoje da u svoju sferu interesa uključe što širi krug zemalja u skladu sa realnim mogućnostima da to u praksi i ostvare, ipak postoje izvesna pravila ponašanja u razgraničavanju koje zemlje spadaju u sferu interesa jedne ili druge blokovske grupacije.

Digitized by Google

Geopolitički faktor u sticanju i podeli sfera interesa

U ranijim istorijskim razdobljima, kada su komunikacijske veze bile znatno nerazvijenije, a mobilnost armije i domet oružja mnogo manji, geopolitički faktor u sticanju i podeli sfera interesa igrao je prvorazrednu ulogu. Sve velike sile su nastojale da u svojoj neposrednoj geografskoj blizini uspostave svoju sferu interesa. Prvo radikalnije odstupanje od tog principa u novije doba bilo je u eri podele kolonija, kada se uspostavljaju i razgraničavaju sfere interesa u prostorima geografski udaljenim od metropola. U globalnoj strategiji supersila, u vreme sve uže komunikacijske povezanosti sveta, velike mobilnosti armije i totalnog dometa modernog oružja, geografski faktor u sticanju i podeli sfera interesa i jeste i nije izgubio svoj značaj.

Nije ga izgubio kada se ima u vidu da blokovske sile s najvećom odlučnošću nastoje da spreče protezanje sfere interesa suparničke sile do svojih granica, odnosno kada nastoje da se okruže vlastitom sferom interesa. U tom pogledu ništa se nije izmenilo u odnosu na ranija vremena: susedne zemlje, po pravilu, ulaze u sferu interesa sile koja se pojavljuje kao nosilac dominacije i hegemonije. Međutim, sfere interesa se protežu i daleko od vlastitih granica i ne retko dotiču i granice suparničke blokovske sile. U tom smislu geografski faktor u sticanju i podeli sfera interesa izgubio je primat koji je nekada imao. O toj dijalektičkoj protivrečnosti svedoči i asimetrični položaj blokovskih sila u odnosu na dejstvo geopolitičkog faktora u sticanju i podeli njihovih sfera interesa: u sferi interesa jedne supersile, u prvom koncentričnom krugu, koji obuhvata zemlje Varšavskog ugovora, geopolitički faktor je igrao prvorazrednu ulogu: u sferi interesa druge supersile u prvom koncentričnom krugu, koji obuhvata zemlje Atlantskog pakta, geopolitički faktor u užem smislu tog pojma je bez vidnijeg značaja.

Istorijski faktor u sticanju i podeli sfera uticaja

Budući da je geopolitički faktor imao prvorazredan značaj u sticanju i podeli sfera interesa u prošlosti, na njega se logikom takozvanih stečenih prava nadovezuje istorijski faktor u razgraničavanju sfera interesa.

Istorijski argumenti kojima operišu blokovske sile u razgraničavanju svojih sfera uticaja datiraju kako iz ranijih epoha tako i iz novijeg vremena. Iako se teško odriču stečenih prava, promene u odnosu snaga dovode do delimičnog ili potpunog negiranja istorijskih zona uticaja. U posleratnom periodu SAD su zasnovale svoju široku sferu interesa u evropskom prostoru, dok je druga supersila prodrla i na latinskoameričko i afričko područje.

Digitized by Google

Unutrašnji sistemi kao faktor u sticanju i podeli sfera interesa

U vreme svog punog uspona papska država je imala tapiju na sve države kojima su na čelu stajali katolički vladari. Žandarmska uloga Svete alijanse počivala je na odbrani postojećih društvenih sistema od revolucionarnih potresa. Carska Rusija je imala posebne ingerencije u odnosu na takozvane zemlje pravoslavlja. To su neki najeklatantniji istorijski primeri sticanja i podele sfera interesa na osnovu ideoloških kriterija.

U nastojanju da podele svet na svoje zone uticaja, blokovske sile su kao vrhovni kriterij istakle pripadnost istoj „ideološkoj porodici". SAD su stale na čelo zapadnih, kapitalističkih zemalja, a SSSR na čelo istočnih, socijalističkih zemalja. Vojno-političke grupacije supersila predstavljene su kao produžetak i sublimacija društveno-ekonomskih sistema: Varšavski ugovor kao vojno-odbrambeni organizam socijalističkih, a Atlantski pakt kao vojno-odbrambeni mehanizam kapitalističkih zemalja. Iako se vojno-političke grupacije supersila, pa ni same supersile, ne mogu identifikovati sa društveno-ekonomskim sistemima, budući da su i socijalizam i kapitalizam svetski procesi, ipak je u blokovskoj podeli i politici supersila ideološkoj dimenziji pridata prvorazredna uloga.

U odnosu na geopolitički faktor u sticanju i podeli interesa supersila, ideološki faktor se u čitavom posleratnom periodu pokazao kao neuporedivo dinamičniji. Može se čak reći da je ideološki faktor u velikoj meri uticao i na razgrađivanje zona interesa zasnovanih na geopolitičkim i istorijskim razlozima.

U sklopu svoje globalne strategije SAD su se na različite načine angažovale u nametanju prozapadnih režima i gušenju progresivnih pokreta, štiteći i šireći svoju sferu interesa. Primerâ takve američke akcije ima na svim kontinentima. U nekim slučajevima došla je do izražaja podela uloga u okviru zapadne alijanse, naročito kada je reč o Africi.

Iz pisanja sovjetskih politikologa proističe da njihova zemlja pripisuje sebi vodeću ulogu u sprezi triju glavnih revolucionarnih faktora našeg vremena: zemalja takozvane socijalističke zajednice, komunističkih i radničkih partija u kapitalističkim zemljama i nacionalnooslobodilačkog pokreta. Time je, u suštini, definisana i široka sfera interesa ove supersile. Ta sfera interesa je specifična u odnosu na klasične sfere interesa: ne obuhvata samo države, već i društvene snage i oslobodilačke pokrete. Pobedom tih društvenih snaga i oslobodilačkih pokreta automatski bi se proširile efektivne granice zone uticaja ove supersile, pod uslovom, razume se, da društvene snage i oslobodilački pokreti o kojima je reč prihvataju njenu rukovodeću ulogu.

Značajna su neka nova teorijsko-politička objašnjenja ponašanja supersila u različitim koncentričnim krugovima njihovih zona interesa. Teorija ograničenog suvereniteta znači da vodeća sila ima pravo da interveniše u krugu zemalja Varšavskog ugovora, odnosno takozvane socijalističke zajednice, ukoliko smatra da je

Digitized by Google

u njima doveden u pitanje postojeći društveno-ekonomski sistem ili njihov međunarodni položaj. Na osnovu teorije ograničenog suvereniteta vodeća sila prisvaja sebi pravo da interveniše svim sredstvima koja joj stoje na raspolaganju u očuvanju svoje sfere interesa. Ista je sadržina shvatanja i primene principa takozvanog proleterskog internacionalizma, samo je znatno šira, budući da vodeća sila na osnovu principa proleterskog internacionalizma gradi odnose ne samo sa zemljama takozvane socijalističke zajednice, već i sa zemljama koje se nalaze »na putu socijalističke orijentacije«. Ona time daje sebi odrešene ruke za upotrebu svih sredstava koja joj stoje na raspolaganju da bi obezbedila svoju sferu interesa (Avganistan).

Sve ove okolnosti svedoče o izvanrednom značaju ideološkog kriterija u sticanju i podeli sfera interesa supersila i njihovih vojno-političkih grupacija u periodu posle drugog svetskog rata.

Obezbeđivanje postojećih
i sticanje novih sfera interesa

Svaka sila ispoljava dvojaku težnju u odnosu na svoju sferu interesa: da bude što čvršća iznutra i da bude prihvaćena spolja. Zavisi od njene snage da li će uspeti i u jednom i u drugom. U okviru svoje sfere interesa vodeća sila uređuje unutrašnje odnose na način za koji smatra da će biti najcelishodniji za očuvanje suprematije. U nekim slučajevima presudna je vojna, u nekim ekonomska moć. Priznanje sfera interesa od strane drugih međunarodnih partnera vrši se u sklopu ravnoteže snaga. Ukoliko su partneri podjednake snage, tada akceptiraju uzajamne interese. Ako su nejednake snage, slabiji partner mora da bude spreman na ustupke. Ova dva modela su prisutna u svim ugovornim podelama sfera interesa u novijoj istoriji.

Priznanje sfere interesa jednog ili više partnera može biti u vidu formalnog ugovora, džentlmenskog sporazuma ili faktičkog političkog akceptiranja. U političkom i pravnom poretku Ujedinjenih nacija ne postoji mogućnost sklapanja sporazumâ te vrste, jer su protivni principu suverene jednakosti država. Sporazum u Jalti je nagovestio eru džentlmenskih sporazuma, odnosno političkih dogovora o sferama interesa.

Sudbina svih sporazuma o sferama interesa, i pisanih i nepisanih, jeste podjednaka: oni zavise od odnosa snaga. Sila koja je u ekspanziji i koja ne zazire od represalija ne mari za svečane dogovore i preuzete obaveze. Sila koja je u inferiornijem položaju nema sredstava da spreči preraspodelu sfera interesa. Nove sfere interesa se kroje diktatom ili nagodbama.

Sve je to primenljivo i na sfere interesa u periodu posle drugog svetskog rata, ali s nekim novim dimenzijama. U osnovi, postoji razlikovanje između tri područja sfera interesa. U prvo područje ulaze zemlje koje se nalaze u vojno-političkim savezima supersila. Za njih se smatra da se nalaze pod atomskim kišobra-

Digitized by Google

nom jedne ili druge supersile. Svaka supersila prihvata i priznaje vodeću ulogu druge u njenoj vojno-političkoj grupaciji. U tom prvom području zone interesa su politički akceptirane kao neprikosnovene, kao blokovski *status quo*, u kome mogu, eventualno, da nastupaju promene iz unutrašnjih, ali ne iz spoljnih razloga. U drugo područje ulaze zemlje koje faktički nisu članice vojno-političkih saveza, ali iz istorijskih, geopolitičkih i ideoloških razloga spadaju u zonu interesa jedne ili druge supersile. Te zemlje se ne nalaze, po automatizmu, pod atomskim kišobranom. Zavisi od odnosa snaga — odnosa snaga izvan nuklearnog pariteta — da li će supersile uzajamno respektovati svoje pozicije u tim zemljama. Na tom području postoji jedna konstanta stabilnosti, ali je pomeranje granica sfera uticaja moguće. Na trećem području, gde ne postoje razgraničene sfere interesa supersila, na kome je moguće širenje svog i suzbijanje suparničkog uticaja, konfrontacija supersila je latentnog karaktera. Zavisi od globalnog odnosa snaga, međunarodne konstelacije, strategije nastupanja supersila, otpornosti zemalja o kojima je reč da li će koja od supersila prići širenju svoje sfere uticaja na tom području.

Kada je primena sile bila međunarodno-pravno legalna, sfere interesa su bile u središtu javne i tajne diplomatije velikih sila. Iako je u pravnom i političkom poretku Ujedinjenih nacija primena sile zabranjena, a suverena jednakost država zajemčena, ipak politika sfera interesa igra izuzetno značajnu ulogu u političkoj i vojnoj strategiji blokovskih sila, do te mere da po teritorijalnom opsegu koji zahvata, po svojim globalnim dimenzijama, premašuje sve primere iz prošlosti.

Vojno-politički savezi

Teza da su vojni savezi velikih sila faktor bezbednosti u svetu počiva na tvrdnji da su zemlje koje se nalaze pod atomskim kišobranom jednog bloka zaštićene od agresije drugog bloka. Smatra se da su i jedan i drugi blok do te mere izjednačili svoje snage da se moraju uzajamno respektovati, da moraju akceptirati postojeće blokovske sfere interesa i da bez opasnosti od uzvratnog udarca ne mogu izvršiti agresiju ni na jednu zemlju koja pripada suprotnom bloku. Pri tome se posebno ima u vidu da postoji ravnoteža straha, to jest da i jedna i druga blokovska grupacija raspolažu nuklearnim oružjem i da ni jedna ne bi smela da ga upotrebi bez opasnosti od obostranog uništenja.

Teza da vojno-politički savezi velikih sila nisu faktor bezbednosti ni za zemlje koje se nalaze pod njihovim kišobranom ni u okviru međunarodne zajednice u celini počiva na saznanju da se bezbednost ne može postići silom oružja. Iako se smatra da ni jedna blokovska grupacija ne sme napasti drugu zbog razorne upotrebe nuklearnog oružja, ipak politička i vojna strategija svake blokovske grupacije počiva na tvrdnji da je njena bezbednost ugrožena zbog agresivnih namera suparničke strane. Pri tome se na-

Digitized by Google

vodi da su mogući različiti oblici ratovanja bez upotrebe strategijskog nuklearnog oružja, kao što se u nekim procenama ide i dotle da bi jedna od dveju strana bila u preimućstvu zahvaljujući sposobnosti svog »prvog udara«. U političkoj atmosferi koja vlada u zemljama unutar blokovskih grupacija nije prisutno osećanje bezbednosti, već ugroženosti od napada spolja. Ovim faktima ne treba ništa dodavati: vojno-politički savezi ne samo da nisu siguran nosilac bezbednosti u međunarodnim relacijama, već su faktor konfrontacije i opasnosti od svetskog nuklearnog sukoba.

Kada je reč o pojedinačnoj bezbednosti država koje se nalaze u vojno-političkim savezima velikih sila, njihova bezbednost nije ugrožena samo latentnom opasnošću od agresivnog napada suparničke blokovske grupacije, već i od vodeće sile i grupe sila koje imaju dominantnu ulogu u dotičnoj blokovskoj grupaciji. U okviru ovog rada nema ni prostora ni potrebe za detaljnijim analiziranjem teze o sužavanju stepena ugovornog kapaciteta država koje stupaju u članstvo vojno-političkih saveza velikih sila. U svakom slučaju, reč je o tome da se države odriču izvesnih prerogativa u zamenu za određene garantije bezbednosti. U svakom vojno-političkom savezu uspostavlja se određena varijanta hijerarhije u kojoj dominantan položaj zauzima vodeća sila ili grupa sila koje obrazuju odgovarajući rukovodeći centar, formalne ili neformalne prirode. Subordinacija bi trebalo da bude u službi bezbednosti, ali ona to nije. Ova teorijska aksioma, koja je sastavni deo shvatanja suverenosti država, može da bude potkrepljena konkretnim primerima iz prakse i jedne i druge blokovske grupacije. Istina, mogla bi se praviti poređenja o »sistemu odnosa« koji vladaju u Atlantskom paktu i Varšavskom ugovoru. Teritorijalna povezanost, niži nivo ekonomskog razvoja, striktnija privrženost jednom ideološkom modelu, debalans u vojnoj i ekonomskoj moći vodeće sile i drugih zemalja članica, veći stepen međusobne integrisanosti, veća uloga oružanog faktora u specifičnim istorijskim i geopolitičkim uslovima su karakteristika stanja u okviru istočnog bloka. U okviru zapadnog bloka od presudnog značaja je ekonomska i vojna nadmoćnost vodeće sile, veći stepen pluralizma ekonomskih i političkih interesa usled teritorijalne odvojenosti vodeće sile i drugih zemalja članica, širi manevarski prostor za političko delovanje, tendencija ka uravnotežavanju ekonomske snage vodeće sile i grupacije evropskih država itd. Međutim, uprkos tim razlikama koje proističu iz niza objektivnih okolnosti, ali i koje se zloupotrebljavaju u propagandne svrhe da bi se dokazalo da je đavo na drugoj strani, sila i moć ostaju faktori od presudnog značaja za regulisanje stanja i odnosâ unutar i jednog i drugog bloka, nauštrb i nacionalnog suvereniteta i bezbednosti zemalja članica. Kao primer bi se moglo navesti da su politički krugovi u SAD čak i u trenucima dalekih nagoveštaja da bi predstavnici Komunističke partije Italije mogli ući u vladu stavili do znanja da je to u suprotnosti sa članstvom ove zemlje u Atlantskom paktu. To se u vidu političkog demarša izrazilo i prilikom ulaska četvorice komunista u francusku vladu. Prošireno je shvatanje

Digitized by Google

da bi se vodeća sila ili grupa sila zapadnog bloka angažovala ne samo političkim, već i drugim sredstvima u slučaju kada bi jedna članica bloka odlučila da ga napusti. Da se u ovom slučaju ne radi o pukim pretpostavkama, dovoljno je navesti da su sve partije evrokomunizma, pa i neke druge, koje su u suštini protiv blokovske politike, bile prinuđene da u svojim programskim dokumentima izričito navedu da u slučaju dolaska na vlast ne bi menjale međunarodni položaj svojih zemalja, odnosno da bi poštovale preuzete obaveze u okviru zapadne alijanse.

Navedene okolnosti jasno pokazuju da se zemlje učlanjene u vojno-političke saveze velikih sila javljaju kao glavni nosioci opasnosti od rata u odnosu na opštu međunarodnu bezbednost, a da je u isto vreme i njihova vlastita bezbednost dvostruko ugrožena: i od strane suprotnog bloka i od strane vodeće sile i grupe sila u vlastitom bloku. Time se potvrđuje da su vojno-politički savezi velikih sila faktor koji ugrožava i međunarodnu bezbednost i nacionalnu bezbednost država u suparničkom i vlastitom bloku.

Vojno-politički savezi velikih sila, povrh svega, ugrožavaju bezbednost zemalja koje se nalaze izvan jednog i drugog bloka. Prema blokovskim doktrinama, zemlje izvan blokova nalaze se u takozvanim sivim zonama, zonama neraščišćenih interesa, zonama podobnim za ekspanziju, konfrontaciju i pripajanje jednom ili drugom bloku u vidu novoosvojenih sfera interesa. U doba hladnog rata blokovi su nastojali da zemlje izvan blokova uvuku u orbitu svojih interesa i angažuju u međublokovskom konfliktu. U tom razdoblju međunarodnih odnosa blokovske sile su posredstvom oružanih intervencija i drugih vidova mešanja u unutrašnje poslove suverenih zemalja nastojale da podele svet na sfere uticaja u cilju uspostavljanja svoje dominacije i hegemonije. Politika sa pozicija sile bila je glavno sredstvo jačanja blokovskih potencijala u sukobljavanju sa suparničkom stranom. U »medenom mesecu« detanta velike sile i njihove blokovske grupacije su prišle sporazumnom regulisanju međusobnih interesa. To je bio vidan zaokret u odnosu na njihovo međusobno »opštenje« u toku hladnog rata. Međutim, kada su u pitanju treće zemlje, zemlje izvan blokovskih grupacija, reklo bi se da je u još većoj meri došla do izražaja ekspanzionistička politika blokova. Primirje u međusobnim odnosima, u onom prostoru u kome se nalazi težište njihovih vojno-političkih grupacija, pratila je politika osvajanja novih pozicija u zemljama koje nisu pripadale ni jednom ni drugom bloku. Na taj način ograničeni blokovski detant, koji je ispoljio niz pozitivnih efekata u regulisanju spornih pitanja u međublokovskim odnosima, nije doneo i veći stepen bezbednosti zemljama izvan blokova. Moglo bi se čak reći da je njihova bezbednost postala još ugroženija.

Ne prenebregavajući ni agresivnu i hegemonističku politiku pojedinih zemalja izvan dveju velikih vojno-političkih grupacija, slobodno se može reći da osnovnu pretnju bezbednosti neutralnih i nesvrstanih zemalja predstavlja upravo politika blokova. Suža-

Digitized by Google

vajući argumentaciju samo na evropske okvire, sasvim je izvesno da ni jedna evropska neutralna zemlja ne ugrožava bezbednost bilo koje druge neutralne zemlje, kao što ni jedna evropska nesvrstana zemlja ne ugrožava bezbednost bilo koje druge nesvrstane zemlje. To isto može da se kaže i za međusobne odnose evropskih neutralnih i nesvrstanih zemalja. One ostvaruju visok stepen saradnje u okviru Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji, kao i u pokretu nesvrstanosti, u kome se evropske neutralne zemlje pojavljuju sa statusom pozvanog gosta. Prema tome, ukoliko postoji osećanje nesigurnosti i bojazan za vlastitu bezbednost u neutralnim i nesvrstanim zemljama Evrope, onda je reč o opasnostima koje proističu iz blokovske podele i politike blokova u Evropi. Upravo na ovom primeru se jasno pokazuje da vojno-politički savezi nisu faktor bezbednosti, već nosilac opasnosti od agresije.

Vojni savezi i sistem kolektivne bezbednosti

Ugovori o osnivanju vojno-političkih saveza velikih sila, u svom tekstu, vezuju se za sistem kolektivne bezbednosti Ujedinjenih nacija, posebno za član 51. Povelje o pravu na individualnu i kolektivnu samoodbranu i glavu VIII Povelje o regionalnim sporazumima. Kompletna frazeologija i Severoatlantskog pakta i Ugovora o prijateljstvu i saradnji između (NR Albanije), NR Bugarske, NR Mađarske, Nemačke DR, NR Poljske, NR Rumunije, SSSR i Čehoslovačke Republike, takozvanog Varšavskog ugovora, usredsređena je na to da ih prikaže kao sisteme bezbednosti uklopljene u politički i pravni poredak Ujedinjenih nacija. Kao svoj vrhovni interes ugovorne strane, i u jednom i u drugom slučaju, ističu želju da žive u miru i da unapređuju međunarodnu saradnju. U članu 5. Ugovora organizacije Severoatlantskog pakta se kaže: »Ugovorne strane saglasile su se da će oružani napad protiv jedne ili više njih u Evropi ili Severnoj Americi biti smatran za napad protiv svih njih i sledstveno tome se saglašavaju da će svaka od njih, ako se takav oružani napad dogodi, iskorišćavajući pravo na individualnu ili kolektivnu odbranu, priznato članom 51. Povelje Ujedinjenih nacija, pomoći stranu ili strane ugovornice tako napadnute, preduzimajući odmah individualno i u zajednici sa drugim stranama akciju koju budu smatrale za potrebno, uključujući upotrebu oružane sile, u cilju uspostavljanja i održavanja bezbednosti severoatlantske oblasti. Savet bezbednosti biće odmah obavešten o svakom takvom oružanom napadu i svima merama preduzetim usled toga. Te mere će biti okončane kada Savet bezbednosti bude preduzeo mere potrebne za uspostavljanje i održavanje međunarodnog mira i bezbednosti.« Sve to, *mutatis mutandis*, kaže se i u članu 4. Varšavskog ugovora: »U slučaju oružanog napada u Evropi bilo koje države ili više država na jednu ili na više država ugovornica, svaka će ugovornica,

Digitized by Google

ostvarujući pravo individualne ili kolektivne samoodbrane, u skladu sa članom 51. Povelje Ujedinjenih nacija, hitno pružiti pomoć državi ili državama žrtvama napada, samostalno ili u sporazumu s drugim državama ugovornicama, svim sredstvima koja smatra potrebnim, uključujući i upotrebu oružane sile. Države ugovornice odmah će se savetovati o zajedničkim merama koje treba preduzeti u cilju uspostavljanja i održavanja međunarodnog mira i bezbednosti. O merama preduzetim na osnovu ovog člana biće obavešten Savet bezbednosti, u skladu s odredbama Povelje Ujedinjenih nacija. One će biti obustavljene čim Savet bezbednosti preduzme potrebne mere za uspostavljanje i održavanje međunarodnog mira i bezbednosti.«

Pozivanje na član 51. Povelje UN, koji, kao jedini iznimak u odnosu na princip zabrane upotrebe sile i pretnje silom, dozvoljava upotrebu sile u cilju nužne samoodbrane, iskorišćeno je, u krajnjoj liniji, u političko-propagandne svrhe, kao sastavni deo političke mimikrije koja treba da pokaže miroljubivi i defanzivni karakter svake vojno-političke grupacije — u odnosu prema drugoj! S obzirom na to da se vodeće sile blokova, kao i neke druge blokovske države, nalaze među stalnim članicama Saveta bezbednosti i da su upotrebom i zloupotrebom veta i svojom celokupnom politikom u posleratnom razdoblju bile te koje su doprinele paralisanju sistema kolektivne bezbednosti Ujedinjenih nacija, sasvim je izvesno da pozivanje na član 51. Povelje ne može da izdrži iole kritičkiju analizu. Kao što se zna, član 51. Povelje UN podrazumeva odupiranje agresoru do trenutka dok ne stupi u dejstvo sistem kolektivne bezbednosti UN. Obećanje blokovskih grupacija da bi svoju vojnu akciju podredile ingerencijama Saveta bezbednosti, u tom kontekstu, predstavlja politički sarkazam. Niti bi moćne blokovske sile pristale da svoju akciju podrede Savetu bezbednosti UN niti bi Savet bezbednosti UN imao realne mogućnosti da »apsorbuje« vojnu akciju blokovskih grupacija. Član 51. Povelje UN, u stvari, ima u vidu pravo žrtve agresije da se svim sredstvima koja joj stoje na raspolaganju, uključujući i oružanu silu, brani od agresora do trenutka dok joj ne priskoči u pomoć svetska organizacija. To je, razume se, jedno rastegljivo vremensko razdoblje. U slučaju blokovskih grupacija, naoružanih nuklearnim oružjem, to rastegljivo razdoblje, od napada do stupanja u dejstvo Saveta bezbednosti, faktički apsolutno ne postoji. U prvoj sekundi nuklearnog rata, kako je izjavio doskorašnji predsednik SAD Džimi Karter, bilo bi utrošeno eksploziva kao u toku čitavog drugog svetskog rata. Bilo bi potrebno samo jedno popodne da budu bačene na neprijatelja sve postojeće rakete i bombe koje su do sada proizvedene. U takvoj situaciji pozivanje na bilo kakvu ulogu Saveta bezbednosti UN predstavlja najobičniju farsu.

Pozivanje na glavu VIII Povelje UN o regionalnim sporazumima takođe je dubiozno, budući da se u kontekst Povelje, na ta vrata, ne mogu da uvuku vojne koalicije velikih sila. Vojne koa-

Digitized by Google

licije velikih sila su u oštroj suprotnosti sa slovom i duhom Povelje. One ne samo da nisu osnažile politički i pravni poredak Ujedinjenih nacija, već su glavni uzročnik neefikasnosti Ujedinjenih nacija i, još šire, svih najkrupnijih poremećaja u međunarodnim odnosima koji ugrožavaju mir i bezbednost.

Vojni savezi i sistem bezbednosti KEBS-a

Sličan red misli može da dođe do izražaja i u analizi odnosa vojno-političkih saveza i Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji. U blokovskim zemljama uživa pravo građanstva teza da su blokovske grupacije dovele do održavanja Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji i da bez njihove političke spremnosti ne bi mogao da bude potpisan ni Završni akt iz Helsinkija, niti ostvaren bilo koji drugi njen politički efekat. U krajnjoj liniji, postojanje i delovanje vojno-političkih saveza velikih sila poistovećuje se sa održavanjem, tokom i rezultatima Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji. Ako bi se prihvatilo to gledište, onda bi blokovske grupacije bile stubovi-nosači ovog specifičnog regionalnog sistema bezbednosti na evropskom kontinentu.

Nije sporno da bez saglasnosti blokovskih grupacija ne bi došlo do održavanja Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji, kao što je i sasvim izvesno da blokovske države, koje predstavljaju gro učesnica, bitno utiču na tok i rezultate njenog rada. Međutim, Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji ne predstavlja međublokovski skup. Njeno održavanje predstavlja, u neku ruku, krupan korak u procesu prevazilaženja blokovske politike u Evropi. Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji je, samim činom svog održavanja, posvedočila destruktivnost i jalovost konfrontiranja blokovskih grupacija u periodu hladnog rata i kao izraz, sastavni deo i nosilac detanta ukazala da se bezbednost i saradnja u Evropi mogu postepeno ostvarivati ne u okvirima jednog ili drugog bloka niti u okvirima separatnih međublokovskih odnosa, već mimo i izvan blokovskih okvira, na platformi sveevropske saradnje. Možda bi bilo suviše simplificirano, ali ipak tačno reći da je sve što je do sada postignuto u domenu evropske bezbednosti i saradnje faktički ostvareno na liniji prevazilaženja blokovskih i jačanja sveevropskih interesa. Isto tako, sastanci u Beogradu i Madridu, kao i celokupno evropsko političko iskustvo nakon usvajanja Završnog akta iz Helsinkija su pokazali da sprovođenje principâ i ciljeva KEBS-a ugrožavaju isključivo blokovske sile i grupacije. Prema tome, apsurdno bi bilo tvrditi da su vojno-političke grupacije *spiritus movens* evropske bezbednosti i saradnje, kada je više nego očigledno da upravo one dovode u pitanje i tekovine, i kontinuitet i perspektive KEBS-a.

Digitized by Google

Na osnovu navedenih razmatranja može se nedvosmisleno zaključiti da vojno-politički savezi velikih sila ne samo da nisu racionalan sistem bezbednosti užeg ili šireg kruga država, već su osnovni faktor ugrožavanja međunarodne i nacionalne bezbednosti.

*

Labilnost blokovske ravnoteže snaga, destruktivnost politike sfera uticaja, opasnost postojanja i delovanja vojno-političkih saveza velikih sila su jedan od čvornih motiva akcije nesvrstanih zemalja za prelazak sa starog sistema dominacije na novi poredak koji će se temeljiti na miru, slobodi, ravnopravnosti i društvenoj pravdi.

Digitized by Google

Milija Komatina

Demokratija između vlasti i slobode

Da bi slobodne lišili slobode i potčinjene držali u potčinjenosti, vladajuće klase i moćnici su izgrađivali različite oblike vlasti. Ali i ljudski rod, a prije svega progresivne društvene klase, u cilju regulisanja društvenog života, prevladavanja ili bar ograničavanja otuđene moći grupa i pojedinaca, takođe su izgrađivali različite oblike vlasti.

Već prema tome čija je i čemu je trebalo da služi, vlasti je davan ovakav ili onakav oblik i sadržaj. Ali, mada se nikada i nigdje do sada nije uzdigla do slobode, da bude prema njoj samo u instrumentalnom odnosu, kao njen okvir i garant, može se reći da je gotovo svaka organizovana i legitimna vlast garantovala više sigurnosti od stanja bezvlašća. Samo će, valjda, u komunizmu, kada društvena moć ne bude imala od koga da se otuđi, jer je u tim besklasnim uslovima svi posjeduju, »bezvlašće« biti samo drugo ime za carstvo slobode.

Do tada, očito, ostaje nam ne da, kao bakunjinisti, razočarani jednom, ustajemo protiv svake vlasti, već, naprotiv, da izgrađujemo i ostvarujemo onu i onakvu vlast koja će sve manje biti prinuda, a sve više i sve dosljednije u funkciji slobode.

U našoj socijalističkoj samoupravnoj demokratiji, kakvu već imamo bar u normativno-institucionalnom vidu, vlast i sloboda

Digitized by Google

još nijesu u punom smislu usklađeni, ali nijesu ni u antagonističkom odnosu, jer je riječ o vlasti one klase koja, oslobađajući sebe, oslobađa i sve druge slojeve društva. U ovoj demokratiji, dakle, da bi postojala sloboda, da bi bila njen okvir i garant, njeno sredstvo, vlast treba da se ostvaruje, razumije se, uz punu kontrolu organizovanih snaga i institucija te iste demokratije.[1] A šta se događa?

Između »čvrste« i »meke« ruke

Suvišno je predstavljati tekovine našeg revolucionarnog razvoja, koje su svakome poznate i koje su revolucionarne upravo zato što su i demokratske, što govore o snazi organizovane radničke klase i radnog naroda koja je rušila sve despotizme i monopole i otvarala prostor za slobodno djelovanje svakoga ko je težio mijenjanju društvenih odnosa na progresivnoj socijalističkoj i demokratskoj samoupravnoj liniji.

Ovdje će biti riječi o nekim tendencijama koje su ovaj progresivni tok razvoja u svakom slučaju usporavale, a dobrim dijelom ograničavale i, što je još gore, iskrivljavale. Riječ je o odnosu prema demokratiji, o tome kako je shvatamo i koliko je uvažavamo, to jest o vidovima i uzrocima svojevrsnog suspendovanja demokratije, bilo da se ona sužava u manji okvir nego što ga njeno ime označava bilo da se nekontrolisano proširuje i izvan okvira koji su označeni onim normama i onom politikom koji se utvrđuju unutar njenih institucija.

Naš poslijeratni razvoj možemo da pratimo i kao razvoj dviju tendencija: birokratskog etatizma, s jedne, i liberalizma, s druge strane. Suština tih tendencija je dovoljno poznata. O tome su napisani tomovi knjiga, studija, članaka. Manje je, međutim, poznato — i na to želimo da skrenemo pažnju — kako se te tendencije međusobno uslovljavaju i povezuju.

Ideološka »operacija« pomoću koje se to čini sastoji se u cijepanju demokratije na njene sastavne, a, u stvari, nedjeljive elemente — na vlast i slobodu.[2] Pošto se ta dva elementa uzmu

---

[1] U ovom razmatranju pojmovi »vlasti« i »sloboda« neće se uvijek uzimati u svim i punim njihovim značenjima.

Kada će se govoriti o »vlasti«, misliće se pretežno na »pravila igre« koja je društvo izgradilo i utvrdilo, a koja su oličena u Ustavu, zakonima, raznim propisima i normama uopšte (državnim, samoupravnim, kao i normama — statutima — »zaključcima« društveno-političkih organizacija), kao i na sve mehanizme, snage i metode djelovanja koji treba da obezbijede da se ta »pravila«, to jest te norme, ta demokratija, legalna i legitimna, legalno i legitimno ostvaruje.

Kada će se govoriti o »slobodi«,misliće se pretežno na slobodu kao »slobodu« i od tih »pravila«, na prava bez odgovornosti.

Ovako shvaćene, ove pojmove ćemo dovoditi u vezu sa gledišta demokratije — mogućnosti ili nemogućnosti da se ona ostvaruje.

[2] Kada se u jednoj demokratiji operiše samo ili pretežno vlašću, onda je u tom slučaju diktatura proletarijata zamijenjena »državnom demokratijom«, pa je tada demokratija iščupana od svoga osnovnog

Digitized by Google

u svom osamostaljenom značenju, onda se, kako već treba onome ko tu podjelu vrši, manipuliše čas jednim, čas drugim elementom. Previđa se pri tome, svjesno ili nesvjesno, da svako narušavanje dijalektičkog jedinstva demokratske vlasti i slobode u izražavanju interesâ i potreba grupa i pojedinaca u društvenom ponašanju vodi narušavanju same te demokratije. Do toga dolazi bilo da vlast raste na račun slobode ili sloboda raste na račun vlasti.

Neusklađenost tih dvaju elemenata demokratije, što pokazuju mnoge činjenice koje pruža svakodnevna praksa, stvara iluzorni utisak da demokratija i nije drugačije moguća do kao vlast s mnogo manje slobode ili kao sloboda s mnogo manje vlasti.

Izlazi da je važno samo to da se izabere ono što je realnije i bolje — više i čvršće vlasti ili više i šire slobode, to jest više prava bez odgovornosti.

Tu su i zamke za ideološko-politička podmetanja i etiketiranja: ko je za više i realnije vlasti, taj naginje ka dogmatizmu, staljinizmu i slično; ko je za više slobode, taj naginje ka buržoaskom liberalizmu i anarhizmu i slično!

Svakako, polariteti — birokratski etatizam, dogmatizam, s jedne, i liberalizam, stihija, s druge strane, predstavljaju realne tendencije koje prate naš razvoj, pa ako hoćemo da im se suprotstavljamo, moramo i prepoznavati njihove nosioce i zastupnike u realnim odnosima. Činjenica je i to da se te tendencije, kao, uostalom, ni bilo koje, ne javljaju u svom čistom vidu, što znači da i to prepoznavanje i identifikovanje iziskuje istančani kritički pristup, naravno, iz ugla marksističke opservacije i na osnovu dobrog poznavanja stvarnih društvenih tokova u uslovima koji su uvijek složeni, a često i višesmjerni i višeznačni. No, kada govorimo o zamkama, nije o tome riječ.

Zbog tih podmetanja stvarala se atmosfera u kojoj nije bilo jednostavno boriti se upravo protiv one tendencije koja je u datom trenutku izrazitije prisutna. Kao zamka stajala je u rezervi ona druga tendencija koja se gotovo automatski pripisivala u naklonost kritičaru.

Prema periodizacijama koje se i u naučnom i u političkom životu daju, prvi period našeg poslijeratnog razvoja karakterisala je demokratija s više vlasti, a manje slobode. To je nesporno ako se ima na umu suština samog sistema: počelo se sa takozvanim revolucionarnim etatizmom, koji je bio više ili manje revolucionaran zavisno od toga da li je bio više ili manje etatistički, jer se etatizam nužno morao reprodukovati i kao birokratizam, odnosno kao otuđena moć grupa i pojedinaca. Ali, ako demokratiju želimo da pratimo sa gledišta koliko se ostvaruje u onim svojim oblicima i sadržajima koji su normirani (a uglavnom to će biti

---

nosioca — radničke klase, što znači da više i nije u pravom smislu demokratija. Ako se, pak, u jednoj demokratiji i u njeno ime »sloboda« shvati kao sloboda i od vlasti te demokratije, onda je to neka vandemokratska sloboda, koja se takođe ne temelji na demokratiji.

Digitized by Google

predmet ovog razmatranja), onda je pitanje da li je taj prvi period bio tako radikalno drugačiji, radikalno nedemokratskiji od kasnijih perioda. U svakom slučaju, to iziskuje konkretniju i naučno objektivniju analizu. Jer, ako je, na primjer, postojala simbioza državne i partijske vlasti i ako je velika moć bila koncentrisana u Političkom birou Partije, onda to nije izlazilo iz okvira tadašnje demokratije u tom smislu što je tako i bilo normirano. Drugim riječima, odluke donošene u užim i najužim forumima i organima nijesu bile nelegitimne, a to znači ni nedemokratske sa gledišta toga nivoa i toga karaktera demokratije.[3]

Kasnije je razvoj doveo do drugačijeg stanja, i to u dvojakom smislu.

Prvo, radikalno su proširene okviri demokratije. U proces odlučivanja, naročito izgradnjom delegatskog sistema, ušao je veoma širok krug radnih ljudi, tako da je uveliko otvoren i proces podruštvljavanja politike.

Drugo, ovako proširena, vlast je dobila preduslove da se tako i u tom smislu realizuje oslanjajući se na jedan normativizam kakvom po obimu i po osnovnim idejnim intencijama nema premca u svijetu. Pošto je gotovo sve normirano, društvena moć, ako se uopšte poštuju norme, i ne može drugačije da se pokazuje na površini društvenog i političkog života do kao moć same demokratije. Ponašati se u skladu sa tim normama znači ponašati se u skladu sa tom demokratijom.

Ali, s druge strane, proširenje mogućnosti za ostvarivanje demokratskih sloboda i prava, kao i proširenje normativno institucionalnih okvira za obezbeđenje te demokratije, nije u odgovarajućoj mjeri pratila i društvena praksa. Naime, demokratija, oličena u normama, bilo da je riječ o državnoj ili samoupravnoj regulativi, nije se ostvarivala ni efikasno ni dosljedno.

Opadanje demokratije u tom smislu, kako je više puta zapažano, uzima i opasne razmjere. Početkom 70-tih godina bilo se počelo govoriti čak i o tome da se »vlast kotrlja ulicama«.

Tri poznata pisma predsjednika Tita odnosila su se, najvećim dijelom, upravo na to da organizovane snage društva, a prije svega rukovodstva, ne poštuju svoje sopstvene dogovore i odluke, da se izigravaju društvene norme i zakoni, da se zloupotrebljavaju društveni položaji i društvena moć i slično. Već i sama činjenica da se predsjednik Tito obraćao najširem članstvu Saveza komunista i radnim ljudima u jednom takvom vidu ukazivala je

[3] Svaka generacija nastoji da prevaziđe prethodnu. Ali progres u istoriji ne zavisi samo od tih nastojanja, već od spleta objektivnih zakonitosti. Još manje se progres može mjeriti prema subjektivnoj ocjeni koju svako rukovodstvo daje o svom radu. Kada bismo sudili prema iskazima pojedinih rukovodstava, u kojima se dnevno proglašava za epohalno i istorijsko, danas bismo bili blizu komunističkoj asocijaciji slobodnih proizvođača. U tom smislu i demokratski »skok« do koga je nesumnjivo došlo, na osnovu čega se i mogu praviti razlike između etapa našeg razvoja, veći je svakako u zamislima i propagandnim iskazima no u stvarnosti.

Digitized by Google

i na to da se bilo počelo gubiti povjerenje u »nadležne« da mogu i da hoće da se ponašaju u skladu sa svojim nadležnostima, to jest da mogu da usmjeravaju društvene tokove pravcem izgrađenih i normiranih stavova i utvrđene politike.

I Titova inicijativa koja se odnosi na kolektivni rad i jednogodišnji mandat motivisana je, pored ostalog, potrebom onemogućavanja ili bar ograničavanja liderstva, što znači nekontrolisane vlasti i moći pojedinaca, njihovog ponašanja mimo i nezavisno od postojećih normi, od ovlašćenja u okvirima demokratskih institucija.

Klackajući se između vlasti s manje slobode i slobode s manje vlasti, u našu demokratiju se, po svoj prilici, već odavno ugnijezdila ta druga, liberalizmu bliža tendencija. U ime tobožnjeg sužavanja prostora i mogućnosti za razmah demokratije »čvrste ruke«, gotovo da je stekla pravo građanstva jedna vrsta demokratije koju bismo uslovno nazvali — demokratijom »meke ruke«. U stvari, rascijepljena između vlasti i slobode, naša demokratija se danas u znatnoj mjeri pokazuje i kao sloboda bez vlasti ili, drugačije rečeno, kao demokratija u kojoj su njene sopstvene norme u nekoj vrsti »uslovnog«, fakultativnog statusa.

U svim sredinama, svim republikama i pokrajinama, kako se svakodnevno možemo osvjedočiti, i prema onome o čemu se govori u delegatskim skupštinama i o čemu se piše, što zapažamo oko sebe, naša demokratija, ako je gledamo kroz njene norme, pokazuje se veoma često maltene nemoćnom. Ono što je ova demokratija utvrdila za svoju normu, a što je oličeno u pravnoj i samoupravnoj regulativi, u politici i dogovorima, u praksi se često suspenduje: u realnom životu pojavljuje se neki, od društvene regulative osamostaljen, stihijni tok.

Iako je demokratija, oličena u novim društvenim normama, u novim institucijama, izrastala i na bazi novih, također demokratskih odnosa, a sve to skupa i na bazi novog socijalističkog humanizma i morala, nove društvenosti, u protivrječnim kretanjima u društvu su se nastanjivale i pseudoljudske potrebe i težnje. Došlo je, pored ostalog, do hipertrofije značaja materijalnih dobara, a iz toga i do prenaglašenih težnji da se po svaku cijenu, ne birajući sredstva, stekne što veći imetak. Sa tom tendencijom nužno je rasla i tendencija devijantnog društvenog ponašanja, to jest ponašanja mimo i nezavisno od postojećih društvenih normi. Naime, ako narasle egoističke aspiracije mogu da se realizuju i u okvirima demokratije, onda se i ostaje u tim okvirima. Ako, pak, to nije bilo moguće, onda se traže svi mogući i nemogući putevi da se demokratija izigra.

Što je sve to tako, stvar je za šira i dublja sociološka i psihološka razmatranja. Nas u ovom kontekstu ne interesuje toliko to da ima veliki broj ljudi koji žele da se obogate ili da bilo šta drugo steknu na račun društva, ne poštujući njegove norme, koliko nemoć naše demokratije da svemu tome parira svojim sredstvima.

Digitized by Google

Ispoljila se, čak, jedna simptomatična zakonitost: porast plime devijantnih ponašanja prati porast liberalističkog ili oportunističkog odnosa prema takvim ponašanjima.

Dospjeli smo dotle da ni pravosnažne sudske odluke nijesu uvijek ni pravosnažne ni ostvarljive. Kako je konstatovano na jednom sastanku, kada je vršena analiza idejnih problema, u Ulcinju ima preko 200 pravosnažnih sudskih odluka koje se ne izvršavaju! Koliko drastičan, primer je gotovo isto toliko i uobičajen. Ima slučajeva oglušivanja i o elementarne norme, kojih se drže sva demokratska društva. Na primjer, da se ne poziva na odgovornost neko ko zgazi čovjeka u saobraćaju!

Najviše se atakuje na društvenu imovinu, jer ispada da je u vezi sa tim i najlakše izigrati zakon i, na račun društva, nešto prisvojiti. Pomenuti primjer iz Ulcinja najvjerovatnije da govori upravo o tome. Uostalom, gdje se sve ne uzurpira zemljište koje pripada društvu, gdje se ne grade »divlje« kule i divlja naselja?!

Neustavno i nezakonito ponašaju se i radne organizacije. Zna se, recimo, kada, pod kojim okolnostima, cijene mogu i treba da rastu, pod kojim okolnostima se može ostvariti dohodak i imovina, ali i to da se veoma često cijene povećavaju mimo svih dogovora, pa opet nikome ništa. Demokratija opet ostaje nemoćna.

Ima velikih radnih organizacija koje su to više po gubicima nego po ostvarenim rezultatima. Za drugu je priču kako se stvaraju takve organizacije, čijim neznanjem i čijom samovoljom. Pomenimo samo to da se gubici takvih radnih organizacija ne rijetko pokrivaju isplaćivanjem velikih svota novca iz banaka i bez odgovarajuće demokratske procedure u okviru delegatskog sistema.

Samoupravni sporazumi i društveni dogovori, kao novi vid samoupravnih normi i samoupravnog mehanizma, već na samom početku pokazuju se takođe kao neostvarljivi. Poznato je da su pojedine fabrike morale da obustavljaju rad jer se poslovni partneri nijesu držali dogovora.

Dovoljno je pisano da se ne ostvaruje ni pravo na istinu. Koliko će društvena, samoupravna javnost saznavati o stvarnim problemima, o devijantnom ponašanju pojedinih faktora, što se, svakako, tiče te javnosti, jer neposredno pogađa njene interese, ni to veoma često ne zavisi od opšteprihvaćenih društvenih normi, već od mnogo čega drugog što je izvan ili iznad tih normi i one javnosti koja je sve to normirala.[4]

Kao što imamo inflaciju novca, imamo i inflaciju »zaključaka« političkih foruma. A vrijednost tih papira je gotovo u srazmjeri novca koji se devalvira. Razlika je čak u korist novca, jer

[4] Najdrastičnije se prikrivanje istine ispoljilo u vezi sa djelovanjem kontrarevolucionarnih snaga na Kosovu. Ne samo da je to skrivano od šire javnosti, da se o tome nije smjelo pisati, već su i legitimni državni i društveno-politički organi i forumi, čak i članovi CK SKJ (kako je izneseno na sjednici kada je o tome bila riječ) bili van domašaja pune istine o svemu tome.

Digitized by Google

i taj devalvirani novac ipak je u opticaju i služi kao sredstvo plaćanja, a papirnati zaključci ostaju samo kao istorijska dokumentacija i svjedočanstvo više ili manje konzistentno izraženih dobrih pobuda i namjera.

Analizirajući pojave ovakve i slične vrste, naša politička sociologija je konstatovala da kod nas u dužem razdoblju postoji veoma opasan raskorak između normativnog i stvarnog. Tito je o tome govorio kao o raskoraku između riječi i djela, uvijek kritički apostrofirajući demagoški i kalkulantski verbalizam ljudi iz rukovodstava.

Očevidno, moramo se najozbiljnije zapitati šta to sve skupa znači sa gledišta daljeg razvoja naše demokratije, to jest sistema socijalističkog samoupravljanja ili i — govoreći samom suštinom te demokratije — sa gledišta položaja radničke klase i radnih ljudi.

Demokratija može da teče i mimo svojih normi, a da opet bude na dobro. Propise, političke stavove, dogovore, ako je sve to na brzinu i nedovoljno demokratski utvrđivano, pod uticajem nepovoljnog odnosa snaga i slično, i ne treba striktno poštovati. Ako se neposrednom praksom organizovanih snaga dođe do boljih saznanja i opredjeljenja, koja negiraju postojeće norme, to ne ide na štetu, već, naprotiv, u prilog demokratiji. Mnogo širi od bilo kojeg i bilo kakvog normativizma, život pokazuje zaista i takve tokove koji nadilaze i samim tim koriguju postojeću regulativu. Ali ovdje nije o tome riječ, već o samovoljnom kršenju norme od strane pojedinaca i grupa, a za račun nekih svojih privatističkih interesa i o aktivnom i pasivnom tolerisanju takvog ponašanja od strane »nadležnih«.

Zato nema nikakve sumnje da je raskorak između normativnog i stvarnog, do kojeg dolazi relativiziranjem i suspendovanjem normi, katkada i onih elementarnih, o kojima se strogo vodi računa i u demokratijama koje nazivamo »formalnim«, jedan od najkrupnijih problema naše demokratije, a time i našeg revolucionarnog razvoja. To je, razumije se, problem i svake druge demokratije. Kao što je poznato, za više od sto godina gotovo svi pokreti, sve partije i svi režimi deklarisali su se za demokratiju. Nedostatak tih drugih demokratija je bio, međutim, u tome što su to najčešće bile samo propagandističke deklaracije.

Prema tome, nije toliko važno imati demokratski normativno-institucionalni okvir, još manje samo se deklarisati za demokratiju. Ono što logika istorijskog razvoja iziskuje — što je potreba razvoja proizvodnih snaga i odnosâ u društvu za kojima ljudi u svim zemljama teže — to je demokratija koja se ostvaruje, koja nije samo norma, već i društvena realnost.

Ako su norme naše demokratije građene na temeljima naše revolucije, pod uticajem i u znaku njenog razvoja, njihovo negiranje ili odustajanje od njih — a upravo o tome govori i »odustajanje« od vlasti koja je u funkciji njihove zaštite — praktički se manifestuje kao kolebanje u razvoju revolucije i socijalizma. Ne

Digitized by Google

samo pravni, već i ekonomski i politički sistem imaju svoju normativnu regulativu i mehanizme, a to znači i vlast, koji treba da obezbjeđuju da ta regulativa prožima društveni život. Ukoliko sve to dosljedno ne funkcioniše, onda to govori da se društvo i njegove organizovane snage nalaze u nekoj vrsti »blokade« iz koje se — da bi se rješavali stvarni društveni problemi i napredovalo — svakako mora izaći.

Stihija — oslonac monopola

Demokratija »meke ruke«, nasuprot »čvrstoj ruci«, izbacuje parolu nekontrolisane slobode — »neka svako radi šta hoće«. Ali to je samo privid stvari. Stihija do koje dolazi uvažavanjem te parole niti se uspostavlja sama po sebi niti je sama sebi svrha. U realnom životu ona se, po pravilu, uvijek izokreće u svoju suprotnost: u stvaranje terena za što čvršće pozicije raznih monopola i za nesmetano djelovanje, ali samo sa pozicija monopola. Parola »neka svako radi šta hoće« preobraća se u stanje u kome može da »radi šta hoće« samo onaj ko za to ima neke stečene pozicije, a one su uvijek monopolske provenijencije.

Tako se dolazi do inverzije: idući od etatističkog birokratizma ka liberalistički shvaćenim slobodama, dospijeva se opet do stanja koje karakterišu neki odnosi koje smo označavali »čvrstom rukom«.

Tražeći izvore ovakvih tendencija, morali bismo se pitati prije svega o stanju u produkcionim odnosima. Naša demokratija je koncipirana kao cjelovit i jedinstven sistem i ekonomskih i političkih odnosa. I to je čini progresivnijom od drugih demokratija koje su ostajale izvan domena produkcionih odnosa, obezbjeđujući određena prava građanima u političkoj sferi, a ostavljajući na snazi njihov najamni položaj u koji ih stavlja otuđenost od sredstava za proizvodnju na bazi privatne ili državne svojine. Suštinska karakteristika naše demokratije je u tome što se radni ljudi javljaju u dvostrukoj funkciji: u funkciji proizvođača i u funkciji upravljača. Ali, to je samo koncepcijski tako. Samoupravni produkcioni odnosi još nijesu tako i u tom smislu razvijeni da bi se sfera rada i sfera upravljanja javljale u jedinstvu. Istorijski uslovljena podjela rada. po kojoj su na jednoj strani oni koji proizvode materijalna dobra, a na drugoj strani oni koji imaju monopol na raspodjeli tih dobara, koji se nalaze u upravljačko-rukovodećim strukturama, još se održava i reprodukuje u svojim tradicionalnim vidovima. I to što se na bazi razdvojenosti sfere rada i sfere upravljanja reprodukuje osamostaljeni i u sebe zatvoreni upravljački sloj, najveći je raskorak između normativnog i stvarnog. Taj sloj na razne načine drži monopol nad viškom rada; raznim državnim mjerama, poreskom politikom i slično obezbjeđuje sredstva za svoje održavanje i svoju reprodukciju. Ta sredstva koja služe za održavanje i reprodukciju upravljačko-rukovodećih struktura (nazovimo ih

Digitized by Google

sada birokratskim strukturama, jer one su to uvijek onda ako su od rada i proizvođača osamostaljene i ako imaju monopol bilo u kom vidu) mogu da rastu ili da se održavaju na istom nivou čak i onda kada opšte stanje privrede nije dobro i kada je u opadanju životni standard proizvođača materijalnih dobara. Naša praksa i taj raskorak pokazuje.

U našem društvu upravljačko-rukovodeće strukture, s obzirom na karakter društvenog sistema, ne bi trebalo da se javljaju u istovjetnom personalnom sastavu. Ali posredstvom kadrovske politike, koja je uglavnom u domenu upravo tih struktura, na rukovodećim mjestima predugo se zadržavaju jedni te isti ljudi. I promjene do kojih dolazi u personalnom sastavu upravljačko-rukovodećih struktura, a koje su i prirodne i neminovne, opet se vrše po principu — slični sličnima.

Na toj razdvojenosti rada i upravljanja, odnosno rukovođenja, i na svemu onome što omogućava da se upravljačko-rukovodeće strukture javljaju manje-više u jednom zatvorenom personalnom krugu, održavaju se i reprodukuju i određene karakteristike koje te strukture čine različitim od ljudi koji stvaraju materijalna dobra. Osobenosti upravljačko-rukovodeće strukture utoliko su izrazitije ukoliko je sfera upravljanja udaljenija od sfere proizvodnje materijalnih dobara.

Ovim smo naznačili samo neke uzroke i okolnosti koje i u našem društvu, suprotno karakteru sistema, održavaju, pa i reprodukuju birokratiju. Ako, pak, polazimo od te činjenice, nije teško shvatiti i objasniti sve one pojave koje govore o raskoraku između normativnog i stvarnog. Suština birokratije i njen način djelovanja dovoljno su objašnjavani i objašnjeni. Smisao birokratskog djelovanja i sastoji se u tome da društveni sistem i društvene odnose izokrene prema svojim spirituelnim potrebama, da ih učini svojom »svojinom«, pa, kada to postigne, da ih usmjerava prema svojoj mjeri.[5]

Što se demokratije tiče, birokratija je nikako ne odbacuje, ali se i ne odriče »prava« da joj određuje smisao i mjeru: da bude s više ili s manje vlasti, s više ili s manje slobode.

Kako u jednoj stvarnoj demokratiji, kao što je naša, vlast pripada radničkoj klasi i radnom narodu, birokratija i nema odgovarajuće mogućnosti da radikalno utiče na karakter normi, odluka, društvenih dogovora i politike uopšte. Zato ona nastoji da taj »gubitak« nadoknadi u narednoj fazi — fazi realizacije

[5] »Birokratija je imaginarna država pored realne države, ona je spiritualizam države. Svaka stvar stoga ima dvojno značenje: jedno realno i jedno birokratsko, kao što je i znanje (isto tako i volja) dvostruko: realno i birokratsko. Ali realna suština se posmatra prema njenoj birokratskoj suštini, prema njenoj onostranoj, spiritualnoj suštini. Birokratija poseduje suštinu države, spiritualnu suštinu države. Ovo je njena p r i v a t n a s v o j i n a. Opšti duh birokratije je tajna, misterija koja se održava u njoj samoj putem hijerarhije, a isto tako i javno mišljenje izgleda stoga birokratiji kao *izdaja* njene misterije... Za birokratiju je svijet samo prosti objekt njene djelatnosti (K. Marx, *Kritika Hegelove filozofije državnog prava).*

Digitized by Google

utvrđene politike. Ona to i može jer upravo u svom domenu ima državne i druge političke funkcije. Pošto se utvrdi određena politika, ona se odlučnije javlja sa svojim rezonima: da sve »provjeri« sa gledišta svojih interesa i da sve izokrene u onom pravcu i na onaj način kako to odgovara njenim birokratskim potrebama.

A pošto naša demokratija nije takva da u bilo kojem smislu favorizuje birokratiju i birokratizam i pošto se jasno odredila prema birokratskim i svim drugim uzurpacijama samoupravnih prava radnih ljudi, prema samovolji, privilegijama, subjektivizmu svake vrste, a da i ne govorimo o tendencijama koje su uperene protiv našega socijalizma, birokratiji i ne ostaje ništa drugo (ako, pak, hoće da održi svoj monopol) nego da tu istu demokratiju učini što je mogućno više labavijom, rastegljivijom, praveći praznine između normi i društvene prakse kao prostor za svoje osamostaljeno i nekontrolisano djelovanje. Tu je, dakle, objašnjenje što se birokratija mora fakultativno odnositi čak i prema onim normama za koje se, voljno ili nevoljno, i sama izjasnila, »opredijelila«.

Ali nije dovoljno samo norme učiniti fakultativnim, uslovnim. Ostaje i sistem demokratije, kod nas dovoljno razvijen i klasno omeđen, koji se javlja kao smetnja da bi se, na mjesto društvenog ponašanja u skladu sa prihvaćenim normama, moglo inaugurisati neko drugo i drugačije ponašanje. Birokratija je našla načina da savlađuje i tu prepreku.

Najuočljiviji oblik kojim se izigrava mehanizam samoupravne demokratije jeste odlučivanje pomoću takozvanih neformalnih grupa. U pripremama za Jedanaesti kongres SKJ Edvard Kardelj je zapazio da je činjenica »da se ne tako retko odluke koje treba da donosi određeni organ ili institucija donose izvan njih, pa se onda te odluke u tim organima, odnosno institucijama samo formalno prihvataju«[6].

Neformalne grupe, koje nelegitimno vode politiku izvan legitimnih organa i institucija, najčešće se sastoje od takozvanih »čelnika« u pojedinim sredinama. U tome se ide čak toliko daleko da je takozvana »politička konsultacija« postala neka vrsta institucije, jača od drugih stvarnih, legitimnih institucija.[7] Dovođenjem tim putem demokratskih organa i institucija do toga da se samo formalno o nečemu izjašnjavaju demokratija se takođe formalizuje. Time se i odgovornost zamagljuje: oni koji su

[6] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, »Komunist«, Beograd, 1980, str. 189.

[7] Za sastanke »čelnih« rukovodilaca, koji su održavani ponedjeljnikom, a koji su opravdavani tobožnjom potrebom da se usaglasi »kalendar« poslova koje treba da obave rukovodstva u datoj sredini, a na kojima se, u stvari, pravio dogovor gotovo o svim takozvanim osjetljivim pitanjima, postojao je termin »demokratija ponedjeljnikom«. Ako bi se kasnije, tokom nedjelje, povela rasprava na legitimnim forumima o tim istim »osjetljivim« pitanjima, onda bi se, naročito u kritičnim trenucima, kada nije bilo sigurno šta će prevagnuti, kao najvažniji argumenat navodio stav sa »političke konsultacije«.

Digitized by Google

stvarno po sistemu odgovorni, ispada da nijesu odgovorni jer su se oslonili na autoritete, a ovi drugi, opet, nijesu odgovorni jer i nijesu formalno donijeli odluke.[8]

Ovakvim i sličnim putem iščupana iz demokratije, vlast se ne gubi, ona čak raste, ali, mijenjajući subjekte, mijenja svoju prirodu, birokratizuje se. Ona se veže za uže grupe političkih upravljača.

Kada tako izađe iz svojih demokratskih okvira, otvorena su vrata za svakakve pojave. Preseljena iz demokratije, društvena moć se onda može koristiti ovako ili onako — na dobro ili na štetu zajednice. A, zna se, u demokratskom društvu malo šta može biti dobro, makar se činilo i s najboljim namjerama, ako se čini nedemokratski.

Svaka moć koja se u jednom demokratskom društvu ostvaruje mimo i nezavisno od demokratije nužno se reperkutuje kao atak na suštinu te demokratije — na razvoj društvenih odnosa na bazi društvene svojine i na zaštitu te svojine. Da je to tako, pokazuje i ta činjenica da od demokratije kao slobode bez vlasti koristi imaju samo razni grupno-svojinski i drugi privatistički monopoli, razne grupe i pojedinci koji su orijentisani da žive na tuđ račun. Iako možemo da konstatujemo da se u dosta slučajeva zakoni ne primjenjuju, da se odstupa od njihovog slova, teško je naći slučajeva da su od toga trpjeli privatistički interesi. Društvena svojina, pak, uvijek je na udaru. A ako je to tako, jasno je na čija se leđa to sve svaljuje: na noseće subjekte naše demokratije — na radničku klasu, radni narod i radne ljude.[9]

Ne oslanjajući se, dakle, na demokratiju, a da bi se ipak opravdala za svoje ponašanje, birokratija uzima za štit neke principe koji pod određenim okolnostima i mogu imati svoju svrhu i opravdanje, ali koje ona do kraja politizira i subjektivistički koristi. Od takvih principa najčešće je u upotrebi princip takozvanog političkog oportuniteta. Tim principom gotovo sve može da se opravda. Nekada se preduzme neka mjera kakvu demokratija u svom suštinskom značenju ne predviđa, neka vrsta dogmatske »čvrstine«, a nekada se odustaje od bilo kakvih mjera iako to demokratija predviđa i iziskuje. Tu je objašnjenje što su mnoge afere u vezi sa ugrožavanjem društvene imovine, raznim uzurpacijama, samovoljom i slačno ostajale nerasvijetljene

[8] Veoma se često napada takozvani forumski rad. Izgleda da bi kritiku trebalo okrenuti u zahtjev da se afirmišu legitimni organi i forumi. Iako je nazivamo neposrednom, naša demokratija je još daleko od mogućnosti da se u praksi može ostvarivati bez foruma. Ako već postoje, forumi i treba da rade slobodno, demokratski i društveno odgovorno. Ako forumi ne rade, onda rade neformalne grupe. Drugo je pitanje veze foruma i njihove delegatske osnove. Ali, i to je normirano. Treba se toga držati.

[9] Za razliku od društvene svojine, privatnu svojinu u ovoj našoj demokratiji, iako se ona često pokazuje »rastegljivom«, ipak nije moguće uzurpirati. Po svoj prilici, i naš pravni sistem savršeniji je kada je u pitanju privatna svojina i zaštita ličnih sloboda, što znači da se u njemu zadržalo dosta tradicionalnog, građanskog.

Digitized by Google

do kraja. Jer po toj birokratskoj logici oportunije je, recimo, sačuvati »autoritet« neke ličnosti iz političkog establišmenta nego sačuvati autoritet demokratije.[10]

U svim ovim, od naše demokratije otuđenim oblicima ponašanja birokratija je, očito, uvijek prisutna. I ranije dok se i sistemom bar donekle mogla koristiti za djelovanje sa svoje osamostaljene pozicije i kasnije, to jest sada, kada mora izlaziti iz sistema i prenebregavanjem njegovih normi obezbjeđivati svoju poziciju i otvarati puteve za svoje osamostaljeno djelovanje.

Razlika je u odnosu na raniji i današnji period u tome što u novije vrijeme, kada se jače ugnijezdio liberalizam, nužno dolazi i do jačeg »savezništva« birokratije sa drugim monopolima, među kojima počinju da uzimaju većeg maha oni monopoli koji niču na razaranju društvene svojine, na obnovi kapital-odnosa i na razmahu najrazličitijih privatističkih interesa. Proces uspostavljanja toga savezništva, pri tendenciji legalizovane stihije, takođe je stihijan. I sama birokratija biva iznenađena, pa i uplašena, tim vezama u koje i nevoljno upada.

Danas i jeste takvo stanje koje birokratiju čini neuralgičnom. Ona je, s jedne strane, vezana za društveni sistem, za državu, za poredak. Iz te vezanosti i proizlazi njena društvena moć. Prema tome, ona nikako ne želi da se te veze odrekne niti da se stvori društvena atmosfera u kojoj bi bilo očito da se ona ne ponaša u skladu sa poretkom demokratije kakvu imamo, u skladu sa društvenim sistemom i odnosima kakve razvijamo. A, s druge strane, dolazi i do takvog stanja u kome kidanje te veze postaje očevidno. Ne samo da se birokratija oglušuje o te obaveze, pa ne preduzima ono što je u njenoj nadležnosti, ne aktivira mehanizme sistema u sprečavanju raznih devijantnih ponašanja, već i njeni dijelovi počinju da se i sami ponašaju devijantno, gotovo do bezobzirnih razmjera.

To se pokazuje naročito u jednoj relativno novoj činjenici. Nekada su postojali »klasični« džeparoši, posrnuli ljudi, iščašeni iz sistema, koji su bezobzirno zavlačili ruke u tuđe džepove i u srećnijim slučajevima obijali vrata kasa. Danas su to, i kod nas kao i svuda u svijetu, u odnosu na druge vrste krađa i pljačke, gotovo dječije igre. Glavni lopovluci izvode se ili uz saradnju ili i uz ćutnju ljudi koji pripadaju rukovodećim strukturama.[11]

Recimo sada, u »prilog« birokratiji, da ona svakako nastoji da prevlada tu protivrječnost, da se, ipak, prikaže u što boljem svijetlu. Ali, ona je u tome nemoćna. Jer, da bi bar ograničila, ako ne i isključila te druge monopole, sva ta od demokratije i

[10] Veoma mnogo je pisano o slučaju Udruženja publicista u Beogradu (da ne pominjemo druge slučajeve), ali se nije otklonio utisak da se tu nešto, zbog nečega i nekoga, ipak skriva.

[11] Ima jedna granica kada raskorak između normativnog i stvarnog prelazi u krizu u pogledu mogućnosti funkcionisanja sistema. Simptom te krize je i kriza morala. Pojave o kojima je riječ još uvijek su samo pojave, a ne i suština društvenih odnosa, ali njihov broj i učestalost upozoravaju da nemoralnost raste u zabrinjavajućim razmjerama.

Digitized by Google

društva osamostaljena, devijantna ponašanja, ona mora ustati protiv svih monopola, što znači i protiv svoga sopstvenog monopola. A za tako nešto, ona ne može biti — time bi samu sebe negirala. Njeni dometi mogu da dosežu, pa tako i biva, samo do povremenih popravki onoga što nije dobro u sistemu ili u realnim društvenim odnosima.

Prevladavanje raskoraka između normativnog i stvarnog na liniji razmaha realnih tokova demokratije moguće je, prema tome, samo prevladavanjem monopola, a prije svega birokratskog monopola.

Može li se demokratija sama sobom braniti

Sve demokratije vreba jedno permanentno iskušenje: kako se braniti od spoljnih neprijatelja i od svojih sopstvenih slabosti, od svoje nemoći da ostvaruje svoje norme i sve drugo što programira i proklamuje? Treba li, suočena s opasnostima, da izađe iz sebe same, pa da prizove u pomoć neke sebi neimanentne sile i metode djelovanja ili, naprotiv, da i tada ostane pri svojim bitnim opredjeljenjima i da se brani snagama i sredstvima koje iz nje same proizlaze i koje su joj svojstvene?

Ova pitanja su utoliko aktuelnija ukoliko su snage reakcije i kontrarevolucije, kao i protivrječnosti i slabosti svake vrste, prisutnije. A svijet u cjelini danas je suočen sa veoma oštrim konfrontacijama i konvulzijama. Potreba razvoja proizvodnje svuda u svijetu, bez obzira na karakter društvenog sistema, sve više iziskuje spajanje rada i upravljanja, što znači veći stepen demokratizacije društvenih odnosa. A i stoga dolazi do kontrademokratske ofanzive.

Socijalizam kao svjetski proces teče ne samo u znaku borbe za novo, u znaku izgradnje i ostvarivanja pozitivnih programa, već i u znaku borbe protiv najrazličitijih oblika kontrarevolucije. Socijalistička društva, pa tako i naše, razvijaju se na tlu zatečenih i drugačijih društveno-ekonomskih i idejno-političkih formacija, što znači i u uslovima kada su još prisutni i djelujući elementi klasnih odnosa koji su i samom svojom prirodom prepreka uspostavljanju novih demokratskih društvenih odnosa. Koliko je tih elemenata, kako se pokazuju na površini društvenog života i sa kakvim djejstvima, različito je u svakoj zemlji, ali je očevidno — i kada nas ne bi na to upućivale anticipacije klasika marksizma — da će ta klasna slojevitost, bar u nekom stepenu, postojati kroz cio prelazni period, sve dok se ne izgradi nova formacija — komunizam.

Klasna diferenciranost uvećava se i »proizvodnjom« novih višesmjernih, katkad i međusobno antagonističkih tendencija, odnosa i ponašanja slojeva i grupa unutar socijalističkih društava. Drugim riječima, i na tlu samog socijalizma, kao njegov sopstveni proizvod, niču različiti interesi, od kojih svaki teži da se na-

Digitized by Google

motne društvu kao opšti i neprikosnoveni, što neminovno postaje izvor određenih sukoba.

Protivrječnosti te vrste ne moraju same po sebi biti prepreka napretku, ali to postaju onda kada se društvo pokaže nesposobnim da njima u okvirima demokratije i demokratski upravlja, otvarajući put sve novijim i progresivnijim tendencijama i odnosima.

Situacija je u svakoj zemlji utoliko složenija što se nigdje ne živi ispod staklenog zvona, već u svijetu koji je, s jedne strane, veoma šarolik, s razlikama iz kojih često proističu i ljuta neprijateljstva, a, s druge strane, veoma povezan, gotovo nedjeljiv po neophodnosti da se u svakom njegovom dijelu koriste tekovine ma koje zemlje koje su od značaja za razvoj proizvodnih snaga, civilizacije i kulture, pa time i po neophodnosti i mogućnosti da svako na svakoga emituje i svoj idejno-politički uticaj. Razumije se, manje razvijena društva u situaciji su da trpe veći uticaj, što ih stavlja u dileme koje ne rijetko dovode ili do zatvaranja ili do jačanja unutrašnjih sila presije na račun demokratije.

Na sve te okolnosti socijalističke demokratije različito reaguju. Nesporna je činjenica da veći stepen protivrječnosti i antagonizma uslovljava veći stepen prisustva faktora presije. Ali ničije iskustvo nije takvo da bi se pokazivalo opravdanim da se faktori presije osamostaljuju od demokratije i da osamostaljeno djeluju. Staljin je čak prenaglašavao »zaoštravanje« klasnih protivrječnosti i »klasne borbe« da bi time opravdao ne samo restrikciju, već i potpuno negiranje sovjetske vlasti i sovjetske demokratije, vladajući subjektivistički pomoću svog grandioznog birokratskog aparata. Kontrarevolucionarni smisao te teorije i te prakse dovoljno je poznat.

Naše je programsko stanovište — i na njemu moramo dosljedno istrajavati — da se samo demokratijom mogu obuzdavati, pa i iskorjenjivati, svi oblici nedemokratije. Uspostavljati neki oblik nedemokratije i nastupati sa nedemokratskih pozicija može da dadne rezultat u nekoj trenutnoj situaciji i u borbi protiv jednog oblika nedemokratije (jednog despotizma, monopolizma itd.). Ali poslije te borbe, na mjesto jedne nedemokratije, ostaje ovaj drugi, »odbrambeni« oblik nedemokratije, koji će, prije ili kasnije, također biti kočnica progresu i imati ili iste ili bar slične negativne posljedice za stvar socijalizma, za bratstvo — jedinstvo, za položaj radnog čovjeka, kao i za ono od čega se ustuknulo nazad i pošlo u borbu sa neke retroaktivne pozicije.

Na to nas upućuje i naše pozitivno iskustvo. Pokušaji restauracije staroga — staljinističko-dogmatska i malograđanska kontrarevolucija — bilo da su ti pokušaji dolazili različitim kanalima spolja ili iznutra — nijesu nas natjerali ni na zatvaranje ni na jačanje faktora presije na način koji bi ugrožavao osnovni pravac našeg demokratskog, socijalističkog, samoupravnog razvoja. Na vrijednosti koje su nam se naturale ili spolja ili iz naše »unutrašnje emigracije« odgovarali smo jačim isturanjem sopstvenih

Digitized by Google

novih vrijednosti koje stvaramo. Značajno je iskustvo da smo svaki vid nedemokratije koji nam se nudio kao model osporavali još većom, još razvijenijom demokratijom. Opredjeljenje za samoupravljanje nije proizašlo iz sukoba sa Staljinom i staljinizmom, već iz demokratskih fundamenata i karakteristika naše revolucije, ali smo na taj despotizam mogli uspješno odgovoriti upravo time što je već bio otvoren široki pokret za demokratiju koja će dobiti izraz u socijalističkom samoupravljanju. Politički hroničar i našeg kasnijeg razvoja ne bi mogao da previdi činjenicu da smo, bez obzira na sva kolebanja, iz svih konfliktnih situacija izlazili sa novim, još demokratskijim programima.

Ali, kada se zalažemo za demokratske sadržaje, oblike i metode i u funkciji klasne političke i ideološke borbe, onda su — imajući na umu različita shvatanja i različit odnos prema demokratiji — nužna preciziranja. Riječ je ne o demokratiji u anarholiberalističkom smislu, koja podrazumijeva, pored ostalog, mirnu i ravnopravnu koegzistenciju različitih, pa i antagonističkih klasnih političkih odnosa i ideologija. I ne o demokratiji koja isključuje vlast, a podrazumijeva samo prava bez odgovornosti, samo slobodu, koja bi u tom slučaju bila sloboda za svakog, pa i za djelovanje protiv socijalizma, odnosno protiv istorijskih i konkretnih interesa radničke klase, protiv socijalističkog samoupravljanja, bratstva i jedinstva, nacionalne ravnopravnosti i politike nesvrstavanja.

Često ili zaboravljamo, previđamo ili zanemarujemo notornu činjenicu da je demokratija oblik klasne vladavine, a u našim uslovima oblik vladavine radničke klase, koja se u ostvarivanju svojih revolucionarnih ciljeva može i mora koristiti svim sredstvima revolucije, što znači svim i ideološkim i političkim sredstvima. No, ta sredstva ne smiju izlaziti izvan okvira, uopšteno govoreći, društvenog dogovora, izvan legalnih i legitimnih normi, što opet znači — izvan demokratije.

Po riječima Edvarda Kardelja, »... socijalističkom društvu je potrebna demokratija u socijalizmu, a ne demokratija kao oružje borbe protiv socijalizma. Zato moramo da istrajemo na klasnoj prirodi naše demokratije. A to ne znači ništa drugo nego da u samom sistemu te demokratije mora da bude obezbeđena neosporna *vodeća uloga interesa radničke klase, čvrsto povezane sa svim drugim radnim ljudima,* i da ona bude otvorena svakome ko priznaje tu činjenicu«[12].

I dalje: »Stoga i naš sistem samoupravne demokratije u današnje vreme — pored osnovnih društvenih funkcija koje vrši — mora biti takođe instrument održavanja, odbrane i funkcionisanja sistema klasne vlasti, to jest samoupravne vladavine, odnosno vodeće društvene uloge radničke klase u demokratskoj

[12] E. Kardelj, op cit., str. 107.

Digitized by Google

povezanosti i uzajamnoj zavisnosti sa svim radnim i demokratski orijentisanim ljudima našeg društva.«[13]

Demokratija tako shvaćena ne isključuje ni takozvana administrativna rješenja. Demagogija je ili praznoslovlje kada se — povodom privrednih i drugih teškoća — daju svečane izjave da »izlaz nije u administrativnim rješenjima«, a pri tome se ne preduzima ništa što je neophodno da bi se izašlo iz teškoća o kojima je riječ. Zaista je neosporno da administrativna rješenja ne mogu predstavljati model i metod ostvarivanja ciljeva u društvu koje se razvija na osnovama socijalističke samoupravne demokratije.

Ali, ako je demokratija i vlast, — a to jeste — onda to, prirodno, podrazumijeva da se mogu, i moraju, preduzimati i određene administrativne mjere. Demagogija nam ne treba, jer je i ona izum nedemokratije i najčešće, ako ne i uvijek, koristi se u nedemokratske svrhe. A kada govorimo o administrativnim mjerama, onda uvijek moramo da imamo na umu da je riječ o političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, što znači da se takva rješenja moraju javljati samo u funkciji samoupravljanja i pod neposrednom kontrolom demokratskih, samoupravno organizovanih snaga, kako ne bi imala osamostaljen oblik djelovanja, hrabreći povampirenje etatističko-birokratskih i drugih monopolskih tendencija. Suština nije u tome da li preduzimati administrativne mjere, već u tome kada i kako — držeći se Ustava, zakona, samoupravnih normi i društvenih dogovora ili, pak, subjektivistički, birokratski.

Mi jesmo za odumiranje države i u tom smislu moramo svačim i u svemu podsticati taj proces, ali isto tako je neosporno da još moramo imati u nekom vidu i državnu organizaciju kao jedan od instrumenata društva koje postaje samoupravno, a koje ipak još nije ni sasvim ni u svemu samoupravno.

Kada ističemo potrebu zaštite društvene imovine, tekovina revolucije, društvenih normi i dogovora, konačno — same socijalističke samoupravne demokratije, onda ne treba imati na umu samo potrebu postojanja sila presije, još manje da one budu oličene samo u državnim organima. Svi ti ciljevi mogu i treba da se ostvaruju integralnim razvojem i afirmisanjem svih elemenata demokratije, što znači ne samo njenih institucija i normi, već i njenih unutrašnjih snaga koje su sadržane u objektivnom interesu radnih ljudi da kroz proces oslobađanja rada i demokratsko regulisanje međusobnih odnosa neprekidno proširuju okvire svojih sloboda i poboljšavaju uslove svoga života. Suština demokratije nije u njenoj restriktivnoj, već u njenoj oslobađajućoj funkciji. A to znači da se demokratska vlast mora pojavljivati samo u instrumentalnom vidu i značenju, da onemogućava sve one faktore koji sprečavaju proširivanje demokratskih prava i afirmaciju stvaralačkih inicijativa sve većeg broja u demokratskoj praksi angažovanih radnih ljudi.

[13] Ibid., str. 108.

Digitized by Google

Dokle god postoje protivrječnosti u društvu, ma u kom vidu se one javljale, mora da postoji neki stepen i vid prinude. Međutim, prinuda ne bi trebalo, kao što velikim dijelom danas jeste, da bude koncentrisana samo u državnim organima. Većim oslanjanjem na ekonomske zakonitosti, a prije svega na zakon vrijednosti, prirodnije bi se regulisao društveno-ekonomski život. Neposredna i slobodna tržišna razmjena proizvoda proširuje dimenzije slobode radnika i radnih kolektiva, jer je ta razmjena jedno od objektivnih mjerila produktivnosti rada, kvaliteta proizvoda, usklađivanja proizvodnje i društvenih potreba, rentabilnosti investicija, ekonomičnosti rada i slično. Ali, koliko god da smo u poslijeratnom razvoju otvarali put djelovanju ekonomskih zakonitosti, u isto vrijeme smo ih povremeno nekim mjerama državne politike i vještački obuzdavali, pod izgovorom da time obuzdavamo stihiju. Danas imamo takvu situaciju da se cijene proizvoda inflatorno naduvavaju i da su u protivrječnosti sa zakonom vrijednosti, čime je, zapravo, i otvoren prostor za stihiju, ali ne stihiju tržišta, već stihiju državne i druge regulative, stihiju raznih tehnokratskih i grupno-svojinskih monopola. Kod nas se gotovo i ne može dogoditi da neka radna organizacija bude likvidirana, nezavisno od toga da li je na tržištu mogla da opravda postojanje. Time se najbolje pokazuje prisustvo države u ulozi regulatora društveno-ekonomskih odnosa, umjesto da to bude zakon vrijednosti. Ovo nikako ne znači da se isključuje svaka uloga države i svjesnog usmjeravanja privrednog života. Ta uloga, međutim, treba da se izražava upravo u tome da se otvori put slobodnom djelovanju ekonomskih zakonitosti i da se u privredni život u većoj mjeri unose objektivni ekonomski kriterijumi. Bez ove relacije ekonomskih zakonitosti i državnog arbitriranja socijalističko samoupravljanje bilo bi neostvarljivo.

Istinska demokratija ne podrazumijeva samo ekonomski i politički sistem. Ona uključuje društvenu svijest u najširem smislu — ideologiju i moral. Kada bi se i ti faktori određenije i aktivnije pojavljivali na sceni društvenog života, sigurno je da bi naša demokratija postala neuporedivo moćnija. Bez svijesti o revolucionarnim ciljevima i idealima društvene norme se gube u plitkim i nesigurnim vodama pragmatizma. Bez moralnih normi ne mogu se afirmisati ni pravne norme.

I sama samoupravna organizacija podrazumijeva postojanje i prava i obaveza, a to znači i faktora koji to obezbjeđuju. Drugim riječima, i samoupravljanje ima određene faktore presije, koji su jednim dijelom institucionalizovani i oličeni u sistemu normi i organizacionih oblika poretka, a drugim dijelom se izražavaju spontano, posredstvom svijesti i neposrednim djelovanjem radnih ljudi kroz procese samoupravnog odlučivanja o uslovima svoga života i praksu ponašanja u skladu sa tim odlukama.

Već sada, u ovoj fazi razvoja, mogu i treba neuporedivo više da dolaze do izražaja svi ti imanentni faktori socijalističkog samoupravljanja. U te faktore, kao unutrašnja snaga samoupravlja-

Digitized by Google

nja, spadaju i sve naše društveno-političke organizacije sa Savezom komunista kao avangardom radničke klase i društva i faktorom odgovornim za pravac našeg društvenog razvoja, kako je i Ustavom verifikovano.

Ovako shvaćena, u svojoj cjelovitosti, sigurno je da demokratija ne mora izlaziti iz sebe i oslanjati se na neki oblik vladavine ili neke snage koji nijesu njoj imanentni — da bi se uspješno razvijala i branila.

Odreći se normi ili oportunizma

Da bismo našu demokratiju učinili efikasnijom i ostvarljivijom, treba se upitati ne samo o tome ko, zašto i na osnovu kojih moći krši, zanemaruje ili iskrivljuje društvene norme, ometajući ili onemogućavajući na taj način ostvarivanje ustavnosti i zakonitosti i funkcionisanje našeg demokratskog sistema, već i o karakteru i vrijednosti državne i samoupravne regulative, normiranja načina života i ponašanja u zajednici.

Pod pritiskom saznanja da postoji uočljiv i višestruko simptomatičan raskorak između normativnog i stvarnog, u novije vrijeme se pojavilo dosta razmišljanja sa različitim zaključcima, pa se i sugeriše utisak da je za takvo stanje kriva naša prevelika normativna aktivnost, to jest inflacija normi. Dovedena do krajnjih polariteta, razmišljanja o putevima i mogućnostima usklađivanja normativnog i stvarnog mogla bi se, zapravo, svesti na dilemu: da li da se smanji broj normi, a time i obim zahtjeva o onome čemu treba da težimo ili da se izvrši neko reorganizovanje i aktiviranje društvenih snaga, a prije svega da se osnaži i u društveni život određenije inauguriše kategorija odgovornosti.

Po svoj prilici, i u ovoj stvari, kao što to često biva, rješenje ne treba tražiti uzimanjem jedne od tih krajnosti, već ga treba tražiti i na jednoj i na drugoj strani.

Nesporno je da društvo ne može postojati bez normi, kao i to da i državne i samoupravne norme nužno podrazumijevaju i postojanje određenog oblika vlasti. Samo će, valjda, u komunizmu, kako ga marksizam anticipira, norma moći da egzistira bez vlasti u smislu prinude, jer će u tom slučaju prinudu i sankcije zamijeniti asocijacija u kojoj se svi odnosi regulišu na bazi pune dobrovoljnosti i svijesti o zajedničkim potrebama. To znači da se svaka pomisao o tome da li su nam potrebne norme sama po sebi isključuje. Isto tako, ako već postoje norme, onda je prirodno da one treba i da se ostvaruju. Neostvarivane norme, svejedno da li stoga što su neostvarljive ili iz nekih drugih razloga, i nijesu norme. Njih ne treba izjednačavati sa dogmama, ali treba sa principom obaveznosti.

Može, međutim, postojati razlika u odnošenju prema normama koje se tiču »dnevne politike«, s jedne, i koje se tiču strateških pravaca društvenog razvoja, s druge strane. Ali samo u tom smislu što se svakoj od njih različito pristupa i što nema istu te-

Digitized by Google

žinu odnos prema svakoj od njih. Norme »dnevne politike« može, a ponekad i treba, da gazi bujica nadošlih svjesnih akcija organizovanih društvenih snaga. Strategija se, pak, mora braniti svim sredstvima kojima demokratija raspolaže, jer od toga zavisi hoće li ili neće ta demokratija imati perspektivu, pa i to hoće li ili neće imati motivaciju za ostvarivanje ili, ako treba, negiranje »dnevne politike«, a, u krajnjim konsekvencama, hoće li ili neće biti stabilna.

U anarholiberalističkom konceptu demokratije izjednačava se vrijednost svih normi i sve su, ne samo filozofijski, već i praktički, »upitne«, to jest sve mogu, a i ne moraju, da se ostvaruju. Praktična konsekvenca takvog shvatanja demokratije je i ta da i naš socijalistički samoupravni pravac društvenog razvoja ne mora biti obavezan, već se i on može dovesti u pitanje na osnovu »pameti« koju neko nakupi u glavi iz kakvih knjiga ili trenutnih raspoloženja. Može se neko, recimo, »naljutiti« na neku ličnost iz poretka ili zbog neke odluke kojom je učinjena nepravda jednoj društvenoj sredini ili njemu lično, pa da zbog toga odbaci krvlju opredijeljeni pravac društvenog razvoja.

U etatističko-birokratskom konceptu demokratije strategiji se poklanja manja pažnja nego »dnevnoj« politici. Dnevnoj politici se daje apologetski značaj, bez obzira na to da li je u skladu sa strategijom. Imajući na umu prevashodno dnevnu politiku, ova demokratija prije ili kasnije gubi vezu sa strategijom, a time se i ona izrođava; apologija te politike preobraća se u apologiju birokratskog aparata, pa i u tom slučaju, kao i u anarholiberalizmu, razlaz između normativnog i stvarnog postaje neminovan.

Progresivno usmjerene demokratske snage moraju, međutim, imati pozitivan odnos prema utvrđenim normama. Neprihvatljivo je da se *a priori* sumnja u vrijednost i opravdanost postojećih normi, pa da se pod tim izgovorom one relativiziraju, da se radi mimo i nezavisno od njih.

Ali, ako se zalažemo za, čak striktno, poštovanje legalno i legitimno utvrđenih društvenih normi, to nikako ne znači da se zalažemo i za normativizam kakav imamo i za apologiju snage propisa. Dovoljno je jasno da norme same po sebi ne mogu mijenjati društvene odnose. A još je jasnije da takav efekat ne mogu imati one norme koje su subjektivistički izgrađivane bez vođenja računa o objektivnim zakonitostima i mogućnostima društvenih snaga kakve one u stvarnosti jesu.

Polazeći od tih saznanja, subjektivne organizovane snage našeg socijalizma trebalo bi, svakako, da određenije vode računa ima li, koliko i čega nerealnog u našim dogovorima o onome šta i kako hoćemo da činimo, kako da se ponašamo. Drugim riječima, da u smanjivanju raskoraka između normativnog i stvarnog idemo i od normi ka životu.[14]

[14] Kako navodi dr Petar Radulović, kod nas ima preko tri miliona propisa i samoupravnih opštih akata (»Politika«, 4. 9. 1981).

Digitized by Google

Puste proklamacije i kićenja perjem ptica što su na granama koje se ne mogu dohvatiti manje vrijede i od najskromnijih ostvarenja. A upravo mi imamo takvog kićenja. Da bi stvar bila još gora, mi smo i stvarnost i realne odnose ne rijetko zamjenjivali pustim željama, poniklim na smišljenom kalkulisanju za dopadanje, na svjesnoj negaciji ili na nepoznavanju objektivnih zakonitosti društvenog razvoja. U pogledu oslanjanja na norme bilo je kod nas neke vrste hegelijanstva.

»Norme i projekcije« — kako zapaža Najdan Pašić — »idu ispred stvarnosti, pokušavajući da utiču na stvarne odnose, da ih usmeravaju u jednom određenom pravcu. Međutim, upravo tu se javlja problem: postoji opasnost da taj raskorak između normativnog i stvarnog postane prevelik i da se tako stvori jedan sistem normativnih fikcija koje maskiraju realne odnose. I umesto da norme pomažu revolucionarnim snagama, da one uspešnije ostvare svoje ciljeve, takav sistem normativnih fikcija dovodi do dezorijentacije, do zbrke, do mešanja i zamenjivanja onoga što je proklamovano sa onim što stvarno jeste.«[15]

Na takvoj iluzornoj normativnosti, razumije se, neminovno se stvara i iluzorna realnost, to jest takva realnost u kojoj se zaista ne zna šta može, a šta ne može, a samim tim šta treba ili ne treba (šta nije obavezno) da se ostvari. Jedan od uzroka raskoraka između normativnog i stvarnog je upravo u tome što je projektovano i nerealno, a od društvenih snaga, samo zato što su i takve fikcije normirane, zahtijeva se i očekuje da i tu nerealnost realizuju. Naše pravne i druge norme, očito, moraju biti boljeg kvaliteta nego što jesu.

Drugi uzrok je u tome što se ostajalo pri uvjerenju da će norme same po sebi proizvoditi odgovarajuće efekte. Ta, kako kaže Najdan Pašić, »sujeverna vera u svemoć propisa, posebno državnih propisa, tipična je bolest birokratskog subjektivizma«. Birokratija se normativnom aktivnošću i »odužuje« socijalizmu. Propisi su doneseni, a poslije toga, kako praktički izlazi, neka čini šta ko hoće i može, pa i ona sama zadržava »pravo« da gleda svoja posla. A to gledanje »svoga posla« svodi se i na to da izigra u svoju korist što je mogućno više te iste društvene norme.

Što su norme ili nerealne ili neadekvatne našem putu u socijalizam i što se hipertrofira njihov osamostaljeni značaj, sve je to prouzrokovano i još nečim, vjerovatno najvažnijim: time što ni sam proces odlučivanja nije u dovoljnoj mjeri i na pravi način demokratizovan. Nemogućno je, inače, smatrati da će se ravnodušno odnositi prema sudbini određenih odluka onaj ko je neposredno i bez ikakve prisile učestvovao u donošenju tih odluka. Znači, kada se pitamo otkuda raskorak između normativnog i stvarnog, nije dovoljno ostajati samo na terenu »sprovođenja u život« dogovorenog, već se treba vratiti i na to ko je sve i kako učestvovao u procesu normiranja i u izgradnji politike.

[15] »Politika«, 1. 9. 1981.

Digitized by Google

Sada dolazimo do pitanja o pokretu. Stvarni pokret socijalističkog samoupravljanja, a to prije svega znači radnička klasa, treba potpunije da preuzme kako normiranje politike i društvenih odnosa tako i »brigu« o sudbini onoga što je normirano. Radnička klasa ne smije ostati samo puki »izvršilac«. Pored ostalog i stoga što je to umnogome, ona se često ravnodušno odnosi i prema tome kakvog će karaktera biti dogovorene norme i prema tome hoće li se, kako i u kojoj mjeri one realizovati.

Kada radnička klasa preuzme cijelu stvar u svoje ruke — da normira ono što je realno, ono što iziskuje razvoj socijalizma i revolucije, a što je u vezi sa njenim i istorijskim i neposrednim interesima (a to ona može na osnovu svoga objektivnog položaja i svojih istorijskih težnji), onda se više ne može postaviti pitanje treba li se, u kojoj mjeri i u ime čega odreći postojećih normi. Preuzevši tako i u tom smislu stvar u svoje ruke, radnička klasa će donijeti još jednu inovaciju, bez čega nema realnih preduslova da se ostvaruju norme vezane za revoluciju i socijalizam: donijeće u društveni život snagu spontane i organizovane revolucionarne motivisanosti i usmjerenosti.

Naše društvo je, inače, već zapalo u jednu protivrječnost koja je istorijska i, da kažemo, prirodno uslovljena, ali koja se ne smanjuje, već povećava, što nije ni istorijska zakonitost niti prirodno. Riječ je o tome da imamo, s jedne strane, društveni sistem zasnovan na društvenoj svojini, a vrlo razvijenu tendenciju privatizacije, koja se pokazuje u svim sferama života, u preokupacijama građana, s druge strane.

Što ne postupamo u skladu sa normama, sa usvojenom politikom, što gledamo kroz prste i na razne lopovluke, naročito ako su oni u vezi sa ljudima iz političkog establišmenta, uzrok je u oportunizmu. Ali i oportunizam je izvedena pojava. I ova pojava se temelji na privatističkom interesu. Jer za oportuniste je bolje odustati od neke akcije, od neke mjere, zanemariti svoju dužnost i obavezu, zaboraviti čak i na svoju čast nego, polazeći od svega toga, »zamjeriti se« nekome ko je »važan« i tako dovesti u pitanje svoje privatističke interese — svoje već stečene pozicije, svoj društveni položaj, uslove za sticanje i održavanje materijalnog imetka i slično. Eto, ta privatistička tendencija, prisutna u opasnim razmjerama, u direktnoj je suprotnosti sa smislom i karakterom revolucije i ona je, po sili svoje sopstvene logike, svuda gdje postoji, bitna prepreka akciji na usklađivanju progresivnih i realnih normi i društvenih tokova.

Iz svega ovoga je jasno da će pravi odnos prema socijalističkim normama proizlaziti iz srazmere stvarne pobjede socijalističkih samoupravnih odnosa nad svim drugim odnosima i tendencijama, a to znači nad tehnobirokratskim, grupno-svojinskim i drugim monopolima i nad stihijom, tom baruštinom u kojoj relativno mirno borave i djeluju svi ti monopoli.

Ali ovo nikako ne znači da treba čekati da ti i takvi odnosi sami po sebi, iz društvenog poretka i proklamovane politike, spontano nadođu. Objektivne zakonitosti društvenog razvoja vode ka

Digitized by Google

ciljevima i idealima socijalističke revolucije. U tom smislu treba poznavati te zakonitosti. A poznavanje tih zakonitosti nužno podrazumijeva i svjesno djelovanje kao elemenat tih objektivnih potencija koje vode ka progresu. Zato je nezaobilazna potreba i zadatak organizovanih socijalističkih snaga, a prije svega Saveza komunista, da povedu odlučnu borbu i protiv onih pojava koje su izvedene iz dubljih uzroka, sadržanih u produkcionim društvenim odnosima, kao što su apologetika trenutno uspostavljenog stanja, egoizam i oportunizam. Pri tome, svakako, nije dovoljno samo se deklarativno odricati tih pojava. Treba tako i u tom smislu revolucionisati odnose da oportunisti, ma koliko vješto kalkulisali u svojoj trgovini na račun društva i demokratije, ne mogu imati nikakve šanse na uspjeh.

A to, dalje, znači da treba odlučnije izlaziti iz lažnog jedinstva i na oportunizmu sagrađene ravnoteže društvenih snaga. Takvo jedinstvo treba razbijati. Idejna diferencijacija, sa svim konsekvencama koje iz nje proizlaze, nezaobilazan je preduslov uspostavljanja jedinstva na čvršćim socijalističkim samoupravnim kriterijumima i jasnijim pozicijama stvarne prevlasti radničke klase i njenih istorijskih interesa i težnji.

U tako revolucionisanim odnosima demokratija će izlaziti iz uklještenosti između sektaški shvaćene vlasti i liberalistički shvaćene slobode. Ona će biti socijalistička samoupravna norma o pravcu našeg razvoja i načinu našeg društvenog života i stvarni pokret istinski slobodarskih i demokratskih snaga koje se svakodnevno potvrđuju u ostvarivanju normi i politike koje su mu imanentne, a to znači koje na revolucionaran način i u pravcu ciljeva revolucije mijenjaju postojeće društvene odnose.

Digitized by Google

Vojislav Stanovčić

Radničko samoupravljanje i participacija u svetu

(Istorijski koreni, savremeni trendovi i oblici)

I

O samoupravljanju i participaciji danas se može govoriti kao o svetskom procesu, kad se uzme u obzir popularnost i rašírenost ideja i bogatstvo oblika kroz koje se ove ideje nastoje ostvariti, kao i snage koje, iako u različitoj meri i s različitim ciljevima, stoje iza tih ideja. Kad se uzme u obzir da je pre tri decenije samoupravljanje bilo najspecifičnije jugoslovenska tema i da je u početku uvođenja samoupravljanja Jugoslavija delovala kao usamljen i izuzetan primer društvenog i ekonomskog sistema čiju važnu karakteristiku čini radničko samoupravljanje, pa se to uporedi sa današnjom situacijom kad samoupravljanje i participacija predstavljaju opštu temu i kad se još baci pogled u istoriju pa se vidi koliko je ideja samoupravljanja deo iskonskih težnji radničke klase da se oslobodi najamnog položaja i postane subjekt odlučivanja u procesu stvaranja i raspodele društvenog bogatstva — onda se može u punom smislu reči kazati da ideja samoupravljanja i radničke participacije doživljava danas svoju renesansu i čini deo opštih napora radnih slojeva da sebi izbore bolje radne i životne uslove i uzmu svoju sudbinu u sopstvene ruke. Ideja samoupravljanja postaje za radničku klasu danas onakva pokretačka

Digitized by Google

i oslobodilačka deviza kakva je ideja demokratije bila za građanstvo u XVIII i XIX veku.

Ideje o radničkom samoupravljanju i različitim oblicima učešća radnikâ u upravljanju proizvodnjom, raspodelom, poslovima zajednica u kojima rade i žive — imaju duboke korene koji sežu do samih početaka radničkog pokreta. Prve ideje iznete su u okviru učenja socijalista utopista, a kasnije su podržane čitavim nizom zahteva i organizovanih akcija samih radnika. Takve ideje i zahtevi oslanjali su se na izvesne revolucionarno-demokratske zahteve i programe i predstavljali su njihovo produbljavanje i proširivanje kako bi se od političke demokratije došlo do ekonomske i socijalne demokratije.

Među socijalistima su još u XIX veku postojale velike razlike zavisno od toga da li su smatrali da će ciljeve socijalizma, socijalnu jednakost i društveno organizovanje proizvodnje u ime radničke klase ostvarivati država ili da će socijalističko društvo biti društvo asocijacijâ slobodno udruženih proizvođača koji će preko svojih asocijacija i u njima organizovati društvenu proizvodnju, upravljati tom proizvodnjom i raspodelom proizvedenih dobara. Koliko su ove prve koncepcije, koje možemo označiti kao etatističke, međusobno različite, može se pokazati ako se kaže da ih je zagovarao lasalizam, fabijanski socijalisti u Engleskoj, dominantna struja u zapadnoevropskoj socijaldemokratiji do pred drugi svetski rat, i staljinizam. Nemački socijalista Ferdinand Lasal bio je pod velikim uticajem Hegelove političke i pravne filozofije u kojoj je centralno mesto zauzimala ideja, odnosno glorifikacija države. Nemačka socijaldemokratija, posle Marksa i Engelsa, na dolazak socijalizma gledala je kao na rezultat svoje izborne pobede posle koje bi državnu vlast iskoristila kao osnovu organizacije socijalističkog društva. Isto tako, britanski fabijanci su polagali veliku nadu u demokratsku državu kao sredstvo socijalističkog preobražaja. Paradoksalno je da je i druga velika struja u radničkom pokretu — komunistički pokret tokom 1920-tih i 1930-tih godina, pod uticajem J. V. Staljina, prihvatila krajnje etatističku koncepciju socijalizma.

Tako su u dva osnovna dela radničkog pokreta između dva svetska rata — u socijaldemokratskom i komunističkom — preovladale etatističke koncepcije o državnom upravljanju podržavljenom privredom i o ključnoj ulozi državnog aparata u organizovanju društvene proizvodnje i u odlučivanju o raspodeli društvenog proizvoda. Sve se to dogodilo uprkos tome što je socijalistički i radnički pokret imao dugu tradiciju borbe pod parolom „Fabrike radnicima" i što su istaknuti teoretičari socijalizma, pre svega Marks i Engels, zauzimali antietatistički stav.

Da bi se pokazalo koliko je Marksovo i Engelsovo učenje nespojivo sa koncepcijama autoritarnog etatizma i hipostaziranja političkog parlamentarizma u čijim se okvirima ne može rešiti pitanje ekonomskog i socijalnog oslobođenja proletarijata, dovoljno je podsetiti na neke njihove ključne stavove. Za Marksa je oslobođenje radničke klase osnovni društveni problem čije je rešenje

Digitized by Google

video u komunizmu, a samoaktivnost radničke klase video je kao imperativ tog oslobođenja. Ona je onaj istorijski subjekt koji izvodi revoluciju i koji ne može osloboditi sebe a da istovremeno ne oslobodi čitavo društvo od eksploatacije i dominacije. Marks je, dalje, izrazio stav da alijenacija (otuđenje) kao jedna opšta karakteristika radnika i čoveka uopšte u klasnom društvu ne može da se prevaziđe osim ako udruženi rad stavi pod svoju kontrolu sredstva za proizvodnju, uslove i rezultate svoga rada i da stvaranje uslovâ za vraćanje čoveku njegove generičke suštine i pun razvoj njegove stvaralačke ličnosti podrazumeva ukidanje najamnog odnosa prema drugom čoveku, odnosno prema državi.

Za Marksa je „celokupno ljudsko ropstvo involvirano u odnosu radnika prema proizvodnji, a svi ropski odnosi samo su modifikacije i konsekvence toga odnosa". Bez oslobođenja u procesu proizvodnje, bez ukidanja najamnog položaja — nema, dakle, oslobođenja kakvo je Marks imao u vidu. Na Marksovom konceptu oslobođenja rada zasnovana su ona marksistička shvatanja u savremenom svetu koja kritikuju zadržavanje radnika u najamnom položaju prema državi i sveopšte državno upravljanje proizvodnjom i raspodelom. Prisvajanje društvenog proizvoda od strane države i plaćanje od strane države radniku nadnice za utrošenu radnu snagu, pa makar nadnica bila i povećana i svima jednaka, ne ukida stare odnose proizvodnje niti stari način prisvajanja. „Proleteri mogu da osvoje društvene proizvodne snage samo tako ako ukinu svoj vlastiti dosadašnji način prisvajanja" (Marks — Engels, *Manifest komunističke partije*).

„Oslobođenje radničke klase mora biti delo same radničke klase" — ove čuvene Marksove reči iz Opšteg statuta Međunarodnog radničkog udruženja (Prve internacionale) nedvosmisleno odgovaraju na pitanje ko treba da bude subjekt revolucionarnog oslobođenja radničke klase. U nastavku Marks kaže da je „ekonomsko oslobođenje radničke klase onaj veliki cilj kome svaki politički pokret treba da bude potčinjen kao sredstvo". Naglasak na samoaktivnosti, samooslobođenju radničke klase, na samostalnosti radničkog pokreta i na ulozi radničke klase ne odnosi se samo na pripremu i izvođenje revolucije, nego i na organizovanje novog društva.

Dva su osnovna sredstva, odnosno oblika koje Marks analizira, a putem kojih radnička klasa u procesu socijalističkog preobražaja društva organizuje svoju ekonomsku i političku aktivnost posle osvajanja vlasti i podruštvljavanja sredstava za proizvodnju. To su asocijacije proizvođačâ i komune, kojima se prevazilazi klasična država.

Pariska komuna, prva proleterska revolucija u kojoj je radnička klasa ispoljila svoju sposobnost za samoaktivnost i samoupravnu organizaciju proizvodnje i komunalnu organizaciju zajednice, a čije je iskustvo Marks analizirao, visoko ocenio i uopštio kao pouku za buduće proleterske revolucije, veoma mnogo je uticala svojim idejama i rešenjima na kasniji radnički pokret. U Komuni je bila sjedinjena proizvodna i teritorijalna samouprava.

Digitized by Google

Ona je pokazala ono što je i ranije ispoljavano i što je kasnije bezbroj puta došlo do izražaja, a to je da radnička klasa u svojim revolucionarnim akcijama u kojima se masovno angažuje, po pravilu, u prvi plan ističe pitanje radničke samouprave. Evo Marksove ocene suštine Komune: „Komuna je bila sastavljena od gradskih odbornika, izabranih na osnovu opšteg prava glasa u raznim okruzima Pariza. Oni su bili odgovorni i mogli su u svako doba biti smenjeni. Većina njih, naravno, bili su radnici ili priznati predstavnici radničke klase. Komuna je imala da bude ne parlamentarno, nego radno telo, izvršno i zakonodavno u isto vreme... Pariska komuna je imala, razume se, da posluži kao uzor svim velikim industrijskim centrima Francuske. Čim bi u Parizu i u drugostepenim centrima bilo uvedeno komunalno uređenje, stara centralizovana vlast bi u pokrajinama morala da ustupi mesto *samoupravi proizvođača* (*kurziv* naš)... Prava tajna Komune bila je ova: ona je po svojoj suštini bila vlada radničke klase, rezultat borbe proizvođačke klase protiv prisvajačke klase, ona je bila najzad pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada. Bez ovog poslednjeg uslova komunalno uređenje bilo bi nemogućnost i obmana. Politička vladavina proizvođača ne može postojati uporedo s ovekovečenjem njihovog socijalnog robovanja... Velika socijalna mera Komune... bila je predaja svih zatvorenih radionica i fabrika radničkim udruženjima, uz zadržavanje prava naknade, bez obzira da li je dotični kapitalista pobegao ili je smatrao za bolje da obustavi rad" (Marks, *Građanski rat u Francuskoj*).

Kritiku potencijalno mogućeg etatističkog društvenog odnosa vanredno plastično i vidovito je dao Engels u radu napisanom još za Marksova života („Utopijski socijalizam i naučni socijalizam", deo *Anti-Diringa*, 1878). Engels je pisao da „pretvaranje (privatnog) u državno vlasništvo ne ukida kapitalistički karakter produkcionih odnosa... Savremena država, ma kakav bio njen oblik, u suštini je kapitalistička mašina, država-kapitalista, idealni kolektivni kapitalist. Ukoliko više proizvodnih snaga ona preuzme u svoje vlasništvo, utoliko više državljana ona eksploatiše. Radnici ostaju najamni radnici, proleteri. Kapitalistički odnos se ne ukida; štaviše, on dolazi do krajnje tačke. Ali, na toj tački nastaje preokret. Državno vlasništvo na proizvodnim snagama ne rešava sukob, ali ono skriva u sebi formalno sredstvo, ključ za rešenje. To rešenje može se sastojati samo u tome da se faktički prizna društvena priroda savremenih proizvodnih snaga, da se, dakle, način proizvodnje, prisvajanja i razmene dovedu u sklad sa društvenim karakterom sredstava za proizvodnju. A to se može dogoditi samo na taj način da društvo, otvoreno i bez zaobilaženja, uzme u posed proizvodne snage, koje su prerasle svaki drugi način rukovođenja njima osim društvenog". Engels je bio veoma jasan u stavu da pod podruštvljavanjem ne podrazumeva podržavljenje i time su i Marks i Engels u svojim shvatanjima sušta suprotnost kasnijim etatističkim shvatanjima i interpretacijama.

Digitized by Google

„Carstvo slobode počinje u stvari tek tamo gde prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjom svrsishodnošću" — piše Marks u *Kapitalu* (III). „Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da udruženi čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj promet materije sa prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom radne snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi."

Lenjin je u više navrata i u više radova analizirao pouke i iskustva Pariske komune, kao i Marksove i Engelsove stavove o njoj. Kad su u prvoj ruskoj revoluciji 1905. spontano nikli sovjeti, Lenjin je u njima video klicu istovrsnog sistema kakav je predstavljala Komuna. U svome verovatno najpopularnijem delu *Država i revolucija* (napisanom avgusta i septembra 1917. na osnovu ranije sačinjenih zabeleški) Lenjin akcenat stavlja na marksističku teoriju odumiranja države. On piše o „osvajanju vlasti od strane radničke klase" kao o „radničkom osvajanju demokratije", pozivajući se na *Manifest* i druge Marksove i Engelsove radove, i smatra da će u socijalističkom društvu proizvodnju organizovati sami radnici: „Organizovaćemo krupnu proizvodnju mi sami radnici, polazeći od onoga što je izgradio kapitalizam, oslanjajući se na svoje radničko iskustvo, stvarajući najstrožu, gvozdenu disciplinu, koju će podržavati državna vlast naoružanih radnika, svešćemo državne činovnike na proste izvršioce naših naloga, odgovorne, smenjive, skromno plaćene „nadzornike i knjigovođe" (s tehničarima svih vrsta, tipova i stepena, razume se) — eto, to je naš proleterski zadatak, eto od čega se može i mora početi u proleterskoj revoluciji."

Ideju radničke kontrole Lenjin je kao programski zahtev istakao još u junu 1917. u članku *Preteća katastrofa i kako da se protiv nje borimo.* Kao izlaz iz privrednog haosa, radi izbegavanja gladi koja se nadnosila kao opasnost, Lenjin je predložio niz mera među kojima je na prvo mesto stavio radničku kontrolu. „Da bi se učinilo nešto ozbiljno" — pisao je Lenjin — „treba od birokratije preći, i to stvarno preći, revolucionarno preći, na demokratiju." Deviza radničke kontrole, posle Oktobra 1917, bila je sredstvo i put uspostavljanja nove vlasti. Zato je Lenjin bukvalno sutradan posle oktobarskog uzimanja vlasti napisao „Projekt Uredbe o radničkoj kontroli" u kojem se nalaže „radnička kontrola nad proizvodnjom, čuvanjem, kupovinom i prodajom svih proizvoda i sirovina", a ovu kontrolu „vrše svi radnici i nameštenici preduzeća, ili neposredno, ako je preduzeće tako malo da je to moguće, ili preko svojih izabranih predstavnika". Sumirajući povodom prve godišnjice revolucije „šta smo značajno uradili u ovoj godini", Lenjin je referisao: „Moramo reći da je urađeno sledeće: od radničke kontrole, tih prvih koraka radničke klase... pristupili smo neposrednom ostvarenju radničkog upravljanja industrijom... Mi nismo odmah dekretovali socijalizam u celoj našoj industriji zato što on može nastati i učvrstiti se tek onda kad se radnička klasa nauči da upravlja, kad se učvrsti autoritet radničkih masa... Mi

Digitized by Google

smatramo da je najvažnije to što su se sami radnici prihvatili toga upravljanja, da smo od radničke kontrole... došli do radničkog upravljanja industrijom u opštenacionalnim razmerama."

Osim u oblasti teorije, ideja radničke samouprave došla je do izražaja i u spontanim i organizovanim akcijama radničke klase da revolucionarnim putem izvojuje promenu svoga položaja. Svi istorijski značajniji pothvati ove vrste vršeni su na liniji antietatističke i asocijativističke orijentacije, što potvrđuje i činjenica da je u svojim revolucionarnim akcijama radnička klasa rušila ne samo stare oblike političkog vladanja, nego i ekonomskog upravljanja i raspolaganja, nastojeći ih zameniti ne novim etatističkim oblicima, nego oblicima kroz koje bi radnička klasa vršila aktivnu ulogu bilo neposredno bilo preko delegata izabranih iz njenih redova i preko tela na koja bi mogla vršiti neposredan uticaj. Takvi poznatiji istorijski slučajevi su se redali od Pariske komune (1871); ruskih revolucija u kojima su nicali sovjeti radničkih, vojničkih i seljačkih deputata — koji su postajali važan oblik masovnog demokratskog učestvovanja klase u vršenju vlasti; mađarske revolucije 1919, u kojoj je za pitanje koje razmatramo naročito važna uloga Radničkog saveta Budimpešte, koji je trebalo da bude centralni radnički savet za čitavu Mađarsku; do sovjetskih republika u Nemačkoj i pokreta fabričkih saveta u Italiji (1919).

Ideja sovjeta, republike sovjeta kao oblika nove, revolucionarne proleterske vlasti i ideja radničke kontrole i radničkog upravljanja išle su posle oktobarske revolucije i naročito posle završetka prvog svetskog rata uporedo, nadopunjavale su se, i radnička klasa ih je isticala zajedno gde god su došle do izražaja njene revolucionarne namere da menja društvene odnose.

Gramši je u fabričkim savetima u Italiji video organe radničke demokratije koji imaju ekonomske, političke, vaspitne funkcije u „razvijanju novog društvenog duha, koji je proletarijat uspeo da izrazi na osnovu živog i plodnog iskustva radne zajednice". „Radnička solidarnost" — pisao je Gramši — „koja se u sindikatu razvijala u borbi protiv kapitalizma, u patnjama i žrtvama, ta solidarnost je u savetu pozitivna, trajna, oličena i u najnevažnijem trenutku industrijske proizvodnje, sadržana u radničkoj svesti da je čovek organska celina, homogen i čvrst sistem koji, korisno radeći i nesebično proizvodeći društveno bogatstvo, potvrđuje svoju suverenost, potvrđuje svoju vlast i ostvaruje stvaralačku slobodu."

Pokrete sa sličnom orijentacijom i zahtevima, a sa još većom revolucionarnom spremnošću da se oni ostvare imali smo u Nemačkoj za vreme kratkotrajne Bavarske sovjetske republike i u revolucionarnim radničkim akcijama u Berlinu, a zatim i u Austriji i na drugim mestima (u Nemačkoj i u takozvanoj novembarskoj revoluciji koja je počela pobunom u Kilu). Pokret za radničku kontrolu i samoupravljanje organizovani kao pokret fabričkih poverenika i gildsocijalizam bili su u toku prvog svetskog rata vrlo razvijeni i aktivni u Velikoj Britaniji. Iako taj pokret u Britaniji nije bio inspirisan marksističkim idejama, nailazio je na

Digitized by Google

Lenjinovu podršku, a iz redova aktera tih pokreta kasnije je stvorena Komunistička partija Velike Britanije. Ideje pokreta fabričkih poverenika u Engleskoj, kao i ideje industrijskog unionizma Danijela de Leona, i francuskog sindikalizma, koji je takođe zastupao ideju radničkog samoupravljanja, izvršile su veliki uticaj na Gramšija. Ovaj opšti zahtev radničke klase toga vremena našao je odjeka i u odlukama II kongresa Komunističke internacionale (Moskva, 1920) o radničkoj kontroli kao neposrednom cilju borbe fabričkih i zavodskih komiteta. Ali, ova odluka bila je u zvaničnom komunističkom pokretu istovremeno i labudova pesma idejama radničke kontrole i samoupravljanja.

Zvanična vođstva socijaldemokratskih partija nisu nikada rado gledala što ove ideje nailaze na podršku radničkih masa. U procesu jačanja zapadnoevropskih socijaldemokratskih partija, još krajem XIX veka, njihovim vođama je izgledalo da im izborna i parlamentarna politička borba pruža odlične šanse. Tako je niz vođa gledao na državu kao na predmet i cilj borbe koja se vodi za vlast i kao na sredstvo preobražaja društva kad se ta vlast jednom uzme. Takva etatistička shvatanja gotovo su izjednačavala državu sa socijalizmom. Doduše, bilo je u socijaldemokratiji pisaca koji su državu i socijalizam suprotstavljali (E. Vandervelde) i onih koji su bili, pa i kasnije, za vreme Kominterne, ostali dosledni kritici državnog socijalizma (kao A. Panekuk, osnivač Komunističke partije Holandije, koji je smatrao da se socijalizam mora zasnivati na organizaciji proizvodnje od strane radnika), kao i onih koji proces socijalizacije nisu mogli poistovetiti sa podržavljenjem, pa su svaki korak radničkog napredovanja ka uvođenju svog upravljanja industrijom smatrali kao korak oslobađanja „četvrtog staleža" (na primer, K. Korš). Ipak, preovlađujuća struja koja je davala ton politici socijaldemokratskih partija bila je u velikoj meri ona etatistička orijentacija, iako demokratski obojena, koju je predvodio K. Kaucki i čiji se koncept demokratije iscrpljivao u granicama klasične političke demokratije.

Posle novembarske revolucije u Nemačkoj došlo je do izrazite podele koja se prenela i na socijaldemokratiju. U okviru ove poslednje takođe su postojale duboke podele na pitanju da li uspostaviti vlast radničkih i vojničkih deputata, čemu su naginjali vođi organizacije „Spartak", ili novoproglašenoj republici temelje postavljati putem klasno heterogene, više građanski orijentisane ustavotvorne skupštine. Kad je vođa većine Nemačke socijaldemokratske partije Filip Šajdeman proglasio republiku, Karl Libkneht je proglasio socijalističku republiku, koja je trebalo da se oslanja na revolucionarna radnička veća koja su nicala po Nemačkoj. U Nemačkoj je, uprkos ustanku u Berlinu koji su vodili „spartakovci" i sovjetskim republikama u Bremenu i Bavarskoj, pobedila struja koja je zagovarala put mirnog parlamentarnog razvitka. Čak je i Centralno veće radničkih i vojničkih veća podržalo ideju ustavotvorne skupštine, koja je februara 1919. počela sa zasedanjima u Vajmaru, a 31. jula 1919. donela je poznati Vajmarski ustav. U njega je kao deo obećanja radničkim i vojničkim veći-

Digitized by Google

ma uneto nekoliko odredbi o savetima radnika pogona (pogonski radnički saveti) i o privrednim savetima preko kojih bi radnici i nameštenici zajedno s poslodavcima učestvovali u regulisanju uslovâ rada i nagrađivanja, kao i razvoja proizvodnih snaga. Ovo radničko predstavništvo je bilo neke vrste kompromis između onoga što su radnici želeli i tražili i što su posedničke klase bile spremne da prihvate. Čim je ekonomska i društvena kriza prošla, učešće radnikâ predviđeno Vajmarskim ustavom i na njemu zasnovanim propisima ostalo je puko pravo bez praktičnog efekta.

U Velikoj Britaniji, gde su se u toku prvog svetskog rata bile toliko ukorenile ideje i pokret usmeren na ostvarenje radničkog samoupravljanja u industriji da je 1917. i nimalo revolucionarni Kongres tredjuniona odbacio fabijansku etatističku koncepciju, a usvojio koncepciju radničke kontrole, a 1918. je čak i Laburistička partija prihvatila gildsocijalističku koncepciju, došlo je, kao i u ostalim evropskim zemljama, posle 1920. do opadanja revolucionarnog pokreta. U novoj situaciji poslodavci više nisu hteli da prihvate čak ni ideju mešovitih odbora sa savetodavnim pravima, nego su na njih gledali kao na ograničavanje „suvereniteta privatne svojine". U daljim traženjima, tokom 1930-tih godina su u laburističkom pokretu vođene velike diskusije o oblicima upravljanja budućom nacionalizovanom industrijom. Pobedila je struja koja je predlagala javnu korporaciju — to jest džinovsko državno preduzeće koje obuhvata čitavu jednu granu i vezano je direktno za odgovarajuće ministarstvo, a zadržava određenu poslovnu samostalnost — kao oblik organizovanja nacionalizovane industrije.

Slična zbivanja i razvijanje sličnih ideja u drugim zemljama doveli su do toga da je u zapadnoevropskoj socijaldemokratiji, osim kod pojedinih pisaca koji su zastupali drugačije ideje, preovladala etatistička koncepcija državnog upravljanja i uloge države u distribuciji nacionalnog dohotka. Takav trend dobio je kao jedan od svojih ideoloških izraza teoriju „države blagostanja", iako je ova teorija imala i druge motive i progresivnu ulogu u suprotstavljanju tada naraslim koncepcijama o totalitarnoj „državi moći".

Odnos prema ideji radničkog upravljanja u komunističkom delu radničkog pokreta proizišao je u najvećoj meri iz rezultata diskusija koje su se o ovom pitanju vodile u boljševičkom rukovodstvu. U Sovjetskoj Rusiji je od kraja 1919. do prve polovine 1921. izneto više mišljenja i vođene su diskusije o tome kako organizovati upravljanje socijalističkom privredom, kako prevazići period i sistem ratnog komunizma, na kakve uopšte temelje postaviti dalji ekonomski i društveni razvitak. Mnoga od ovih i još niz drugih pitanja postavljena su i raspravljana tokom takozvane diskusije o sindikatima. Treba imati na umu da su se ideje o tome kako bi socijalizam trebalo da izgleda i na kojim temeljima da se izgrađuje suočavale sa realnošću koja se karakterisala političkim i vojnim sukobima, neprijateljskim okruženjem, razorenom zemljom, vekovnom zaostalošću. U takvoj situaciji, suočeni

Digitized by Google

sa ranije nepoznatim problemima i dilemama, ni boljševici nisu bili jedinstveni u stavovima. Trebalo je utvrditi stavove o ulozi partije, sindikata, o karakteru diktature proletarijata, o oblicima i subjektima upravljanja podruštvljenom industrijom i drugim granama privrede. U kontekstu tih diskusija treba gledati i jedan stav iz odluke II kongresa Kominterne da „radnički industrijski saveti ne bi trebalo da zamene sindikate". Isto tako, još u to vreme se osetila tendencija u rukovodstvu Boljševičke partije i Kominterne da se ideja radničke kontrole iskoristi pre svega kao parola za revolucionarne akcije. U narednom periodu takva orijentacija je sve očiglednija, naročito u svetlosti odluka X kongresa RKP(b), marta 1921, koji je zalaganje „radničke opozicije" za upravljanje privredom od strane neposrednih proizvođača ocenio kao anarhosindikalističko skretanje.

Uoči X kongresa se raspravljalo i njemu je podneto nekoliko platformi. Jedna od njih je bila i platforma „radničke opozicije", u kojoj su najaktivniji bili funkcioner sindikata A. Šljapnikov i Aleksandra Kolontaj, koja je tada bila član CK RKP(b), a kasnije postala prva žena ambasador. „Radnička opozicija" je kao svoj osnovni cilj postavljala promenu celokupnog sistema upravljanja narodnom privredom. Smatrali su da je osnovno pitanje koje se postavlja pred partiju: na koji će se način u prelaznom periodu voditi privredna politika: „uz pomoć sindikalno organizovanih radničkih masa ili iznad njihovih glava, na birokratski način uz pomoć kanonizovanih činovnika... da li ćemo dopustiti radnicima da ostvaruju komunizam ili će to raditi činovnici iznad njihovih glava?"

„Radnička opozicija" je kao organe upravljanja privredom predviđala radnike organizovane u sindikatima. Predstavnici „radničke opozicije" su oštro upozoravali na tendencije rasta i učvršćivanja birokratije i u predlaganim merama videli su lek protiv toga. Oni su takođe upozoravali da se partija udaljava od klase i da se počinovničuje. Pisali su da oni „umesto birokratizma kao sistema traže sistem inicijative radnih masa". Izvesna jednostranost i sektaštvo stavova „radničke opozicije" videli su se u odnosu prema seljaštvu koje su smatrali kao „srednju klasu" i prema inteligenciji. Na X kongresu ideje „radničke opozicije" su kritikovane i ocenjene kao anarhosindikalističke. Odlukom CK RKP(b) od 12. januara 1922, koju je napisao Lenjin, podržana je orijentacija na „koncentrisanje pune vlasti u ruke fabričke uprave". Iako se Lenjin nije nikada odrekao radničke samouprave kao perspektive i cilja, a, isto tako, i uslova uspostavljanja istinskog socijalizma, početkom 1920-tih godina je tekuća politička orijentacija išla u drugom pravcu. To se dešavalo pod pritiskom političkih i ekonomskih teškoća i idejnih kolebanja u Boljševičkoj partiji, a na sve to je uticalo i opadanje revolucionarnog pokreta širom Evrope i slabljenje mogućnosti da se revolucionarni preokret prenese na evropski Zapad.

Tako je opadanje revolucionarnog poleta i stabilizovanje kapitalizma u zemljama zapadne Evrope uticalo da u obe glavne stru-

Digitized by Google

je radničkog pokreta preovladaju etatističke koncepcije o upravljanju privredom u socijalizmu. Dalji razvoj događaja u Sovjetskom Savezu posle Lenjinove smrti i jačanje etatističkog trenda našli su izraza i u usvajanju principâ „jedinonačalija" kao organizacionog modela rukovođenja privredom kojim je isključena iz procesa odlučivanja u upravljanju privrednom organizacijom i sindikalna i partijska organizacija. Taj model je uticao i na komunističke partije učlanjene u Kominternu da bez kritičkog ispitivanja uzmu taj sistem upravljanja privredom kao odgovarajući. Jedino su pojedinci, koje smo već pominjali, ostajali pri svojim stavovima o potrebi neposrednog učešća proizvođačâ u upravljanju privredom, zbog čega su i kritikovani i isključivani iz komunističkih partija. Međutim, tamo gde je uticaj radničkih masa bio još jak i gde je dolazilo do revolucionarnog poleta, dolazilo je i do ideja i pokušaja ostvarivanja sistema radničkog upravljanja, kao što je to bio slučaj u Kataloniji za vreme građanskog rata u Španiji.

Iako je etatistički model upravljanja privredom preovladao uoči drugog svetskog rata, krajem toga perioda uočene su i krupne slabosti toga modela. S jedne strane birokratska dominacija, a s druge isključenje masa iz učešća u političkom životu doveli su do deformacija, koje su već uoči rata nametnule temu o demokratskom socijalizmu. Posle birokratizacije koja je pratila i mere laburističke nacionalizacije posle drugog svetskog rata, pokazalo se da ni u okvirima klasične političke parlamentarne demokratije ne može da se izbegne birokratizovanje sistema odnosâ u privredi ukoliko njom upravlja državni aparat. Zato je krajem 1940-tih godina došlo na više strana do kritika deformacija i neefikasnosti birokratskog sistema upravljanja. Sve je prisutnije bilo shvatanje o potrebi vraćanja na autentične humanističke izvore i stavove o socijalizmu i na izgrađivanje demokratskih alternativa koje bi čoveku i proizvođaču u socijalizmu dale pravo mesto. Aktuelizirane su ideje „industrijske demokratije" na Zapadu. U Jugoslaviji je došlo do aktueliziranja stare devize radničkog pokreta „Fabrike radnicima" i započeo je proces uvođenja i ostvarivanja ideje radničkog samoupravljanja. Nade u demokratske promene koje je radnička klasa u istočnoevropskim zemljama gajila da će proizići iz pobede nad fašizmom nisu bile zadovoljene. Krajem i neposredno posle drugog svetskog rata radnička klasa je neposredno bila angažovana i bili su uspostavljeni izvesni oblici njene kontrole u privredi kako bi se ova stavila u službu obnove i kako bi se izvršile određene društvene promene, a pre svega promena vlasništva osnovnih sredstava za proizvodnju. Ali, čim su te promene izvršene i nova, narodnodemokratska vlast se učvrstila, počeo se sistem makar i delimičnog učešća radnikâ potiskivati sistemom strogo centralizovanog državno-birokratskog upravljanja. Takav sistem upravljanja doveo je nekoliko godina kasnije do masovnih akcija radničke klase (Poljska i Mađarska 1956, Čehoslovačka 1960-tih godina) u kojima se ideja radničkog samoupravljanja ponovo spontano javlja kao masovni zahtev same klase.

Digitized by Google

II

Danas, kada su ideje o participaciji i samoupravljanju radnikâ, odnosno proizvođačâ postale veoma uticajne na svim kontinentima i kada ove ideje podržavaju, iako iz različitih motiva, veoma raznorodne društvene snage, veoma su brojni i oblici kroz koje se ove ideje oživotvoruju. Ovi oblici zavise od mnogo činilaca — od toga koje i kakve snage zagovaraju ove ideje, od društvenih ciljeva pred kojima se pojedine zemlje nalaze, od tradicije, od ideoloških opredeljenja, dostignutog stepena razvijenosti, razvijenosti radničkog pokreta i njegove vezanosti za izvesne starije ideološke koncepte ili za novija strujanja itd. Svaki ovaj činilac mogao bi se posebno ilustrovati na primeru više zemalja, ali nam to prostor ne dozvoljava, pa ćemo samo, ilustracije radi, izneti neke karakteristike širokog pokreta ka participaciji i samoupravljanju da bi se videlo kako nikakva apriorna ocena ne može izdržati sud prakse. Tako, na primer, iako sindikati kao najmasovnija radnička organizacija moraju najviše biti zainteresovani za globalna društvena rešenja od kojih zavisi položaj radničke klase, nisu svi sindikati pristalice samoupravljanja i participacije, a ima ne malo i onih koji se toj ideji i pokušajima njena ostvarenja suprotstavljaju. Negde se smatra da sindikati moraju ostati u ulozi opozicije u industriji nasuprot menadžerstvu koje se uzima kao industrijska vlada — primenjuje se, dakle, na odnose u proizvodnji mehanička analogija sa shvatanjem da je postojanje vlade i opozicije uslov demokratije. Ovakva shvatanja su bila vrlo raširena tokom 1950-tih i početkom 1960-tih godina u Velikoj Britaniji i u nekim drugim zapadnim zemljama, a ima ih i danas i van Evrope. Negde su vlade te koje podržavaju ideju i uvode određene oblike participacije, a negde samo snage koje su u opoziciji ističu to kao svoj programski zahtev. Nisu uvek snage koje se deklarišu kao avangarda radničke klase zagovornici samoupravljanja, i dok su u pojedinim zemljama komunisti za, u nekim drugim su do nedavno bili protiv, ali promena stava u prilog samoupravljanja nije dobila nikakvu razradu ili karakter programske platforme. U nekim sindikalnim organizacijama unutrašnji odnosi su toliko birokratizovani da strah rukovodstva da bi uvođenjem samoupravljanja opao značaj sindikata i njihovih rukovodstava navodi ove da oponiraju onima koji se zalažu za samoupravljanje. Koliko je jaka tradicija, može se ilustrovati na primeru zemalja i sa različitim stepenom razvijenosti i različitih kultura i geografske lokacije. Na primer, jedna paternalistička tradicija uticala je na De Gola da u kategorijama te tradicije razmatra potrebe radničke participacije. Gandijevski koncept starateljstva (*trustship*) po kojem oni koji imaju moraju voditi brigu o onima koji za njih rade, jer se prvi nalazi u funkciji punomoćnika i obojica moraju sarađivati, koncept koji je duboko utkan u moralnu i filozofsku tradiciju Indije, jedan je od važnih izvora inspiracije za niz indijskih vlada poslednje dve-tri decenije (i bez obzira na to da li na vlasti bila kongresna vlada ili njena opozicija, orijentacija vlade na radničku

Digitized by Google

participaciju ograničenih razmera ostaje kao trajna konstanta politike). Tradicionalni oblici plemenskog života u nekim zemljama Afrike povezani su u novije vreme s modernim idejama radničke participacije i daju jedan rezultat koji ima crte lokalne i proizvodne samouprave. U nizu zemalja u razvoju inspiracije dolaze s različitih strana. Od strane evropske socijaldemokratije, koja je poslednjih godina sve aktivnija, održavaju se bilateralni i multilateralni simpozijumi posvećeni radničkoj participaciji. Isto tako, prodire uticaj onih marksistički orijentisanih partija i intelektualaca koji zagovaraju radničko samoupravljanje i participaciju (kao što je Komunstička partija Indije (marksista), dok druge komunističke partije u istoj zemlji imaju rezervisan stav). Na manje radikalne grupe još uvek veliki uticaj vrše anarhistička i trockistička shvatanja (oba naročito u Južnoj Americi, a ova druga i u Šri Lanki). Katolička crkva je, na osnovu nekih stavova encikliká iz 1960-tih godina, u pojedinim zemljama Južne Amerike naklonjena participaciji. Rezultati industrijske sociologije i industrijske psihologije, kao i strah od nasilnih radikalnih promena, podstiču i pojedine poslodavce da u participaciji vide sredstvo novih odnosa u industriji. Rukovodstva većine komunističkih partija u zemljama gde su na vlasti promenila su za poslednjih četvrt veka odnos prema radničkom samoupravljanju od frontalne osude i optužbi za anarhosindikalizam i korporativizam u načelno prihvatanje ideje i njeno stavljanje u programske dokumente i ustavne tekstove, pri čemu se realizacija ideje sagledava tek u daljoj budućnosti. Ali, i takva promena je od ogromnog značaja. Jasno je već na prvi pogled da ovako različite snage, sa isto tako različitim i raznorodnim motivima, ne mogu imati ista shvatanja o samoupravljanju čak i kad koriste iste reči.

Motivi uvođenja radničke participacije su raznovrsni. Na opredeljenja u prilog samoupravljanja i participacije utiču politički, ekonomski, moralni, religijski i drugi razlozi. U razvijenim industrijskim zemljama zapadne Evrope sa tradicijom političke demokratije već je odavno uočeno da — kako to piše u jednom socijalističkom manifestu — nezadovoljstvo radnika njihovim položajem u društvu raste u onoj meri u kojoj im iskustvo pokazuje raskorak između njihovih prava kao građana i njihove uloge u radionici gde su tretirani maltene kao puka cifra u nekom ekonomskom računu (*Socijalizam dvadesetog veka*, London, 1956). Etatističke koncepcije socijalizma urodile su deformacijama i nedostacima i na Istoku i na Zapadu. Čak i kad su bile podstaknute demokratskim namerama, one su u procesu ostvarivanja dovele do koncentracije ekonomske i političke moći u iste centre i vodile su u pravcu birokratizma, totalitarnih tendencija i političkog autoritarizma, kao i male ekonomske efikasnosti. Svi ovi nedostaci postali su vremenom jak motiv za traženje demokratske alternative autoritarizmu i etatizmu u društvu i u proizvodnim odnosima.

Naglašavanje humanizma kao bitnog izvora i karakteristike marksističke socijalne filozofije našlo je u idejama o prevazilaženju alijenacije i u stvaranju uslovâ za život dostojnih čoveka jak

Digitized by Google

podsticaj da se na odnos ciljeva i sredstava u socijalizmu gleda drugačije nego kako je to nametala staljinistička predstava socijalizma. Građenje društva po meri radnog čoveka, društva u kojem individualna sreća ima svoje mesto i društveno razumevanje, a politički subjekti se okanjuju shvatanja da je usrećivanje drugih ljudi njihova politička funkcija — našlo je izraza i u oživljavanju i oživotvoravanju takvih deviza radničkog pokreta kao što su „Fabrike radnicima", „slobodni udruženi rad", solidarnost i uzajamnost i drugi principi čije dosledno ostvarivanje vodi sistemu u kojem se može ostvariti samoodređenje proizvođača, to jest samoupravljanje.

Mlade progresivne snage koje su na vlasti u više zemalja u razvoju i koje ekonomski preobražaj i industrijski razvoj svojih zemalja vide kao svoju primarnu funkciju, nalaze u idejama i oblicima radničke participacije veoma pogodno sredstvo političke mobilizacije radničke klase na ovim ekonomskim i socijalnim programima koje vlade tih zemalja nastoje ostvariti. U nekim zemljama, i to kako na strani vlada tako i na strani menadžera i vlasnika, u radničkoj participaciji se vidi sredstvo uspostavljanja takozvanog industrijskog mira, to jest sprečavanja ili smanjivanja konfliktnih situacija i štrajkova, a u nekim situacijama i sredstvo porasta produktivnosti rada, većih ušteda, većeg stepena socijalne kontrole itd. Frustriranost koja se ispoljava u industrijama u kojima rutinske operacije čine čoveka dodatkom mašine, takođe ima ne samo individualne ili socijalno-psihološke, nego i zdravstvene i ekonomske posledice.

U više zemalja želi se, uz pomoć oblika participacije i samoupravljanja i odnosa koji se stvaraju na takvoj osnovi, pojačati osećanje zajedništva i time odgovornosti i osećanje dužnosti. Postoji mnoštvo drugih motiva koje nalaze istraživači rasprostranjenosti oblika samoupravljanja i participacije u pojedinim regionima i zemljama, a koje iznose oni društveni subjekti koji se za uvođenje samoupravljanja i participacije zalažu. Industrijska sociologija, koja je razvila takozvani *human relations* pristup industrijskim odnosima i problemima koji se u njima javljaju, dosta je doprinela formiranju svesti da se takvim problemima mora pristupati polazeći od čoveka, a ne od sredstava ili od interesa vlasnika ili organizatora proizvodnje koji na sve probleme proizvodnje gledaju isključivo sa tehničko-ekonomskog stanovišta.

U jednom tekstu koji je napisao svega nekoliko dana pred svoju smrt kao „Predgovor" za knjigu *O samoupravljanju u Jugoslaviji i o učešću radnika u odlučivanju u Indiji*, a koja je plod jugoslovensko-indijske saradnje, Edvard Kardelj je rekao: „Savremena društva, kako ona najrazvijenija tako i zemlje u razvoju, bez obzira na njihove društvene sisteme i na nivo njihove materijalne i ukupne društvene razvijenosti, suočena su sa protivrečnostima i dilemama u svom unutrašnjem razvoju i to pre svega u pogledu traženja puteva i oblika za demokratski i progresivan razvoj uopšte i za razvoj takvog sistema društvenih odnosa u kojem će čovek i kao pojedinac u svom radu i stvaranju i u društvenom ži-

Digitized by Google

votu kao celini postepeno moći sve više da dođe do izražaja i da svesno živi kao slobodan i ravnopravan učesnik u zajedničkim naporima društva za njihovo razrešavanje. Razume se, niko ne može da bude toliko naivan da bi stvarao utopijsku iluziju da je to moguće učiniti preko noći ili voluntarističkom odlukom manjine progresivnih ljudi. To će biti dugotrajan istorijski proces. Taj proces, koji na jedan ili drugi način već započinje, ja bih nazvao osnovnim ili prvim koracima socijalizma. Jer je on dugoročna i u isto vreme osnovna pretpostavka industrijskog, poljoprivrednog, odnosno materijalnog razvoja i demokratskog napretka zemalja u razvoju."

Oblici samoupravljanja i participacije, institucionalizovani i neformalni, kroz koje radnička klasa, odnosno proizvođači vrše uticaj i učestvuju u odlučivanju o svom položaju u radnom procesu i u raspodeli društvenog proizvoda, zaista su raznovrsni. Najčešće su oblici određeni motivima, odnosno ciljevima koji se žele postići. Tako, na primer, ako je cilj da se osigura takozvani industrijski mir, bez suštinske promene u položaju radnikâ, onda će se kao telo pogodno za taj cilj naći neki odbor za zajedničke konsultacije ili oblik nekog neobaveznog proizvodnog savetovanja. Ovim poslednjim oblikom proizvodnog savetovanja želi se dati utisak kao da je ideja masovnog učešća radnikâ ostvarena, a radnici se ipak drže izvan stvarnog procesa odlučivanja. Jer najosetljivija i za radnike najčešće najvažnija pitanja obično će biti isključena iz kompetencije ovakvog skupa i takva pitanja će biti rezervisana kao „neprikosnovena prava" inokosnog rukovodioca. Ako, pak, neka partija ili sindikat zaista teže radikalnoj promeni odnosâ u proizvodnji, oni će onda zahtevati tela (sastavljena na predstavničkom ili delegatskom principu) koja bi bila neposredno birana od strane radnika i koja bi imala širok obim nadležnosti.

Međunarodna organizacija rada (MOR), sa sedištem u Ženevi, kao specijalizovana agencija Ujedinjenih nacija u kojoj se okupljaju predstavnici vlada, radnika i poslodavaca, nekoliko godina posle drugog svetskog rata nije želela ni da razmatra predloge nekih predstavnika sindikata o radničkoj participaciji. Danas ta organizacija prati i izučava oblike participacije koji se uspostavljaju u raznim zemljama i uzima radničku participaciju kao važnu dimenziju takozvanh radnih odnosa. Danas i Međunarodna banka za obnovu i razvoj, takođe važna specijalizovana agencija UN, registruje postojeće oblike samoupravljanja i radničke participacije i prati ekonomske i finansijske efekte tih oblika. Sve ovo pokazuje promenu odnosa prema ideji i oblicima njenog ostvarivanja u poređenju sa vremenom od pre tri decenije.

U razvijenim zapadnoevropskim zemljama više oblika participacije je uvedeno iz različitih razloga posle drugog svetskog rata. Zapadna Evropa je rodno tle ne samo prvih ideja i prvih oblika radničkog samoupravljanja i participacije, nego i ideja socijalizma. To čini da ona u pogledu razvoja teorije, programskih vizija i teorijske analize mogućih oblika ima bogatu i dugu tradiciju. Partijsko-politički i sindikalni pluralizam i slobodno propagiranje

Digitized by Google

ideja doprineli su postojanju više koncepcija i ogromne literature koja se bavi ovim problemima. Treba uočiti veliku razliku između vizionarskih koncepcija izloženih u literaturi i uglavnom skromnih postignuća u praksi. U ovom pogledu možemo reći da u Zapadnoj Evropi dominiraju (u praksi) oblici ograničene participacije koji ne dovode u pitanje postojeći društveno-ekonomski i politički sistem.

Engleska se može uzeti kao kolevka ideja radničkog samoupravljanja niklih u radničkom pokretu, a u njoj je nikao i niz struja i predloga o realizaciji ove ideje. Videli smo da je uoči drugog svetskog rata ta ideja bila potisnuta, a laburističkim dolaskom na vlast posle rata prihvaćena je i potvrđena koncepcija o delimičnoj nacionalizaciji i ograničenom učešću radnikâ u upravljanju nacionalizovanim industrijama. Kako su praktični rezultati bili skromni, to je izazvalo nezadovoljstvo radom zajedničkih konsultativnih komiteta u kojima su bili predstavnici javnih korporacija i organizovanih radnika i konstatovano je da ovaj oblik može poslužiti kao kanal komuniciranja uprave i radnikâ, ali da ne doprinosi takozvanoj industrijskoj demokratiji i ne menja suštinski položaj radnikâ. Tokom 1960-tih godina došlo je, međutim, do oživljavanja ideja industrijske demokratije i radničke kontrole s radikalnijih pozicija. U Notingamu je organizovan Institut za radničku kontrolu, javile su se kritike koncepcija o „državi blagostanja". U to vreme je i Evropska ekonomska zajednica ocenila da je participacija radnikâ „demokratski imperativ" i da „oni kojih se tiču odluke socijalnih i političkih ustanova moraju biti uključeni u proces donošenja tih odluka". Laburistička vlada je pod pritiskom sopstvene levice formirala komisiju pod rukovodstvom poznatog istoričara Alana Baloka da pripremi izveštaj o industrijskoj demokratiji. Objavljeni izveštaj (januara 1977) predlaže da se u svim preduzećima sa preko 2.000 zaposlenih imenuju predstavnici zaposlenih u upravnom odboru.

Francuska takođe ima bogatu tradiciju u pogledu ideja radničkog samoupravljanja, a u periodu posle drugog svetskog rata bili su radi jačanja zajedništva i kopartnerstva uvedeni izvesni oblici ograničene participacije. Od političkih partija u Francuskoj za ideju radničkog samoupravljanja značajna je Socijalistička partija, koja je krajem 1960-tih godina napustila tradicionalnu socijaldemokratsku orijentaciju i okrenula se ka konceptu samoupravljanja. Demokratska konfederacija rada, sindikat sa oko 150 hiljada članova, blizak Socijalističkoj partiji, shvata samoupravljanje kao oblik demokratizacije i razotuđenja radničke klase. Generalni sekretar ovog sindikata Edmon Mer (čija je knjiga *Samoupravljanje — sutrašnjica* u nas prevedena) polazi od krize savremenog društva i od nemogućnosti kako kapitalizma tako i sovjetskog modela socijalizma da prevaziđe otuđenje radnika i njegovog proizvoda rada. On od samoupravljanja, osim podruštvljavanja privrede, očekuje i promenu odnosa vlasti i hijerarhije u preduzeću i u društvu. U okviru Socijalističke partije deluje radikalno levo krilo — CERES — koje zastupa ideju samoupravljanja i nastoji da u praktičnoj akciji nešto učini za ostvarenje te ideje. U

Digitized by Google

Francuskoj deluje i Pokret za socijalizam putem participacije, čiji je generalni sekretar Filip de Šartr u jednom izveštaju (1975) jugoslovensko iskustvo naveo kao dokaz da samoupravljanje nije utopija i da omogućuje rešenja čak i u jednoj zemlji koju su opterećivale nacionalne i verske podele, pritisak velikih sila itd. U okviru Socijalističke partije Žil Martine je isticao nedovoljnost tradicionalnih socijalističkih zahteva koji su se svodili na nacionalizaciju i smatrao je da samoupravljanje daje okvir za promenu života i rade radnikâ. Komunistička partija Francuske dugo se držala krutih staljinističkih šema i modela. Njeno ranije suprotstavljanje samoupravljanju, i posle XX kongresa KPSS, Žan Elenštajn je tumačio njenom nasleđenom doktrinarnom ograničenošću. Otapanje KPF počelo je orijentacijom na „socijalizam francuskih boja" i došlo je do verbalnih prihvatanja samoupravljanja, ali u njenim programskim koncepcijama ta ideja još nije našla mesto, iako se može pretpostaviti da će izborni poraz KPF prinuditi na duboku raspravu o njenoj doktrini i politici, gde će se, sigurno, određene snage zalagati za samoupravljanje kao programski koncept.

U Nemačkoj je posle drugog svetskog rata došlo do vraćanja, pod pritiskom pobednika, na neka rešenja iz perioda Vajmarske republike, pa i na neke ideje fabričke demokratije. Cilj uvođenja ovih oblika bio je i da se razbije tradicionalno autoritarna organizacija nemačke industrije. Tako je još od 1946. počeo da važi Zakon o savetima pogona, a kasnije je doneto više zakona kojima je izgrađivan poznati nemački sistem „Mitbestimmung-a", to jest saupravljanja. Smenjivanje entuzijazma i nezadovoljstva i ravnodušnosti sindikata izraz je dometa ovih mera koje su ispod očekivanja sindikata, a pokušaji nekih novih zahvata poslednjih godina nisu naišli na odobravanje liberalnog partnera koalicije, dok su neki istaknuti poslodavci (kao Krup) izrazili zadovoljstvo sistemom radničkog učešća u upravljanju.

Ideje o učešću radnikâ u upravljanju privredom u Sovjetskom Savezu i socijalističkim zemljama istočne Evrope imale su svoje uspone i padove. U Sovjetskom Savezu kritike izrečene početkom 1920-tih godina nisu dovođene u pitanje sve do posle XX kongresa. U nizu zemalja istočne Evrope (Mađarska, Čehoslovačka, Poljska) bile su početkom 1945. uvedeni fabrički odbori, saveti preduzeća, saveti pogona kao predstavništvo zaposlenih koji su istovremeno bili i osnovni izvršni organi jedinstvene sindikalne organizacije, ali ovi organi nisu smeli da se mešaju u upravljanje, već je trebalo da drže kontakt sa direkcijom radi poboljšavanja rada, ali su u procesu stroge centralizacije krajem 1940-tih i početkom 1950-tih godina i ove simbolične funkcije saveta zanemarene. Tek 1956. u Mađarskoj i Poljskoj javili su se odlučni zahtevi da se uspostave radnički saveti. Bile su donete političke odluke i pravni propisi o uvođenju radničkih saveta, ali, čim je situacija smirena, doneti su novi propisi kojima su funkcije radničkih saveta ograničene. Ocene kojima je bacana krivica na staro rukovodstvo 1956. i objašnjenja kojima je popraćeno vraćanje na staru

Digitized by Google

praksu veoma su se duboko dojmili poljskih radnika, koji su se osetili u to vreme izigrani od državne i partijske birokratije. „Deklaracija" Savetovanja dvanaest komunističkih i radničkih partija socijalističkih zemalja proglasila je „opšte zakonitosti socijalističke revolucije i izgradnje" i opštevažeće modele, na osnovu kojih kao da je proizlazila obaveza mađarskih i poljskih komunista da, ako ne mogu ukinuti, bar svedu na formalnost radničke savete u svojim preduzećima. To je i učinjeno.

U Sovjetskom Savezu je 1960-tih i 1970-tih godina došlo do napuštanja stava frontalne osude radničkog samoupravljanja i njegovih oblika, pa je došlo do načelnog odobravanja radničkog učešća kao elementa socijalističke demokratije i do koncepta o budućem komunističkom samoupravljanju. Ovo je našlo izraza i u Programu KPSS i u Ustavu SSSR-a. Time je samoupravljanju priznata uloga u dalekoj budućnosti, a u sadašnjosti se ostalo pri oblicima proizvodnih savetovanja i na pravu radnika i službenika da učestvuju u upravljanju proizvodnjom preko sindikata, organa narodne kontrole, opštih skupština, proizvodnih savetovanja, konferencija i različitih oblika društvene inicijative radnika i službenika (član 97. Osnovnog zakonika o radu, 1970). Pomenuta promena u načelnom stavu o samoupravljanju kao principu budućeg komunističkog društva ima velikog značaja jer otvara mogućnost drugačijeg teorijsko-ideološkog tretiranja samoupravljanja, pa zavisno od prilika i orijentacije rukovodstva — i eventualno uvođenje sadržajnijih oblika participacije i samoupravljanja radnika. Važno je da učinjena promena čini zahtev za samoupravljanjem legitimnim, a, s obzirom na dosadašnju istoriju, može se uzeti da će se takvi zahtevi javljati u trenucima kad radnička klasa u svojim autentičnim zahtevima dođe jače do izražaja.

U Socijalističkoj Republici Rumuniji odlukom partijskih i vladinih tela od 3. aprila 1968. formirani su upravni odbori kao organi kolektivnog upravljanja državnim preduzećima, a 1971. i 1978. položaj i funkcije organa upravljanja regulisani su novim zakonima prema čijim odredbama se sredstva opštenarodne imovine poveravaju na korišćenje i upravljanje onima koji njima rade; svaki radnik je shvaćen kao participant, a najnoviji organizacioni oblik jeste „savet radnog naroda u preduzeću" i „savet radnog naroda centrale".

U evropskim socijalističkim zemljama preovladala je ideja i saznanje da je demokratizacija odnosâ u proizvodnji i učešće radnika u upravljanju važan elemenat socijalističke demokratije. Praktična rešenja zaostaju za ovim saznanjem.

U Kini su 1950. bili osnovani organi u kojima su radnici učestvovali u upravljanju, a njihov oblik je zavisio od sektora privrede s obzirom na vlasništvo. Svi ti organi imali su karakter kontrolno-nadzornih organa. Godine 1957. je celokupna privreda podržavljena, a sledeće godine je počela politika „velikog skoka unapred" i u sprovođenju te politike izgubili su značaj svi oblici participacije, pa je bilo zaustavljeno i formiranje eksperimentalnih saveta radnika i službenika. Početkom 1960-tih godina nagla-

Digitized by Google

šavala se ponovo uloga sindikata u upravljanju, ali je kulturnom revolucijom ponovo došlo do promena. Ponegde su formirani komiteti radnika koji su preuzimali kontrolu i upravljanje, ali su takvi komiteti kasnije rasformirani. U najnovije vreme je orijentacija na kombinovanje socijalističkog rukovođenja sa planiranjem koje uključuje neke tržišne mehanizme i davanje veće samostalnosti preduzećima. Orijentacija na jačanje položaja radnih kolektiva kao samoupravnih subjekata došla je do izražaja i u najnovijoj odluci partijskih i državnih organa o radničkim kongresima u preduzećima.

U Aziji ima dosta zemalja sa velikim problemima vezanim za ekonomsku nerazvijenost i demografsku eksploziju, pa se u takvim situacijama pribegava ideji i oblicima participacije radi intenziviranja procesa industrijalizacije, održanja jakom ideje zajedništva i u novim uslovima industrijskih radnih zajednica kad se kidaju mnogi stari oblici. Ideje paternalizma i solidarizma veoma su prisutne u ovom regionu, a očita je i namera vlade i političkih partija da se participacija iskoristi kao sredstvo političke mobilizacije. Svojina je u nizu ovih zemalja shvaćena kao socijalna funkcija. Gandi je učio da priroda sve daje, a ona nije ničije privatno vlasništvo, te sve što neko ima samo mu je povereno. Rad i kapital su partneri u zajedničkoj stvari. U islamskim zemljama slična shvatanja su zasnovana na učenju Kurana prema kojem su oni koji imaju obavezni da onima koji nemaju daju takozvani zekat. Tradicionalni pasivizam, rezignacija, fatalizam — ne pogoduju participaciji.

Koliko se u pojedinim azijskim zemljama računa na participaciju, može se videti na primeru Indije. Posle dužeg, ali neefikasnog postojanja fabričkih komiteta radi uspostavljanja harmoničnih industrijskih odnosa po ugledu na britansko iskustvo, kad se Indija orijentisala na socijalistički put razvoja, radničko učešće je uzeto kao elemenat tog razvoja. U jednoj vladinoj rezoluciji iz 1956. o industrijskoj politici se kaže: „U socijalističkoj demokratiji rad je partner u zajedničkom zadatku razvitka i trebalo bi da u njemu participira sa oduševljenjem... zauzet je stav koji sve više priznaje obaveze i menadžmenta i rada. Treba uspostaviti zajedničko konsultovanje, i radnici i stručnjaci trebalo bi da, ako je i gde je moguće, budu postepeno povezivani sa upravljanjem." U vladinom programu (vlada Indire Gandi iz 1975) od 20 tačaka govori se o proizvodnji i produktivnosti kao primarnim participativnim funkcijama radničkih saveta, čime je, po izvesnim indijskim ocenama, naglasak pomeren sa prava na odgovornost radnika. Amandmanom 42. na Ustav Indije „radnička participacija" je uključena kao jedan od „rukovodećih principa državne politike", a amandmanom 43a otvorene su mogućnosti da se pitanje participacije reguliše zakonom za razliku od dosadašnjeg ugovornog regulisanja na bazi zainteresovanosti i saglasnosti radnika i menadžera, odnosno vlasnika, što je participaciju u Indiji ograničavalo i po sadržaju i po obimu preduzeća koja obuhvata. Na razvitak industrijske demokratije pojedini indijski pisci gledaju kao na po-

Digitized by Google

željno podruštvljavanje radnog mesta. Primer Indije pokazuje kako smena vlada na vlasti ne smanjuje njihovu opredeljenost da participaciju koriste kao sredstvo svoje politike. U Indiji je vrlo raširena ideja o demokratizaciji svojine kao motiv za uvođenje participacije na široj osnovi.

I primeri suseda Indije, Bangladeša i Šri Lanke, takođe pokazuju kako smena vlada ne dovodi u pitanje orijentaciju na participaciju, iako je ona ograničenih razmera. Slučaj Bangladeša je karakterističan i za suprotstavljanje sindikata ideji participacije. Naime, pošto je 1972. bilo nacionalizovano oko 85% industrije, vlada je bila napravila i program razvoja radničkog učešća u upravljanju, ali se taj projekat nije uspeo ostvariti jer su se suprotstavljali sindikalni vođi koji su favorizovali sistem kolektivnog pregovaranja. U privatnim preduzećima u Bangladešu postoji participacija ograničenih prava radnika, a u takozvanim radničkim kooperativama jedna vrsta samoupravljanja radnika. Šri Lanka bi se takođe mogla uzeti kao primer zemlje u kojoj smena vlada različite orijentacije ne dovodi u pitanje orijentaciju na participaciju. Tu se takođe može primetiti da je oblik javne korporacije po ugledu na Britanju imao niz slabosti, ali je ozbiljnije razmatranje problema participacije počelo tek kad je Međunarodna organizacija rada prihvatila radničku participaciju kao legitiman oblik upravljanja preduzećima. Godine 1979. donet je Zakon o savetima zaposlenih, koji su konsultativna tela, a sindikati i levica kritikuju vladu zbog navodne demagogije i pokušaja zaobilaženja sindikata. Najviši predstavnici Šri Lanke su i zvanično izrazili želju da se pobliže upoznaju s jugoslovenskim iskustvima i primili su grupu jugoslovenskh naučnih i političkih radnika koji su ih s našim iskustvima upoznali.

U islamskim azijskim zemljama koncepcija participacije je prožeta i koncepcijom kopartnerstva. Osnovni zadatak konsultativnih tela uspostavljenih u više zemalja jeste razvijanje simpatije i razumevanja između radnika i poslodavaca. Jedna od ideja na kojoj se zasniva sistem koupravljanja u Siriji jeste ideja o kolektivnom prisvajanju. Irak je posle 1968. uveo sistem odlučivanja u kojem predstavnici radnika imaju značajnu ulogu. U takozvanim zajedničkim komitetima, čije su kompetencije u upravljanju široke, polovinu članova biraju radnici, a polovinu imenuje država.

U nizu zemalja Azije susrećemo se s naporom vlada da stvore što jači državni sektor privrede sa državnom ulogom ili monopolom u upravljanju, jer se na taj sektor gleda kao na sredstvo koje omogućuje veliku koncentraciju ograničenih sredstava. A s druge strane se u participaciji vidi sredstvo mobilizacije radne snage na izvršavanju istih zadataka ekonomskog razvoja. U više zemalja ovog područja velike su potrebe ruralnog razvoja, pa se i tu neki stari oblici lokalne samouprave povezuju s modernijim idejama participacije.

U Africi se mogu zapaziti neke specifičnosti karakteristične za arapski deo severne Afrike i neke druge koje nalazimo u zem-

Digitized by Google

ljama južno od pustinjskog dela. Na severu izvesni oblici participacije najstariji su u Egiptu, gde i najnoviji Ustav predviđa da predstavnici radnika i seljaka u svim političkim telima moraju činiti najmanje polovinu članova i gde je postojala jedna šema koupravljanja, ali gde je takođe državni sektor privrede bio opterećen ogromnom birokratijom koja je svaku participaciju činila samo formalnom. Kad su od sredine 1970-tih godina preduzeća počela dobijati veću autonomiju, istovremeno se počeo kočiti sistem participacije koja je sada u stagnaciji. Druga zemlja severne Afrike u kojoj je sistem radničkog samoupravljanja i participacije najrazvijeniji za ovo područje jeste Alžir. Tu su različiti oblici participacije primenjeni u poljoprivredi i industriji. U poljoprivredi su na velikim posedima, kojima su vladali Francuzi, osnovana kolektivna poljoprivredna dobra sa vrlo razvijenim samoupravljanjem zaposlenih preko radničkih skupština i radničkih saveta i sa direktorom kao predstavnikom države. U industriji, koja je 1971. podržavljena, važi Zakon o socijalističkom samoupravljanju u preduzećima. Preduzeća su vlasništvo države kao „predstavnika nacionalnog kolektiviteta". Na drugom mestu se kaže da „preduzeće pripada svim radnicima posredstvom države" i da su „interesi države i proizvođača neodvojivi". Radnička skupština, koja se retko sastaje, bira dva predstavnika radnika u upravni savet; ovaj radi pod rukovodstvom direktora koji se smatra za predstavnika države preko kojeg se „postiže jedinstvo državno-administrativnih i radničko-samoupravnih funkcija", odnosno koji ima važnu ulogu u uklapanju preduzeća u jedinstveni sistem centralizovanog upravljanja koji omeđuje i stavlja granice sadržaju nadležnosti samoupravnih tela.

U nizu drugih zemalja Afrike postoje oblici samoupravljanja i participacije (Mali, Kongo, Angola, Etiopija, Gvineja, Gana), ali su najinteresantniji primeri Tanzanije i Zambije. U Tanzaniji je posle 1967. zauzeta orijentacija ka egalitarističkom društvu zasnovanom na „afričkom socijalizmu", pa je u skladu s takvom orijentacijom izvršena nacionalizacija i stvoren javni sektor privrede. Uvedeni radnički saveti su uglavnom konsultativnog karaktera, a u operativnije izvršne komitete koji okupljaju sve važnije menadžere radnici biraju dva svoja predstavnika. U Zambiji, na osnovu Kaundine koncepcije podruštvljavanja vlasti, smatra se da treba omogućiti čoveku da odlučuje o pitanjima za koja je životno zainteresovan. Tu je uveden sistem u kojem kolegijum direktora ima najvišu vlast, a radnički savet ima jednu vrstu veta na odluke kolegijuma; o eventualnom sporu ta dva tela izjašnjavaju se radnici, a konačnu reč ima specijalni sud.

Društvena struktura većine afričkih zemalja je nerazvijena. U trenutku sticanja nezavisnosti mnoge od tih zemalja nisu imale ni radničke klase ni tehničke ili druge inteligencije. Te su se države, koje su tek nedavno stekle nezavisnost, morale naprezati da je očuvaju i učvrste. Ubrzano se formirala upravljačka elita koja je državnom aparatu i državnoj intervenciji poklonila veliku

Digitized by Google

pažnju. Tako je i participacija deo nastojanja za socijalni i ekonomski preobražaj čiji je nosilac država.

Područje Južne Amerike karakteriše se ogromnim razlikama u stepenu razvijenosti zemalja ovog kontinenta. Tu se ukrštaju nastojanja da se utiče na opredeljivanje ovih zemalja, pa se i u oblasti participacije zagovaraju vrlo različite ideje. Neke su inspirisane anarhizmom i trockizmom, koji ovde imaju korena, druge uticajem katoličke crkve, treće nastojanjima Socijalističke internacionale da ove zemlje pođu putem koji ona zagovara, četvrte se oslanjaju na kubansko iskustvo i ideologiju koja ga podržava. Ideje peronističkog pokreta o samoupravljanju su svojevrsne i još uvek uticajne. S pojedinih američkih univerziteta i drugih institucija poslednjih godina održavaju seminare na kojima preovlađuje zalaganje za participaciju zapadnoevropskog tipa. Južna Amerika u perspektivi pruža priliku za razne zadružne i samoupravne oblike u poljoprivredi, čija latifundijska struktura teško može da se održi i moraće biti zamenjena drugim tipom odnosâ, pa i upravljanja. Najinteresantniji pokušaji sa samoupravljanjem i participacijom su primer Čilea za vreme Aljendea i danas primer Perua, a i Gvajane.

Oblici kroz koje se samoupravljanje i participacija danas u svetu odvijaju mnogobrojni su i, osim u „čistim" oblicima, postoje i u kombinacijama. Oblikâ je sve više i više: radnički saveti, fabrički saveti, pogonski saveti, zajednički konsultativni odbori, skupštine zaposlenih, proizvodni odbori, kolektivno pregovaranje, paritetni odbori, tripartitni odbori, upravni odbori, nadzorna tela, radnički direktori, radnički poverenici, unutrašnje komisije, sindikati kao činioci takozvane negativne kontrole, učešće radnika u deobi dohotka posredstvom akcija itd. — sve su to samo neki od postojećih oblika. Postoje brojni sistemi učešća u dohotku ili dobiti, zatim oblici koji se ne ograničavaju na učešće u odlučivanju na nivou preduzeća, već posredstvom kojih se učestvuje u odlučivanju na višim nivoima (gde se sa predstavnicima poslodavaca ili države utvrđuje položaj čitavih profesija ili grana delatnosti i slično). Svi pomenuti i drugi oblici kao takvi nam uglavnom ništa ne kazuju sami za sebe. Njihovo mesto i uloga mogu se razumeti samo u kontekstu konkretnih uslova.

Ipak se ova panorama oblika može uzeti kao pokazatelj da su ideje samoupravljanja i participacije u svojoj evoluciji došle do stupnja na kojem je sve aktuelnije pitanje njihovog ostvarivanja. Očigledno je da među ovim oblicima preovlađuju oni koji bi se mogli nazvati oblicima ograničene participacije. To nam naneće i pitanje odnosa i stava prema tim oblicima, za koje smo videli da su rezultat toliko raznorodnih, protivrečnih, suprotnih motiva, ciljeva, interesa. Participacija kao reč znači „učešće" i nema sama po sebi nikakvih pejorativnih prizvuka. U političkom sistemu njome se označava učešće u političkom životu, gde, za razliku od izraza „mobilizacija", podrazumeva dobrovoljno učešće. Politička participacija je bio zahtev demokratske teorije i demokratskih pokreta u vreme kada građani nisu imali političkih prava.

Digitized by Google

Na društveno-ekonomskom i socijalnom planu govori se o participaciji u društvenom bogatstvu, u kulturnim vrednostima, u nacionalnom dohotku, a, isto tako, i o učešću radnika u upravljanju privrednim preduzećima i uopšte u situacijama gde jedan činilac, pa bio to pojedinac u različitim svojstvima ili grupa, organizacija, ustanova, učestvuje u donošenju neke odluke s drugim pojedincima, grupama, organizacijama itd.

S obzirom na to da danas u najvećem broju zemalja imamo samo „participaciju", to jest parcijalno, delimično učešće radnika, a ne njihovo samostalno i puno odlučivanje, to je u našoj publicistici više puta, kao i na pojedinim naučnim skupovima, pravljena oštra distinkcija između participacije na jednoj i samoupravljanja na drugoj strani. Između ovih pojava zaista postoji suštinska razlika, ali se u utvrđivanju odnosa između ovih pojava, pa i u stavu prema njima, ne sme ispuštati iz vida činjenica da se radi o procesima koji imaju svoju evoluciju i da treba pratiti tendencije kretanja, a ne samo trenutno stanje razlika ili „raskoraka". Razlike nisu samo kvantitativne, one se ne tiču samo obima ovlašćenja i broja pitanja o kojima radnici mogu odlučivati, nego su razlike i kvalitativne i tiču se položaja proizvođača u proizvodnom odnosu. Ali, insistirajući na razlikama, mi sami sebe izdvajamo iz jednog širokog pokreta čije su osnovne tendencije progresivne i koji objektivno predstavlja i podršku našim stremljenjima, kao i potvrdu njihove dalekovidosti i uticaja kao jedne humanističke alternative otuđenju, dominaciji i eksploataciji u savremenom svetu. Čak, ako se kritički osvrnemo na sopstveni pređeni put, zar ne bismo mogli reći da su radnici u prvim fazama razvitka samoupravljanja u nas samo „participirali" u donošenju odluka o jednom broju problema, dok je niz drugih važnih ostajao (pa i danas ostaje) izvan dometa njihovih odluka.

U već navedenom tekstu Edvarda Kardelja stoji da „oblici samoupravljanja radnika, njihov domet, karakter i konkretni društveno-istorijski značaj jesu i biće u budućnosti veoma različiti, kao što su različite i društvene prilike u pojedinim zemljama u svetu. Ali, to će upravo još više doprineti njegovom snaženju i jačanju, obogaćivanju njegovog sadržaja i suštine". A u nastavku piše da „mi u Jugoslaviji nikada nismo tvrdili niti tvrdimo da je naš sistem socijalističkog samoupravljanja savršen, a pogotovu ne jedini mogući oblik samoupravljanja. Zato smo uvek sa interesovanjem i pažnjom ne samo pratili rezultate i iskustva postignute praktičnim sprovođenjem različitih oblika učešća radnika i radnih ljudi u odlučivanju o društvenim pitanjima u drugim zemljama, nego smo takva iskustva i rezultate uvek smatrali doprinosom teoriji i praksi socijalističkog samoupravljanja koji obogaćuje borbu progresivnih demokratskih snaga, pre svega radničke klase, u nastojanjima da čovek-radnik postane gospodar svoje sudbine, to jest da zajedno i ravnopravno sa drugim ljudima odlučuje o sebi".

Mnogi teoretičari na participaciju gledaju kao na prvi korak, koji, doduše, ne donosi sobom odmah suštinske promene, ali ima

Digitized by Google

logiku koja neizbežno vodi ka takvim promenama. Učestvujući u izvesnim oblicima odlučivanja, radnici će sticati ne samo upravljačka iskustva, nego i potrebu za sve većim udelom u odlučivanju. Participaciju kao pojavu i trend karakterističan za savremeni svet treba uzimati kao proces i ne praviti zid između „viših" i „nižih" oblika participacije, nego te oblike posmatrati kao različite domete proizvođača u različitim zemljama u nastojanjima da zadovolje svoje socijalne potrebe i da ostvare svoje težnje da budu aktivan činilac u svojim radnim i društvenim zajednicama.

Digitized by Google

Džemal Sokolović

Povijesno-ontološke pretpostavke udruženog rada

Rad kao takav, neovisno od njegovog društvenog oblika, jeste *društven.* Društvenost rada je, dakle, ono supstancijalno svakog konkretnog istorijskog oblika kroz koji se rad ispoljava kao društven. Udruženi rad je samo jedan od tih istorijskih oblika društvenosti rada. I on je, kao i svi drugi istorijski oblici, određen tom svojom osnovom — *društvenošću rada.*

Ali prije nego razmotrimo društvenost rada kao supstanciju svih istorijskih oblika te društvenosti, pa i udruženog rada kao jednog od njih, upitajmo se: šta je to što stoji u osnovi društvenosti rada, njegove društvene prirode? To jest, šta je to što je supstancija društvenosti rada?

Čovjekova društvenost i društvenost rada

U osnovi društvenosti rada stoji *društvenost čovjeka.* Čovjek je po svojoj prirodi društveno biće.[1] Čovjek se ne može ispoljavati, odnositi prema spoljašnosti a da se ne ispoljava društveno; čov-

[1] Za Aristotela je »čovek po prirodi društveno biće, a onaj ko zbog svoje prirode, a ne slučajem, stoji van društvene zajednice ili je rđav ili je bolji od ljudi« *(Politika,* BIGZ, Beograd, 1975, str. 5).

Digitized by Google

jekovo ispoljavanje je ispoljavanje njegove društvenosti.[2] Kao društveno biće čovjek je *supstancija* društvenosti rada; kao društveno biće čovjek je supstancija *rada*, budući je *društvenost* ono supstancijalno rada. Ukratko, čovjek je suština rada, a ne obrnuto.[3] Da bi se, prema tome, otkrila suština rada, to jest suština društvenosti rada, potrebno je otkriti suštinu čovjeka, to jest suštinu društvenosti čovjeka.

Čovjekova društvenost je *dvostrukog* karaktera. Čovjek se ispoljava, odnosi spram spoljašnosti na dvostruk način. On *opći, komunicira, saobraća*, ali i *razmjenjuje*. Kada opći, čovjek se spram spoljašnosti, kako spram drugog čovjeka tako i spram prirode, odnosi predmetno-praktički. Ili, obrnuto, kada se spram spoljašnosti odnosi predmetno-praktički, on opći. Predmetno-praktički se odnositi znači *uopćavati se, udruživati se* sa tom spoljašnošću. A do uopćenja, do udruženja sa spoljašnjim svijetom dolazi u onom trenutku kada ga čovjek *producira*. Stvarajući svoj svijet, čovjek neposredno ispoljava svoje društveno biće. Kada, pak, razmjenjuje, čovjek se spram spoljašnosti, kako spram drugog čovjeka tako i spram prirode, odnosi također *društveno*, ali *unutar otuđenja*. Čovjekova društvenost ispoljena kroz razmjenu jeste *društvenost posredovana otuđenjem*. To i jeste ono što čini karakternu razliku između ova dva oblika čovjekove društvenosti.

Razmjena, kao oblik društvenosti čovjeka, međutim, i pored svog otuđenog karaktera, igra povijesnu ulogu u ozbiljenju čovjeka kao takvog, dakle u ozbiljenju čovjeka kao društvenog bića.[4] Bez njenog povijesnog razvitka, kao ni bez njenog povijesnog ukidanja, nema ozbiljenja čovjekove društvenosti kao takve, dakle ni društvenosti kao općenja, kao komunističke društvenosti. Upravo stoga je potrebno pozabaviti se otkrićem karaktera one društvenosti koja se ispoljava kao razmjena, i to kako radi toga da bismo otkrili oblike društvenosti koji se kriju unutar nje same, tako i radi toga da bismo otkrili njenu povijesnu ulogu u razvitku autentične čovjekove društvenosti.

Za prvi oblik društvenosti čovjeka rekli smo da se ispoljava kao *produkcija*, kao čovjekova stvaralačka djelatnost. Drugi oblik društvenosti čovjeka, koji se ispoljava kao razmjena, vjerovatno je već bilo očigledno, jeste *rad*. Prema tome se, govoreći o dvostrukom karakteru društvenosti čovjeka, radi o društvenosti *izvan i unutar rada*. Govoriti o društvenosti unutar rada ima smisla samo ako je ona u vezi sa društvenošću izvan rada, to jest

---

[2] Pod društvenošću ovdje treba podrazumijevati ne samo odnos prema drugim ljudima, nego i univerzalnu društvenost, zajednicu s prirodom. Marx: »Dakle, *društvo* je dovršeno suštinsko jedinstvo čovjeka s prirodom, istinsko uskrsnuće prirode, provedeni naturalizam čovjeka i provedeni humanizam prirode« (K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, »Naprijed«, Zagreb, 1967, str. 277).

[3] Vidjeti o tome opširnije u: Dž. Sokolović, *Rad i samootuđenje*, »Veselin Masleša«, Sarajevo, 1980, str. 11—39.

[4] Uporediti: K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, u: *Rani radovi*, str. 305.

Digitized by Google

utoliko ukoliko je ona posredovanje do te društvenosti. Od te pretpostavke i polazimo ukoliko uopće i govorimo o društvenosti čovjeka unutar rada, odnosno o društvenosti rada.

I *društvenost rada* je, također, *dvostrukog* karaktera. Ovaj je određen dvostrukim, dihotomnim karakterom rada. Po svojoj prirodi rad je predmetno-nepredmetan, konkretno-apstraktan, kvalitativno-kvantitativan.[5] Iz toga logično proizlazi i dvostruki, u osnovi protivurječan, karakter društvenosti rada.

Sasvim općenito govoreći, društvenost rada se sastoji u tome da čovjek uvijek *radi za druge.*[6] S jedne strane, to mu omogućuje rad stoga što je predmetan, konkretan, kvalitativan; s druge, čovjek radi za druge zahvaljujući i tome što je njegov rad apstraktan, kvantitativan. U prvom slučaju proizvod rada važi kao *upotrebna vrijednost,* te kao takav može poslužiti kao predmet potrebe svakog čovjeka; kao *konkretan* rad je društven stoga što služi zadovoljavanju ne samo potreba radnika, nego i potreba bilo kojeg drugog čovjeka. U drugom slučaju proizvod rada važi kao *vrijednost,* to jest kao određena količina u njemu opredmećenog rada. Zahvaljujući tome što čovjekov rad može proizvesti manju ili veću, a ne datu, količinu proizvoda, čovjek može proizvesti manje ili više iznad svojih potreba. Od toga kolika je *vrijednost* proizvoda čovjekova rada, da li manje ili više preko njegovih potreba, zavisi da li će proizvesti *upotrebnu vrijednost za sebe* ili i *za druge.* Stoga se može reći da ove dvije strane rada, koje određuju i različite oblike društvenosti rada, stoje u neposrednoj vezi. Bez obzira na njihovu različitost, čak suprotstavljenost, one se međusobno uslovljavaju i određuju.

Dvostruki karakter rada čini *rad kao takav društvenošću unutar otuđenja.*[7] Bilo da se radi o društvenom odnosu prema ljudima ili o društvenom odnosu prema prirodi, uvijek to ostaje društvenost unutar otuđenja ako počiva na radu. Rad se kao takav prvobitno javlja prije svega kao odnos zajednice prema prirodi. Pojava i postojanje rada prvobitno ne znači otuđenje unutar zajednice, otuđenje među ljudima, nego *otuđenje zajednice od prirode.* Rad postaje osnovom otuđenja unutar zajednice, otuđenja među ljudima tek kao *podijeljen* rad; društvena podjela rada je

[5] Marx rad određuje dihotomno od svojih najranijih spisa: u početku je to predmetno-nepredmetna djelatnost, a kasnije (u kritici političke ekonomije) konkretno-apstraktna djelatnost. O ovome opširnije u: *Rad i samootuđenje,* str. 16—20.

[6] »Naposletku, čim ljudi ma na koji način rade jedni za druge, dobija njihov rad *društven* oblik« (K. Marks, *Kapital,* I, »Kultura«, 1947, str. 36).

[7] Lukács, naprotiv, uopće ne dovodi rad u vezu s otuđenjem. On radu pridaje ontologijsku ulogu, iako i sam priznaje ontologijski karakter *ljudske samodjelatnosti* u odnosu na rad: »Bit ljudskog rada počiva, međutim, na tome da on, prvo, nastaje usred borbe za opstanak, i drugo, da su sve njegove etape proizvodi ljudske samodjelatnosti«. Već zbog ovoga bi Lukács mogao imati na umu da je rad otuđenje samodjelatnosti.

Digitized by Google

oblik društvenosti rada *unutar otuđenja među ljudima.*[8] Ali osnova i tog nivoa otuđenja data je u samom radu kao čovjekovom društvenom odnosu unutar otuđenja prema prirodi. Da je *rad kao takav* društven ali unutar otuđenja, potrebno je pokazati upravo na radu koji nije poznavao podjelu rada, dakle na *prvobitnom* obliku rada koji je prije svega čovjekov odnos prema prirodi. Potrebno je, dakle, pokazati dvije stvari: prvo, da je *rad,* bez obzira na njegov istorijski nivo i društveni oblik, *društven* i, drugo, da je ta društvenost *unutar otuđenja.*

Ponovo dokazati da je rad *kao takav* društven ne pokazuje se izlišnim ako se zna da se to odnosi i na Lukácsa. On u svom *Prilogu ontologiji društvenog bitka: rad* piše: »Bitni je sadržaj teleologijske postavke sada, međutim, — sasvim općenito i sasvim apstraktno govoreći — pokušaj da se drugog čovjeka (ili grupu ljudi) potakne na to da i sami vrše konkretne teleologijske postavke. Taj se problem javlja čim je rad već postao društven utoliko što počiva na kooperaciji više ljudi; ovaj put nezavisno od toga da li se javlja problem razmjenske vrijednosti ili je kooperacija usmjerena samo na upotrebne vrijednosti. Zbog toga se taj drugi oblik teleologijske postavke, kod kojeg je postavljeni cilj neposredno postavka cilja drugih ljudi, može pojaviti već na vrlo primitivnom stupnju.«[9] Govoriti se o radu kao modelu društvene prakse može samo ako ovaj počiva na kooperaciji više ljudi. Za Lukácsa, dakle, društvenost rada počiva na uključivanju više ljudi u sam *radni proces;* istina, zanemarljivo je da li je ta kooperacija usmjerena ka proizvodnji razmjenske vrijednosti ili nije. Ukratko, rad se potvrđuje kao *društven* samo ako u procesu rada više ljudi rade *zajedno.* Time je Lukács postigao ono što je unaprijed htio: pokazati da je *društvenost* svojstvena samo čovjeku. U osnovi te društvenosti stoji teleologijski karakter rada: društvenost je *telos* rada.

Rad, međutim, nije društven samo ukoliko kao proces uključuje više ljudi. Rad je *društven* i kao rad samo *jednog čovjeka.* Izuzev ako ovaj, naravno, nije Robinzon. Radni proces koji obavlja samo jedan čovjek također je društven jer je društvenost rada njegova priroda, njegov temelj, a ne cilj koji tek treba dosegći. Proizvod rada i samo jednog čovjeka važi kao *upotrebna vrijednost,* te kao takav može biti predmet zadovoljenja potrebe bilo kojeg drugog čovjeka. Proizvod rada i samo jednog čovjeka, također, može *kvantitativno* prevazilaziti njegove potrebe i tako opet biti predmetom zadovoljenja potreba drugog čovjeka. Oba ova uslova su data već u samom radu kao odnosu čovjeka prema prirodi; da bi rad postao društven, nije neophodno da ga ljudi obav-

[8] Za K. Axelosa sa podjelom rada eksploatacija prirode biva zamijenjena eksploatacijom među ljudima (*Marx penseur de la technique,* Les éditions de Minuit, Paris, 1969). Podjela rada zaista postaje pretpostavkom eksploatacije među ljudima, ali ona ne eliminira eksploataciju prirode.

[9] G. Lukács, *Prilog ontologiji društvenog bitka: rad,* »Kulturni radnik«, Zagreb, 1980, str. 66.

Digitized by Google

ljaju zajedno. Pri tome je, također, nevažno da li pojedinac obavlja svoj rad za razmjenu ili ne. Rad je kao takav, pa i pojedinačan rad, društven. Priroda društvenosti rada nije rezultat, nego polazna osnova rada: ona proizlazi iz *društvenosti prirode.* Kada arhajski čovjek radi, on proizvodi takvu upotrebnu vrijednost u tolikoj količini koja će moći poslužiti kao predmet potrebe ne samo drugog čovjeka koji obavlja neki drugi rad, nego i onome ko uopće nije sposoban da radi. On radi za svoju djecu. Time je rečeno da je čovjekova društvenost (u ovom slučaju njegov odnos prema djeci), kao prirodna društvenost (ako se baš hoće: biotička društvenost), osnova iz koje proizlazi i rad. Za razliku od Lukácsa koji kaže: »O društvenom bitku možemo umno govoriti samo ako pojmimo da njegova geneza, njegovo izdizanje iz baze, njegovo osamostaljivanje, počiva na radu, tj. na neprestanom ozbiljenju teleologijskih postavki.«[10]

Prema tome, rad je društven jer je čovjek društveno biće, a ne obrnuto, što znači da čovjekova društvenost počiva na ontologijski širem pojmu od rada.[11] To, istina, sasvim općenito, priznaje i sam Lukács, ali i neprestano zanemaruje.[12] Društvenost rada kao takvog, koja zaista ima svoj cilj u čovjekovoj vezi sa drugim čovjekom, pa makar ovaj bio i njegovo vlastito dijete, počiva na radu kao *društvenoj vezi sa prirodom.* Ali, dok je u prvobitnim oblicima društvenost rada kao čovjekova veza s drugima — još neotuđena, dotle je rad kao veza s prirodom — već *unutar otuđenja.* To treba, također, dokazati.

Rad je, dakle, oblik čovjekove društvenosti (prema prirodi) ali unutar otuđenja. Sa pojavom rada zajednica zaista stupa u jedan novi društveni odnos prema prirodi; priroda se putem rada uspostavlja u svom određenju *»za nas«.*[13] Čovjek kroz zajednicu pretvara prirodu radom u *upotrebnu vrijednost,* kako za sebe tako i za druge. To je dvostruko čovjekovo ispoljavanje kao *društvenog* bića: prema prirodi i prema drugim članovima zajednice. Ali, samim tim, proizvodeći *zajednički,* čovjek otkriva *proizvodnu snagu svoga rada,* to jest sposobnost da proizvede više nego što je potrebno njemu samom, ali i zajednici u cjelini. Rad ne samo da uspostavlja prirodu za nas, nego je uspostavlja u njenom određenju *»za sebe«.* Priroda se tako uspostavlja ne samo kao upotrebna vrijednost, kao bivstvovanje za nas, nego i kao *bivstvovanje za sebe,* kao *vrijednost.* Na mjesto društvenog odnosa prema prirodi, rad uspostavlja društvenost unutar otuđenja.

Društvenost rada se pokazuje dvostrukog karaktera, dakle protivurječnom, već u radu kao takvom. Nije bilo potrebno da se rad uspostavi kao protivurječno društven unutar same zajednice; štoviše, rad je osnov iz kojeg proizlazi svaka protivurječnost nje-

[10] Ibid., str. 29.

[11] H. Burger, *Lukácseva filozofija i »ontologija društvenog bitka«,* predgovor za Lukácsev *Prilog ontologiji...,* str. 15.

[12] G. Lukács, ibid., str. 20.

[13] Uporediti: K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844,* u: *Rani radovi,* str. 286.

Digitized by Google

govog društvenog odnosa prema drugim ljudima. Ili, konkretnije govoreći, dvostruki, protivurječni karakter čovjekovog društvenog odnosa prema prirodi rezultira istim takvim odnosom i unutar zajednice. Radi se samo o tome da se protivurječnost društvenog odnosa prema prirodi mora dovoljno razviti da bi se uopće pojavila protivurječnost i u odnosima među ljudima.

Istorijski oblici društvenosti rada

Istorijski oblik društvenosti rada koji nije bio protivurječan unutar odnosâ među ljudima bio je *zajednički rad.* Zajedničkim ga nazivamo zato što, s jedne strane, počiva na radu zajednice, a s druge zato što sama zajednica počiva baš na takvom karakteru rada. Niti bi rada bilo bez zajednice niti bi, pak, zajednica mogla opstati bez zajednički obavljenog rada. Pri tome je oblik u kome se zajednički rad obavlja bez značaja za određenje njegova pojma. Zajednički rad se obavlja ili kao *jedan rad* u kome učestvuje *više ljudi ili čitava zajednica* ili kao *više radova* koje obavljaju različiti članovi zajednice *pojedinačno.* To da li u procesu rada učestvuju članovi zajednice pojedinačno ili zajednički, zanemarljivo je; bitno je da u upotrebi proizvoda rada učestvuju zajednički, a ne pojedinačno. Bitno je, dakle, za konstituiranje pojma zajedničkog rada to da je to onaj *rad koji konstituira zajednicu.* Prije nego pokažemo na čemu počiva društveni karakter zajedničkog rada podsjetimo što još o radu kao modelu društvene prakse kaže Lukács.

Zajednički rad je takav oblik čovjekovog društvenog odnosa prema prirodi koji konstituira i čovjekovu zajednicu. Bitno je pri tome da konstitucija zajednice počiva na radu kao proizvodnji upotrebne vrijednosti, a ne vrijednosti. To je ono što određuje i karakter te zajednice. Međutim, kakvu zbrku u određenju rada kao ontologije društvenog bitka pokazuje Lukácsevo brkanje upotrebne vrijednosti i vrijednosti. Za njega je upotrebna vrijednost teleologijski niži oblik društvenosti rada. On piše: »Zato u tako općenitim razmatranjima možemo bez odstupanja od istine shvatiti upotrebne vrijednosti, dobra, kao konkretne proizvode rada. To ima za posljedicu da u upotrebnoj vrijednosti možemo uočiti objektivni društveni oblik predmetnosti. Njezina je društvenost utemeljena u radu...«[14] Društvenost upotrebne vrijednosti nije utemeljena u radu — naprotiv, ona je temelj društvenosti rada. Banalan dokaz za to je postojanje upotrebne vrijednosti i van rada, a pravi dokaz jeste upravo onaj oblik rada čija je polazna osnova upotrebna vrijednost — zajednički rad. Upotrebna vrijednost je ontološka osnova rada: osnova kako rada kao čovjekovog odnosa

[14] G. Lukács, ibid., str. 94. Koliku je zbrku napravio Lukács, pokazuje i njegovo izjednačavanje vrijednosti i upotrebne vrijednosti: »Dakako, sada se još bavimo jednim elementarnijim načinom pojavljivanja vrijednosti, s upotrebnom vrijednošću, kod koje je prisutna neukidljiva povezanost s prirodnim opstankom« (ibid., str. 93).

Digitized by Google

prema prirodi, tako i odnosa prema drugim ljudima. Upravo je zajednički rad onaj oblik društvenosti rada, dakle *rada za druge*, u kome čovjek stvara takav proizvod koji i za druge postoji kao upotrebna vrijednost. Koliko zbunjujuće djeluje Lukácsevo negiranje ontologijskog karaktera upotrebne vrijednosti, pokazuje upravo proglašavanje vrijednosti za ontologijsku osnovu društvenosti rada. On piše: »Moramo zato i kod vrijednosti istaći njezin društveno ontologijski »ako... onda« — karakter; nož je vrijedan ako može dobro rezati itd.«[15] Ako je i od Lukácsa, suviše je! Da se ovdje ne radi o pukoj zamjeni upotrebne vrijednosti vrijednošću, nego o bitnoj jednostranosti u shvatanju društvenosti koja počiva na radu, potvrđuje i Lukácsev nekritički odnos prema podjeli rada i razmjeni. Sa podjelom rada i razmjenom rad postaje društveniji, ali o onoj drugoj, negativnoj strani te društvenosti Lukács ne govori.

Vraćajući se našoj analizi zajedničkog rada, ističemo odmah da njegova društvenost, koja proizvodi *istinski* društveni odnos među ljudima, ne počiva na podjeli rada niti na proizvodnji vrijednosti. Baš stoga je zajednički rad i mogao uspostaviti istinsku zajednicu ljudi, makar i na elementarnom, nerazvijenom nivou.

Na čemu, dakle, počiva zajednički rad? Kao prvi istorijski oblik društvenosti rada zajednički rad počiva na *proizvodnji upotrebne vrijednosti* i *prirodnoj raspodjeli rada*. Kod zajedničkog rada je prisutno to da je identičan svom društvenom obliku. Tu je nemoguće razlikovati rad od njegovog društvenog oblika; identitet rada i društvenog oblika rada počiva na činjenici da je rad proizvoditelj upotrebne vrijednosti koja je, sa svoje strane, osnov društvenosti tog rada. Ali zajednički rad kao *rad* i kao *društveni oblik tog rada* postaju osnovom razvitka takvog *oblika rada* koji će postati pretpostavkom razvitka takvih *oblika društvenosti rada* koji će se *razlikovati od samoga rada*. Zajednički rad, naime, uspostavlja takav oblik rada čiji cilj više neće biti samo upotrebna vrijednost, kao oblik proizvoda rada za druge, nego vrijednost, kao jedan *bitno drugačiji oblik proizvoda rada za druge*. To već znači i uspostavljanje bitno drugačijeg oblika društvenosti rada. Time se rad i njegov društveni oblik razdvajaju, prestaju biti jedno te isto; rad i dalje ostaje *zajednički (kooperativan)*, ali njegov društveni oblik postaje bitno različit od njega. Taj *bitno novi rad*, koji uspostavlja i protivurječan odnos sa svojim društvenim oblikom, proizlazi iz *prirodne proizvodnosti rada* koju omogućava društveni karakter zajedničkog (kooperativnog) rada — prirodna raspodjela rada.

Čovjek sam ne bi mogao opstati ne samo biotički, nego ni kao radnik, jer jedan izolovan rad ne bi bio dovoljno proizvodan za zadovoljenje čovjekovih potreba. Obavljen zajednički (kooperativno), na jedan ili na drugi način, rad postaje proizvodan do te mjere da može zadovoljiti potrebe ne samo onih koji u njemu učestvuju, nego i članova zajednice koji nisu sposobni za rad —

[15] Ibid., str. 99.

Digitized by Google

djece, starih, bolesnih.[16] Već u tom prvom obliku društvenosti rada vidi se njena veza sa društvenom proizvodnom snagom rada. Iz *prirodne društvenosti rada*, koja počiva na prirodnoj raspodjeli rada, javlja se i proizvodna snaga rada koja prevazilazi svoj prirodni nivo i postaje osnovom novih viših oblika društvenosti rada, ali i novog karaktera te društvenosti.

Novi istorijski oblik društvenosti rada koji bitno mijenja i karakter te društvenosti jeste *društvena podjela rada*. Pod pretpostavkom društvene podjele rada silno se razvija društvenost rada, ali na osnovi onog oblika proizvoda rada za druge koji počiva na vrijednosti. Karakter društvenosti rada u obliku društvene podjele rada počiva prije svega na kvantitativnoj strani rada. Ono što radu daje karakter *rada za druge* jeste prije svega uvećana proizvodnost rada, to jest uvećana *količina* proizvoda rada. Prema tome, rad koji se obavlja u uslovima društvene podjele rada nije promijenio samo svoj *društveni oblik*, nego i *karakter društvenosti rada*. Dok je karakter društvenosti zajedničkog (kooperativnog) rada u uslovima prirodne raspodjele rada počivao prije svega na *kvalitativnoj* strani rada, na *upotrebnoj vrijednosti kao proizvodu rada za druge*, dotle karakter društveno podijeljenog rada počiva prije svega na *kvantitativnoj* strani rada, na *vrijednosti kao proizvodu rada za druge*. U prvom slučaju proizvod rada postoji za druge već samim tim što je upotrebna vrijednost; u drugom on je upotrebna vrijednost tek ukoliko je proizvod rada *određene vrijednosti*, vrijednosti preko prirodnih potreba proizvođača. U oba slučaja, sasvim je jasno, upotrebna vrijednost je *conditio sine qua non* društvenosti rada[17], ali je u drugom i vrijednost taj *neizostavni uslov*.

Društvena podjela rada kao istorijski viši oblik društvenosti rada ne anulira zajednički rad kao takav; ono što se anulira jeste društveni oblik (i karakter, svakako) zajedničkog rada — prirodna raspodjela rada. Bitna posljedica promjene društvenog oblika (i karaktera) rada jeste promjena oblika i karaktera ljudske zajednice. Dok zajednički (kooperativni) rad kao takav uspostavlja istinsku, komunističku zajednicu ljudi, dotle zajednički rad u uslovima društvene podjele rada uspostavlja zajednicu na višem nivou, ali bitno nedruštvenog karaktera. O tome nalazimo potvrdu i kod Marxa: »*Podjela rada i razmjena* dvije su *pojave* pri čijem se razmatranju nacionalni ekonomist hvali društvenošću svoje nauke i u jednom dahu nesvjesno izgovara protivurječnost svoje nauke, zasnivanje društva pomoću nedruštvenih posebnih interesa.«[18]

Istina, društvena podjela rada, kao novi oblik društvenosti rada, djeluje, sa svoje strane, kao nova proizvodna snaga. Ona

[16] Aristotel, ibid., str. 12—13.

[17] »Naposletku, nikakva stvar ne može da bude vrednost ako nije predmet za upotrebu. Bude li nekorisna, onda je nekoristan i rad sadržan u njoj, ne važi kao rad, pa stoga ne stvara ni vrednost« (K. Marks, *Kapital*, I, str. 9).

[18] K. Marx, *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, str. 305.

Digitized by Google

razvija čitav niz konkretnih radova kao i potreba koje se tim radovima mogu zadovoljiti. Tako se društvenost rada pod pretpostavkom podjele rada i kvalitativno obogaćuje. To i jeste pozitivna strana društveno podijeljenog rada i njena istorijska uloga u ozbiljenju čovjeka.[19] Ali ona s razvitkom podjele rada sve više uzmiče i ustupa mjesto egoizmu, otuđenosti i nedruštvenosti.

Razlika između ova dva istorijska oblika društvenosti rada, zajedničkog (kooperativnog) rada koji je *prirodno raspodijeljen* i rada koji je *društveno* podijeljen, proizlazi iz, kako smo već rekli, dvostrukog karaktera društvenosti rada, to jest dvostrukog karaktera rada kao takvog. I kod jednog i kod drugog oblika društvenost proizlazi i iz kvantitativne i iz kvalitativne strane rada, to jest i iz svojstva proizvoda rada da je vrijednost kao i iz svojstva da je upotrebna vrijednost. Samo što kod zajedničkog rada koji počiva na prirodnoj raspodjeli proizvod postoji kao *društvena upotrebna vrijednost*, upotrebna vrijednost za druge, samim tim što je upotrebna vrijednost, a ne zato što je proizveden u određenoj količini. (Čak i kada je proizvod rada proizveden u količini koja je dovoljna samo za potrebe onoga koji ga je neposredno izradio ili čak bio nedovoljan i za njegove potrebe, proizvod rada će i tada egzistirati kao društvena upotrebna vrijednost, kao upotrebna vrijednost za one koji nisu neposredno učestvovali u njegovoj proizvodnji; proizvod *istinski zajedničkog rada* se uvijek *raspodjeljuje prema potrebama* svih članova zajednice. To, dakle, znači da je njegovo svojstvo da je vrijednost, određena količina opredmećenog rada uopće, irclevantna za njegovo *društveno postojanje.)* Kod društveno podijeljenog rada stvari stoje obrnuto.[20] Tu proizvod, svakako, ne može postojati kao društvena upotrebna vrijednost, kao upotrebna vrijednost za druge, ako nije upotrebna vrijednost. To jeste neizostavan, ali ne i dovoljan uslov. Proizvod rada koji nastaje u uslovima društveno podijeljenog rada ne postaje društvena upotrebna vrijednost samim tim što je upotrebna vrijednost. Štoviše, da bi uopće bio upotrebna vrijednost, proizvod rada već unaprijed mora biti proizveden za druge, kao društvena upotrebna vrijednost. Da bi, dakle, proizvod rada bio društvena upotrebna vrijednost, on mora biti proizveden u sasvim izvjesnoj količini, količini koja prevazilazi potrebe proizvođača. Svojstvo proizvoda rada da je *vrijednost*, da je u njemu opredmećena izvjesna količina rada uopće, postaje njegovo osnovno svojstvo, dominantno svojstvo. Društvenost rada koji je društveno podijeljen

[19] Utoliko Lukács ima pravo kada kaže: »Jer mi smo već u poglavlju o Marxu kao i sadašnjim razmatranjima morali ustanoviti da ne mogu opstojati ekonomijski čini — od prvobitnog rada do čisto društvene proizvodnje, koji se ujedno u najširem smislu, dakle od geneze do razvijenosti, ne bi temeljili na njima ontologijski imanentnoj intenciji prema čovjekovu postajanju čovjekom« (ibid., str. 105).

[20] Uporediti: »Nadilaženje otuđenja može biti realizirano samo s onu stranu heteronomne sfere društveno podijeljenog rada« *(Zbogom Andre Gorza proletarijatu,* Intervju, »Le Mond Dimanche«, 12. oktobar 1980.

Digitized by Google

počiva, prema tome, na kvantitativnoj, apstraktnoj strani karaktera rada. Društvenost, pak, rada koji je prirodno raspodijeljen počiva na kvalitativnoj, konkretnoj strani karaktera rada.

Udruženi rad kao najviši istorijski oblik društvenosti rada

Udruženi rad je najviši istorijski oblik društvenosti rada i najviši oblik društvenosti čovjeka koji se može razviti unutar rada. Time je rečeno da je udruženi rad i mogućnost, ali i granica društvenosti čovjeka. To, također, znači da je udruženi rad *contradictio in adiecto*, ali *zbiljska* protivurječnost: to je sfera slobode unutar nužnosti: društvenost (udruženje) unutar otuđenja.[21]

Kao oblik društvenosti rada i udruženi rad je dvostrukog karaktera i određen je dvostrukim karakterom rada kao takvog. Bitna, određujuća strana udruženog rada je *kvalitativna, konkretna strana rada.* To i jeste ono što udruženi rad odvaja od društveno podijeljenog rada, ali to je ono što udruženi rad čini identičnim sa zajedničkim radom. Zajednički rad arhajskog čovjeka i udruženi rad modernog proizvođača polaze od bitno iste osnove. Udruženi rad, kao i prirodna raspodjela u uslovima zajedničkog rada, razvijaju društvenost rada, pa time i društvenost čovjeka, na temelju svojstva rada da proizvodi *upotrebnu vrijednost.* Društveni oblik rada čiji je osnovni cilj upotrebna vrijednost uspostavlja i sebi odgovarajući oblik društvenosti čovjeka, to jest oblik zajednice. Kao što je društvena podjela rada oblik društvenosti rada unutar otuđenja, koji razvija i čovjekovu društvenost unutar otuđenja, a zajednicu kao otuđenu zajednicu, tako i udruženi rad razvija društvenost rada iz koje proizlazi konkretno društven čovjek, a time i zajednica asocijativnog karaktera.

Dva momenta koji pojmovno određuju sintagmu društvenost rada jesu *rad* i *društvenost.* Bez njihove istorijske promjene nema ni promjene društvenosti rada u istorijski novi oblik — *udruženi rad.* Zato ćemo sada razmotriti one bitne promjene koje se zbivaju u radu i društvenosti kao pretpostavke udruženog rada. *Rad i njegov društveni oblik* (a time i zajednica kao njegov teleologijski cilj) su istorijsko-ontološke pretpostavke udruženog rada. Analizu njihove promjene morat ćemo početi na nivou kapitalističkog načina reprodukcije koji ih je i razvio. Upravo kapitalizam, razvijajući kako rad tako i društvenost rada, stvara revolucionarne

[21] Govoreći o carstvu slobode i carstvu nužnosti na glasovitom mjestu u III tomu *Kapitala,* Marx piše: »Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da udruženi čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvek ostaje carstvom nužnosti.«

Digitized by Google

pretpostavke za promjenu i rada i društvenosti rada, a time pretpostavke udruženog rada.[22]

Promjena rada kao pretpostavka udruženog rada

Još jednom podsjetimo da pretpostavljamo razliku rada i njegovog društvenog oblika. Radikalna promjena društvenosti rada na kojoj počiva udruženi rad nezamisliva je bez isto tako radikalne promjene samoga rada. Kao što govorimo o istorijskim oblicima društvenosti rada (i njima odgovarajućim oblicima ljudske zajednice), tako isto možemo govoriti i o njima odgovarajućim istorijskim oblicima rada. Ali o *radikalno* novom obliku društvenosti rada kakav je udruženi rad ne može se govoriti bez promjene *karaktera* te društvenosti, a ove nema bez radikalne promjene samoga *rada*, što će reći bez promjene u *karakteru* rada.

Najopćenitije govoreći, promjena karaktera rada koja se sastoji u uspostavljanju konkretnog rada kao njegovog osnova znači uspostavljanje *rada kao sredstva.*

U uslovima društveno podijeljenog rada, dakle rada čija je društvenost počivala na njegovoj apstraktnoj strani, na proizvodu rada kao vrijednosti, rad kao takav je za čovjeka postavljen *kao cilj*. Smisao rada u društvenoj podjeli rada jeste rad sâm, rad uzet apstraktno, to jest što veća količina proizvoda rada.[23] Ako društvenost rada počiva na vrijednosti, svojstvu proizvoda rada da samo u određenoj količini može poslužiti kao upotrebna vrijednost za druge, onda upravo to svojstvo proizvoda rada, njegova kvantitativna strana, postaje ciljem rada. Postavljanje vrijednosti proizvoda rada za svrhu rada do te mjere apstrahira njegovu upotrebnu vrijednost da proizvođač i ne zna da li će njegov proizvod biti potvrđen u potrošnji kao takav. »Fabrikant može prvo da proizvede artikle, a onda da potraži potrošače za njih.«[24] Postavljanje proizvoda rada u njegovom apstraktnom obliku za cilj rada u stvari je postavljanje *rada kao cilja samoga sebe, kao samosvrhe.*

Prvo i bitno što se, dakle, pod pretpostavkom udruženog rada, i što je bitna pretpostavka udruženog rada, zbiva jeste upravo uspostavljanje rada kao sredstva. Da bi do toga došlo, potrebno je da dođe do radikalne promjene smisla čitave društvene reprodukcije. Za sada se nećemo baviti realnim mogućnostima takvog epohalnog prevrata, nego ćemo samo ukazati na ono što je u njemu bitno. Prema tome, pitanje je: u čemu se sastoji ta radikalna promjena rada, njegovog karaktera, pa otuda i karaktera društvenosti rada i čovjekove društvenosti? Tek odgovor na

[22] Svi istorijski oblici društvene podjele rada razvijaju unutar sebe i različite oblike kooperativnog, zajedničkog rada, kapitalizam posebno. Zajednički, kooperativni rad je osnova udruženog rada.

[23] Već se ovdje gubi Lukácsev teleologijski karakter rada i uspostavlja samosvrhovitost rada.

[24] A. Čuprov, *Železnodorožnoe hozjajstvo*, Moskva, 1875, str. 69. Citirano prema: K. Marx, *Kapital*, II, str. 26.

Digitized by Google

ovo pitanje bi mogao ukazati na ontologijsku stranu teleologijskog karaktera rada.

Radikalna promjena rada, uz sve nužne konzekvencije koje sa njom nastupaju, sastoji se u sve većoj *konkretizaciji* rada, to jest primjeravanju rada proizvodnji onih upotrebnih vrijednosti koje su u skladu sa *ljudskim potrebama.* Radikalno preobraćanje proizvoda rada iz vrijednosti u upotrebnu vrijednost nije samo moralno pitanje i pitanje dobre volje, nego prije svega pitanje ekonomije i njenog moralnog stanovišta. Uslov da proizvod rada prestane biti vrijednost jeste promjena kako društvenog oblika rada tako i samog rada. Da bi, dakle, proizvod rada prestao biti vrijednost, potrebno je (a) da proizvod rada *prestane biti roba* i (b) da se proizvod rada *obezvrijedi.*

O uslovima i mogućnostima da proizvod rada prestane biti roba govorit ćemo kasnije, kada budemo razmatrali promjenu društvenosti rada kao pretpostavku udruženog rada. Govoriti o mogućnostima i uslovima pod kojima se obezvređuje proizvod rad spada upravo ovdje kada raspravljamo o promjeni rada kao pretpostavci udruženog rada.

Podsjetimo na ono što Marx u *Kritici Gotskog programa* piše o mogućnosti da proizvod rada prestane biti vrijednost: »U društvu koje počiva na zadružnim načelima, koje se bazira na zajedničkoj svojini sredstava za proizvodnju, proizvođači ne razmenjuju svoje proizvode; ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovde *kao vrednost* tih proizvoda, kao neko materijalno svojstvo koje oni poseduju, jer sad već, suprotno onom što imamo u kapitalističkom društvu, individualni radovi postoje ne okolišno, nego neposredno kao sastavni delovi celokupnog rada.«[25] Ovdje Marx govori i o uslovima pod kojima proizvod prestaje da se razmjenjuje, prestaje biti roba, zbog čega ćemo se na ovo vratiti kasnije. Osnovno u ovom Marxovom predviđanju jeste njegovo očekivanje da vrijednost proizvoda rada prestane biti njegovim osnovnim svojstvom. Prestajući biti mjerom vrijednosti proizvoda, rad prestaje biti smislom i ciljem proizvodnje. Upravo ta promjena samog teleologijskog karaktera rada, promjena rada od proizvođača *robâ* i proizvođača *vrijednosti* u proizvođača *upotrebnih vrijednosti,* pokazuje se kao osnovna pretpostavka uspostavljanja istorijski najvišeg oblika društvenosti rada — udruženog rada. Tek tada, kaže Marx, individualni radovi neposredno postoje kao sastavni dijelovi cjelokupnog rada, to jest *neposredno* postoje kao društveni radovi. Prije toga, u kapitalističkom načinu proizvodnje, koji počiva na proizvodnji vrijednosti, individualni radovi kao dijelovi cjelokupnog rada, to jest kao društveni radovi, postoje samo *posredno,* preko vrijednosti.

Međutim, da li je ovo Marxovo očekivanje, koje se odnosi na nižu fazu komunizma, sasvim realistično?

---

[25] K. Marks, *Kritika Gotskog programa,* u: *Izabrana dela,* II, »Kultura«, 1950, str. 13.

Digitized by Google

Prvo razmotrimo pretpostavke na kojima Marx gradi zaključak o eliminiranju rada kao vrijednosti proizvoda. Te pretpostavke su: društvo koje počiva na zadružnim načelima zasnovano na zajedničkoj svojini sredstava za proizvodnju i isključenost razmjene iz odnosa među proizvođačima. Sve su ovo, svakako, nezaobilazne pretpostavke. Ali, na njihovom temelju, kao što dalje nastavlja i sam Marx, može izrasti samo *raspodjela prema radu.* A ova nije ništa drugo nego *razmjena* između individualnih proizvođača i predstavljene zajednice. Tamo gdje proizvođač »istu količinu rada koju je dao društvu u jednom obliku dobija nazad u drugom obliku«, tu »očigledno vlada isti princip koji reguliše razmenu robe ukoliko je ta razmena razmena jednakih vrednosti«.[26] Šta je drugo što određuje odnos kvantuma rada koji je proizvođač dao društvu i kvantuma sredstava potrošnje koja dobija iz društvenih zaliha nego opet rad uopće, apstraktan rad.[27] Proizvod njegova rada, dakle, i pored svega, još uvijek postoji prije svega kao *vrijednost.* Baš stoga rad sâm, jer je mjerilo proizvoda rada kao vrijednosti, još uvijek postoji za čovjeka *kao cilj.*

Nije, prema tome, dovoljno da se rad obavlja zadružno, kooperativno, zajednički, da sredstva za proizvodnju budu zajednička i da proizvođači ne razmjenjuju svoje proizvode, da bi rad utrošen u proizvodnji *prestao biti vrijednost* proizvoda. On to ostaje i dalje, a njegovi proizvodi i dalje egzistiraju prevashodno kao vrijednosti. Stoga rad i dalje postoji kao svoj vlastiti cilj, kao svrha samoga sebe. Da bi to prestao biti, nije dovoljna nikakva promjena društvenog oblika rada. Radikalna promjena društvenosti rada, u stvari, i ne može nastupiti sama po sebi. Govoriti o mogućnosti uspostavljanja radikalno novog oblika društvenosti rada nemoguće je neovisno od promjene samoga rada kao proizvođača vrijednosti. Kao što smo vidjeli, taj zahtjev je postavio i sam Marx, ali je, isuviše optimistički, očekivao da će do odstranjenja vrijednosti doći samom promjenom društvenog oblika rada: podruštvljenjem sredstava za proizvodnju i eliminiranjem razmjene među proizvođačima. Pokazali smo da je ta uzročno-posljedična veza obrnuta: eliminiranje vrijednosti je pretpostavka novog društvenog oblika rada.[28]

Rad će prestati biti cilj, njegovi proizvodi prestati biti prevashodno vrijednosti, a on mjera te vrijednosti tek kada dođe do

---

[26] Ibid., str. 14.

[27] »On dobija od društva potvrdu da je dao toliko i toliko rada (posle odbitka njegova rada za zajedničke fondove), i na osnovu te potvrde dobija iz društvenih zaliha sredstava potrošnje onu količinu sredstava potrošnje na koju je utrošeno isto toliko rada... Ovde očigledno vlada isti princip koji reguliše razmenu robe ukoliko je ta razmena razmena jednakih vrednosti« (ibid., str. 14).

[28] Analizirajući ovo isto mjesto iz *Kritike Gotskog programa,* i Žarko Puhovski ispušta momenat *vrijednosti,* jedinu riječ u tom fragmentu koju je Marx, kao i mi, naglasio pišući je *kurzivom.* Svaka diskusija koja zaobilazi pitanje vrijednosti ostaje bitno na pojavnoj strani stvari. Diskusija o robnoj proizvodnji, kojoj ćemo se vratiti kasnije, i jeste najčešće takva.

Digitized by Google

radikalne *istorijske promjene rada.* Ta promjena nije akt, nego *proces neprestanog smanjenja vrijednosti proizvoda rada.* Samo smanjenjem vrijednosti proizvoda rada, njegovim obezvređivanjem, izbit će u prvi plan njegova druga strana — upotrebna vrijednost. A proizvod rada postaje utoliko manje vrijedan koliko *raste proizvodna snaga rada.* Kako sa rastom proizvodnosti rada opada učešće ljudske radne snage, to se povećava učešće sredstva za rad. Proizvodnije sredstvo za rad, s jedne strane, smanjuje učešće radne snage u stvaranju vrijednosti, a s druge smanjuje i veličinu vrijednosti koju sredstvo za rad prenosi na proizvod.[29]

Prema tome, proizvod rada nikada neće prestati egzistirati dihotomno, pa, dakle, ni kao vrijednost, kao količina u njemu opredmećenog rada. Ali, ono što će se zbiti zahvaljujući procesu njegovog obezvređivanja jeste restauracija proizvoda rada kao upotrebne vrijednosti, njegove kvalitativne strane. Cilj rada će biti prevashodno kvalitativnog karaktera, što *bolja* upotrebna vrijednost, baš zahvaljujući tome što je već postignuto da se proizvede proizvod što manje vrijednosti ili, što je isto, da se proizvede sasvim dovoljna količina proizvoda uz vrlo malo utrošenog rada. Iz tako izmijenjenog dihotomnog karaktera rada, koji je mogao biti ostvaren samo pod pretpostavkom visoko podignute proizvodnosti rada, nastupit će i *istorijska izmjena u karakteru društvenosti rada.* Tek kao upotrebna vrijednost, koja kao takva postoji *neposredno,* proizvod rada će biti proizvod udruženog rada. Kao proizvod zanemarljivo male vrijednosti proizvod rada će biti proizvod neposrednog rada za druge. Individualni radovi neće tada biti društveni radovi, to jest dijelovi cjelokupnog rada, posredstvom vrijednosti, nego neposredno.

Društvenost takvog, visoko proizvodnog rada, čiji je cilj proizvodnja upotrebnih vrijednosti visokog kvaliteta, a ne količina proizvoda, pokazat će se neposredno kao autentična *čovjekova društvenost.*

Tek tako istorijski uspostavljen rad poslužit će kao *sredstvo* uspostavljanja i istorijski novog oblika društvenosti rada — *udruženog rada.* Time rad postaje sredstvom čovjekove društvenosti, njegovog društvenog povezivanja s drugim ljudima, sredstvo njihove *slobodne asocijacije.*

I najzad, tek kao takav, kao sredstvo svog vlastitog novog oblika društvenosti, dakle kao sredstvo novog oblika društvenosti čovjeka unutar rada, rad može postati čovjekovom »prvom životnom potrebom«[30]. Tek konkretizirani rad, koji je obezvrijedio svoje proizvode, pokazuje se kao konkretan cilj čovjeka.

---

[29] »Videli smo da proizvodnost mašinerije stoji u obrnutoj srazmeri prema veličini onog dela vrednosti koji prenosi na proizvod« (K. Marks, *Kapital,* I, str. 325).

[30] K. Marks, *Kritika Gotskog programa,* str. 15.

Digitized by Google

Promjena društvenosti rada kao pretpostavka udruženog rada

Podnaslov zvuči pomalo kao pleonazam. Mi tražimo promjenu društvenosti rada kao pretpostavku udruženog rada koji je, opet, oblik društvenosti. Da se ne radi o pleonazmu, pokazat će analiza koja slijedi.

Već smo rekli da je pretpostavka udruženog rada dvostruka: promjena rada i njegovog društvenog oblika. Ali već u analizi promjene rada naveli smo također dvostruki uslov te promjene: kako ukidanje vrijednosti, koje nastupa sa promjenom istorijskog nivoa, to jest proizvodnosti rada, tako i ukidanje proizvoda rada kao robe. A ovo drugo već spada u analizu, kao što smo rekli, promjene društvenosti rada. Prema tome, promjena rada, radikalna istorijska promjena rada, ma koliko se pokazivala kao temeljni uslov promjene društvenosti rada, i sama se pokazuje uslovljenom istom takvom, radikalnom promjenom dihotomnog karaktera društvenosti rada.

Promjena rada, ontološki preokret rada iz proizvođača vrijednosti u proizvođača upotrebe vrijednosti, do kojeg može doći samo obezvređivanjem proizvoda rada, dakle podizanjem proizvodnosti rada, jeste uslov udruženog rada kao radikalno novog oblika društvenosti rada, ali je jasno da se i udruženi rad, sa svoje strane, pokazuje kao velika nova proizvodna snaga rada koja revolucionira rad i podiže ga na najviši istorijski nivo. Prema tome, ne pokazuje se promjena društvenosti rada samo kao pretpostavka udruženog rada, kao oblika društvenosti rada koji je radikalno novog karaktera, nego i kao pretpostavka promjene samoga rada, podizanja njegove proizvodnosti i karaktera. To govori o očiglednoj vezi između rada i njegovog društvenog oblika, ali, isto tako, i o stanovitoj uzajamnoj neovisnosti. Ne samo da promjena rada uspostavlja i sebi primjeren društveni oblik, nego i određeni društveni oblik djeluje povratno na rad uspostavljajući ga u sebi adekvatnom obliku. Zato se i događa, tokom njihovog istorijskog mijenjanja, da katkada jedan ide ispred drugog. Tako i udruženi rad može biti uspostavljen u sebi neodgovarajućim oblicima rada, baš kao što je, u svoje vrijeme, kapitalistički način društvenosti rada ukidao zanatski rad i stvarao sebi primjeren oblik rada — mašinski.

Pitanje o promjeni društvenosti rada nije samo pitanje o promjeni oblika, već prije svega pitanje o promjeni karaktera te društvenosti. Zato smo i naglasili da je promjena društvenosti rada u dvostrukom smislu pretpostavka udruženog rada: neposredno kao pretpostavka novog oblika društvenosti, ali i kao pretpostavka promjene rada čiji je cilj obezvređivanje proizvoda. Time promjena društvenosti rada postaje uslovom uspostavljanja radikalno novog karaktera društvenosti rada.

Kao što smo analizu promjene rada kao pretpostavke udruženog rada počeli navođenjem Marxovog predviđanja iz *Kritike Gotskog programa*, tako ćemo se i sada, kao što smo i najavili,

Digitized by Google

podsjetiti tog istog mjesta: »U društvu koje počiva na zadružnim načelima, koje se bazira na zajedničkoj svojini sredstava za proizvodnju, proizvođači ne razmenjuju svoje proizvode; ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovde *kao vrednost* tih proizvoda, kao neko materijalno svojstvo koje oni poseduju, jer sad već, suprotno onom što imamo u kapitalističkom društvu, individualni radovi postoje ne okolišno, nego neposredno kao sastavni delovi celokupnog rada.« Ranije smo već iznijeli našu sumnju da će se odstraniti rad kao proizvođač vrijednosti sa promjenom društvenog oblika rada, sa uklanjanjem razmjene, ali smo i ukazali na ontološku utemeljenost Marxovog zahtjeva za uklanjanjem vrijednosti. *Razmjena* se ne može odstraniti a da se ne odstrani *rad kao proizvođač vrijednosti*, a ovo ne nastupa, kao što smo pokazali, sa pukim eliminiranjem razmjene.[31] Oblik društvenosti rada koji se ispoljava kroz razmjenu, a posredstvom vrijednosti, jeste društveno podijeljen rad. Njegovo odstranjenje, koje se manifestno pokazuje kao odstranjenje razmjene, pretpostavka je udruženog rada. Raspravljati o udruženom radu, dakle o promjeni društvenosti rada, znači raspravljati nezaobilazno o sudbini razmjene, to jest robne proizvodnje.

Najopćenitiji utisak koji se stiče o aktualnim diskusijama o robnoj proizvodnji, koje se svode uglavnom na diskusiju između ekonomije i drugih društvenih nauka i na diskusiju onih koji zagovaraju i onih koji su protivnici robne proizvodnje, jeste taj da se one svode na diskusiju o *kapitalističkoj* robnoj proizvodnji. Utisak se odnosi kako na jedne tako i na druge. Sasvim općenito govoreći, to je zato što se pojam kapitala, koji se uvijek shvaća kao *društveni* odnos[32], reducira na društveni odnos *među ljudima*, a ne shvaća kao *društveni odnos između čovjeka i prirode*. A ovo je samo konzekvencija još temeljnijeg brkanja koje ne razlikuje *rad*, uzet kao sasvim »razumna apstrakcija«, kao *odnos između čovjeka i prirode* od *društvenog oblika rada* koji je, u stvari, *oblik odnosa među ljudima*. Sve što hoće takvi diskutanti o robnoj proizvodnji jeste to da promijene društveni oblik rada, to jest kapital kao taj oblik. Ono što oni ne shvaćaju nije samo to da se u tome ne sastoji radikalna promjena, nego da te promjene u odnosima među ljudima nema bez radikalne promjene čovjekova odnosa prema prirodi. Diskusija o robnoj proizvodnji, kao društvenom obliku rada, uvijek zaboravlja na ono svoje supstancijalno — rad.

Robnu proizvodnju, prije svega, ne bi trebalo da identificiramo sa kapitalističkom proizvodnjom. Robna proizvodnja nije ono bitno kapitalizma: *roba nije bit kapitala*. Robnu proizvodnju je čak moguće eliminirati, barem teorijski, a da se ne dirne u suštinu kapitala; sâm kapital to neprestano čini. Suštinu kapitala Marx je izrazio u »općem obrascu kapitala« i ona nastupa pretvaranjem novca, kao najrazvijenijeg i najopćenitijeg oblika robe,

[31] Puko odstranjenje razmjene ne anulira djelovanje zakona vrijednosti.

[32] Uporediti: K. Marx, *Kapital*, III, str. 705—706.

Digitized by Google

u kapital: N — R — N'. Ono bitno kapitalističke proizvodnje je proizvodnja *kapitala*, proizvodnja *viška vrijednosti*, *oplodnja vrijednosti*. Novo društvo, socijalizam, prema tome, može ukinuti kapitalizam *dekretom* o zabrani oplodnje vrijednosti, kao što se to u primitivnim primjerima novog društva i događa.[33] Ali time se ni najmanje nije dirnulo u proizvodnju vrijednosti, jer su tu dekreti vrlo neefikasni i nemoćni. A proizvodnja vrijednosti je uvijek ono supstancijalno oplodnje vrijednosti, proizvodnje viška vrijednosti, kapitala, kapitalizma.

S druge strane, novo društvo može jednostavno eliminirati robnu proizvodnju, razmjenu, kao što to u svojim naivnim ali vulgarnim oblicima i čini[34], a da pri tome ostane nedirnuta suština kapitalističke proizvodnje. Kapital pri tome biva odstranjen kao društveni odnos među ljudima, ali ostaje naglašeno prisutan u svom uopćenom obliku odnosa zajednice prema prirodi.

I u jednom i u drugom slučaju kapitalizam kao društveni odnos među ljudima ostaje virtualno prisutan i do njegove restauracije neminovno dolazi kad-tad.

Novo društvo, socijalizam, ne sastoji se u promjeni društvenog oblika rada niti je ta promjena moguća sama po sebi. On je novi ne po tome što odstranjuje kapitalističku robnu proizvodnju, pa i robnu proizvodnju uopće. On to, u stvari, jest, ali jest samo ukoliko odstranjuje ono supstancijalno kako kapitalističke tako i svake druge robne proizvodnje. A to je proizvodnja *vrijednosti*. »Vrednost je rad.«[35] Zato do radikalne promjene proizvodnje vrijednosti ne može doći bez promjene rada. I to je ono što izmiče iz vidokruga mnogih današnjih diskutanata o robnoj proizvodnji. Za one koji ne uviđaju ni nužnost ni mogućnost odstranjenja robne proizvodnje[36] nas nije ni briga; stalo nam je do onih koji stoje na Marxovom stanovištu. Njihova kritika zato ne smije zaobići pitanje vrijednosti.[37]

Kao što smo rekli da je kapitalizam taj koji priprema promjenu rada kao povijesno-ontološku pretpostavku udruženog rada, tako se to isto može kazati i za promjenu društvenosti rada. Unu-

---

[33] Elemente ovoga možemo naći u kineskom socijalizmu iz doba kulturne revolucije, kampućijskom socijalizmu, a takve su i neke (teorijske) verzije islamskog socijalizma.

[34] Skorašnji primjer je Kampućija, a sličnu zabludu nije mogla zaobići ni sovjetska Rusija neposredno poslije revolucije.

[35] K. Marx, ibid., str. 706.

[36] A. Dragičević, *Marksistička politička ekonomija*, »Stvarnost«, Zagreb, 1976, i M. Korać, *Socijalistički samoupravni način proizvodnje*, I, »Komunist«, Beograd, 1977. Spisak njihovih istomišljenika je podugačak.

[37] Kritičari robne proizvodnje, gdje, svakako, spada i Žarko Puhovski, zbog čega ga i svrstavamo među one rijeđe koji stoje na autentično Marxovom stanovištu, svode svoju kritiku na kritiku kapitalističke robne proizvodnje ako zaobilaze *kritiku vrijednosti*. Kapitalistička robna proizvodnja je samo *poseban*, iako najrazvijeniji, oblik robne proizvodnje. Novo društvo odstranjuje robnu proizvodnju kao takvu, a odstranit će je tako radikalno samo ako odstrani vrijednost, što traži Marx.

Digitized by Google

tar samog kapitala zbivaju se takve promjene koje pripremaju kako obezvređivanje proizvoda rada tako i eliminiranje *robnog oblika proizvoda rada.* On je protivurječan u samome sebi: način proizvodnje koji je sve proizvode učinio robama, a prije svih radnu snagu[38], od samog svog početka, od svojih najnerazvijenijih oblika, otpočinje proces odstranjenja robne proizvodnje.[39] Odstranjenje robne proizvodnje ima svoj smisao samo ako je u funkciji odstranjenja proizvodnje vrijednosti, obezvređivanja proizvoda rada; kapitalu je svojstvena upravo takva uloga: da obezvređuje proizvod neposredno, povećavajući proizvodnu snagu rada, i da, odstranjujući razmjenu, ukida onaj društveni oblik proizvoda rada u kome ovaj uopće i postoji kao vrijednost — *robu.*

Protivurječni karakter odnosa kapitala prema samome sebi proizlazi iz istog takvog, protivurječnog odnosa kapitala prema vlastitoj pretpostavci iz koje proizlazi: *zajedničkom, kooperativnom radu.* Kooperativni, zajednički rad je polazna tačka kapitalističkog načina proizvodnje sa kojom je ovaj u potpunoj suprotnosti. Kapital, kao najnedruštveniji društveni odnos, podigao je kooperativni rad na najviši društveni nivo. O tome Marx piše: »Dejstvovanje većeg broja radnika u isto vreme i u istom prostoru ili, ako se hoće, na istom polju rada radi proizvođenja iste vrste robe pod komandom istog kapitaliste, istorijski je i pojmovno *polazna tačka kapitalističke proizvodnje.*«[40] Kapital, dakle, razvija društvenost rada, iako u jednom istorijskom obliku koji čini rad društveno još više podijeljenim.

Da kapital ne samo mijenja društveni oblik rada i uspostavlja sebe kao novi (kapitalistički) društveni oblik rada, nego da u istom trenutku stvara i pretpostavke svog ukidanja i uspostavljanja novog oblika društvenosti rada, vidi se već u prostoj kooperaciji. Prosta kooperacija, koja počinje na osnovi zanatskog rada, obliku rada koji nije adekvatan kapitalizmu, s jedne strane, centralizira sredstva za rad, a s druge odstranjuje razmjenu između tih radova. Ta promjena društvenog oblika zanatskog rada, koja se zbiva pod kapitalom, nosi u sebi klicu podruštvljenja sredstava za rad i uklanjanja razmjene iz odnosa među proizvođačima, što i jeste cilj novog društva. Kapitalizam tako, od samog početka, priprema uslove za rješenje protivurječnosti između rada

[38] Žarko Puhovski traga za određenjem pojmova robna proizvodnja i kapitalistička robna proizvodnja i zaključuje da je to u prvom slučaju ona proizvodnja u kojoj »svi ili većina proizvoda poprima formu robe«, a do ovoga dolazi tek kada i radna snaga poprimi robnu formu. Time je implicirano izjednačavanje robne i kapitalističke robne proizvodnje. Ovakav zaključak iznenađuje, jer upravo citirana mjesta iz *Kapitala,* na koja se Puhovski poziva, to ne potvrđuju. Robna proizvodnja je samo društveni oblik kapitalističke proizvodnje, oblik kojeg se kapitalizam može osloboditi i oslobađa ga se. Uporediti: Ž. Puhovski, *Povijest i revolucija,* CKD SSO, Zagreb, 1980, str. 89—91.

[39] O ovoj protivurječnoj prirodi kapitala, u odnosu na razmjenu, pisao sam opširnije u: *Koncentracija kapitala i udruživanje rada,* »Politička misao«, br. 2—3/1976.

[40] K. Marx, ibid., str. 255.

Digitized by Google

i njegovog društvenog oblika time što je razvija. Kapital odstranjuje razmjenu kao odnos između pojedinačnih radova, da bi proizvod njihovog zajedničkog, kooperativnog rada učinio eminentno robom.

Protivurječni karakter kapitalističkog načina proizvodnje još više dolazi do izražaja u *manufakturi.* Dok prosta kooperacija proizlazi neposredno iz kapitalističkog načina proizvodnje, dotle *kooperativni* karakter manufakture proizlazi neposredno iz samog manufakturnog načina rada, kao njena »tehnička nužnost«. Manufakturni rad je prvi oblik rada adekvatan svom kapitalističkom društvenom obliku. On i nastaje iz zanatskog rada kao posljedica prethodno izvršene promjene njegovog društvenog oblika — kapitalističke kooperacije. Tu sâm oblik manufakturnog rada — djelomični rad, iziskuje da ljudi rade *udruženi.*[41] Manufaktura nije značila samo još viši stepen centralizacije sredstava za rad, nego i novi korak u procesu *odstranjenja razmjene.* Djelomični radovi manufakturnih radnika ne proizvode robe, nego djelomične proizvode, što i čini nužnim *udruženi* karakter njihovog rada. Zbog toga ovo rasparčavanje manufakturnog rada i nema karakter društvene podjele rada, već je to raspodjela djelomičnih radova među različitim djelomičnim radnim snagama. Ali kapital, kao i kod kooperacije, odstranjuje razmjenu iz manufakture samo radi toga da bi proizvod ukupnog manufakturnog rada učinio također eminentno robom. Zato ova raspodjela rada u manufakturi, koja se vrši pod kontrolom kapitala, ostaje samo virtualno udruženi rad.

Opšti kooperativni karakter manufakture nema karakter udruženog rada zato što izvan manufakture, između različitih kapitala, nema kooperativnog odnosa; manufakturni kapital, koji počiva na *kooperativnom radu* svojih radnika, odnosi se prema drugim kapitalima samo konkurencijom, putem razmjene, kao prema proizvođačima roba. Da bi ljudi bili međusobno udruženi i izvan manufakturne radionice, a njihovi radovi poprimili karakter neposredno društvenih radova, bilo bi potrebno uspostaviti *svjesnu društvenu kontrolu i opštu organizaciju društvenog procesa proizvodnje* kojom bi se istisnula konkurencija i egoističnost iz njihovih međusobnih odnosa.[42]

Tehničke uslove za takvu društvenu organizaciju društvenog rada stvara *mašinerija.* »Sklop društvenog procesa rada« — piše Marx — »u manufakturi je *sasvim subjektivan,* to je *kombinacija* djelomičnih radnika; mašinski sistem krupne industrije sasvim je *objektivan* organizam proizvodnje koji radnik *zatiče* kao gotov materijalni uslov za proizvodnju. U prostoj kooperaciji, pa čak i u kooperaciji koja počiva na podeli rada, još uvek zavisi više manje od slučaja hoće li *kolektivni* radnik istisnuti izolovanog radnika. Mašinerija, međutim, osim izuzetaka koje ćemo docnije navesti, funkcioniše samo vođena neposredno podruštvljenim *zajedničkim* radom. Sada dakle *kooperativni karakter* procesa

[41] Ibid., str. 268.

[42] Uporediti: ibid., str. 285—286.

Digitized by Google

rada postaje *tehničkom nužnošću* koju nameće *sama priroda sredstva za rad.*«[43] Sredstvo za rad u određenom *istorijskom* obliku nužno traži da bude *društveno upotrijebljeno.* To sredstvo za rad, koje kao objektivna nužnost traži društvenu upotrebu, a rad uspostavlja kao *neposredno podruštvljen zajednički rad,* bilo je *mašina.* Kao takav, mašinski rad čini rad velikog broja ljudi *neposredno* društvenim, *neposredno* povezanim u jedan cjelovit radni proces. *Neposredna društvenost* takvog zajedničkog (kooperativnog) rada mnogih znači da oni međusobno *nisu povezani razmjenom,* nego tehničkom prirodom samoga rada. Kao takav, mašinski rad *eliminira razmjenu,* a svoj proizvod ne uspostavlja kao *robu.* Tek u određenom *društvenom* (kapitalističkom) *obliku* proizvod mašine se pojavljuje kao roba; kapital i stavlja mašinu na mjesto manufakture da bi proizvod rada učinio robom u još većoj mjeri, eminentno robom. Uzeta sama po sebi, mašina je silno *sredstvo za udruživanje ljudi u procesu rada;* kapitalistički upotrijebljena, ona je sredstvo njihovog najdrastičnijeg *otuđivanja.*

Sredstvo za rad u obliku mašine može učiniti rad *neposredno društvenim* zajedničkim radom, to jest odstraniti razmjenu unutar takvog radnog procesa, baš zahvaljujući tome što čini ono tehnički nužnim *podruštvljenje* veće mase sredstava za rad. Proizvodnije funkcioniranje većeg broja mašina postiže se pod komandom jednog kapitala. Tako mašinerija i krupna industrija otvaraju proces do tada nezamislivog povezivanja društvenog rada. Centralizacija sredstava za proizvodnju, s jedne strane, i odstranjenje razmjene, to jest društvene podjele rada kao društvenog oblika rada koji je i doveo do nastanka i razvitka kapitalizma, jesu pretpostavke anuliranja kapitalističkog načina proizvodnje, ali one same to nisu.

Stvarajući tehničku osnovu udruživanja ljudi u procesu jednog društvenog rada, kapital će, očekuje i Marx, ali samo »pod odgovarajućim odnosima«, stvoriti uslove svog vlastitog ukidanja: »Isto tako, jasno je i to da se sastavljanje kombinovanog radnog osoblja iz individua oba pola i najrazličitije dobi, makar da se ono u svom samoniklom, brutalnom kapitalističkom obliku, gde radnik postoji za proces proizvodnje a ne proces proizvodnje za radnika, nužno predstavlja vrelom pokvarenosti i ropstva, mora pod odgovarajućim odnosima naprotiv preokrenuti u izvor humanog razvitka.«[44]

Teleologijski karakter kapitala nije određen zajednicom ljudi, nego »prometnom vrijednošću i njenim uvećavanjem«. Nošen tom pobudom, kapitalista širi krug onih koje uključuje u društveni proces rada. »Kao fanatik oplođavanja vrednosti on bezobzirno *prisiljava* čovečanstvo na *proizvodnju radi proizvodnje,* a stoga i na razvijanje društvenih proizvodnih snaga i na stvaranje onih *materijalnih uslova proizvodnje* koji jedini mogu biti *stvarna osnovica* nekog višeg društvenog oblika, kome je temeljni princip puno

[43] Ibid., str. 310.
[44] Ibid., str. 400.

Digitized by Google

i slobodno razvijanje svake individue.«[45] Ova tendencija kapitalistički organizovanog društvenog rada je sama »istorijska tendencija kapitalističke akumulacije«[46]. Nakon što je eksproprirao sredstva za proizvodnju autarkičnih proizvođača i tako njihov rad učinio društvenim radom pod svojom vlastitom kontrolom, kapitalu ne preostaje ništa drugo nego da nastavi proces eksproprijacije, ali u jednom novom obliku.[47] »Ono što se sada ima da ekspropriše nije više radnik koji samostalno privređuje, već kapitalista koji eksploatiše mnoge radnike.«[48]

Udruživanjem radnika u jedan društveni proces zajedničkog rada, s jedne strane, i centralizacijom sredstava za proizvodnju, s druge, kapital stvara *dva bitna uslova* za promjenu društvenog (kapitalističkog) oblika rada, to jest sebe kao društvenog oblika rada. *Udruživanje radnika* i *udruživanje sredstava za proizvodnju*, to jest pretvaranje rada u *društveno organiziran rad*, a sredstava za proizvodnju u *društveno upotrebljiva sredstva za proizvodnju*, dvije su neizostavne pretpostavke ukidanja podjele rada i privatne upotrebe sredstava za proizvodnju, to jest ukidanja dosadašnjeg istorijskog oblika društvenosti rada. Obe ove pretpostavke, kao svog grobara, razvija sâm kapital. Po tome je on najrevolucionarniji i najprotivurječniji način proizvodnje do sada. Ali, ono što kapital ne može, a ne može jer ne može ukinuti sebe, jeste to da *ne može ukinuti rad*. Kapital može ukinuti sebe kao određeni društveni oblik rada, ali ne može ukinuti *rad kao suštinu samoga sebe*.

Nastavljajući govoriti o ovoj protivurječnoj, revolucionarnoj i konzervativnoj, istorijskoj tendenciji koju sobom nosi kapital, Marx piše: »Ova *eksproprijacija* vrši se igrom unutrašnjih zakona *same kapitalističke proizvodnje, centralizovanjem kapitala*. Jedan kapitalista ubija mnoge. Ruku pod ruku sa ovom centralizacijom, ili *eksproprijacijom mnogih kapitalista od strane malo njih*, razvija se kooperativni oblik procesa rada u sve većem razmjeru, svesna tehnička primena nauke, planska eksploatacija zemlje, pretvaranje sredstava za rad u samo zajednički upotrebljiva sredstva za rad, ekonomisanje svima sredstvima za proizvodnju njihovom upotrebom kao sredstava za proizvodnju kombinovanog društvenog rada, obuhvatanje svih naroda u mrežu svetskog tržišta, a time i internacionalni karakter kapitalističkog poretka. Sa stalnim opadanjem broja kapitalističkih magnata koji nasilno prisvajaju i monopolizuju sve prednosti tog preobražajnog procesa, raste masa bede, pritiska, ropstva, degeneracije i eksploatacije, ali i *re-*

[45] Ibid., str. 489.

[46] Ibid., str. 644—646.

[47] »Čim je ovaj *preobražajni proces* dovoljno razorio staro društvo i u dubinu i u širinu, čim su radnici pretvoreni u proletere, a njihovi *uslovi rada u kapital*, čim kapitalistički način proizvodnje stane na svoje noge, dalje podruštvljenje rada i dalje pretvaranje zemlje i drugih sredstava za proizvodnju u društveno eksploatisana, dakle *zajednička sredstva za proizvodnju*, a otud i dalja *eksproprijacija privatnih sopstvenika*, dobija jedan nov oblik« (ibid., str. 645).

[48] Ibid.

Digitized by Google

volt radničke klase koja stalno nabujava i koju sâm mehanizam kapitalističkog procesa proizvodnje školuje, ujedinjuje i organizuje (kurziv — Dž. S.). Kapitalov monopol postaje okov za način proizvodnje koji je s njim i pod njim procvetao. Centralizacija sredstava za proizvodnju i podruštvljavanje rada dostižu tačku na kojoj više ne mogu podnositi kapitalističku ljusku i razbijaju je. *Kuca poslednji čas kapitalističke privatne svojine. Eksproprijatori bivaju eksproprirani.*

Kapitalistički način prisvajanja, koji proizlazi iz kapitalističkog načina proizvodnje, dakle *kapitalistička privatna svojina* jeste *prva negacija individualne privatne svojine zasnovane na sopstvenom radu.* Ali nužnošću kakvog prirodnog procesa kapitalistička proizvodnja rađa svoju vlastitu negaciju. To je *negacija negacije.* Ova ne uspostavlja iznova radnikovu privatnu svojinu, ali uspostavlja *individualnu svojinu* na osnovici tekovine kapitalističke ere: na osnovici *kooperacije* i *zajedničkog poseda zemlje i sredstava za proizvodnju koje je proizveo sam rad.*

Pretvaranje rasparčane privatne svojine, koja počiva na sopstvenom radu individua, u *kapitalističku* svojinu jeste, naravno, nesravnjivo dugotrajniji, mučniji i teži proces negoli pretvaranje kapitalističke svojine, koja stvarno već počiva na društvenom načinu proizvodnje, u *društvenu.* Tamo se radilo o eksproprijaciji narodne mase od strane malog broja uzurpatora, ovde se radi o eksproprijaciji malog broja uzurpatora od strane narodne mase.«[49]

Kapital, dakle, stvara pretpostavke jednog *novog (nekapitalističkog) društvenog oblika rada — udruženog rada.* Kapital, prema tome, stvara uslove za ukidanje *kapitalističkog* društvenog oblika rada. Ali *kapitalistički društveni oblik rada* nikada nije ni bio ono supstancijalno *kapitalističkog oblika rada.*[50] Kada bi se proces uzajamne eksproprijacije kapitalâ dokrajčio u konačnom obliku *jednog centraliziranog kapitala,* način djelatnosti — *rad* ne bi izgubio ništa od svog kapitalističkog karaktera. Jedino što bi se time dobilo bilo bi to da bi se ukupan društveni rad pretvorio u *jednu kooperaciju,* u *zajednicu rada.*

Do sada smo u analizi naglašavali razliku između rada i njegovog društvenog oblika. Rad se, istina, ispoljava kroz svoje različite društvene oblike, ali bi trebalo imati na umu da je i *on sâm, rad kao takav, oblik društvenosti, oblik društvenosti čovjeka.* Neovisno od toga kakav je njegov društveni oblik, to jest kakav je oblik odnosa *među ljudima* u procesu rada, rad je uvijek *oblik čovjekovog društvenog odnosa prema prirodi.*

---

[49] Ibid., str. 645—646.

[50] To potvrđuje našu raniju tezu da klasno društvo nije nužno društveni oblik ispoljavanja kapitala *(Teze za jednu novu kritiku građanskog društva,* »Praxis«, br. 1—2/1974. Objavljeno i u knjizi *Rad i samootuđenje).*

Digitized by Google

Kapital, dakle, stvara uslove ukidanja sebi odgovarajućeg (kapitalističkog) društvenog oblika rada i uspostavljanja novog, ali nikada ne i odstranjenja rada kao oblika društvenosti. Ti se uslovi stiču tek unutar novog, istorijski najvišeg, društvenog oblika rada — unutar udruženog rada. Zato je udruženi rad ne samo novi oblik društvenosti rada, nego i pretpostavka novog oblika *čovjekove društvenosti.*

Digitized by Google

Radovan Kovačević

Problemi spoljnotrgovinske razmene Jugoslavije

Najmarkantniju karakteristiku posleratnog platnog bilansa Jugoslavije i njegov osnovni problem predstavlja hroničan deficit koji se čitavo to vreme konstantno održava. Već niz godina opada učešće jugoslovenske privrede u međunarodnoj ekonomskoj razmeni, a posebno učešće našeg izvoza. Strukturna neusklađenost naše privrede i visoka uvozna orijentisanost predstavljaju determinirajuće faktore platnobilansnog i trgovinskog deficita. Ispoljene autarkične tendencije u okviru naše privrede sve više otežavaju transmitovanje pozitivnih uticaja svetskih privrednih kretanja.

Kao posledica aktuelne platnobilansne situacije i stepena spoljne zaduženosti uočava se i usporavajući ritam ukupne privredne aktivnosti.

Konkurentnost naše privrede na svetskom tržištu slabi po svim bitnim obeležjima, pa se to pojavljuje kao ključni usporavajući faktor našeg izvoza.

Uz respektovanje navedenih, a inače dobro poznatih problema, potrebno je sagledati način i utvrditi mere kojima će se ostvariti pozitivno dejstvo na rast našeg izvoza.

Rastući negativan saldo u platnom bilansu znak je da se u Jugoslaviji već duže vreme troši više nego što se proizvodi. Ovaj nesklad je finansiran transferom inostrane akumulacije. Zaduže-

Digitized by Google

nost u inostranstvu u cilju finansiranja platnobilansnog deficita već je dostigla kritične granice. Oštrina ispoljenih problema nalaže što hitnije reduciranje platnobilansnog deficita u prihvatljive okvire. U tom cilju dinamiziranje izvoza i postizanje boljih izvoznih performansi zauzima posebno mesto. U tom kontekstu treba posmatrati i ulogu kreditiranja jugoslovenskog izvoza kao faktora koji doprinosi njegovoj ekspanziji.

Razlozi za primenu mera podsticanja izvoza

Zaostajanje jugoslovenskog izvoza u protekloj deceniji, sa naročito naglašenom tendencijom u poslednjih nekoliko godina, ima više pojavnih oblika. Karakteristično je zaostajanje domaćeg izvoza, u kvantitativnom pogledu, u odnosu na kretanja u svetu, što se naročito uočava posle naftne krize. Drugi oblik usporavanja jugoslovenskog izvoza je njegovo zaostajanje za uvozom. U okviru druge karakteristike nameće se pitanje: da li je povećanje uvozne zavisnosti istovremeno i faktor pogoršanja konkurentne sposobnosti jugoslovenske privrede? Izvršena su i radikalna pomeranja u strukturi jugoslovenskog izvoza: umesto agrarno-sirovinskog sektora i obojene metalurgije, kao tradicionalnih izvoznika, dominirajući akteri na izvoznoj sceni sve više postaju metaloprerađivački, elektrotehnički i hemijski kompleks.

Uzroci postojećeg stanja i kretanja u jugoslovenskoj privredi su unutrašnjeg i spoljnog karaktera. Značajan unutrašnji faktor usporavanja jugoslovenskog izvoza je nizak nivo produktivnosti. Dobro je poznato da je problem produktivnosti veoma složen i da je rezultanta brojnih faktora, od kojih su mnogi specifični za pojedine zemlje. Ipak, činjenica je da produktivnost svake privrede utiče na njen spoljnoekonomski položaj, odnosno na njen izvoz. Kao kompleksan fenomen, produktivnost ostvaruje najneposredniji uticaj na konkurentnost jugoslovenskog izvoza. Uticaj svih faktora koji opredeljuju produktivnost se u krajnjoj liniji sublimira u nivou izvoznih cena.

Imajući u vidu činjenicu da se kreditiranje izvoza pojavljuje kao značajan faktor naše izvozne konkurentnosti, nedovoljna mogućnost tog kreditiranja znatno se reflektuje na izvoznu konkurentnost.

Kada se uzme u obzir dejstvo svih navedenih faktora na konkurentnost jugoslovenskog izvoza, moguće je primetiti da su u toku 70-tih godina, koje je karakterisala visoka inflacija u većini zemalja i znatne razlike u stopama inflacije između pojedinih zemalja, dominantan uticaj na kretanje globalne konkurentnosti imala dva osnovna faktora: (a) kretanje opšteg nivoa relativnih cena prema glavnim trgovinskim partnerima i (b) istovremene promene kursa domaće valute u odnosu na valute tih zemalja.

Digitized by Google

Poznato je da promene relativnih cena upoređene sa promenama kursa domaće valute predstavljaju indikator globalne konkurentnosti naše privrede. Neka istraživanja pokazuju da je u Jugoslaviji od 1971. do danas prisutan trend daleko dinamičnijeg rasta cena na veliko u poređenju sa našim glavnim trgovinskim partnerima, što ima za posledicu bitno pogoršanje naše izvozne konkurentnosti.

Pored dominantnog uticaja *cenovnog faktora*, na konkurentnost jugoslovenske privrede značajno utiču i necenovni faktori. »Imajući u vidu da Jugoslavija ima najviše problema u izvozu na tržišta visoko razvijenih zemalja tržišne privrede, sigurno da je to posledica i nedovoljno dinamičnog povećanja kvaliteta naših proizvoda koje izvozimo na to područje.«[1]

Očigledno je da pogoršanje izvozne konkurentnosti ima negativne reperkusije na naš spoljnotrgovinski bilans u smislu otežanog izvoza, što se može videti iz tabele 1.

Posmatranjem spoljnotrgovinskih tokova nameće se zaključak o postojanju sve većeg raskoraka između dinamike uvoza i izvoza na konvertibilno područje. Pokrivenost uvoza izvozom sa ovog područja od 1976—1979. u neprekidnom je opadanju, da bi 1979. iznosila samo 42,0%.

Neravnoteža robne razmene Jugoslavije sa konvertibilnim područjem u 1979. godini je dostigla upozoravajući nivo, pa je to bio jedan od osnovnih razloga za izvršenu devalvaciju dinara. »U našim uslovima visoke uvozne zavisnosti, sklonosti ka pretjeranoj apsorpciji, slaboj pokretljivosti faktora proizvodnje, devalvacija više daje impuls destabilizaciji nego što djeluje stabilizujuće.«[2] Činjenica je da ukupnu spoljnotrgovinsku neravnotežu opredeljuje deficit u robnoj razmeni sa razvijenim zemljama. Iz tabele 1 je uočljiv izuzetno snažan rast spoljnotrgovinskog deficita u 1979. godini, a posebno deficita koji se odnosi na konvertibilno područje. Izuzetno nepovoljan trend spoljnotrgovinske razmene je delimično ublažen u 1980. zahvaljujući devalvaciji i oštrim restrikcijama na strani uvoza. To je imalo za posledicu da ukupna pokrivenost uvoza izvozom u 1980. dostigne 59,6%, a na konvertibilnom području 50%. Ne treba izgubiti iz vida da su se sva ova prestrojavanja u 1980. godini izvršila u uslovima jačanja recesionih tendencija u svetu, povećanja cena nafte, valutnih kolebanja u svetu, dok se na domaćoj sceni ubrzano razvijala inflacija sa značajnim posledicama na korekcije odnosa izvozno-uvoznih cena. Naime, »devalvacija samo u prvi mah ostavlja domaće cene netaknutim«,[3] što se potvrdilo i kod poslednje devalvacije,

---

[1] Dr Dragomir Vojnić, *Uvozna ovisnost i konkurentna sposobnost jugoslavenske privrede*, red. dr Mlađen Kovačević, *Trgovinski deficit i konkurentnost jugoslavenskog izvoza*, Zagreb, 1978.

[2] Dr Dragoljub Stojanov, *Cijena izvozne strategije*, »Ekonomist«, br. 3/1980, str. 366.

[3] Dr Žarko Mrkušić, *Međunarodne finansije*, »Informator«, Zagreb, 1968, str. 118.

Digitized by Google

Tabela 1 — u mil. dolara —

	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
Izvoz	2852,6	3805,1	4072,3	4878,1	5254,2	5671,0	6793,9	8977,5
Konvert. područje	1894,5	2381,5	2555,3	3191,1	3602,5	3767,7	4766,2	5655,6
Klirinško područje	958,1	1423,6	1517,0	1687,0	1651,7	1900,0	2027,7	3321,9
Uvoz	4511,1	7542,2	7696,7	7366,8	9633,9	9988,3	14019,1	15064,4
Konvert. područje	3350,0	5812,4	6144,8	5671,2	7444,8	7942,9	11336,3	11321,0
Klirinško područje	1161,1	1729,8	1551,9	1695,6	2189,4	2045,4	2682,8	3743,4
Deficit trgovinskog bilansa	—1658,1	—3737,1	—3624,4	—2488,7	—4379,7	—4317,3	—7225,2	—6086,9
Konvert. područje	—1455,5	—3430,9	—3589,5	—2480,1	—3842,3	—4175,2	—6570,1	—5665,4
Klirinško područje	—203,0	—306,2	—34,9	—8,6	—537,4	—142,1	—655,1	—421,5
Pokrivenost uvoza izvozom (u%)	63,2	50,6	52,9	66,2	54,5	56,8	48,5	59,6
Konvert. područje	56,6	41,0	41,6	56,3	48,4	47,4	42,0	50,0
Klirinško područje	82,5	82,3	97,8	99,5	75,4	92,9	75,6	88,7

Izvor: Godišnji izveštaji NBJ i Indeks SZS.

Digitized by Google

jer je visok inflacioni pritisak omogućio pokretanje cena na gore. Kao konačna posledica javilo se postepeno topljenje efekata devalvacije, da bi rast cena u krajnjoj liniji u potpunosti anulirao cenovnu atraktivnost naših izvoznih proizvoda.

S obzirom na prirodu fenomena inflacije, uloga monetarnih faktora u njenom nastajanju ne može se negirati. »Monetarni faktori u principu mogu doprineti pojavi deficita u bilansu plaćanja i zbog inflatornog finansiranja investicija, odnosno privrednog razvoja, kao i zbog kreiranja novčanih kupovnih fondova koji premašujući robne fondove konstantno pothranjuju inflaciju. Inflacija zatim otežava izvoz, a uvoz čini atraktivnim i na taj način pogoršava platni bilans.«[4]

Nesumnjivo da ova kretanja potvrđuje i uverenje da »pretežan deo jugoslovenskog trgovinskog deficita u posleratnom periodu potiče upravo iz porasta spoljnotrgovinskih cena.«[5] S obzirom na veličinu jugoslovenske privrede, nerealna su očekivanja da bi ona mogla osetnije da utiče na nivo i strukturu cena na svetskom tržištu. U periodu do 1972. godine promene vrednosti izvoza i uvoza formirale su se pretežno kao rezultanta promena realnog obima ovih kategorija, dok period posle 1972. godine beleži osetnije kolebanje vrednosti izvoza i uvoza više kao rezultat cenovnih promena. Ovakva dinamika kretanja spoljnotrgovinskih cena doprinosi sve većem širenju trgovinskog deficita, što se nepovoljno reflektuje na platni bilans.

Tabela 2

*Kretanje spoljnotrgovinskih cena u periodu 1973—1980. godine**

Godina	Lančani indeksi		Bazni indeksi 1972 = 100	
	Izvoz	Uvoz	Izvoz	Uvoz
1973.	119	120	119	120
1974.	132	146	157	175
1975.	109	105	171	184
1976.	104	103	178	189
1977.	113	114	201	216
1978.	109	105	219	227
1979.	115	119	252	270
1980.	119	120	300	324

* Godina 1972. može se uzeti kao poslednja »normalna« godina prethodnog perioda s obzirom na relativno mirno kretanje cena u toj godini, mada treba imati u vidu da ona nije »normalna« za jugoslovensku spoljnotrgovinsku razmenu jer je u njoj ostvaren suficit u tekućem platnom bilansu i pokrivenost uvoza izvozom od 69,2%.

[4] Dr Oskar Kovač, *Spoljnoekonomska ravnoteža i privredni rast*, PFV »Oeconomica«, Beograd, 1973, str. 182.

[5] Mr Ratko Borojević, *Uticaj rasta spoljnotrgovinskih cena na visinu trgovinskog deficita Jugoslavije*, »Jugoslovensko bankarstvo«, br. 5/1981, str. 43.

Digitized by Google

Prosečne izvozne cene u periodu 1973—1980. godine porasle su, kako se vidi iz tabele 2, tri puta, dok su prosečne uvozne cene povećane 3,2 puta. Znatan raskorak izvoznih i uvoznih cena je ostvaren posebno u 1979. i 1980. godini. Već se iz relativnih podataka uočava dominantan uticaj porasta spoljnotrgovinskih cena, dok su efekti još izrazitiji ukoliko se posmatraju u apsolutnim veličinama.

Tabela 3

*Izvoz i uvoz u periodu 1973—1980. godine**

— Stalne cene 1972. godine —

— u mil. dolara —

Godina	Izvoz	Uvoz	Trgov. deficit	Pokrivenost uvoza izvozom
1973.	2397	3759	1362	63,8
1974.	2422	4292	1870	56,4
1975.	2378	4184	1806	56,8
1976.	2739	3888	1149	70,4
1977.	2612	4460	1848	58,6
1978.	2584	4401	1817	58,7
1979.	2694	5194	2500	51,9
1980.	2993	4651	1660	64,4
Ukupno	20817	34829	14012	59,8

* Fusnota ista kao i za prethodnu tabelu.

Pretpostavka da spoljnotrgovinske cene stagniraju nije realna, ali njihov dinamičan rast, kako se vidi iz tabele 2, doprineo je da jugoslovenski trgovinski deficit u periodu 1972—1980. bude 33,5 mlrd. dolara, dok bi iznosio samo 14 mlrd. dolara da nije bilo tog porasta. Očigledan je zaključak da je preko 75% porasta trgovinskog deficita u posmatranom periodu posledica kretanja spoljnotrgovinskih cena i da njihov porast predstavlja znatno opterećenje za jugoslovensku privredu.

Strukturno posmatrano, u okviru rasta spoljnotrgovinskog deficita posebnu komponentu čine deficiti nastali usled pogoršanja odnosâ razmene. Jasno je da odnosi razmene reflektuju promenu položaja zemlje u međunarodnoj razmeni. »Njihovo poboljšanje za jednu zemlju znači povećanje kupovne snage ostvarene izvozom roba, veći kapacitet uvoza uz isti izvozni napor.«[6]

Dakle, deficit trgovinskog bilansa nastao na ovaj način realno predstavlja gubitak dela nacionalnog dohotka, a njegovo eliminisanje je moguće ili realnim povećanjem izvoza ili realnim smanjenjem uvoza.

Iz tabele 2 se vidi da su prosečne uvozne cene u periodu 1973—1980. godine povećane za 24 indeksna poena više od prosečnih izvoznih cena. Pošto je jugoslovenska privreda izložena po-

[6] Dr Sava Obradović, *Odnosi razmene i privredni razvoj*, Institut za ekonomska istraživanja, Beograd, 1976, str. 8.

Digitized by Google

meranju odnosâ razmene, što u krajnjoj liniji predstavlja redistribuciju dohotka između zemalja, potrebno je u cilju poboljšanja jugoslovenske spoljnotrgovinske razmene početi sa unutrašnjim prestrukturiranjem proizvodnje i njenim adekvatnijim uključivanjem u međunarodnu podelu rada.

»Regionalno posmatrano, problem deficita u platnom bilansu javlja se u tom smislu što je hronična pasiva karakteristična za naše ekonomske odnose sa razvijenim kapitalističkim zemljama, a povremena ravnoteža ili manji deficit prema socijalističkim zemljama.«[7]

U pogledu valutne strukture, nesklad između priliva i odliva konvertibilnih sredstava plaćanja postaje sve veći.

Tabela 4

Struktura kretanja izvoza po grupama zemalja

Zemlje	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Razvijene zemlje	42,1	40,3	38,7	44,0	37,4
Socijalist. zemlje	42,4	40,9	43,1	40,4	46,3
ZUR	15,5	18,1	18,2	15,6	16,3

Regionalna struktura spoljnotrgovinske razmene već u dužem periodu naglašava značaj socijalističkih zemalja u našem izvozu. Tako u 1980. godini imamo učešće socijalističkih zemalja u našem izvozu sa 46,3%, dok je ovaj odnos u 1979. godini bio 40,4%. Paralelno posmatrano, naš izvoz u razvijene zemlje u 1980. godini je opao u odnosu na 1979. i iznosi 37,4%. Ova kretanja su u znatnoj meri nastala kao rezultat depresijacije dinara u 1980. godini i kasnijeg 10% umanjivanja stimulacija u vreme promene deviznog kursa. Naime, problem je utoliko jasniji ako imamo u vidu kretanje inflacije u Jugoslaviji i zemljama OECD. Uzimajući u obzir istaknute momente, nije nerealna ocena da su efekti devalvacije u 1980. iscrpeni već u februaru 1981. godine. Efekti takvih ekonomskih kretanja sugerišu ocenu o potrebi adekvatnijeg koncipiranja mera podsticanja izvoza kada je u pitanju područje razvijenih zemalja.

Tabela 5

Struktura kretanja uvoza po grupama zemalja

Zemlje	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Razvijene zemlje	45,1	57,1	56,6	60,8	52,8
Socijalist. zemlje	30,6	29,1	31,0	25,4	30,1
ZUR	14,3	13,8	13,4	13,8	17,1

[7] Dr Oskar Kovač, op. cit., str. 182.

Digitized by Google

Na strani uvoza primetno je dominantno učešće razvijenih zemalja u našem ukupnom uvozu. Doduše, u 1980. godini imali smo za 7,4% njihovo manje učešće u ukupnom uvozu u odnosu na prethodnu godinu, ali to nije nastalo kao rezultat normalnih tržišnih odnosa, već kao refleks naglašenih uvoznih restrikcija.

Imajući u vidu činjenicu da Jugoslavija učestvuje u svetskom društvenom proizvodu sa oko 0,6%, u svetskom izvozu sa oko 0,4% i u svetskom uvozu sa oko 0,8%, jasno je da se tendencija povećanja raskoraka između izvozne i uvozne stope odrazila na pogoršanje pokrivenosti uvoza izvozom. Razlozi opadanja našeg izvoza delimično su izraz i nastojanja ekonomske politike da održi visoke stope rasta u kontekstu svetske ekonomije koju su od 1973. godine zahvatila recesiona kretanja.

U literaturi se ne retko sreću i mišljenja da je osnovni problem spoljnotrgovinskog bilansa vezan za stvaranje proizvodne strukture koja je u znatnoj meri oslonjena na uvoz stranih reprodukcionih materijala, što implicira tezu da je stvaranje proizvodne strukture sa minimalnim uvoznim sadržajem jedini način za eliminisanje deficita platnog bilansa. Iako je svakako tačno da strukturna komponenta proizvodnje ima značajan uticaj na deficit platnog bilansa, ima mesta i mišljenju da i agregatni faktor neravnoteže ima značajnu ulogu u generiranju platnobilansnog deficita. U neposrednoj vezi sa uzrocima platnobilansnog deficita je koncipiranje adekvatne strategije za njegovo eliminisanje. »Procena da je platni deficit agregatnog karaktera vezana je i za ocenu da je monetaristička platnobilansna strategija adekvatniji pristup, što opet implicira da se platni bilans može stabilizovati u vremenskom horizontu od tri godine« ... »treba ukazati na činjenicu da zemlje koje imaju stabilizovan platni bilans uvek imaju agregatno uravnoteženu privredu i stabilan valutni kurs, dok istovremeno često imaju velike strukturne debalanse koje rešavaju kroz masivnu spoljnotrgovinsku razmenu (npr. Japan)«.[8] Citirano mišljenje nedvosmisleno sugeriše monetaristički pristup platnobilansnoj stabilizaciji. Ipak, treba imati u vidu da se stabilizacija platnog bilansa više ne može sprovoditi strategijom visokih stopa ekonomskog rasta, koje podrazumevaju neto transfer akumulacije iz inostranstva.

Danas smo suočeni i sa kriznim funkcionisanjem svetske privrede koje se ispoljava kao rezultat fundamentalnih neusklađenosti njenih globalnih tokova. Indikatori takvog stanja su višestruki. To su usporenije stope ekonomskog rasta, platnobilansne neravnoteže, visok nivo nezaposlenosti, akceleracija inflacije itd. »Usled toga preti opasnost kritičnog reduciranja stope rasta društvene proizvodnje, koje naročito u nerazvijenom delu sveta može dovesti do zabrinjavajućeg smanjenja dohotka per capita.«[9]

[8] Dr Milutin Ćirović, Referat na savetovanju »Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije 1980—1981«, Opatija, 24—25. decembar 1980, »Ekonomist«, br. 4/1980, str. 458.

[9] Dr Srboljub Jović, *Problem svetske inflacije*, »Ekonomist«, br. 3/1980, str. 339.

Digitized by Google

Budući da Jugoslavija ispoljava visoku uvoznu zavisnost i da je readaptacija proizvodne strukture visoka cena stabilizacije platnog bilansa, očigledno je da se rešenja moraju potražiti na izvoznoj strani. Da bi izvoz postao dinamizirajući činilac privrednog razvoja i faktor anuliranja deficita platnog bilansa, potrebno je prilikom definisanja ekonomske politike jasno razgraničiti koji instrumenti ekonomske politike treba da obezbede razvojnu i stabilizacionu dimenziju ekonomske politike. »Po mom mišljenju, razvojna dimenzija ekonomske politike svake zemlje trebalo bi u osnovi da bude obezbijeđena putem adekvatnih tokova fiksnih investicija i izvoza.«[10] Dakle, »zbog samih strukturnih karakteristika jugoslovenske privrede, kao i zbog ostvarivanja ciljeva opće efikasnosti privrednog razvoja, relativno visok nivo uvozne zavisnosti jugoslovenske privrede bit će njena trajnija karakteristika, a apsolutni rast uvoza nužno će teći s daljnjim općim privrednim rastom zemlje. Zato je osnovni zadatak razvojne politike *izgradnja i ekspanzija efikasnog izvoznog potencijala zemlje*«[11]. Međutim, pogrešno bi bilo zaključiti iz iznetih ocena da ne treba činiti napore za *postepenu* izmenu proizvodne strukture, koja svakako treba da predstavlja dugoročan proces. »Mada se dugoročni deficit platnog bilansa Jugoslavije može u osnovi pripisati visokoj stopi rasta investicija i društvenog proizvoda, on se delom duguje i neprikladnoj strukturi proizvodnje za razmenu sa inostranstvom.«[12]

Korisno je podsetiti i na neke primere strukturnog debalansa koji su aktuelni u jednom dužem periodu. Možda najizrazitiji primer strukturnog debalansa predstavlja poljoprivredno-prehrambeni deficit Jugoslavije u toku prve dve decenije posle rata, pa i dalje, a zatim disproporcije u razvoju između baznih i prerađivačkih grana industrije stvorile su takođe hroničan izvor strukturnih poremećaja platnog bilansa. Strukturne neusklađenosti koje su, pod uticajem investicione politike, nastale u razvoju jugoslovenske privrede doprinele su, svakako, produbljavanju platnobilansnog deficita.

Na osnovu prezentiranih analiza ostaje nam kao realno rešenje da se u sadašnjem trenutku koncipiraju mere ekonomske politike čiji bi efekti doprineli dinamiziranju izvoza, uz adekvatno lociranje stope ekonomskog rasta u okvire dopustivog ritma koji ne bi trebalo da bude u disharmoniji sa ritmovima velikog koncerta koji priređuje OECD. Strukturna politika privrednog razvoja mora biti konzistentna sa nižim stopama privrednog rasta, pri čemu se moraju respektovati investicioni prioriteti koji znače uvoznu supstituciju, kao i domaću proizvodnju sa niskim uvoznim sadržajem.

---

[10] Prof. dr Milutin Ćirović, *Monetarizam i stabilizacija*, »Ekonomist«, br. 3/1980, str. 359.

[11] Dr Dragomir Vojnić, op. cit., red., dr Mijo Sekulić, *Uvozna ovisnost i konkurentna sposobnost jugoslavenske privrede*, str. 657.

[12] Sava Obradović, *Problemi platnog bilansa Jugoslavije*, »Savremena administracija«, Beograd, 1972, str. 90.

Digitized by Google

Na institucionalnom planu se mora ugraditi mehanizam jačeg korišćenja valorizacionog instrumentarija kod valorizovanja utrošaka i rezultata. Istovremeno je potrebno omogućiti šire respektovanje kriterijuma svetske cene, kako bi pritisak međunarodne konkurencije uticao na troškovnu strukturu u domaćoj privredi. U krajnjoj liniji, svi zahtevi se svode na potrebu jačanja ekonomskih zakonitosti ukoliko se želi da naša proizvodnja bude konkurentnija na svetskim tržištima.[18]

Veći izvoz i njegova ekonomska koncipiranost u sklopu ukupnog privrednog razvoja treba da doprinese da se domaća privreda postavi kao ravnopravniji partner industrijski razvijenim zemljama i zemljama u razvoju nego što je to do sada slučaj.

Očigledan je zaključak da na temelju naše sadašnje efikasnosti, individualne i društvene produktivnosti rada, nismo u stanju da, na osnovu povećanog i poskupelog uvoza reprodukcionog materijala i opreme, ostvarujemo konkurentan izvoz. Sa tog stanovišta, povećana uvozna zavisnost očigledno pogoršava konkurentsku sposobnost jugoslovenskog izvoza.

Moglo bi se zaključiti da konkurentnost naše privrede na svetskom tržištu slabi po tri bitna osnova:

1) cene pretežnog broja naših izvoznih proizvoda rastu sporije nego u zemljama koje su naši važniji spoljnotrgovinski partneri, dakle, pogoršava se »*terms of trade*«;

2) kvalitet naših izvoznih proizvoda (veći deo) znatno zaostaje za kvalitetom iste vrste proizvoda na svetskom tržištu;

3) u pogledu rokova isporuke i pridržavanja ostalih ugovornih obaveza, mnogi domaći proizvođači često nisu u mogućnosti da ih realizuju.

Analize pokazuju da je nedovoljna konkurentnost u izvozu sve značajniji faktor koji utiče na deficit platnog bilansa. Sa tog aspekta posmatrano, podsticanje našeg izvoza je nužno.

S druge strane posmatrano, okolnost da većina zemalja u svetu u svojoj spoljnoekonomskoj politici primenjuje mere nevidljive zaštite — primorava i nas da primenjujemo mere podsticanja izvoza.

Podsticanje izvoza

U cilju usmeravanja domaće proizvodnje na izvoz većina zemalja preduzima mere stimulacije zahvaljujući kojima izvoz postaje rentabilniji nego prodaja na domaćem tržištu, uz obezbeđenje konkurentnosti domaće robe na spoljnom tržištu. Ovo je od po-

[18] Mišljenja o ulozi i značaju izvoza za dalji privredni razvoj Jugoslavije su podeljena. Neki autori u izvozu vide determinirajući faktor privrednog razvoja. Drugi preporučuju izvoznu orijentaciju kao realnije rešenje. U vezi sa tim interesantne su diskusije na savetovanju »Mogućnosti i pravci društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije 1981—1985«, »Ekonomist«, br. 1—2/1980.

Digitized by Google

sebnog značaja za zemlje u razvoju, čija je industrija tek na početku svog razoja i koja najvećim delom ne bi mogla da se pojavi na svetskom tržištu kad ne bi bila posebno stimulisana, jer je kvalitet njihovih proizvoda prilično nizak, a cene visoke — nekonkurentne. Pitanje potrebe da društvena zajednica interveniše i organizovano podstiče izvoznu aktivnost se i ne postavlja, već se samo valja opredeliti za što adekvatnije mere i pravilno postaviti kriterijume, to jest odlučiti šta stimulisati. Intenzitet kojim će se vršiti stimulisanje izvoza treba pravilno odmeriti, jer u suprotnom može da donese neželjene efekte i da time mnogo više košta zajednicu nego što iznose ostvarene koristi (ovo poređenje, naravno, treba vršiti na duži rok, dok se na kraći često mogu dopustiti veći troškovi podsticanja u ime budućih, multipliciranih efekata).

Ranije istaknutim problemima neujednačene regionalne distribucije jugoslovenskog izvoza, koji se moraju respektovati prilikom primene mera podsticanja izvoza, pridružuje se i pitanje izvozne strukture naših proizvoda.

Iz sledećih podataka se vidi da je do 1977. godine ostvarena mala izmena strukture jugoslovenskog izvoza u korist proizvoda visoke prerade.

Tabela 6

Struktura izvoza po stepenu prerade proizvoda

— u % —

Stepen prerade	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Neobrađeni proizvodi	12,0	8,4	9,5	8,6	9,5	9,0	7,9	8,2	6,8
Proizvodi obične prerade	33,9	36,8	29,9	28,5	18,9	27,5	26,1	27,1	23,6
Proizvodi visoke prerade	53,9	54,8	60,6	62,9	61,6	63,5	66,0	64,8	69,6

Značajan porast učešća proizvoda visoke prerade u ukupnoj izvoznoj strukturi ostvaren je u 1978, da bi u 1980. godini ovo učešće dostiglo skoro 70%.

Podaci su vrlo indikativni s obzirom na postojanje potrebe podsticanja izvoza, pa se prilikom doziranja izvoznih podsticanja moraju maksimalno uzimati u obzir. Naime, prilikom podsticanja izvoza mora biti prisutna i težnja da se u izvoznoj strukturi sa dominantnim učešćem pojave proizvodi visoke prerade. Ovaj zahtev implicira logična okolnost da je u proizvodima više faze prerade sadržano i više domaćeg rada, što ima povoljne efekte na ritam unutrašnje privredne aktivnosti. U tom smislu se postavlja i zahtev za adekvatnijim koncipiranjem mera podsticanja izvoza.

Digitized by Google

Tabela 7

Struktura izvoza po grupama zemalja

— u % —

Zemlje	1972.	1973.	1974.	1975.	1976.	1977.	1978.	1979.	1980.	I—IV 1981.
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Razvijene zemlje Zapada	57,0	56,1	46,9	36,3	42,1	40,3	38,7	44,0	37,4	31,6
Socijalističke zemlje	35,4	32,3	38,7	46,3	41,7	39,1	42,2	39,6	46,3	51,3
ZUR	7,6	11,6	14,4	17,4	16,1	20,6	19,1	16,4	16,3	17,1

Regionalno posmatrano, problem našeg deficita je posebno istaknut u spoljnotrgovinskim odnosima sa razvijenim zemljama Zapada. Iz prethodne tabele se jasno uočava usporavajući dah našeg izvoza, posmatrano strukturno, na tržišta razvijenih zemalja Zapada. Ovo stanje se javlja kao posledica oštre konkurencije na međunarodnom tržištu, gde dolaze do izražaja različiti nacionalni interesi, različita shvatanja, a jasno se manifestuju i iznijansirani nivoi nacionalnih produktivnosti i intenzivnosti rada. U 1980. godini smo bili suočeni sa situacijom da je samo 37,4% ukupnog izvoza bilo ostvareno na tržištima razvijenih zemalja Zapada. Trend sve osetnijeg opadanja našeg izvoza na ova tržišta nastavljen je i u prvoj polovini 1981. godine. Na drugoj strani imamo sve uočljiviji rast učešća našeg izvoza u region socijalističkih zemalja istočne Evrope. Učešće ovog regiona u ukupnom jugoslovenskom izvozu u 1980. godini bilo je 46,3%, a rastući trend je zabeležen i u prva četiri meseca 1981. godine. Konačno, struktura učešća zemalja u razvoju (ZUR) u našem izvozu beleži vrlo spor rast, pa je njihovo učešće u 1980. godini iznosilo 16,3%.

Sve ovo ukazuje na izuzetno delikatan problem regionalnog stimulisanja izvoza, pri čemu se u prvi plan ističe potreba većeg stimulisanja izvoza u ZUR. Istina, oštrina izvoznih problema na tržištima razvijenih zemalja Zapada sugeriše potrebu rafiniranog pristupa podsticanju izvoza i na ovo područje.

Dejstva mera stimulisanja izvoza

Sa aspekta razvoja odnosâ u domaćoj i inostranoj privredi podsticanje izvoza naših proizvoda je nužno, o čemu je bilo reči. Jasno je da ta podsticanja proizvode određena pozitivna i negativna dejstva, pa je potrebno i na njih skrenuti odgovarajuću pažnju. Ukoliko se podsticanjem izvoza obezbeđuje adekvatan priliv deviza kojima se plaća neophodan uvoz, ili ukoliko se ujedno proizvođač prisiljava da poboljša kvalitet svojih proizvoda, stimulacija može da bude racionalna za privredu u određenom periodu. Međutim, ako se merama podsticanja izvoza ne ostvaruje pove-

Digitized by Google

ćanje dohotka koji bi se ostvario angažovanjem tih sredstava na domaćem tržištu, onda to znači da se moraju uložiti dodatni izdaci da se savlada razlika koja postoji u višoj ceni između domaćeg i inostranog proizvoda. Sličan je problem ukoliko su razlike u produktivnosti i konkurentnosti takve da je nužan podsticaj izvoza ili su veštačke prepreke velike, te nastaje odlivanje dohotka privrede koji se ne može nadoknaditi.

Sa svim ovim problemima, kako su pokazale naše prethodne analize, suočena je jugoslovenska privreda u sadašnjem trenutku svog razvoja.

Međutim, politika podsticanja izvoza donosi sa sobom i brojne dileme. U dosadašnjoj praksi prilagođavanja platnog bilansa dinarske stimulacije izvoza su uticale na formiranje lepeze efektivnih deviznih kurseva preko kojih se postizala korekcija domaćih i inostranih cena. Međutim, istovremeno je izvršeno prelivanje sredstava iz grane u granu, pri čemu su proizvođači dovođeni u različite pozicije sticanja i raspodele dohotka. »Politika podsticanja izvoza putem izvozne stimulacije de facto označava da je kao racionalna i celishodna metoda prilagođavanja platnog bilansa često prihvaćena i politika precenjene valute. U odnosu na alternativu — realan devizni kurs — očekivani povoljni efekti, »kombinacije« su selektivnost u podsticanju izvoza i impuls razvoju koji dolazi od precenjene valute.«[14]

Ne sme se izgubiti iz vida da izvozne stimulacije koje počivaju na precenjenom kursu dinara dovode do toga da se rad i marginalnih proizvođača vrednuje kao društveno priznat rad, dok njihova produktivnost sve osetnije snižava nivo nacionalne produktivnosti.

U stručnoj literaturi je opšte prihvaćeno mišljenje da »efektivnost višestrukih kurseva daleko više zavisi od toga da li su oni sinhronizovani sa drugim merama ekonomske politike.«[15]

U našim uslovima često se događa da su izvozne stimulacije alimentirane iz primarne emisije, pa iz toga proističe i njihovo inflatorno dejstvo. Na ovaj problem vratićemo se nešto kasnije.

I pored brojnih diskutabilnih efekata na razvoj odnosâ u domaćoj privredi, primena izvoznih stimulacija je nužna na sadašnjem nivou našeg privrednog razvoja. Međutim, u stimulaciji izvoza neophodno je raščistiti pitanje da li da se uvede jedinstvena ili diferencirana stopa stimulacije. U tom pogledu postoje različita mišljenja. »Konačno, za ZUR nije preporučljivo *linearno stimulisanje izvoza i linearno penaliziranje uvoza* zbog neravnomerne dinamike privrednog rasta u svim granama proizvodnje.«[16]

---

[14] Dr Dragoljub Stojanov, op. cit., str. 369.

[15] Dr Miljko Trifunović, *Teorija i praksa sistema deviznih kurseva*, »Ekonomska politika«, Beograd, 1971, str. 91.

[16] Dr Žarko Mrkušić, op. cit., str. 119.

Digitized by Google

U principu, stimulacija bi trebalo da bude selektivna, a ovaj princip da bude i trajnija osnova zaštitne politike. Razlog diferenciranih stimulacija skriven je u nastojanju da se stimuliše ona proizvodnja koja ima povoljnije izglede za međunarodnu afirmaciju. Međutim, naša zemlja je danas, a biće i duže vremena, u situaciji da zbog potrebnog priliva inostranih konvertibilnih sredstava plaćanja nužno uvede opštu stimulaciju. Pođemo li od navedenog problema, skloni smo da poverujemo da je prilikom stimulisanja izvoza potrebno koristiti jednu graduelnu skalu na kojoj bi određen nivo predstavljao granicu stimulacija za sve izvozne proizvode. Drugi deo skale, od opšteg nivoa pa do njenog maksimuma, predstavljao bi zonu fleksibilnog kretanja stimulacija pojedinih proizvoda u skladu sa razvojnim ciljevima na duži rok. U tom ciju potrebno je prethodno utvrditi koji jugoslovenski proizvodi ostvaruju najpovoljniju konkurentnost (ne apsolutnu) na svetskom tržištu, pa na bazi takvih informacija adekvatno postaviti mere stimulacije njihovog izvoza. Ovakav pristup ne sme u sebi sadržavati mere kratkog daha, već se mora bazirati na utvrđenim dugoročnim procesima strukturnih promena. Naime, izvozne delatnosti koje danas imaju dominirajuću poziciju u izvozu pokazuju ujedno i visok stepen uvozne zavisnosti. To nam indicira potrebu visoke opreznosti prilikom podržavanja izvoza ovih delatnosti. Problem komplikuje i činjenica da finalni izvoznici najvećeg broja proizvoda nisu i neposredni uvoznici repromaterijala za tu proizvodnju, što neizbežno generira određene unutrašnje tenzije zbog različitog sistemskog tretmana finalnih izvoznika na jednoj i uvoznika repromaterijala na drugoj strani. Sve ovo ukazuje na izuzetnu delikatnost primene mera podsticanja izvoza i stvara određene teškoće prilikom njihove neposredne primene.

Bez obzira na to koliko uspešno vrše funkciju stimulisanja izvoza, izvozne premije deluju na nacionalnu privredu inflatorno, jer izvoznici dobijaju premiju kao dodatak na onaj iznos koji im plaćaju inostrani uvoznici (kupci). Treba istaći da izvozna premija kao vid stimulisanja izvoza veštački pomera unutrašnje vrednosti koje su determinisane dostignutim stepenom produktivnosti rada. Ako je izvozna premija uniformna, onda ona deluje na depresijaciju domaće valute, koja treba da dovede do poboljšanja platnobilansne situacije zemlje kroz povećanje izvoza i smanjenje uvoza (pod pretpostavkom da je suma cenovne elastičnosti tražnje za uvozom u našoj zemlji i zemlji partneru veća od jedinice). Izvozna premija deluje na porast cena na domaćem tržištu (zato što teži povećanju izvoza, a sa ovim raste tražnja domaće robe), a omogućuje jeftiniju prodaju u inostranstvu, pa time utiče na pogoršanje odnosâ razmene. Da bi premiranje izvoza bilo efikasno, nužno je odmeriti pravilan iznos sredstava namenjenih ovoj aktivnosti. Od posebnog značaja su premije u vidu poreskih olakšica, koje se vrlo široko primenjuju i u zemljama u razvoju, ali i u visoko razvijenim zapadnim zemljama, dajući vidne rezultate.

Digitized by Google

U sferi ekonomskih odnosa sa inostranstvom devizni kurs i politika kursa nacionalne valute direktno utiču preko izvoznih i uvoznih cena na konkurentnost određene privrede na svetskom tržištu, determinišu ponašanje privrednih subjekata i utiču na zaštitnu politiku zemlje. Novi sistem ekonomskih odnosa sa inostranstvom, koji je stupio na snagu 1977, decidirano se opredelio za politiku realnog kursa dinara. Uprkos tom opredeljenju, u praksi nije došlo do njene realizacije. Postojanje kursnih ingredijenata, koji su se formirali preko mehanizma izvoznih stimulacija i uvoznih dažbina, koji su postojali do devalvacije od 6. juna 1980, dezavuisalo je politiku realnog kursa nacionalne valute. Politika kursa dinara u prethodnom periodu, koja je zbog postojanja kursnih ingredijenata bitno odstupala od realnog kursa, imala je za neposredne posledice: (1) konstantno obezvređenje nacionalnog novca, (2) poremećaje na domaćem tržištu i (3) uticaj na platnobilansni deficit.

Kurs i politika kursa dinara je imanentno fundamentalno sistematsko pitanje i kao takvo je vezano za ukupnu strategiju razvoja privrede zemlje i njenih spoljnoekonomskih odnosa. U složenim međunarodnim privrednim i monetarnim odnosima i u uslovima zaoštravanja konkurencije na svetskom tržištu, uz velike međuvalutne promene, politika kursa nacionalne valute postaje sve ofanzivnija, a dobro vođena i efikasna — sredstvo za uključivanje odnosne privrede u svetske tokove.

Kreditiranje izvoza kao faktor jačanja konkurentnosti

Institucija finansiranja i osiguranja izvoznih kredita je iznikla iz potrebe povećanja stepena konkurentske moći i poboljšanja performansi pojedinih zemalja na svetskom tržištu. Politika izvoznog kreditiranja je integralni deo šire politike organizovanja spoljnotrgovinskih tokova, koja je usmerena na postizanje određenih makroekonomskih i mikroekonomskih ciljeva. U okviru makroekonomskih ciljeva najvažnija su sledeća tri: povećanje izvoznih prihoda, rešavanje platnobilansnih problema i pospešivanje privrednog rasta.

Kratkoročno finansiranje izvoznih poslova u Jugoslaviji obavljaju poslovne banke, koje u krajnjoj liniji obezbeđuju sredstva za ove kredite korišćenjem reeskontnog mehanizma kod Narodne banke. Prema tome, sredstvima iz primarne emisije novca vrši se finansiranje najvećeg dela odobrenih kratkoročnih izvoznih kredita. Prema vrednosti i rokovima trajanja mnogo je značajnija oblast srednjoročnog i dugoročnog finansiranja izvoznih aranžmana, o čemu će biti više reči u nastavku teksta.

Od 1967. godine uspostavljen je u jugoslovenskom sistemu kratkoročnog kreditnog regulisanja novi mehanizam alociranja kredita poslovnim bankama iz emisije od strane centralne ban-

Digitized by Google

ke. Prema ovom konceptu, ugrađen je mehanizam indirektnog regulisanja strukture kratkoročnih kreditnih plasmana poslovnih banaka. U momentu maksimalne eskalacije reeskontnih kanala (početkom 1971. godine) u prvu kategoriju najviše korišćenih kredita po ovom osnovu ulazili su krediti poslovnih banaka vezani za izvoz robe i usluga, počev od proizvodnje i pripreme robe za izvoz, preko kreditiranja izvršenog izvoza do momenta naplate, sve do kreditiranja i izvoza robe na komercijalni kredit. Stepen reeskontnog kreditiranja pojedinih izvoznih poslova stoji u funkciji atraktivnosti i makroekonomskog značaja datog izvoznog posla.

Razuđeni selektivni programi kreditne politike imaju za posledicu da primarna emisija često prevazilazi svoju monetarnu, u osnovi rezidualnu funkciju i »time se dovodi u pitanje i osnovna funkcija Narodne banke da regulira potrebnu količinu novca. Tada već i monetarna politika postaje neefikasna i inflatorna«[17].

Kao što je poznato, mehanizam selektivnih reeskontnih kredita centralne banke pretenduje da nalazi optimalni spoj kvantitativnog regulisanja i regulisanja strukture kreditnih plasmana banaka. Zato se često i događa da primarna emisija dolazi u »neravnotežno stanje«, zbog kreiranja veće sume novca od obima potrebnog porasta novčane mase, što u krajnjoj liniji izaziva šire poremećaje u privredi.

U literaturi je veoma sporno šta se i koliko sme finansirati iz primarne emisije. Profesor Ivan Ribnikar skreće pažnju na postojanje teorijske koncepcije koja tvrdi da se »ne samo emisionim, nego i širim bankovnim kreditima ne sme finansirati ni jedan oblik finalne potrošnje.«[18] Nesporno je da treba povećati količinu novca u opticaju, a isto tako je jasno da se dodatni potreban novac u opticaj ubacuje preko emisionih kredita. Paradoks između citirane teorijske koncepcije i stvarne potrebe primarne emisije profesor Ribnikar jednostavno razrešava: »Emisionim kreditima mora se finansirati povećanje količine novca kod transaktora — povećanje njihove blagajne... Ovi krediti se raspoređuju transaktorima po istom kriterijumu kao svi krediti banaka. Isto su tako ograničeni kao i neemisioni krediti, i to raspoloživom akumulacijom. Njihova jedina specifičnost jeste u tome da se akumulacija na osnovu koje se oni odobravaju privredi za finansiranje obrtnih sredstava nalazi u obliku dodatnog novca koji trebaju i zato zadržavaju transaktori van privrede.«[19]

Na osnovu nekoliko citiranih mišljenja već se stiče utisak o suptilnosti fenomena primarne emisije i složenosti problema njene distribucije. Naši dosadašnji problemi proisticali su uglavnom iz prekomerne primarne emisije, koja je bila dodatni či-

[17] Dr Milan Golijanin, *Alokacija primarne emisije*, »Poduzeće — banka«, br. 12/1980, str. 2.

[18] Prof. Ivan Ribnikar, *Kredit i novac*, »Ekonomist«, br. 1/1979, str. 64.

[19] Ibid., str. 65.

Digitized by Google

nilac bujanja inflacije. »U kritičkoj analizi selektivne reeskontne politike centralne banke treba na prvom mestu istaći da je teorijski nekonzistentno rešenje da se dva cilja ekonomske politike rešavaju putem jednog instrumenta ekonomske politike.«[20]

Sa gledišta stabilnog funkcionisanja ekonomskog mehanizma nužno je izvršiti razdvajanje instrumenata koji imaju za cilj kvantitativno regulisanje novčane mase i kreditnog potencijala banaka od instrumenata koji imaju za cilj selektivno delovanje na strukturu kreditnih plasmana poslovnih banaka. Razdvajanje kvantitativnih i kvalitativnih ciljeva na planu kreditnog regulisanja stvara i proširene mogućnosti za selektivno regulisanje strukture kreditnih plasmana. To će omogućiti i adekvatnije koncipiranje selektivne politike podsticanja izvoza.

Značaj mera selektivne kreditne politike na planu podsticanja izvoza može se i kvantitativno sagledati iz tabele 8.

Evidentno je da je procenat primarne emisije koji je odlazio na kratkoročne selektivne kredite bankama i Jugoslovenskoj banci iz godine u godinu rastao, posmatrano od 1976. godine. Taj procenat je u 1979. godini iznosio 28,6%, da bi u 1980. porastao na 36,8%. Očigledan je trend rastućeg učešća selektivnih kredita u ukupnoj sumi primarne emisije. Međutim, iz relativnog rasta ovog učešća ništa se ne može zaključiti o procentu primarne emisije koji je odlazio na kreditiranje izvoza, pa ćemo to analitički prezentirati u tabeli 9.

Podaci iz tabele 9 pokazuju da se od 1978. godine povećava učešće selektivnih kredita iz primarne emisije u ukupnim selektivnim kreditima. Ovaj trend može poslužiti kao opipljiv indikator rasta uloge primarne emisije i na području selektivnih namena. Naime, učešće primarne emisije u ukupnim selektivnim plasmanima dosеže takve granice, pa je uočljiv postepen pad učešća ostalih izvora, prvenstveno sredstava osnovnih banaka. Ukoliko se ima u vidu generalno opredeljenje našeg privrednog sistema da se smanjuje uloga kreditnog odnosa, onda je iz podataka jasno da u stvarnosti još nismo krenuli u tom smeru. S druge strane, vredno je upozoriti na činjenicu da u poslednjim godinama ukupna primarna emisija kvantitativno znatno nadmašuje definisane okvire potrebne količine novca, što nije bez odgovarajućih efekata na generiranje inflatornih trendova. Navedeni momenti sugerišu ocenu o potrebi stalnog preispitivanja oportunosti korišćenja primarne emisije za selektivne namene.

U strukturi korišćenja selektivnih kredita iz primarne emisije, kako se vidi iz tabele 10, iz godine u godinu raste učešće kredita koji se odobravaju za izvoz i kredita za poljoprivredu. Tako se zapaža da je učešće kredita iz primarne emisije odobrenih za izvoz u strukturi ukupnih selektivnih kredita iz primarne emisije poraslo sa 16,4 mlrd. dinara u 1976. godini na 49,9 mlrd. dinara u 1980. godini. I ovaj podatak može ići u prilog oceni da su ote-

[20] Dr Milutin Ćirović, *Monetarno-kreditni sistem*, »Savremena administracija«, Beograd, 1978, str. 334.

Digitized by Google

Tabela 8

Stanje krajem godine — *Alokacija primarne emisije* — u mil. dinara —

	1976.		1977.		1978.		1979.		1980.	
	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%
1. Monetizacija	—	—	3.597	2,5	6.732	4,0	14.537	7,1	19.281	8,3
2. Kratkoročni selektivni krediti bankama i Jugoslovenskoj banci	32.523	26,2	35.890	24,5	43.832	26,1	61.704	28,6	92.560	36,8
3. Krediti za likvidnost bankama	4.203	3,4	5.284	3,6	4.696	2,8	8.815	4,3	3.737	1,6
4. Svega (1 do 3)	36.726	29,6	44.771	30,6	55.260	32,9	82.056	40,0	100.634	43,3
5. Dugoročni krediti i potraživanja	87.179	70,4	101.884	69,4	112.946	67,1	123.454	60,0	131.758	56,7
6. Ukupna primarna emisija (4 + 5)	123.905	100,0	146.655	100,0	168.206	100,0	205.510	100,0	232.392	100,0

Digitized by Google

Tabela 9

*Ukupni selektivni krediti**

— u mlrd. dinara —

Stanje krajem perioda	Selektivni krediti		% učešća selektivnih kredita iz primarne emisije u ukupnim selektivnim kreditima
	Ukupno selektivni krediti	Sredstva iz primarne emisije	
1976.	76,0	33,1	43,6
1977.	90,7	35,8	39,5
1978.	135,6	43,8	32,3
1979.	181,4	61,0	33,6
1980.	245,1	94,6	38,6

* Izvor: Bilten Narodne banke Jugoslavije, br. 2/1981.

Tabela 10

*Ukupno dati krediti NB Jugoslavije**

— u mlrd. dinara —

Stanje krajem perioda	Ukupno	Za izvoz	Za poljoprivredu	Za usmeravanje uvoza	Za prodaju opreme u zemlji
1976.	33,1	16,4	10,7	4,7	1,3
1977.	35,8	17,5	11,6	4,2	2,5
1978.	43,8	22,9	14,8	1,9	4,2
1979.	61,0	30,9	21,7	2,2	6,2
1980.	94,6	49,9	33,4	2,5	8,8

* Izvor: Bilten Narodne banke Jugoslavije, br. 2/1981.

Tabela 11

Struktura selektivnih kredita iz primarne emisije po namenama

— u % —

Namena	1976.	1978.	1980.
Ukupno selektivni krediti	100,0	100,0	100,0
Za izvoz	49,5	52,3	52,7
Za poljoprivredu	32,3	33,8	35,3
Za usmeravanje uvoza	14,2	4,3	2,6
Za plasman domaće opreme u zemlji	3,9	9,6	9,3

Digitized by Google

žani uslovi izvoza imali za posledicu sve veće korišćenje kredita iz primarne emisije u cilju podrške izvozu. Sličan zaključak se nameće i na bazi podataka procentualnog učešća pojedinih namena u ukupnim selektivnim kreditima iz primarne emisije (tabela 11). Naime, uočava se da u strukturi ukupnih selektivnih kredita iz primarne emisije krediti za izvoz takođe pokazuju rastuće učešće. Njihovo učešće u 1976. godini u ukupnim selektivnim kreditima iznosilo je 49,5%, a u 1980. godini 52,7%.

Svi istraženi trendovi dozvoljavaju nam da zaključimo da sprovođenje selektivne politike kroz kreditiranje selektivnih namena zauzima značajno mesto u politici ukupnih plasmana banaka i predstavlja značajan deo poslovne i kreditne politike banaka.

Opredeljenje da se sužavaju selektivne namene i smanjuje intervenisanje primarnom emisijom se ne ostvaruje. Broj selektivnih namena je proširen sa tendencijom daljeg proširivanja, što se odražava na povećano intervenisanje Narodne banke Jugoslavije i držanje visokog nivoa obavezne rezerve.

Prisutni su brojni, veoma različiti i diferencirani uslovi, po selektivnim namenama, za korišćenje kredita iz primarne emisije.

Za veće i intenzivnije angažovanje banaka na stimulativnijem kreditiranju izvoza neophodno je poboljšati likvidnost banaka i reeskontni limit.

U kreditiranju izvoza opreme i brodova prisutan je i problem nedostajućih sredstava (za 1978. i 1979. godinu nedostajuća sredstva iznose po 1.850 mil. dinara, odnosno ukupno 3.700 mil. dinara), koja treba da obezbede sve osnovne banke putem samoupravnih sporazuma, udruživanjem sredstava kod Jugoslovenske banke za međunarodnu ekonomsku saradnju. Time se angažovanje potencijala banaka i njihovo učešće u ukupnim selektivnim kreditima još više povećava.

Sa namerom podizanja funkcije finansiranja izvoznih poslova na kvalitativno viši nivo, u 1979. godini je osnovana Jugoslovenska banka za međunarodnu ekonomsku saradnju. Osnovne aktivnosti Jugoslovenske banke jesu srednjoročno i dugoročno finansiranje izvoza i osiguranje od izvoznih rizika. Međutim, nesmetano obavljanje ovih poslova komplikuje nedovoljnost sredstava za ovu svrhu, koja bi se prilivala iz trajnih izvora. Uzroci ovih teškoća su višestruki. Problemi nastaju iz niske likvidnosti bankarskog sistema i nezainteresovanosti banaka za aktivnije učešće u finansiranju izvoza. Ne retko se nailazi i na primedbe o kriterijumima na osnovu kojih se određuju obaveze banaka u pogledu obezbeđenja sredstava.

Velika dezintegrisanost bankarskog sistema predstavlja jednu od najvećih teškoća u obezbeđivanju sredstava za finansiranje srednjoročnih i dugoročnih izvoznih poslova.

Za finansiranje prodaje na inostranom tržištu inostrani izvoznici koriste tuđa sredstva. Bitna je funkcija banaka da dopri-

Digitized by Google

nesu realizaciji spoljnotrgovinskih poslova i u vezi sa tim da preduzmu kreditne, finansijske i druge aspekte operacija sa inostranstvom.

U industrijski razvijenim zemljama izvoznici nisu dužni da samofinansiraju izvozne poslove, čak ni najveći izvoznici, već jednostavno da obezbede avansno plaćanje od uvoznika. Jedan od osnovnih zadataka u podsticanju izvoza je u tome da se izjednače domaći izvoznici sa inostranim. To je važno pravilo o kome je potrebno voditi računa i pri formiranju našeg sistema srednjoročnog i dugoročnog finansiranja izvoza i pri formulisanju politike i kriterijuma finansiranja.

Zaključna razmatranja

Položaj naše privrede je nepovoljan jer moramo savlađivati sve vrste prepreka, pri nedovoljnoj konkurentnosti, sa težnjom da se smanjuje nezaposlenost rada i sredstava uz istovremeni uvoz resursa iz inostranstva koje ne posedujemo. Otuda smo primorani da merama zaštitne i podsticajne politike odstranjujemo te razlike između domaće i inostrane privrede. Međutim, rešenje tih problema je moguće samo u trajnim naporima za porast naše izvozne konkurentnosti. Prilikom izbora sektorâ za podsticanje izvoza treba obratiti pažnju na to da oni ne budu orijentisani isključivo ka inostranim privredama i tržištima, nego da u svojoj aktivnosti budu povezani sa drugim domaćim granama, kako bi na taj način cela privreda bila uključena u izvoznu ekspanziju. Tada bi se otklonio njihov privilegovan položaj.

Privredne mere bilo koje vrste ne mogu se u svom delovanju ograničiti na određeni sektor privredne aktivnosti, a pogotovo ne isključivo na spoljnotrgovinsku razmenu. Međutim, moguće je da jedna privredna mera, ili ceo sistem ekonomskih instrumenata, prvenstveno i neposredno deluje na određeni privredni sektor, premda će se reperkusije primarnih dejstava, kao sekundarni efekti, uvek lančano prostirati i prenositi na druge sektore, pa će, kroz promene koje izazivaju u tim sektorima, povratno delovati, sa više ili manje intenziteta, i na sektor na koji su bile prvobitno usmerene.

Ovo prvenstveno važi za mere podsticanja izvoza. Njihov neposredan cilj je povećanje ili održavanje izvoza na istom nivou i zato su značajan instrument za uravnoteženje platnog bilansa i uklanjanje strukturnih poremećaja. Ali, ekonomski efekti pomoći izvozu, neposredno upravljani na spoljni sektor, dovode do promena i u drugim sektorima koji su od značaja za formiranje spoljnotrgovinskih tokova. Tako mere podsticanja izvoza dejstvuju dvostruko na izvoz i spoljni sektor: kroz prvobitno povećanje izvoza; posredstvom promena koje su rezultat prvobitnog povećanja izvoza, kao i promena nastalih u platnom bilansu, dohotku i cenama.

Digitized by Google

Politika pomoći izvozu može da ima za posledicu povećanje inostrane tražnje, i to kako zbog smanjenja izvoznih cena koje izaziva, tako i usled uticaja, isključivo psihološkog karaktera, na sklonost inostranih kupaca da povećaju uvoz.

Primenom mera pomoći izvozu stvara se mogućnost diferenciranog dejstva na odnose među troškovima proizvodnje izvoznih proizvoda. Ovo usled toga što je lako vezati dejstvo mera pomoći izvozu, već prema njihovom karakteru, za formiranje materijalnih troškova, troškova za radnu snagu, energiju, reprodukcioni materijal, formiranje profita ili akumulacije, poreska opterećenja. Zato mera ili mere pomoći izvozu deluju nekad na cenu finalnog proizvoda isto tako intenzivno kao i na onaj trošak na koji se ovim merama ili merom želi uticati.

Neposredno i osnovno ekonomsko dejstvo mera pomoći izvozu, naročito onih koje deluju na formiranje izvoznih cena, sastoji se u veštačkom pomeranju odnosa unutrašnjih vrednosti prema spoljnim, i to u poređenju sa postojećim koji odgovaraju nivou postignutih odnosa produktivnosti. Samim tim, merama pomoći izvozu, u visini njihove protivvrednosti u domaćoj valuti, ili čak i više, u dohotku privrednih subjekata, stvara se ekvivalenat onoga što bi se inače u privredi dogodilo da je zaista došlo, pod ostalim jednakim proizvodnim uslovima, do porasta produktivnosti.

Obično grana u kojoj se dohoci smanjuju radi obezbeđenja pomoći izvozu drugim granama i sektorima nije grana u kojoj je produktivnost stvarno pala ispod nacionalnog proseka produktivnosti više nego obično. Naprotiv, za opterećenje porezom i na drugi način služi upravo grana sa višom produktivnošću, jer njeni dohoci lakše podnose teret ubiranja prihoda koji su potrebni grani ili granama koje uživaju pomoć izvozu.

Kada podršku izvozu koristi grana koja ima relativno nizak stepen produktivnosti, ekonomsko opravdanje traži se u tome što ovakva politika predstavlja način da se izvoz održava na nivou koji obezbeđuje platnobilansnu ravnotežu, ili je pružanje podsticaja odgovarajućoj grani niske produktivnosti uslov da se kroz njen dalji razvoj postignu strukturne promene.

U minulom periodu »plivanja« dinara nailazilo se na različita mišljenja o realnosti kursa dinara. Za jedne on nije bio realan ili se, pak, može oceniti kao približno realan. Pri tom je očigledno da se pojam »realnosti« često interpretira jednostrano: ili samo preko odnosa kupovne moći domaće i inostranih valuta ili samo kroz nepokrivenost tražnje deviza ponudom, po utvrđenom kursu. Zaboravlja se u prvom slučaju to da je za devizni kurs merodavan samo paritet kupovnih snaga dobara i usluga. A u drugom slučaju se zanemaruje činjenica da se devizni kurs nigde ne formira samo na bazi ponude i tražnje deviza, već uz intervencije monetarnih organa. S tim u vezi može se reći da se jugoslovenska privreda nalazi u situaciji kada deficit trgovinskog i platnog bilansa iznuđuje porast deviznog kursa inostranih va-

Digitized by Google

luta, iako taj porast, sa stanovišta odnosa kupovnih snaga domaće i nekih inostranih valuta, nije opravdan.

U odnosu na politiku realnog kursa dinara, ekonomska politika se nalazi u izboru između stope rasta koja se želi ostvariti i da se u isto vreme deficit platnog bilansa počne smanjivati. Jer dosledna politika realnog kursa domaće valute vodi ka smirivanju stope rasta na nivou koji omogućuje domaća akumulacija, kao i dopunska sredstva iz inostranstva, ali samo u obimu koji neće imati za posledicu da obaveze otplate duga vrše snažan pritisak na devizni kurs u pravcu iznuđivanja nepotrebnog potcenjivanja domaće valute u odnosu na inostrane, mereno paritetom relevantnih kupovnih snaga. To je pitanje maksimalnog i optimalnog privrednog rasta, a o tome još nema jasnih stavova. Zalažemo se za stabilizaciju, a podržavamo takve stope rasta koje u sebi nose nestabilnost.

Ključnu dilemu politike realnog kursa dinara predstavlja pitanje da li jednom utvrđen realni kurs održavati stabilnim zahvatima u domaćoj privredi ili, pak, što je posebno potencirano u sistemu fluktuirajućih kurseva, prikloniti se politici stalnog pomeranja kursa, odlažući tako zahvate na planu domaće politike, nezavisno od saznanja da to može trajati sve dotle dok problemi koji iz toga proizlaze ne iznude drugačije ponašanje. Depresijacijom intervalutarne vrednosti domaće valute samo potvrđujemo neuspeh stabilizacione politike i prepuštamo se nadi da ćemo na taj način poboljšati konkurentnost izvoza i stanje platnog bilansa, ne vodeći računa da potcenjivanjem domaće valute darujemo deo našeg dohotka inostranstvu.

Kada se prati samo kretanje cena na malo i dovodi u vezu s nominalnim kursevima valuta koje su od značaja za spoljnoekonomske odnose Jugoslavije, jasno je da raspon dispariteta nameće potrebu prilagođavanja kursa u pravcu devalvacije dinara. Međutim, smanjenje vrednosti nacionalne valute ima višestruke posledice na ukupna kretanja u privredi. Stoga apriorni zaključak da zbog dispariteta u cenama treba menjati kurs nacionalne valute, bez posebnog sagledavanja mogućih efekata na pojedine grane i delatnosti, kao i dugoročnih efekata na razvojne pravce i uslove privređivanja, a posebno bez sagledavanja mera koje treba paralelno i sinhronizovano preduzeti i konsekventno i konzistentno sprovoditi — ne bi trebalo prihvatiti. U uslovima postojanja visoke stope inflacije i u uslovima kada se to predviđa i za naredni period devalvacija dinara bi za veoma kratko vreme bila anulirana. Na to upozoravaju i iskustva ranijih devalvacionih zahvata. Uostalom, treba uzeti u obzir i činjenicu da pritisak u pravcu devalvacije nije jednako izražen u celoj privredi i u svim republikama i autonomnim pokrajinama. To ukazuje na složenost problema u ovoj oblasti. Neki proizvođači vide svoju ekonomsku računicu u ingredijentima koji treba da budu stimulativniji i selektivniji, dok je drugi vide u promeni kursa i u ingredijentima.

Digitized by Google

Kurs nacionalne valute nije samo monetarna kategorija. Njegova neadekvatnost predstavlja, uslovno rečeno, rezultantu ukupnih ekonomskih odnosa u zemlji. To znači da promena deviznog kursa, sama po sebi, ne bi bila u stanju da reši sve otvorene probleme. Ukoliko se o ovome ne bi vodilo računa, veoma brzo bi došlo do novih disparitета u cenama, do povoljnijih uslova za plasman na domaćem tržištu, uz gubljenje interesa za izvoz. Ceo valorizacioni sistem bi se ponovo našao u *circulus vitiosusu* stalnog pritiska na obezvređenje nacionalne valute.

U krajnjoj liniji, politika realnog kursa dinara bi omogućila afirmaciju valorizacionog sistema, koji je ozbiljno doveden u pitanje domaćom praksom formiranja cena.

Na osnovu iznetog moguće je zaključiti da je politika realnog, jedinstvenog i relativno stabilnog deviznog kursa u kontekstu zajedničke ekonomske i devizne politike jedina alternativa stabilnog privrednog razvoja, pa se moraju preduzeti odgovarajući napori u cilju njenog sprovođenja.

Digitized by Google

Pero Rakočević

Nesvrstanost u osamdesetim godinama

Više od 80 naučnika, političara, diplomata, publicista i javnih radnika iz preko 30 zemalja raspravljalo je za okruglim stolom u Novom Sadu od 28. do 31. avgusta ove godine o perspektivama politike i pokreta nesvrstanosti u osamdesetim godinama. Organizatori su bili Institut za međunarodnu politiku i privredu i časopis „Međunarodna politika" iz Beograda. Zanimljivo je da je ova rasprava okupila, pored učesnika iz nesvrstanih zemalja, i veći broj naučnih i javnih radnika iz zemalja koje nisu članice pokreta nesvrstanosti (Francuska, Velika Britanija, Irska, Finska, SAD, Austrija, Kina i još neke).

U središtu novosadskih razgovora bila su pitanja kojima će se pokret baviti u nastupajućim godinama, kao i analiza iskustava stečenih u prethodne dve decenije, od istorijske Beogradske konferencije naovamo. Osnovni cilj rasprave bila je razmena mišljenja o situaciji u pokretu nesvrstanosti, osvetljavanje osnovnih problema i dilema sa kojima se suočavaju zemlje članice i ukazivanje na puteve i perspektive razvoja pokreta u deceniji koja je pred nama. Iako je u ovoj razmeni mišljenja bilo ponekad različitih tonova, akcenata, pa i mišljenja, mora se reći da se ni u jednom izlaganju nije pojavila sumnja u ulogu politike i pokreta nesvrstanosti u razvoju međunarodnih odnosa; naprotiv, očekuje se da

Digitized by Google

ta uloga u narednoj deceniji bude još veća, a nikako manja. Sasvim je izvesno — smatraju poznati svetski naučnici i javni radnici — da, i pored kriza koje ga povremeno potresaju, pokret ima »obezbeđenu« budućnost.

Iako je rasprava vođena o globalnoj temi, mogle su se uočiti tri grupe pitanja koja su posebno privlačila pažnju učesnika skupa. Reč je, pre svega, o analizi političkih kretanja u pokretu i svetu uopšte i o perspektivama u narednoj deceniji, zatim o problemima vezanim za pregovore o novom međunarodnom ekonomskom poretku i o nekim »organizacionim« pitanjima iz prakse delovanja pokreta nesvrstanosti.

1

O tome da je razrešavanje blokovskih suprotnosti i nastajanje sveta bez blokova moguće samo u jednom istorijskom procesu u kojem će se menjati svet kao celovit sistem ekonomskih i političkih odnosa među narodima, postignuta je široka saglasnost za okruglim stolom u Novom Sadu. Zato i nisu slučajno pominjane reči Edvarda Kardelja da se svet neće izmeniti raspuštanjem blokova, već će blokovi nestati menjanjem sveta.

Nije neophodno isticati — naglašeno je u Novom Sadu — da politika nesvrstavanja, koju danas službeno predstavljaju dve trećine čovečanstva, u punoj meri izražava istorijske težnje naroda ka oslobađanju, dostojanstvu, svetu sa više pravde i manje nasilja, punom poštovanju nezavisnosti i suvereniteta kao osnovnih i bitnih preduslova za progresivne društveno-ekonomske preobražaje.

Posebno izvorište krize posleratnog sveta jeste stalno produbljavanje jaza između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju. S obzirom na to da su razvijene zemlje mahom svrstane u blokove, a blokovi su i na ekonomskom planu stvorili zatvorene grupacije, to je pokret nesvrstanosti morao, kao jedan od svojih strateških ciljeva, postaviti i upornu borbu protiv ove negativne i opasne tendencije i stvoriti političku platformu borbe za novi međunarodni ekonomski poredak. Istovremeno, mobilizacija nesvrstanih zemalja u borbi za njegovo ostvarenje pojavila se kao bitan elemenat jačanja kohezije u pokretu.

Još od samog svog početka nesvrstanost se iskazala kao politika koja nije samo kritika nečeg što postoji, već pozitivna alternativa onome što postoji. Ako konferencije na vrhu uzmemo kao kamene međaše političke istorije nesvrstanosti, onda ćemo jasno zapaziti kako su izvorni principi nesvrstanosti utvrđeni još u Beogradu bili potvrđivani u Kairu, Lusaki, Alžiru, Kolombu i Havani, ali i dalje obogaćivani pod uticajem bogatih iskustava svetskog razvoja i naraslih potreba samog pokreta.

Ono što ni jednog trenutka nije dolazilo u pitanje jeste činjenica da su izvornost i bitni principi nesvrstavanja bili posledica nužnosti svetskog razvoja i izraz najnaprednijih težnji i životnih

Digitized by Google

potreba čovečanstva. U tome je trajna vrednost nesvrstanosti i njeno istorijsko opravdanje.

Danas su odnosi među zemljama, među nacijama, među kulturama toliko razvijeni da prevazilaze sve striktne birokratske granice ili diplomatske šeme. Kad se pokret nesvrstanih rađao, međunarodna igra je imala jasnije konture. Postojali su blokovi, geografska ograničenja, osvajačke, odnosno hegemonističke ideologije. Nije sve to sada iščezlo, ali je mnogo više isprepleteno, kompleksno. I sami blokovi su u mnogo čemu evoluirali, ali su i dalje česte nove podele i infiltracije. Osim toga, ima i sukoba unutar samog pokreta nesvrstanih zemalja, što sve čini situaciju još složenijom.

Nesvrstanost nalazi svoja izvorišta u oslobodilačkim tokovima drugog svetskog rata iz kojih je započela i antiimperijalistička, odnosno antikolonijalna revolucija. Snažna struja nacionalnog oslobođenja i emancipacije naroda koja je zahvatila posleratni svet suočila se sa tendencijama vraćanja na stari model međunarodnih odnosa zasnovanih na privilegijama, na sferama interesa i na hegemoniji vodećih sila sveta.

Iz dubokih protivurečja i sudara nastalih u redovima pobednika nad fašističkim silama proizašao je hladni rat, formirani su blokovi i ojačala je opšta tendencija ka blokovskim podelama. Činilo se da dolazi do bipolarnosti sveta u kojem nema drugog izbora osim opredeljivanja za jedan ili drugi blok. U takvoj situaciji, u kojoj je blokovski mentalitet zavladao svetskom političkom scenom, pojavljuje se nesvrstanost koja nagoveštava mogućnost postojanja i delovanja zemalja izvan blokovskih rasporeda.

Ovim pitanjima istorijskih korena nesvrstavanja bavilo se više učesnika u debati za okruglim stolom u Novom Sadu. Naglašeno je da je na prelazu iz pete u šestu deceniju ovog veka trebalo, uz ostalo, pospešiti i konačno uklanjanje kolonijalizma i s njim povezanog rasizma sa svetske scene, ali i omogućiti ekonomski razvoj manje razvijenih zemalja. Kraće rečeno, bilo je potrebno sistematizovati i koordinirati sve one aktivnosti koje su se već odvijale i čiji su nosioci bile zemlje koje je trebalo u prvom redu okupiti na konferenciju. Naziv pod kojim se Beogradska konferencija pripremala i pod kojim se održala u septembru 1961. bila je nesvrstanost. Ovaj akcenat na nesvrstavanju stvorio je pogrešan utisak kod mnogih posmatrača koji su analizirali pokret kao da je odnos prema blokovima bio osnovni motiv i centralni zadatak koji je pred sebe postavila Beogradska konferencija, pa i sam pokret. Pažljivi analitičari tog perioda tvrde — a to se izrazilo i u Deklaraciji koju je usvojila I konferencija — da je platforma pokreta bila mnogo šira od zauzimanja stava prema blokovima. Moglo bi se, ukratko, reći da je nesvrstavanje bilo osnovna pretpostavka cele platforme koju je izradila konferencija u Beogradu. Ono je bilo ujedno i pretpostavka političke delatnosti i Tita i Jugoslavije kao nezavisne zemlje. Bez nesvrstavanja kao osnovne polazne tačke ne može se uopšte shvatiti cela akcija koja je dovela

Digitized by Google

do Beogradske konferencije. Štaviše, bez toga ona ne bi bila ni moguća ni potrebna. S tim u vezi je konstatovano da je osnovna slabost Konferencije u Bandungu bila u tome što se pri okupljanju učesnika nije o tome vodilo računa.

Pokret je, konstatovano je u Novom Sadu, sačuvao jedinstvo u pogledu svoje osnovne linije razvoja. Osnivača više nema, problemi se uvek i iznova postavljaju, ali polazne pozicije za njihovo rešavanje su tu i one mogu poslužiti kao temelj za raspravu i u budućnosti. To što je debata o osnovama pokreta vođena u rasponu od dvadeset godina i što je toliko trajala uloga makar i samo jednog od osnivača, pozitivan je znak, jer pokazuje da pokret živi i bori se ne samo s teškoćama, nego i s pitanjima kako ih savladati, a to je znak njegove vitalnosti.

2

Jedan od interesantnih delova rasprave za okruglim stolom u Novom Sadu bio je i onaj o izvornim principima pokreta. Po prirodi stvari, pod tim terminom bi trebalo da se podrazumevaju principi koji se nalaze u temeljima politike i pokreta nesvrstanosti, to jest principi koji određuju nezavisan, vanblokovski karakter i ulogu nesvrstanosti u međunarodnim odnosima. Međutim, nije teško doći do saznanja da u pojedinim nesvrstanim zemljama postoje razlike u pogledu toga šta se podrazumeva pod izvornim principima nesvrstanosti. Više učesnika u raspravi se bavilo i analizom odstupanjâ od autentičnog tumačenja principa nesvrstanosti, ističući da se ta odstupanja kreću, uglavnom, u dva pravca: prema protagonistima takozvane teorije prirodnog savezništva, fundamentalni princip nesvrstanosti je samo antiimperijalizam, sa svim poznatim konsekvencama koje iz toga proizlaze; prema protagonistima takozvane teorije ekvidistance, fundamentalni princip nesvrstanosti trebalo bi da bude jednaka distanca prema jednome i drugome bloku, uz maksimalistički cilj da nametanjem ekvidistance neutrališu aktivnosti nesvrstanih zemalja koje su u suprotnosti sa interesima zapadnog bloka.

Polaznu tačku za utvrđivanje izvornih principa nesvrstanosti, po mišljenju više učesnika u raspravi, predstavlja sagledavanje mesta i uloge nesvrstanosti u sklopu globalnih istorijskih i društvenih kretanja u drugoj polovini dvadesetog veka. U svojoj biti, nesvrstanost i jeste izraz i sastavni deo svetske antiimperijalističke revolucije, ali i više od toga. U našem vremenu svetska antiimperijalistička revolucija ima dve nerazlučivo povezane komponente: nacionalnooslobodilačku i socijalnooslobodilačku komponentu. Ova prva se ostvaruje prevashodno u sklopu antikolonijalne revolucije, a druga u okviru razvoja socijalizma kao svetskog procesa, sa neizbežnim tačkama dijalektičkog prožimanja. To su osnovni tokovi prevazilaženja društvenog i međunarodnog *statusa quo* i stvaranja novog sistema međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa.

Digitized by Google

Ove istorijske tendencije se ne mogu svesti na odnose i borbu između dva bloka, s tim da jedna personifikuje socijalizam, a druga kapitalizam. Ne zanemarujući krupne razlike koje u raznim domenima postoje između dva bloka, ni savremeni socijalizam ni savremeni kapitalizam se ne mogu ukleštiti u vojno-političke beočuge Varšavskog ugovora i Atlantskog pakta. Ove vojno-političke grupacije su, u istorijskim merilima, ipak prolazni vid ostvarivanja državnih interesa velikih sila.

U zaključku ovih istorijsko-teorijskih reminiscencija bi se bez dvoumljenja moglo reći da su izvorni principi nesvrstanosti najlapidarnije elaborirani u definiciji politike i pokreta nesvrstanosti kao nezavisnog, vanblokovskog i globalnog faktora u međunarodnim odnosima. Sprega ova tri elementa — vanblokovskog položaja, nezavisnog delovanja i uloge u međunarodnim odnosima čini suštinu izvornih principa nesvrstanosti.

3

U novosadskoj raspravi veoma su bila zanimljiva i zapažanja o korelaciji između nesvrstanosti i društvenog progresa u pojedinim zemljama. Jer, nesvrstana zemlja ima mogućnosti za takav razvoj i takve forme društvenih odnosa kakvi odgovaraju njenim stvarnim potrebama. Stoga je razumljivo da su nesvrstanost i društveni progres u korelaciji u mnogom pogledu. A pre svega u tome što nesvrstana pozicija zemlje obezbeđuje neke od bitnih objektivnih preduslova za društveni progres, a to su sloboda, nezavisnost, suverenost i ravnopravnost zemlje.

Poreg toga, nesvrstanost je izraz demokratskih i progresivnih težnji današnjeg sveta. Ona se bori za demokratizaciju međunarodnih odnosa na svim područjima. Nesvrstanost nije neutralnost, ne znači pasivan odnos prema svetskim problemima. Ona se ne miri sa sadašnjim svetskim *statusom quo*. Nesvrstanost je aktivan proces menjanja svetskih odnosa. Pokret nesvrstanosti se bori za transformaciju sveta na progresivnim osnovama. Nesvrstanost, koja znači demokratsko i progresivno opredeljenje na međunarodnom planu, ima, logično, svoj veliki uticaj i na unutrašnja zbivanja u zemlji. Spoljna i unutrašnja politika su u međusobnoj povezanosti. S jedne strane, spoljna politika je u osnovi izraz i produžetak unutrašnje politike, a, s druge strane, međunarodna opredeljenja neke države, njeno ponašanje u međunarodnom životu, aktivno utiču i na njenu unutrašnju sferu, na njen način rešavanja unutrašnjih problema, na celokupan njen društveno-ekonomski i politički razvoj.

Sve to, naravno, nipošto ne znači da se pomenuta korelacija ostvaruje automatski i u svim slučajevima. Međutim, u celini uzev, sigurno je tačno da politika nesvrstanosti, što znači napredna međunarodna politika, koja se zalaže za demokratizaciju međunarodnih odnosa, pozitivno utiče i na unutrašnje odnose u zemlji. Ona podstiče snage društvenog progresa. Nesvrstanost, dakle, stva-

Digitized by Google

ra neke od objektivnih preduslova za društveni progres u svakoj zemlji. Naravno, stepen pretvaranja objektivnih mogućnosti u stvarnost zavisi od unutrašnjih snaga u svakoj zemlji.

Pozitivan tok i očiglednu evoluciju u odnosu političkih partija i pokreta prema politici i pokretu nesvrstanosti više učesnika u raspravi videlo je kao širi i dugoročniji proces u međunarodnim odnosima. Nije reč samo o državnim strukturama, već o široj skali progresivnih i demokratskih partija i pokreta, o nizu nacionalnih i međunarodnih naučnih institucija, o istaknutim političkim, parlamentarnim, naučnim, univerzitetskim i kulturnim radnicima i ličnostima.

Njihov odnos prema politici nesvrstavanja proizlazi pre svega iz njihovog pogleda na savremeni svet koji potresaju duboke krize ekonomskih, političkih i moralnih odnosa i shvatanja interesa sopstvenih naroda. Taj odnos, ili, bolje reći, način na koji se on artikuliše, ponekad je pod dejstvom sasvim određenih okolnosti i neposrednih preokupacija i konjunkturnog oportuniteta. Zato se on kod pomenutih subjekata i ne izražava na isti način. U tom kontekstu konstatovan je rastući interes progresivnih, demokratskih snaga za jačanje opredeljenja za politiku nesvrstanosti. Ideje i ciljevi politike nesvrstanosti ugrađuju se u programske orijentacije mnogih političkih i društvenih snaga na svim kontinentima. Platforma politike nesvrstanosti postaje osnova za saradnju i povezivanje progresivnih, demokratskih snaga u traženju i zaštiti zajedničkih interesa.

S tim u vezi je obnovljena »stara« diskusija o pitanju učešća političkih partija na skupovima nesvrstanih. Bez obzira na svu delikatnost ove teme, rečeno je da je to pitanje i dalje veoma aktuelno i zaslužuje da se sa pažnjom temeljito razmotri. Jer nisu samo države subjekti međunarodnih odnosa. Očigledno je da se pokretanjem ovog pitanja imalo u vidu da će se u narednoj deceniji dalji prodor, širenje i afirmacija politike nesvrstanosti i njenog vrednosnog sistema u značajnoj meri ostvarivati u Evropi i na drugim kontinentima preko progresivnih i demokratskih partija i pokreta.

4

Novosadski skup se veoma mnogo bavio i pitanjem odnosâ među velikim silama i blokovskom podelom sveta, naravno, sve u kontekstu saznanja da blokovska podela ne može pružiti izlaz iz dubokih protivurečnosti savremenog sveta, da ona ne može biti osnova izgradnje novog sistema međunarodnih odnosa, niti može pružiti povoljne uslove za nastavljanje procesa oslobađanja i emancipacije naroda.

Razume se da svaki pokušaj angažovanja pokreta nesvrstanosti u nadmetanju supersila — umesto u borbi protiv sistema međunarodnih odnosa u kojem to nadmetanje ugrožava nezavisnost mnogih zemalja i mir u svetu — mora da slabi akcionu spo-

Digitized by Google

sobnost pokreta, njegovu mogućnost da, vodeći računa o prvenstvu mira, uspešno razgrađuje imperijalističku i hegemonističku piramidu današnjeg poretka. Slabi je čak i više od međusobnih sporova i sukoba nesvrstanih zemalja. Velika debata o značenju i ciljevima nesvrstanosti nije, dakle, samo teorijska rasprava, nego i posao od velikog praktično-političkog značaja, istovremeno izraz i uslov borbe za jedinstvo i akcionu sposobnost pokreta nesvrstanih zemalja.

Takođe je, s razlogom, naglašeno da u novim i već izmenjenim međunarodnim uslovima moć velikih sila nije neograničena. Moćni nisu svemoćni. Svet je po broju i raznolikosti aktivnih i uticajnih činilaca sve pluralističkiji. Svet se ne sastoji od velikih sila i blokova niti je odnos među tim silama i blokovima jedini i isključivi svetski odnos. Velike svetske sile nisu, same, sposobne da iznalaze prihvatljiva rešenja za otvorene svetske probleme niti su u poziciji da odlučuju o sudbini ostalog sveta. Sve dok postoji moć oružja, postojaće i interes za politiku sfera interesa. Nova Jalta, od koje svet toliko zazire, međutim, istorijski je neponovljiva, jer su međunarodni uslovi bitno izmenjeni i u njima takozvani »ostali« nisu više pasivni objekt. Nove svetske realnosti nalažu potrebu da velike svetske sile vrše preispitivanje svojih strateških koncepcija, kao i preispitivanje sopstvenih shvatanja o takozvanom vitalnom interesu.

S tim u vezi je naglašeno da nesvrstanost nije samo sinonim nezavisnosti ni efemerna distanca od blokova, već celovita doktrina koja teži ostvarivanju suštinskih promena u međunarodnim odnosima. Nesvrstani pokret predlaže svetu alternativu novog organizovanja međunarodnih odnosa koji se ne bi zasnivali samo na opštem, globalnom miru, već i miru na svim nacionalnim granicama, miru čiji bi sadržaj činili demokratski ravnopravni odnosi koji omogućuju punu emancipaciju čoveka i naroda.

Nesvrstanost uvažava ulogu i odgovornost velikih sila u pogledu mira i bezbednosti u svetu; ona nije proizvod afiniteta prema ovoj ili onoj sili; nije protiv, već se zalaže za saradnju sa velikim silama. Nesvrstanost ne pravi apriornu ekvidistancu u odnosu na velike sile, već svoj odnos utvrđuje prema konkretnoj politici, stavovima i pozicijama bilo kog međunarodnog subjekta, uključujući i velike sile.

5

Izuzetno sadržajan i zanimljiv bio je deo rasprave o sudbini detanta u osamdesetim godinama. Rečeno je da detant ne bi zapao u krizu niti bi se našao u zastoju da su se uvažile procene i upozorenja nesvrstanih zemalja. Međutim, prevagnula su blokovska obeležja detanta i on se više javljao kao promena u metodima konfrontacije nego kao napuštanje konfrontacije i nadmetanja.

Detant nije niti može biti isključivo proces čija je jedina sadržina i smisao regulisanje odnosâ između supersila i blokova.

Digitized by Google

Samo je korak od takvog sadržaja pa do daljeg deljenja sfera interesa i ostvarivanja prava moćnijeg i pretvaranja vojne i ekonomske sile u najviši kriterij pravde.

Kad je detant zakucao na vrata međunarodnog života, neki su smatrali da je nesvrstanost završila svoj život zato što su svetski silnici seli za pregovarački sto, pa im više nisu potrebne posredničke usluge ni moralni apeli nesvrstanih zemalja. Ta presuda nesvrstanosti zasnivala se na zabludi da svet može propasti samo u sudaru „supersila", a da će živeti ako se one nagode. A kad je detant počeo da se davi u krizama koje nisu nastale neposrednim sudarom supersila, nego iz posrednih konfrontacija u kojima su one angažovane, postalo je i ponovo postaje očigledno da su međunarodni odnosi ipak znatno složeniji (i postaju sve složeniji), da će politika i pokret nesvrstanosti i dalje morati da pokreće i podstiče nova »smirivanja«, nastojeći da ona budu bolja od prethodnih, da budu bar pomak ka stabilnom miru. Da nesvrstanost na tom polju nije izgubila svoju ulogu — pokazuje sadašnje stanje međunarodnih odnosa.

Oživljavanje detanta je konkretna akcija: to je čitav lanac akcija za rešavanje postojećih kriza, za mirno rešavanje sporova između zemalja, za likvidiranje vojnih intervencija i okupacija tuđih zemalja, za smanjivanje oružanih snaga i za razoružanje, za novi međunarodni ekonomski poredak i ciljeve »treće dekade strategije razvoja«, za rešavanje međunarodnih ekonomskih problema, za dovršenje procesa dekolonizacije. U tome je suština detanta, upravo to čini proces popuštanja međunarodne zategnutosti.

U Novom Sadu osvetljen je i aspekt odnosa pokreta nesvrstanosti i Organizacije ujedinjenih nacija. Naglašeno je da su nesvrstane zemlje postale osnovni podsticajni faktor demokratizacije Ujedinjenih nacija. Menjajući raspored snaga u svetskoj organizaciji, one su suzile prostor dominacije velikih sila i blokova, osporile njihove monopole i obezbedile bolju zastupljenost i učešće šireg broja zemalja u organima UN i njihovo odlučivanje o ključnim problemima. U Ujedinjenim nacijama je stvorena nova većina koja nije ni blokovska ni automatska, već izražava prioritetne probleme savremenog sveta. Glas i interes većine nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju postepeno su postajali deo međunarodnog konsensusa za rešavanje ključnih međunarodnih problema. Taj konsensus se, zapravo, postepeno stvarao oko platforme nesvrstanosti, jačajući time proces međuzavisnosti u svetu.

6

Možda najinteresantniji deo rasprave vođene u Novom Sadu jeste onaj o ekonomskim odnosima u savremenom svetu, odnosno o borbi za novi međunarodni ekonomski poredak. Jer izazov koji očekuje svet u osamdesetim godinama biće pre svega ekonomske prirode. Istaknuto je da je nesvrstanost, u svojoj srži i od samog početka, podrazumevala jedan novi svetski poredak zasnovan na

Digitized by Google

suverenitetu zemalja i njihovoj ravnopravnosti u svakom pogledu. Pioniri nesvrstanosti to nisu shvatali samo kao odgovor na hladni rat. Oni su krenuli da grade nešto novo — poredak zasnovan na globalnoj saradnji a ne konfrontaciji, na miru i razumevanju a ne strahu i zebnji, na opštem prosperitetu i progresu a ne eksploataciji i dominaciji. Shodno tome, prema njihovoj viziji, ciljevi dekolonizacije, razoružanja i ravnopravnog ekonomskog poretka bili su sastavni deo nesvrstanosti.

Rastući jaz između razvijenih zemalja, na jednoj, i nerazvijenih (zemalja u razvoju), na drugoj strani, iako je u osnovi posledica delovanja ekonomskih, ali ne samo ekonomskih, faktora, stavio je svoj poseban pečat na međunarodne političke odnose i doprineo razvoju svojevrsne političke konfrontacije koja je u popularnom žargonu dobila naziv Sever (razvijene zemlje) i Jug (zemlje u razvoju). Tako živimo u svetu koji je ekonomski podeljen na Sever i Jug. Ili, kako se u raspravi neko slikovito izrazio, nesvrstani se nalaze prikovani u središtu krsta čiju vertikalu čine odnosi Sever—Jug, a horizontalu Istok—Zapad.

Posleratni ekonomski odnosi zemalja u razvoju — koje su, gotovo bez izuzetka, proizvođači sirovina — i razvijenih zemalja — koje su, gotovo sve, industrijalizovane — predstavljaju veliku prepreku političkoj stabilnosti sveta i uravnoteženom rastu svetske privrede. Razlike u standardu života, sposobnosti za proizvodnju i pregovaračka moć sprečavaju racionalno korišćenje bogatstava sveta u korist sadašnjih i budućih generacija. Ako konferencija u Kankunu (Meksiko) u oktobru 1981. godine ne uspe, konflikt Severa i Juga ući će u novu fazu čije su posledice nepredvidive, rečeno je u novosadskoj razmeni mišljenja.

Insistiranje na pregovorima ima i drugi teorijski i praktični smisao: današnji međunarodni poredak je silom nametnut većem delu sveta. Ideja novog poretka se zasniva na ravnopravnosti, saradnji i učešću svih zemalja u odlučivanju o svetskim poslovima. Ovakvi principi se nužno postižu pre svega miroljubivim sredstvima, snagom argumenata i uzajamnim interesima. Zbog toga bi pokušaj nametanja novog poretka konfrontacijom i ekonomskim ratom bio promašaj. Ono što bi se rodilo iz takvih postupaka, čak da su oni objektivno i mogući pri postojećem odnosu snaga, po svojoj suštini bi odudaralo od osnovnog cilja. Ne mogu se postići ciljevi jednog karaktera metodima drugih obeležja. Međutim, bilo bi jednostrano i nedovoljno efikasno ako bi se ostalo samo na tome.

U takvoj situaciji nesvrstane zemlje su inicirale globalne pregovore o međunarodnoj ekonomskoj saradnji za razvoj da bi putem sveobuhvatnog prilaza bio postignut dogovor o rešenjima za najvažnije probleme međunarodnih ekonomskih odnosa i svetske privrede. Osnovna strateška zamisao zemalja u razvoju je u tome da globalni pregovori treba da znače nešto novo u Ujedinjenim nacijama — po suštini, organizaciji i ishodu.

Po suštini, globalni pregovori treba da obuhvate najvažnije probleme međunarodnih ekonomskih odnosa i svetske privrede,

Digitized by Google

čija bi rešenja koristila ne samo nesvrstanim i ostalim zemljama u razvoju, već bi značila i doprinos bržem prevazilaženju krizno stanja koje vlada u međunarodnim ekonomskim odnosima i svetskoj privredi.

U novosadskoj raspravi postignuta je široka saglasnost da organizacija globalnih pregovora treba da bude takva da se o svim problemima pregovara uporedo i istovremeno, čime se obezbeđuje njihova međuzavisnost. Radi toga treba, takođe, osigurati politički nivo pregovora, jer se samo na taj način mogu očekivati odgovarajuće odluke.

Ishod globalnih pregovora treba da bude ne više u formi rezolucija, odluka, deklaracija i programa akcija, već međunarodnih sporazuma za čija bi se izvršenja predvidele obaveze za sve zemlje koje ih prihvate. Jedno od osnovnih obeležja globalnih pregovora je uključivanje energije, kao jedne od pet oblasti (sirovine, energija, trgovina, razvoj, novac i finansije) u kojima treba identifikovati najvažnije probleme za pregovaranje i postići odgovarajuće sporazume.

7

U raspravi za okruglim stolom u Novom Sadu o pokretu i politici nesvrstanosti u osamdesetim godinama nisu zaobiđena ni neka bitna »organizaciona« pitanja položaja pokreta i odnosâ među nesvrstanim zemljama. Jer u svetu nesvrstanih sve je više prisutna i dilema vezana za pitanje — da li nesvrstanost, kao forma okupljanja velikog broja zemalja u savremenom svetu, ostaje i treba da ostane i dalje međunarodni politički pokret ili ona poseduje, odnosno stiče svojstvo svojevrsne međunarodne organizacije. U odgovoru na ovo pitanje pojedini učesnici su govorili o nesvrstanosti kao organizaciji, pri čemu se obično podrazumeva da proces institucionalizacije i praksa prijema u članstvo približavaju nesvrstanost pojmu međunarodne organizacije. Štaviše, u nekim sredinama nesvrstanog sveta i na zvaničnom nivou se katkad insistira na preduzimanju mera koje bi, u praksi, pokret nesvrstanih transformisale u svojevrsnu međunarodnu organizaciju. U dokumentima V i VI samita, međutim, u kojima je na do sada najpotpuniji način regulisana materija vezana za prijem u članstvo i način formiranja i kompetencije tela za koordinaciju u samom pokretu, kao i za način donošenja odluka, došla je do izražaja koncepcija većine zemalja članica prema kojoj nesvrstanost treba da sačuva obeležja međunarodnog političkog pokreta u okviru kojeg se odnosi zemalja članica nalaze u neprekidnom procesu demokratizacije. Pitanje o kojem je reč ostaje, međutim, i dalje otvoreno u jednom broju nesvrstanih zemalja.

Da li u orijentaciji pokreta nesvrstanih treba insistirati na daljem širenju ovog pokreta i prijemom što je moguće većeg broja novih zemalja u članstvo ili bi on trebalo da se svede u uže okvire, da bude reduciran na uži krug zemalja istomišljenika

Digitized by Google

— sledeće je pitanje koje se još uvek postavlja u nekim, doduše ograničenim, sredinama nesvrstanog sveta, a koje je došlo do izražaja i u debati u Novom Sadu. I na ovo pitanje daju se različiti odgovori, pri čemu se u manjem broju zemalja, isticanjem takozvanog kvaliteta na račun kvantiteta i davanjem prednosti efikasnosti pokreta nad njegovom širinom, zagovara njegovo sužavanje. Prema stavu ogromne većine, međutim, koji je došao do izražaja u dokumentima svih do sada održanih skupova nesvrstanih zemalja, a osobito VI samita u Havani, širina pokreta smatra se, s pravom, jednim od glavnih izvora snage nesvrstanosti, pa se, polazeći od takvog stanovišta, insistira na daljem povećanju broja zemalja članica, uz naglašavanje neophodnosti da pokret sačuva svoju samosvojnost.

*

Čini se da je osnovni cilj novosadskog skupa — okupljanje jednog broja kompetentnih ličnosti radi razmene mišljenja o pitanjima sa kojima će se politika i pokret nesvrstanosti susretati u osamdesetim godinama, uz nužna osvrtanja na prošlost — u potpunosti ostvaren. Štaviše, u četvorodnevnoj raspravi, u kojoj je vršena sveobuhvatna razmena mišljenja i analiza ukupnog stanja međunarodnih odnosa, a pokreta i politike nesvrstanosti posebno, mnoštvo ideja, zapažanja i predloga ukazuje na opravdanost organizovanja jednog ovakvog skupa i, još više, na eventualno ustaljivanje prakse sličnih sastanaka i ubuduće.

Digitized by Google

Pravni sistem Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije

(Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana, 1981, strana 116)

1. Ovu publikaciju je izdala Slovenska akademija znanosti in umetnosti u zbirci *Razprave razreda za zgodovinske in družbene vede* (Rasprave Odeljenja za istorijske i društvene nauke), a njeni autori su akademik dr Alojz Finžgar, akademik dr Jože Goričar, akademik dr Stojan Pretnar, akademik dr Lado Vavpetič, akademik dr Rudi Kyovsky, prof. dr Bojan Zabel, dr Janez Šmidovnik i prof. dr Bojan Špicar. Time se i slovenačka pravna nauka intenzivnije uključuje u širi jugoslovenski prostor, u kome je poslednjih godina bilo više pokušaja sistematizovanja jugoslovenskog prava, među kojima se svojom konstruktivnošću ističu onaj na savetovanju koje je organizovao beogradski Institut za uporedno pravo (vidi publikaciju *O sistemu prava*, Beograd, 1979) i, drugi, na naučnom savetovanju o jugoslovenskom pravnom sistemu i pravnoj nauci koje je organizovao Pravni fakultet u Novom Sadu (vidi »Zbornik« toga fakulteta za godinu 1980).

Autori su građu tako podelili da uvod čini prilog profesora Finžgara o razvoju, stanju i problemima sistematizacije jugoslovenskog prava. U prilogu su pregledno i dokumentovano izloženi posleratni pogledi na klasifikaciju jugoslovenskog prava — od poznatog referata *Prilog pitanju sistema socijalističkog prava FNRJ* koji je profesor Đorđević podneo Trećoj međufakultetskoj konferen-

Digitized by Google

ciji pravnih fakulteta 1950. godine u Beogradu, preko dilema oko civilnog kodeksa, do Zakona o udruženom radu, koji, zajedno s ustavima iz 1974. godine, pravo na rad društvenim sredstvima postavlja kao ishodišni institut jugoslovenskog prava.

Uvodnom prilogu slede rasprave od kojih svaka sa svog užeg stručnog područja obrađuje one probleme koji su aktuelni na sadašnjem stupnju razvoja pravnog sistema SFRJ. Tematski one su podeljene na dva dela: u jednom su rasprave koje se odnose na opštija i načelnija pitanja, a u drugom one koje se bave pojedinim pravnim granama i grupama prava. U prvu grupu možemo uvrstiti razmišljanja J. Goričara *(Prilog pitanju o strukturi pravnog sistema SFRJ)*, S. Pretnara *(Pravni sistem Jugoslavije)* i L. Vavpetiča *(Nekoliko poglavlja iz samoupravnog prava)*, a u drugu rasprave R. Kyovskog *(Radno pravo — pravna grana novog pravnog sistema)*, A. Finžgara *(Društveno-svojinski odnosi i pravni sistem Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije)*, B. Zabela *(Pravo udruženog rada u pravnom sistemu)*, J. Šmidovnika *(Delatnosti od posebnog društvenog interesa — kao područja pravnog studija)* i B. Špicara *(Socijalno pravo)*.

Ti prilozi sadrže građu kojom se utemeljuje, omogućava ili ocrtava *Skica pravnog sistema SFRJ* (u daljem tekstu: Skica), kako ju je u decembru 1979. prihvatila Grupa Odseka za društvene nauke u Odeljenju za istorijske i društvene nauke. Skica zastupa stav da se posebnosti jugoslovenskog pravnog sistema ispoljavaju u četiri osnovne grupe prava koje sačinjavaju pojedine pravne grane kao uže sistematizacione jedinice.

Prva grupa obuhvata propise koji obrađuju uređenje društvene zajednice i osnovna prava čoveka i građanina. Tu spada, naročito, ustavno pravo koje uređuje osnovne pravne institute celokupnog pravnog sistema. Ustavom se utvrđuju i osnovna načela pravnog sistema. U Skici se kaže da su za jugoslovenski sistem karakteristični načelo samoupravljanja, načelo nagrađivanja prema radu, odnosno ukidanja eksploatacije, načelo uzajamnosti i solidarnosti, načelo socijalističkog humanizma i načelo ravnopravnosti naroda i narodnosti SFRJ.

U drugoj grupi su propisi kojima se regulišu društveno-ekonomski odnosi. U njoj posebnu podgrupu čine pravne grane koje se odnose na društvenu svojinu, na samoupravno udruživanje rada i sredstava (pravo udruženog rada) i na radne odnose. Te tri pravne grane povezuje u celinu ista metoda pravnog uređivanja: po toj metodi pravni odnosi su tako oblikovani da se ne radi ni o odnosima ravnopravnosti niti o odnosima nadređenosti i podređenosti, već o »mešovitim odnosima« koji su »sporazumskog« karaktera. Pri tom se postavlja pitanje da li i građansko pravo može biti posebna pravna grana. Skica taj pojam ne priznaje, a u tu grupu kao posebne pravne grane uvrštava obligacione odnose i svojinsko-pravne odnose. Veza između ovih i društveno-svojinskih odnosa nije potpuno prekinuta jer i »društvena svojina je svojina u ekonomskom smislu, društvena sredstva su takođe stvari, novčana sredstva, društvena sredstva su po pravilu 'društvena sredstva u određenom društvenom pravnom licu' i sredstva koja su u pravnom prometu«. A to znači da se svojinsko-pravni i društveno-pravni odnosi mogu u određenom smislu uzeti kao celina i da se kao takvi mogu i obrađivati.

Za treću grupu su karakteristični propisi koji pokrivaju pravne odnose s područja društvenog standarda. U toj grupi ima više pravnih grana. U posebnu pravnu granu su grupisani propisi koji se odnose na delatnosti od posebnog društvenog interesa s područja obrazovanja, kulture, zdravstva itd. U Skici se konstatuje da je to područje u domenu udruženog rada i da je i tu reč o novim samoupravnim ili sporazumskim odnosima. A osobena je ta grana po tome što građani u toj sferi zadovoljavaju potrebe na poseban način, kao

Digitized by Google

i po tome što istovremeno treba stvarati odnose u kojima se mogu ostvarivati osnovna ljudska prava. U toj grupi je i pravna grana »socijalne zaštite«. Ta grana obuhvata one pravne odnose pri kojima pojedinac ima pravo da od organa društvene zajednice zahteva određena davanja ili usluge. Po tom kriterijumu, tu spadaju, naročito, penzijsko i invalidsko osiguranje i još neka druga područja. U treću grupu Skica uvrštava i porodično pravo, koje utvrđuje društvenu zaštitu porodice, i nasledno pravo, koje na osnovu Ustava garantuje pojedincu koristi koje mu donosi nasleđivanje.

U četvrtu grupu spadaju javno-pravne grane kao što su upravno pravo, krivično pravo, organizacija sudova i drugih pravosudnih organa, krivični postupak, opšti upravni postupak, parnični postupak, društvena samozaštita i narodna odbrana. Skica dopušta da se u tu grupu uvrsti i »društveno planiranje« kao posebna pravna grana.

2. Ishodište za oblikovanje te četiri grupe prava su naročito društveni odnosi koje regulišu opšta i apstraktna pravna pravila. Iz ovakve podele na grupe može se zaključiti da prva grupa obuhvata samo one pravne grane koje su od osnovnog i ishodišnog značaja za celokupan pravni sistem. Posebno je značajno što su u tu grupu uvršteni i propisi koji se odnose na osnovna prava i slobode čoveka i građanina. Slobode i prava treba uopšte da čine temelj ustavnog prava. Oslonac takvom stanovištu daje naročito nesvojinska priroda društvene svojine. U pravnom jeziku to znači da noseći pravni institut može da bude samo rad, odnosno pravo na rad društvenim sredstvima.

U drugu grupu su uvršteni svi oni propisi koji uređuju »ekonomsku bazu društva«. Ta grupa je pravno najspornija jer obuhvata dve različite vrste pravnih odnosa. Prvi su oni u kojima su subjekti prirеđeni, ravnopravni i autonomni (građansko-pravni odnosi), dok je za drugu grupu pravnih odnosa karakteristično da su nosioci ovlašćenja (prava) ujedno i nosioci dužnosti (dužnosna ovlašćenja): tu pravni subjekti deluju i u interesu drugoga (na primer, u opštem interesu) i zato sopstvene interese mogu ostvarivati samo utoliko ukoliko su u skladu s namenom i sa socijalnom (interesnom) vezanošću pojedinih ovlašćenja (sporazumski odnosi).

Skica uzima u obzir te razlike i zbog toga ne prihvata šire koncepcije prava udruženog rada. Po jednoj od tih koncepcija, u pravo udruženog rada spadaju i takve pravne jedinice (grane) koje nisu oblikovane istom metodom pravnog regulisanja. Tako je, na primer, profesor Geršković, uz pravo rada društvenim sredstvima, dohodovne odnose, samoupravno organizovanje udruženog rada, društveno planiranje, radne odnose i sporazumsko pravo, uvrstio u pravo udruženog rada i obligaciono pravo, koje je građansko-pravne prirode. Skica se od Geršковićevog predloga (od njegovih teza) ne razlikuje samo po tome što u pravo udruženog rada uključuje jedino samoupravne ili sporazumske odnose, već i po tome što tu pravnu granu shvata veoma usko. Ako u pravo udruženog rada spada jedino samoupravno udruživanje rada i sredstava, onda je očigledno da niz sporazumskih pravnih odnosa ostaje izvan njegovog domašaja. Skica je svesna te opasnosti i izbegava je tako što u posebnu podgrupu združuje sve one društveno-ekonomske pravne odnose koji su oblikovani sporazumskom metodom pravnog regulisanja.

Treća osnovna grupa je nekakva »socijalna i kulturna« nadgradnja drugoj. U tome je njena sociološka srž koju njen naziv (pravni odnosi s područja životnog *standarda* — M. P.) samo delimično adekvatno i jasno izražava. Što se tiče metode pravnog regulisanja, ta grupa je, svakako, najheterogenija jer se nadovezuje na najmanje tri vrste pravnih odnosa: na građansko-pravne, koji u prilično meri daju pečat naslednom pravu, na sporazumske, koji su karakteristični za delatnosti od posebnog društvenog interesa, i na

Digitized by Google

one pri kojima pojedinac ima pravo da od organa društvene zajednice zahteva određena davanja ili usluge (socijalna zaštita). Tim oznakama pravnih grana moglo bi se zameriti da sadržinski nisu jednobojne. Tako, na primer, profesor Špicar upozorava na povezanost socijalnog prava s pravom udruženog rada, a dr Šmidovnik, u opreci sa Skicom, povezuje delatnosti od posebnog društvenog interesa s predmetima o javnoj upravi.

Prve tri grupe se odnose naročito na materijalne pravne odnose, a četvrta obuhvata one koji su povezani sa zaštitom pojedinca i društvene zajednice. Propisi o zaštiti posebno naglašavaju opšte društvene interese i po pravilu su prinudnog karaktera. S te strane je ova grupa prava jedinstvena, ali, pojmovno gledano, njoj, nesumnjivo, pristaje oznaka za koju po tradiciji kažemo da je javnopravne prirode.

3. U Skici su primenjena dva klasifikaciona postupka: s oslanjanjem na predmet i s oslanjanjem na način pravnog uređivanja. Predmet prava su društveni odnosi: oni nisu pravni sami po sebi, već sadrže samo više ili manje oblikovanu građu i elemente koji su takve prirode da zbog njih određeni društveni odnosi moraju biti pravno definisani. Ako je ta konstatacija tačna, onda »golom« društvenom odnosu pravni oblik daje tek pravna norma. Prema tome, u čemu su pravne karakteristike predmeta prava, ne vidi se iz društvenog odnosa kao takvog, već iz toga kako je dati društveni odnos pravno obuhvaćen.

Pri obrazovanju osnovnih grupa prava Skica daje načelnu prednost predmetu prava. Time se ona udaljava od klasične sistematizacije prava, koja već samom dihotomijom na javno i privatno pravo ukazuje na način pravnog uređivanja. Skica, dakle, ne prihvata ovaj ili njemu sličan postupak (uporedi podelu na društveno i građansko pravo kako je daje profesor Goričar) i zato se oslanja na sociološki kriterijum, koji u slučaju četvrte grupe dopunjava i pravnim vrednovanjem (uvođenje javno-pravne grupe prava). Pri ovakvom pristupu je razumljivo da prve tri grupe ne mogu biti pravno jedinstvene: to važi naročito za drugu i treću grupu propisa koji su oblikovani primenom više metoda pravnog regulisanja. Na drugoj strani, za Skicu je karakteristično da o tom aspektu vodi računa naročito pri razvrstavanju propisa u osnovne interne (nacionalne) pravne grane: u njih tako spadaju samo ona opšta i apstraktna pravna pravila koja na isti način obuhvataju određeno šire i u sebi zatvoreno područje društvenih odnosa.

Takav ili drugačiji postupak pri raspoređivanju je bar u izvesnoj meri stvar konvencije. Kada to znamo, moramo se čuvati svakog aprioristićkog stava pri oceni Skice i njene konačnosti. To bi bilo u suprotnosti i sa samom Skicom i sa svrhom na koju se ukazuje u pojedinim raspravama: u suprotnosti zato što prilozi ne zahvataju sva pravna područja, već se odazivaju samo na one probleme koji u ovom trenutku spadaju među najspornije. U suprotnosti bi bilo i zato što je Skica samo skelet odgovora na pitanja o kojima će tek biti reči.

Marijan Pavčnik

Dr Marjan Britovšek: Borba za Lenjinovo nasljeđe

(»Stvarnost«, Zagreb, 1981, knj. 1—2, strana 267 + 276)

Jugoslovenska marksistička misao, koja se razvijala u više pravaca i tokova, bavila se problemom staljinizma kao složenim fenomenom, koji zahteva interdisciplinarni pristup, pre svega sociološko-politikološki. Međutim, i pored interdisciplinarnosti kao opšteprihvaćenog pristupa i kriterijuma, nedovoljno su bila zastupljena siste-

Digitized by Google

matska istoriografska istraživanja građe i dokumenata; postojeća istraživanja bila su svedena na parcijalne rezultate istraživanja pojedinih pitanja u sklopu ovog problema. Delimično su tome doprineli objektivni uzroci — nepristupačnost izvorne građe i arhiva, koji su tek u najnovijem periodu postali u nešto većoj meri dostupni istraživačima. Profesor dr Marjan Britovšek je sistematski i dugo prikupljao građu i podvrgao je kritičkoj analizi. Svoju dvotomnu studiju autor je nazvao *Borba za Lenjinovo nasljeđe* i u njoj je prezentirao obimnu građu koja pokazuje razvoj istorijskih procesa od oktobarske revolucije do XIII kongresa Komunističke partije Sovjetskog Saveza.

Za razliku od nekih savremenih pisaca koji su svoje teorijske radove o staljinizmu zasnivali na delimičnom istorijskom materijalu, polazeći od pretpostavke da je on dovoljan za dalja teorijska uopštavanja i izučavanje jednog izuzetno kompleksnog fenomena, profesor Britovšek je najpre sistematizovao izvornu građu. On je definisao određeni problem istraživanja: idejno-politički sukob u KPSS poslednjih godina Lenjinova života, i pokazao da u tom istorijskom procesu treba tražiti metodološko-teorijska polazišta za ocenu staljinizma kao istorijskog fenomena. Pisac je pitanja razmotrio u pet poglavlja (tri u prvoj i dva u drugoj knjizi). Pošao je od najužih mikrosinteza (biografije sovjetskih partijskih rukovodilaca) ka istraživanju opštijih pitanja, konstitutivnih za sovjetsko društvo, ali i za savremeni socijalizam: pravni i politički sistem (federalizam i nacionalno pitanje su predmet 2. poglavlja: »Stvaranje prvog sovjetskog Ustava i formiranje federacije«), proces boljševizacije RKP(b) (3. poglavlje: »Prvi kongres RKP(b) bez Lenjina — XII kongres stranke«), problem ideoloških sukoba o strateškim pitanjima razvoja socijalizma (4. poglavlje: »Ideološki poraz Trockoga — XIII partijska konferencija«) i idejno-politička i organizaciona konsolidacija staljinizma (5. poglavlje: »Učvršćenje i jačanje RKP(b) na novim osnovama«). Ključni problemi socijalizma, koji će se rešavati tokom svih sledećih decenija, postavili su se u Sovjetskom Savezu prvih godina posle revolucije: pitanje pravca razvoja privrednog sistema, agrarno i nacionalno pitanje, problem vlasti i moći. Specifičnost Sovjetskog Saveza kao višenacionalne zajednice i teško istorijsko nasleđe tražili su specifična demokratska rešenja. Pitanje odnosa centralizma i decentralizacije ostalo je jedno od ključnih pitanja socijalizma. Za razliku od društveno-ekonomskog sistema koji se može izgraditi relativno brzo, međunacionalni odnosi su rezultat i proizvod celokupnog razvoja društva, kao i prethodnog istorijskog nasleđa. Marksističke postavke o rešavanju nacionalnog pitanja koje je Lenjin razvijao u praksi Sovjetskog Saveza ostvarivale su se u veoma složenim uslovima koji su nastali kao proizvod ne samo recidiva prošlosti, već i protivurečnosti koje je nosio socijalizam. Nastojeći da ove probleme verifikuje i utvrdi njihovo delovanje u određenoj epohi, autor je prikupio i sistematizovao veoma obimnu građu, koja je do najnovijeg vremena bila nepotpuno poznata, teže dostupna istraživanju ili nesistematizovana.

Polazeći od postavke da istorijski proces može da se oceni na osnovu kritičkog marksističkog pristupa i ocene istorijskih činjenica, pisac je sebi postavio zadatak da utvrdi određene istorijske procese i delovanje jednog kruga ličnosti koje su najviše doprinele revoluciji i razvoju socijalističkog društva u njegovim prvim godinama. Ovakav autorov pristup predstavlja doprinos u svakoj naučnoj sredini, a s obzirom na predmet istraživanja veoma je značajan za našu sredinu: pristup profesora Britovšeka zadovoljava ne samo kriterijume analitičkog istraživanja, već pokazuje da neki aktuelni problemi radničkog i komunističkog pokreta još nose tragove delovanja i posledice staljinizma. Dijalektika razvoja socijalizma ni-

Digitized by Google

je završena, već je aktuelan i dinamičan proces, koji pisac posmatra sa aspekta njegovih istorijskih pretpostavki. Autor postavlja pitanje da li su, u skladu sa najnovijim metodološko-teorijskim saznanjima, istorijske činjenice o genezi staljinizma marksistički proveravane i ocenjene. Pisac određuje značaj problema koji istražuje: »Ovo djelo obrađuje jedno od najdramatičnijih razdoblja u povijesti sovjetske republike, vrijeme kad je Lenjin napuštao političku pozornicu, i kad su se njegovi najbliži suradnici zapleli u oštre frakcijske borbe, pa je svaki htio na svoj način tumačiti Lenjinovo učenje« (str. 7). Pisac je primenio metod istorijske analize i rekonstrukcije, uzimajući u obzir praznine u poznavanju istorijske geneze staljinizma: »Zbivanja obrađujem njihovim povijesnim redosljedom, registriram polazišta jezgra partije i opozicije, te detaljno raščlanjujem neslaganje između Lenjina i Staljina u doba kada je Lenjin napuštao političku pozornicu. Pokušao sam osvijetliti spor između jezgre i lijeve opozicije s Trockim na čelu. Na temelju pristupačna gradiva oortao sam bitna ishodišta spora, pratio dramatske diskusije po novinama, na partijskim konferencijama, plenumima i kongresima RKP(b). Uzimao sam u obzir i polazišta opozicije registrirajući njezinu aktivnost. S pomoću brojnih citata pokušao sam čitatelju predočiti sadržaje članaka koji su objašnjavali službena ili opoziciona gledišta. Klonio sam se sintetičkih zaključaka koji bi mogli zamagliti oštrinu spora. Radije sam navodio više nego manje prepuštajući čitatelju da sam stvori sud o razdobllju usko povezanom s genezom staljinizma« (str. 7—8).

Autor je prikupio izuzetno obimnu građu i sistematski je obradio. Period koji je relativno kratak, ali je od izuzetnog značaja za razvoj socijalizma i međunarodni radnički pokret, analitički je prikazan kroz pregled dokumenata, štampe i periodike, teorijskih i publicističkih radova. Ovakav pravac istraživanja omogućio je nastajanje jednog koherentnog i celovitog dela, u kome pisac dokazuje svoju ideju o kompleksnom karakteru istorijskih procesa i njihovom delovanju u društvu. Kao istoričar, autor studije *Borba za Lenjinovo nasljeđe* vidi svoj doprinos u sistematizaciji i proveri istorijske građe, kako bi ona mogla postati osnov i pretpostavka daljih istraživanja, posebno interdisciplinarnih. Autor je posebno razmatrao odnose u Komunističkoj partiji Sovjetskog Saveza. Problemi koji su postojali i o kojima se otvoreno raspravljalo za vreme Lenjinovog života, u prvom redu odnos centralizma i demokratije u komunističkoj partiji, pitanje revolucije i odnosi u međunarodnom radničkom pokretu, zaoštrili su se i doveli do krize u KPSS: »Za Lenjinova života Centralni komitet partije predstavljao je stvarni izraz zajedničkog vodstva partije i države. Lenjin nije nikada nametao svoje poglede suradnicima. Uvjeravao ih je i strpljivo razlagao svoje mišljenje. Uvijek je strogo pazio na to da se provode pravila partijskog života, da komunisti postupaju prema statutu partije, da u pravo doba sazivaju kongrese partije i plenume Centralnog komiteta« (knj. 2, str. 169).

Socijalizam je rešavao u praksi jedan od najsloženijih problema savremene epohe: nacionalno pitanje u uslovima etnički izuzetno heterogenog i zaostalog društva: »Sovjetska federacija stvarala se u vrlo teškim uvjetima, jer su za vrijeme građanskog rata strani osvajači i bjelogardijci zaposjedali područja jedna za drugim. Samom osnivanju žestoko su se protivili ruski velikodržavni šovinisti i buržoaski nacionalisti. U pograničnim predjelima nije bilo dovoljno iskusnih partijskih kadrova, što je također povećavalo teškoće. Samo strpljivim Lenjinovim nastojanjima mogle su se svladati protivnosti i stvoriti potrebna zbijenost radnika svih nacionalnosti u jedinstvenu armiju boraca za pobjedu proleterske stvari« (knj, 1, str. 183). Međunacionalni odnosi i internacionalizam su pitanja koja su se pojavila već u prvim godinama konstituisanja SSSR i ostala su

Digitized by Google

aktuelna i za socijalizam savremene epohe.

Kriza u partiji, sukob Staljina i Trockog, neuspeh revolucije u Nemačkoj 1923. godine pisac je razmatrao kao faze u razvoju jednog kompleksnog društvenog procesa. U završnom delu svoje studije autor je dao stručni aparat (napomene i imenski registar).

Studija profesora Marjana Britovšeka *Borba za Lenjinovo nasljeđe* predstavlja značajan doprinos jugoslovenskoj marksističkoj nauci, u kojoj je ovaj autor prisutan kao kompetentan poznavalac istorije radničkog i komunističkog pokreta. Svesno odabirajući jedan problem, pisac je pokazao da tek treba učiniti sistematske napore u pravcu istorijskih sinteza i usvajanja konačnih ocena o istorijskoj genezi i razvoju staljinizma. Ova studija je rezultat višegodišnjih istraživanja, a u metodološko-teorijskom smislu bila je osnov za autorovo delo *Carizam, revolucija, staljinizam*, u kome je dalje razvio svoju osnovnu zamisao. U studiji *Borba za Lenjinovo nasljeđe* pisac ne daje ocenu određenih procesa, iako je na osnovu prezentirane građe mogao da donese određene zaključke. Profesor Britovšek je svojom studijom omogućio da dalja istraživanja fenomena staljinizma budu zasnovana na saznanju celovito i kritički analizirane istorijske građe.

Dubravka Stajić

Grupa autora: Enver Hodžina Albanija

(Tanjug, Beograd, 1981)

Za suvremenu političku povijest Albanije koban je bio trenutak kada se na njenoj političkoj sceni pojavio Enver Hodža, čovjek kontradiktorne politike i ideologije, smjese buržoaskog nacionalizma i »istinskog marksizma i lenjinizma«, Staljinov sljedbenik, te protivnik svih »revizionizama«, a posebice »jugoslavenskog revizionizma«. Iz zakletve položene u Đirokastri 1936. godine raspoznatljiva je njegova ambicija vezana uz ideju »Velike Albanije«, koja će postati njegov program zaodjenut »istinskim marksizmom i lenjinizmom« kao kamuflažom te ideje. Njegova pojava znači korak nazad za narod Albanije, koji moramo distancirati od političke samovolje i apsolutizma njegovog »vođe«.

Prvi kontakti između KPJ i albanskih komunista počinju prije osnivanja Komunističke partije Albanije, a ona je osnovana 1941. ujedinjenjem komunističkih grupa različitih ideologijskih izvora i shvaćanja. Prvi, a zacijelo i najveći posao bio je njihovo ujedinjavanje i organiziranje u Komunističku partiju. CK KPJ je »doneo... sredinom 1939. godine, na inicijativu Kominterne, odluku da pomogne komunistima iz Albanije« (str. 26) pri njihovom organiziranju i ujedinjenju. U tom pogledu značajnu pomoć pružili su jugoslavenski komunisti Dušan Mugoša i Miladin Popović, koji su učestvovali na osnivačkoj konferenciji partije u Tirani. Na toj konferenciji imenovan je Centralni komitet Komunističke partije Albanije kao privremeno političko tijelo. U njegov sastav ušao je, pored ostalih, i Enver Hodža kao privremeni rukovodilac, koji će tu svoju prvu političku funkciju zauvijek ovjekovječiti.

Tokom rata jugoslavenski narodi s KPJ pružali su pomoć albanskom narodu i albanskim komunistima. Ta je pomoć i poslije rata nastavljena, kada je Albaniji pružena ekonomska pomoć u visini od dvije milijarde dinara za izgradnju privrede, zatim vojna, tehnička i stručna pomoć. Privredna obnova Albanije do Rezolucije Informbiroa temeljila se isključivo na pomoći naše zemlje. Revitalizirani privredni objekti, u prvom redu tvornice »su bile, u stvari, kompletno opremljene iz Jugoslavije« (str. 57). Jugoslavija je radila i na priznanju Albanije. Ukratko, bili su vrlo dobro razvijeni politički odnosi između Jugoslavije i

Digitized by Google

Albanije. Albansko rukovodstvo s Enverom Hodžom na čelu nije imalo riječi da izrazi zahvalnost na pruženoj pomoći. Dobri i prijateljski odnosi između dvije zemlje uvjetovali su da sa albanske strane potekne ideja o potencijalnoj federaciji, što je bilo neprihvatljivo zbog objektivnih okolnosti ekonomske i političke naravi u kojima je bila Jugoslavija.

Obrat i prekretnica u političkim odnosima između Jugoslavije i Albanije nastupa objelodanjivanjem Rezolucije Informbiroa, koju je Jugoslavija odlučno odbacila. Pristajanjem Envera Hodže, odnosno Albanije uz Rezoluciju, pogažena je njegova riječ o trajnom prijateljstvu Jugoslavije i Albanije, zaboravljeno je sve što je Jugoslavija pružila albanskom narodu. Sve će to biti izbrisano i negirano u čistki činjenica povijesti i zamijenjeno cijelim arsenalom lažnih optužbi protiv Jugoslavije. I ne samo čistki činjenica povijesti, već i čistki naših ljudi kojima će se u razdoblju ibeovštine suditi načinom suđenja Borisu Davidoviču ili entim nepoznatim i nestalim u mračnjaštvu moderne staljinističke inkvizicije. Optužbe protiv naših građana koji su se u to nezgodno vrijeme našli u Albaniji nisu se ni po čemu razlikovale od sličnih iskonstruiranih optužbi i procesa u zemljama u kojima se tada provodio staljinski teror. Sve to dovelo je do zaoštravanja, zahlađivanja jugoslovensko-albanskih odnosa. Albansko prihvaćanje Rezolucije značilo je okretanje prema SSSR-u i Staljinovoj politici. Pristajući uz Staljinovu politiku, Enver Hodža će zasnovati vlastito političko učenje koje se naslanja na Staljinovo. Svrha tog učenja jest obrana kako Staljinovih tako i vlastitih napada na Jugoslaviju, te opravdavanje čistki protiv onih koji su mu se suprotstavljali u zemlji. Vodeći motiv njegova učenja jest borba protiv »jugoslavenskog revizionizma«, čiji se kraj vidi jedino u njegovom konačnom slomu.

Na XI plenumu CK KPA i na I kongresu kada se partija na Staljinov prijedlog preimenuje u Albansku partiju rada, Hodža izvodi temeljite čistke unutar partije, čisteći najbliže suradnike iz vremena osnivanja Komunističke partije Albanije i one koji su pružali otpor njegovoj politici. Sječa protivnika i lov na vještice provjerene su metode poznate nam politike. Staljinska ideologizacija partije osnivala se na vrlo malom popisu literature: Staljinovi referati i pisani materijali, jasno uz to i *Kratak kurs istorije SKP(b)*, te Rezolucije IB uzimali su se kao temeljni politički kanoni i kao uputstvo za djelovanje.

Pristajanje uz Staljina E. Hodža je iskoristio dobivši od Sovjeta ekonomsku pomoć, koju je više trošio za izgradnju policijsko-propagandnog sistema upregnutog protiv »jugoslavenskog revizionizma«, a manje na privredni razvoj zemlje. Ekonomski i politički odnosi Albanije i SSSR-a razvijali su se sve do trenutka unutrašnjih političkih promjena u SSSR-u. One su započele Staljinovom smrću i XX kongresom KPSS, s kojim službeno otpočinje proces destaljinizacije, odnosno demokratizacije sovjetskog društva. Kakav je stav E. Hodža zauzeo o XX kongresu KPSS? Analogno svojoj politici, on je najprije podržao odluke i zaključke kongresa, da bi kasnije Hruščovljev referat označio kao »zvanični papir savremenog revizionizma« (str. 85). Ovdje se primjećuje početak konfrontiranja sa SSSR-om. Na stav E. Hodže prema SSSR-u znatno je utjecao i stav SSSR-a prema Jugoslaviji. SSSR je Beogradskom deklaracijom priznao princip nemiješanja u unutrašnje poslove Jugoslavije i princip različitosti putova u socijalizam. Deklaracijom je došlo do normalizacije jugoslavensko-sovjetskih odnosa. Ova politika proglašena je »revizionističkom«, a naročito je oštro napadnut Hruščov.

Destaljinizacija u SSSR-u nikako nije išla na ruku E. Hodži jer se mogla odraziti i u Albaniji i eto nevolje. Istina, bilo je pokušaja od onih koji su smatrali da su potrebne promjene i demokratizacija zemlje, ali su ti pokušaji vrlo

Digitized by Google

brzo bili kažnjeni čistkama u partiji. Normalizacijom odnosa između SSSR-a i Jugoslavije E. Hodža je izgubio suradnika u borbi protiv »jugoslavenskog revizionizma«. To je bitno utjecalo, a i uvjetovalo zaoštravanje sovjetsko-albanskih odnosa, koje je bilo označeno kao ideološko razilaženje i ideološki sukob. On je tinjao sve do XXII kongresa KPSS, kada je definitivno došlo do potpunog raskida između Albanske partije rada i KPSS. Hruščov je tada oštro kritizirao Albansku partiju rada zbog nepromijenjenog staljinskog kursa, kao i zbog težnji da se on ponovno nametne sovjetskom društvu.

Tako je, poslije Jugoslavije, došlo do razlaza i sa SSSR-om. No, E. Hodža i njegova Albanija morali su pronaći novog saveznika i sumišljenika protiv Jugoslavije. U to vrijeme bila je to Kina. Zaokret prema Kini započinje kada je Albanija podržala Kinu u njenom sukobu sa Sovjetskim Savezom. Ona ju je podržala 1960. na Savjetovanju 81 radničke i komunističke partije. Za taj zaokret prema Kini relevantno je bilo uklapanje Kine u »revolucionarnu viziju E. Hodže« (str. 92). Iz tog prijateljstva, koje će potrajati oko sedamnaest godina, E. Hodža je uspio isposlovati i dobiti dosta veliku ekonomsku pomoć, pa se i tu potvrdio njegov sitni trgovački duh, jer je, mijenjajući prijatelje, uvijek kao izraz prijateljstva tražio pomoć. Prijateljstvo s Kinom bit će narušeno onog trenutka kad se Kina počinje otvarati prema svijetu, što, svakako, nije išlo u prilog E. Hodži jer bi se moglo desiti da Albanija krene za kineskim primjerom i eto opet nevolje za njegov režim. Neslaganja nisu bila samo političke prirode, već i ideološke, poglavito ove posljednje u vezi s Maovom teorijom o »tri svijeta« (str. 94), po kojoj je Albanija u trećem planu. Ova pozicija za Albaniju nije bila prihvatljiva jer se kosila s Hodžinom idejom o »Velikoj Albaniji«. Stvar se još više zaoštrila uspostavljanjem kinesko-američkih odnosa, a posebice kinesko-jugoslavenskih odnosa. Uspostavljanjem ovih posljednjih Hodža je još jednom izgubio »saveznika protiv Jugoslavije« (str. 96). Kao i obično kada se prilike kod njegovog saveznika mijenjaju, on to proglašava »revizionizmom«, svojom, izgleda, najomiljenijom političkom optužbom.

Izgubivši Kinu kao saveznika, E. Hodža je ostao sam u borbi protiv svih i protiv svega, ostavši i dalje vjeran jedino Staljinu. Da vidimo protiv koga i protiv čega je? On je protiv samoupravljanja, jer je ono drugačiji sistem organizacije društva koji se kosi s njegovim modelom, stoga što isključuje monopol vlasti partije ili države ili jedne ličnosti. Ono je, nadalje, takav sistem koji ne potiskuje humanizam, već ga, naprotiv, razvija, što se opet kosi s njegovom vladavinom »istinskog marksiste i lenjiniste«, koji je kao »istinski« zaboravio što je to humanizam, koji u njegovom vrijednosnom sustavu, izgleda, ne vrijedi ništa. Samim tim on je i protiv socijalističke demokracije. Njeno prihvatanje značilo bi kraj njegovoj vladavini. On je za birokratski, da ne kažemo autoritarni socijalizam koji isključuje socijalističku demokraciju. On je protiv nesvrstanosti koja je »reakcionarna« politika. Njemu ne odgovara evrokomunizam koji je »revizionističko-reformistička politika« komunističkih partija zemalja razvijenog kapitalizma.

Političkim redukcionizmom Hodža je protiv svih i izgleda kao da je okružen mnoštvom neprijatelja. Stvaranje umjetnih neprijatelja i zatvaranje zemlje čini dojam ugroženosti i opsadnog stanja, slikovito predočenog mnoštvom bunkera diljem Albanije. Ugroženost od koga? To je ugroženost od umjetno stvorenih, izmišljenih neprijatelja, što pospješuje psihičku napetost, okupljanje i zbijanje oko jedne ličnosti. Sredstvo okupljanja jeste vrlo moćna propaganda koja dezinformira i manipulira ljudima i oblikuje njihovo javno mišljenje. Svijet je, prema ovoj propagandi, »Titanic« na pragu potopa i kataklizme, a jedino je u Albaniji sve u redu. Da ne bi doživio kataklizmu, svijet se treba

Digitized by Google

ugledati na Albaniju. Propaganda tako želi odstraniti istinu o događajima u svijetu, a glorificirati i kozmetizirati stanje u Albaniji. Zaštita od vanjskih i unutrašnjih neprijatelja obiluje dekretima, koji više zabranjuju nego dozvoljavaju. Tako, pravno nema boga, on je zabranjen, a propovjednici su poslani na »ideološko preodgajanje«. Ovaj voluntaristički čin doveden je do granica apsurda, da ne kažemo gluposti. Pošto potencijalnih neprijatelja ima svagdje, ograničeno je kretanje iz mjesta u mjesto, a da ne spominjemo mogućnost putovanja preko granice. Za sve one koji se ne pokoravaju redu i disciplini koji su propisani pozitivnim zakonima ili za koje se utvrdi da su neprijatelji, postoji vrlo širok dijapazon kazni: od radnih logora, doživotne robije do smaknuća. Sedamdesetih je godina u trogodišnjim čistkama uklonjeno trideset tisuća ljudi optuženih da su neprijatelji naroda, kojima sudi narodni sud, pošto je ukinuto ministarstvo pravosuđa. Neprijatelji, propaganda, strah, nasilje, napetost, nesigurnost temeljne su psihologijske kategorije na kojima se zasniva vlast jedne ličnosti, a ne naroda. Ovdje je narod objekt vlasti na koji se treba pomoću ovih kategorija djelovati kako bi se što uspješnije očuvala vlast pojedinca.

Ostavši sam, izoliravši se od vanjskog svijeta, zatvorivši se u okvire zemlje, Hodža nikako nije napustio ideju iz mladosti o »Velikoj Albaniji«. Ali, kako mu i ovdje trebaju suradnici i istomišljenici, on ih pronalazi preko svojih diplomatskih predstavnika u nacionalističkim i profašističkim proalbanskim grupama. Odjednom se »istinski marksista i lenjinista« svrstava s grupama koje nemaju veze niti s marksizmom niti s lenjinizmom. Ali to nije važno. Važno je da cilj opravdava sredstvo. Pristajanje uz spomenute grupe proizlazi iz njegove kontradiktorne politike i ideologije koja se provlači od njegovog stupanja u politiku pa sve do danas.

Kontradiktorna jer je zastupao ideju o »proleterskom internacionalizmu i svjetskoj revoluciji« (str. 123) i ideju o »Velikoj Albaniji«. Krajnji cilj te politike i ideologije jest »Velika Albanija«. Tek usputno, za ilustraciju ove politike, spominjemo da je nedavno bila sačinjena karta te »Velike Albanije« koja bi obuhvaćala današnji teritorij Albanije, dio Crne Gore, dio Makedonije, Kosovo, manji dio južne Srbije, zapadni dio Grčke prema Albaniji, koju je E. Hodžin režim rasturao po čitavom svijetu. Svoju naklonost prema profašističkim grupama koje također zastupaju ideju »Velike Albanije« pokazao je tokom drugog svjetskog rata. Zbog grešaka u rukovođenju partijom i revolucijom i upravo zbog oportunističkog držanja u pregovorima sa profašističkom formacijom »Bali Kombtar«, koja je zastupala ideju »Velike etnički čiste Albanije«, bio je kritiziran na Beratskom plenumu 1944. godine. Izoliravši se i ostavši sam protiv svih neprijatelja, uz nešto malo podrške iz vana od ultralijevih komunističkih frakcija a proalbanske orijentacije, profašističkih grupa koje zastupaju istu ideju kao i on pred kraj, valjda gubeći strpljenje, otvoreno je pokazao što smijera oko Jugoslavije. Politički patologizam i voluntarizam kao relevantne crte njegove ličnosti došli su do punog izražaja onda kada je proljetos pozvao na otvoreno prekrajanje granica. Navodimo jedno mjesto iz knjige koje o tome dosta govori: »Izbijaju na videlo, dakle, stare pretenzije Envera Hodže, jer se traži teritorijalno i administrativno ujedinjenje Albanaca u Jugoslaviji u jednu federalnu jedinicu, tj. republiku, što će, u aprilu 1981. godine, biti glavna parola neprijateljskih demonstracija na Kosovu. Istovremeno, tražeći prekrajanje granica republika unutar Jugoslavije, albansko rukovodstvo nastoji da izazove sukobe između naših federalnih jedinica« (str. 181).

Ovo je mjesto koje rasvjetljava posljednja zbivanja na Kosovu, čije ideologijsko porijeklo nije potrebno posebno isticati. E. Hodžin albanski nacionalizam javno je pokazao svoje lice i tako potvrdio

Digitized by Google

svoj kontinuitet od zakletve položene u Đirokastri 1936. do danas. Još se jednom pokazao nemoćan u svojim namjerama spram Jugoslavije. Čovjek koji sebe naziva »istinskim marksistom i lenjinistom« nema veze ni s Marksom ni s Lenjinom, u čijim učenjima ne možemo prepoznati nacionalizam, a još manje ugnjetavanje čovjeka, hapšenja, insceniranja sudskih procesa, zatvorska mučenja najrazličitijim metodama, radne logore, logore za takozvano preodgajanje. Ipak su ovo metode i praksa čovjeka koji je marksizmu nanio velike štete i od njega napravio karikaturu. No, on je umro, ali ne i staljinizam koji ima svog dosljednog, da ne kažemo ortodoksnog nastavljača u E. Hodži, koji, čini se, od Marxova i Lenjinova učenja ništa nije usvojio. I na kraju kako je uopće moguće pored svega ovoga izreći: »Dobrodošli u jedinu pravu demokratsku zemlju sveta« (str. 9). Za sada nećemo sigurno doći niti u jedinu niti u pravu demokratsku zemlju, što ne znači da Albanija to jednoga dana neće biti, kada i ako se oslobodi staljinskog despotizma. Ne smijemo zaboraviti postojanje racionalnog demokratskog jezgra koje, nadamo se, nije u cijelosti uništeno u bezumnoj i bezobzirnoj borbi za vlast ličnosti koja je do krajnosti iskazala politički instrumentalizam u očuvanju vlasti.

Anđelko Milardović

M. Popović — M. Ranković: Teorije i problemi društvenog razvoja

(BIGZ, Beograd, 1981)

U sociologiji se ne pojavljuju često radovi koji se bave opštim teorijskim pitanjima. To je posledica prevashodne orijentacije istraživača na područja posebnih sociologija ili na probleme užeg teorijskog značaja. Knjiga *Teorije i problemi društvenog razvoja* osetno popunjava ovu prazninu. Knjiga ima dva dela. Prvi, koji je napisao Miodrag Ranković, sadrži pregled teorijskih shvatanja o društvenim promenama i društvenom razvoju. U drugom delu, koji je napisao Mihailo Popović, izloženi su najopštiji teorijski i posebni sociološki problemi savremenog društva. »Autor se trudio da ih posmatra i analizira sa marksističkog teorijskog stanovišta, što, naravno, ne znači da je uvek u tome i uspeo« (str. 7). Ova autorova ograda u predgovoru, videće se kasnije, nije izraz skromnosti ili nepoverenja u sopstvene misaone mogućnosti, već više priznanje teorijske nedoslednosti koja postoji u ovom radu.

Prvi deo knjige, znatno obimniji, bavi se najznačajnijim sociološkim teorijama u kojima su razrađeni teorijski problemi promene i istorijskog razvitka. Od pozitivizma Ogista Konta, koji je u sociologiju uveo pojmove »socijalna statistika« i »socijalna dinamika«, do savremenih sociooloških strujanja misao o društvu prešla je dug razvojni put na kome su se umnožavala i ukrštala teorijska shvatanja, gradili i sukobljavali idejni okviri, nastajali i nestajali mnogi sociološki pojmovi i objašnjenja. Uzimajući u središte analize pojmove »društvene promene« i »istorijskog razvitka«, M. Ranković se opredelio za interpretaciju teorijskih stanovišta u kojima je problematika društvene promene i društvenog razvoja najrazvijenija. Ta stanovišta su veoma brojna, nejednaka po teorijskoj plodnosti, često protivrečna, ponekad i problematična, pa je veoma važan kriterijum koji služi za njihov izbor i interpretaciju.

Autor ne naglašava jasno kojim se kriterijumom rukovodi u svom izlaganju. Polazeći od analize klasičnog pozitivizma, preko funkcionalizma, do savremenih shvatanja društvene statike, dinamike, promene, razvoja i modernizacije, autor ovlaš naznačuje i marksističke pristupe ovoj problematici. Iako ukazuje na njihovo siromaštvo, on pokušava da pruži sopstveno određenje osnovnih problema koje analizira: »statičko i

Digitized by Google

dinamičko su momenti koji se međusobno prožimaju, odnosno da su to integralni delovi jedinstvenog teorijskog i metodološkog stanovišta koji u objašnjenju i proučavanju društvenih pojava i procesa samo menjaju mesta« (str. 23). Svodeći marksistički pristup na jedno od mogućih teorijskih stanovišta, uz to nedovoljno razvijeno, autor se izložio opasnosti da nekritički prikaže pojedina stanovišta ne ulazeći dublje u njihovu teorijsku vrednost i značaj.

To se najbolje vidi kod prikaza teorija o društvenom razvitku. Autor decidirano ističe da »postoje tri glavne idejne struje kao vidovi osporavanja pozitivizma i evolucionizma u sociologiji XIX veka: istoricizam, ciklizam i marksizam« (str. 48). Marksističkom shvatanju, koje se tretira kao »klasična i moderna teorija društvenog razvitka u sociologiji«, dato je nešto više prostora nego Maksu Veberu i Pitirimu Sorokinu, koji je, po jednom istraživaču, zastupao najtipičnije idealističko shvatanje društva i istorije, ali se u okviru ovog poglavlja razmatraju poglavito stavovi Plehanova, Lenjina, Roze Luksemburg, Đerđa Lukača i strukturaliste Altisera. Čak se na bazi kritike nekih teoretičara nagovještava potreba preispitivanja nekih klasičnih teza u okviru marksizma. To se odnosi na značaj sistema društvene moći sa stanovišta teorije klasa i klasnih sukoba, na značaj grupnih sukoba u društvenim razmerama, na problem institucionalizacije rešavanja društvenih sukoba u savremenim sistemima, na osobenosti današnjih društvenih pokreta i na ulogu tehničko-tehnoloških otkrića u društvenim promenama.

Iako u ovom delu knjige autor ne daje celovitu i obuhvatnu definiciju osnovnih teorijskih pojmova i problema koje istražuje i ne pruža potpuniji i pregledniji presek marksističke teorije i marksističkog shvatanja o ovim pitanjima, on ističe da odgovori na prethodna pitanja »nameću temeljna proučavanja savremenog društva, to, pre svega, što podrazumeva preispitivanje, pa i eventualne korekcije nekih klasičnih rešenja u okviru marksizma« (str. 89).

Problematiku pojmovnih određenja društvene promene i razvoja i klasifikacije modernih teorija o njoj autor obrađuje u posebnim poglavljima. Složena problematika zaslužuje kompleksan analitički i komparativni pristup koji će čitaocima razgovetno predočavati savremena teorijska dostignuća u ovoj oblasti, sličnosti i razlike, prednosti i nedostatke pojedinih shvatanja, ali i to kako marksistički sociolozi »da dođu do stvarnosti savremenog društva, da zaista naučno rešavaju njegove probleme«, što je u predgovoru istaknuto. Međutim, kao što postoji veliki broj pojmovnih određenja, u savremenoj sociologiji postoje prilične neujednačenosti u postavljanju pojmovno-analitičkih okvira društvenih promena i društvenog razvoja. Autor interpretira pojedina gledišta, ali nedovoljno analizira njihova pozitivna i prihvatljiva svojstva i ne uopštava ili ne sintetiše određena teorijska objašnjenja. Ovakav pristup ne omogućava jasniju i dosledniju distancu u odnosu na teorijska dostignuća građanske sociologije i ne rezultira potpunijim prikazom i daljim teorijskim obogaćivanjem marksističkog stanovišta.

Ovako je analiza prevashodno interpretativnog karaktera, usko okrenuta problemima promene i razvoja, bliža teorijskoj apstrakciji nego sociološkom sagledavanju problema društvene stvarnosti. Time se ona približava tradicionalnim pogledima u ovoj oblasti. Za dublje teorijsko promišljanje i sociološku opservaciju promena i razvoja savremenog društva bilo bi potrebno više kreativnosti u pristupu, ako ne i u adekvatnijem prezentiranju teorijskih dostignuća marksizma. Na to ukazuje i podatak da se na više mesta navode radovi M. Popovića, koautora ove knjige, kao značajni za sociološka razmatranja pojedinih pitanja, što ga svrstava u marksističke teoretičare najčešće citirane u knjizi.

Na kraju svojih razmatranja autor pristupa rezimiranju i izdvajanju osnovnih odrednica za jed-

Digitized by Google

nu opštu sociološku definiciju društvenog razvitka. Ističući da »u savremenoj sociologiji gotovo da nema primera celovite i precizne definicije ovog pojma«, autor ukazuje na njegova izvesna određenja. »Društveni razvitak je, više ili manje, povezana i strukturirana celina više vrsta društvenih promena na jednom području ili u razmerama čitavog globalnog društva sa održavanjem istog smera tih promena« (str. 252). Korelacija više promena može se izraziti »obrascima razvitka«, a vrsta i osobenost razvitka određuje se zavisno od nivoa i dominantne linije promena. Objašnjenje karaktera društvenog razvoja zasniva se na proučavanju datih istorijskih uslova i vremenskih granica u kojima se odvija. Razvoj se ostvaruje pod uticajem određenih društvenih snaga, što usmerava sociološko proučavanje na to: »koji su svesni i kulturni faktori datog razvitka, koliki je njihov udeo (širina, brzina promene, sredstva koja se u tome koriste itd.) i koje su vrednosne relacije u tome angažovanju društvenih slojeva i grupa« (str. 259).

Pokazatelji društvenog razvoja mogu biti opšti i specifični. Prvi se odnose na stepen razvitka globalnog društva, a specifični pokazatelji se odnose na »pravce i oblike promena u društvenoj strukturi i društvenom sistemu«. Sve brojnija teorijska istraživanja ukazuju na potrebu da se konstituiše posebna sociologija društvenog razvitka sa problematikom koja »nije bila zastupljena u marksizmu«.

Otvoren poziv da »naša domaća sociologija prihvati ovu istraživačku orijentaciju« potvrđuje zalaganje da se preuzmu strukturne postavke sociologije građanske orijentacije. Prepreka za to nije samo veoma različita teorijska osnova marksističke i građanske sociologije, već pre svega saznajno-idejni horizont ili vizija koju imaju pred sobom. Druga temeljna slabost ovog pristupa sastoji se u tome što je autor, raspravljajući o eminentnim problemima opšte sociologije, skliznuo na stanovište o posebnoj sociološkoj disciplini koja bi se konstituisala oko njih. Ova problematika zahteva kompleksniji pristup, kao što ne dopušta da se zaobiđu nesumnjivi teorijski rezultati savremenog marksizma, posebno u našoj zemlji, kao i brojna istraživanja koja osvetljavaju društvene procese, tokove razvoja, pozitivne i negativne aspekte kretanja i njihove posledice.

U drugom delu knjige izlažu se sociološki problemi društvene stagnacije, promene i razvoja. Autor polazi od teze da su sociolozi marksisti »počeli ne samo ozbiljnije da se bave problemima održavanja i funkcionisanja novog društvenog sistema nego i da prihvataju i istražuju one kategorije i pojave koje su uglavnom ili u većoj meri analizirali sociolozi funkcionalisti (sistem, struktura, institucija, društvena uloga, položaj itd.)« (str. 297). Iako se marksizam i funkcionalizam tradicionalno nalaze u ideološkom i teorijskom sporu, ovaj primer nagovještava područje moguće konvergencije. To je, u stvari, stari sociološki problem koji je postavljen na početku knjige — odnos između »socijalne statike« i »socijalne dinamike«. Na različit način on se postavlja i razrešava u građanskoj i marksističkoj sociologiji, što se ne može prevazići terminološkim približavanjem. Analize od Marksa naovamo pokazuju da se nedostatak koherentnog teorijskog okvira ne može nadomestiti preuzimanjem import stanovišta.

Društvena statika i dinamika mogu se posmatrati sa stanovišta društvenog kretanja i društvene promene. Razlika između njih je u tome što kod društvene promene postoje značajne strukturne izmene u nekoj od sfera društvenog života. Autor pokazuje da kod ovih procesa postoje dve tendencije: jedna teži da zadrži, a druga da izmeni određeno stanje. Od razmera njihovog delovanja zavisi razvrstavanje društava na stagnantna i dinamična. Posebnu pažnju zaslužuje pokušaj da se Jugoslavija sociološki predstavi kao dinamično društvo. Kao karakteristične osobine razvoja jugosloven-

Digitized by Google

skog društva autor navodi: visoku stopu ekonomskog rasta, visok stepen preobražaja društveno-ekonomskih odnosa, česte promene u sistemu pravno-političkih institucija i stvaranje psihologije i ideologije kulta promene. Svodeći složena obeležja razvoja našeg društva na četiri pojavna oblika, autor zapostavlja jedno od najvažnijih područja za razumevanje ovog razvoja koje obuhvata ciljeve i subjekte razvoja. Na taj način sociološki pristup je sveden na spoljašnje činioce, na nepotpune i ograničene indikatore. Ako se tome doda da se o promenama u pravno-političkoj nadgradnji raspravlja na 25 redova ili na dva pasusa knjige i da se zaključci o predstavama o samom društvu izvode na osnovu neobjavljenog istraživanja, onda se može razumeti zašto analitička razrada određenog teorijskog pristupa ne daje očekivane rezultate.

Možda su bolje izložene karakteristike stagnantnih društava, društava koja ne doživljavaju značajnije strukturne promene, zahvaljujući široj analizi njihovih obeležja i uslova u kojima deluju ili se ispoljavaju određeni procesi.

Iz svega autor zaključuje da je jedna od bitnih karakteristika društvenog razvoja njegova neujednačenost ili neravnomernost. To može biti u razvoju različitih globalnih društava, u razvoju različitih oblasti u okviru jednog društva, u ritmu promena između određenih društvenih podsistema i u neravnomernoj raspodeli društvenog tereta napretka jednog društva. Ovaj zaključak je u neskladu sa definicijom društvenog razvoja koja je data u prvom delu knjige, a po kojoj je razvitak strukturisana celina više vrsta promena istog smera. Ideja neravnomernog razvoja očito je preuzeta iz radova klasika marksizma o razvoju kapitalizma, ali u savremenim uslovima ona zahteva teorijsku razradu i obogaćivanje jer su istorijska obeležja pojedinih društvenih sistema i globalnih društava mnogo složenija i protivrečnija. Na stranu što je teško očekivati da se ista pojmovna mreža može uspešno primeniti u analizi različitih sistema.

Tražeći uzroke neravnomernom razvoju, autor na prvom mestu ističe ograničenu količinu ljudskih i materijalnih sredstava, što ima za posledicu koncentraciju sredstava i energije u jednoj oblasti i zanemarivanje drugih, a zatim i neravnomeran raspored tereta proizvodnje (što je napred već označeno kao oblik neravnomernosti). Iz svega se izvodi sociološka hipoteza »da je zaostajanje ili stagnacija u određenim područjima društvenog života često uslov ili cena napredovanja u drugim područjima« (str. 408). Ova hipoteza nije dalje razvijena, a nije dovoljno obrazložen ni stav da ograničeni resursi uslovljavaju neujednačeno i parcijalno društveno napredovanje (autor na više mesta ističe da je zaostajanje nekih oblasti »cena društvenog razvoja«, pojam koji u nedostatku sociološkog objašnjenja služi kao relativistička figura nejasne teorijske vrednosti).

Završavajući opsežnu raspravu, autor izdvaja nekoliko zaključaka, pretpostavki i pitanja. Njihov smisao sastoji se u sublimiranju i pregnantnom formulisanju osnovnih ideja i problema koje ukupna rasprava nudi. Jedna od osnovnih zakonitosti društvenih promena je njihova neravnomernost, one se nalaze u međusobnoj interakciji i pod uticajem unutrašnjih karakteristika i spoljašnjih činilaca. Kao faktori društvene stabilnosti ili dezintegracije su: odnos proizvodnih snaga i produkcionih odnosa, uloga države i uloga ideologije. Nesklad ili visok stepen klasne zaoštrenosti između proizvodnih snaga i produkcionih odnosa izazivaju korenite društvene promene; savremena država je regulator društvenih promena u okviru postojećih društvenih odnosa, a društvena uloga ideologije ne zavisi samo od sadržaja, nego i od društveno-istorijskih uslova u kojima deluje. Ovakvi zaključci nameću određene pretpostavke i pitanja sociološki relevantna za dalja istraživanja. Odgovore na njih, ali i na mnoga druga koja se javljaju u kontekstu ove rasprave,

Digitized by Google

treba očekivati od novih sociooloških studija.

Knjiga je korisna ne samo što osvetljava veoma značajnu problematiku društvenog razvoja, što predočava brojna shvatanja o njoj, već što ukazuje na potrebu da se iznalaze produbljeniji odgovori kojima će se dalje razvijati, ali i prevazilaziti postignuto u teorijskom razvoju sociologije.

Stanoje Ivanović

Hans Magnus Encensberger: Nemačka, Nemačka, između ostalog

(BIGZ, Beograd, 1980)

Kritičko i angažovano analizovanje opštih pretpostavki, pojavnih oblika i medija ideološkog i uopšte nesamostalnog mišljenja nije novo. U novijoj literaturi, naročito onoj koja je inspirisana Marksom i marksističkim određenjem ideologije, ima dosta autora koji su o ovome napisali značajna dela (Lukač, Manhajm, From, Markuze i drugi). U takve napore spada i knjiga nemačkog pesnika i esejiste Hansa Magnusa Encensbergera *Nemačka, Nemačka, između ostalog*. Ova knjiga ima takođe za osnovni predmet analizovanje oblika nesamostalnog mišljenja u našem vremenu. U tom smislu ona se može pokazati i kao neposredno, kritičko i odgovorno, a često i gnevno svedočenje o stanju duha u našem vremenu.

Knjiga *Nemačka, Nemačka, između ostalog* nije celovito delo, već zbirka eseja. Pitanja koja se pokreću u njoj brojna su, a naslovi nekih eseja često su dovoljan indikator za procenu misaonog i društvenog naboja koji ova knjiga nosi: *Industrija svesti, Svetski jezik moderne poezije, Aporije avangarde, Slučaj Pablo Neruda, Kockice za jednu teoriju medija, Novinarstvo kao ples između jaja, Jesam li Nemac?, Prilog kritici političke ekologije, Razmišljanje pred staklenom kabinom, Prilog teoriji izdaje, Revolucionarni turizam.*

Šta, u stvari, zaokuplja H. M. Encensbergera u ovim raznorodnim esejima? Najprostije rečeno, on hoće da testira jednu vekovnu evropsku preokupaciju — optimističku opsesiju samosvešću. »Svaka glava, pa i najnesamostalnija, zamišlja da poseduje samovlasnu svest. Otkako se o duši govori još jedino kad se priziva ispovednik ili psihoanalitičar, svest je poslednje pribežište pred propašću sveta, koje subjekt u sebi samom traži i misli da nalazi, kao da je to neka tvrđava kadra da odoli svakodnevnoj opsadi. Čak ni pod uslovima krajnje totalitarne vlasti, i upravo tada niko nije voljan da sebi prizna da je ona možda odavno pala«. Zato može da se tvrdi da je središna i povezujuća tema raznorodnih eseja sabranih u knjizi — rasprava o moći koja se na području svesti pokriva prividom jednakosti, slobode i samosvesti. Tom ideološkom prividu, koji traje kao stvarnost građanskog društva od njegovog nastanka do danas, on se odlučno suprotstavlja. Svest o samosvesti ili evropska preokupacija o samosvesti ili subjektnosti subjekta što ju je nametnula već teorija prirodnog prava, a potom prosvetiteljstvo, nemački idealizam i marksizam, samo je »prazno verovanje«, »oronula filozofija od Dekarta do Huserla«. Ta se ocena odnosi naročito na one oblike građanske privatističke filozofije koje Encensberger naziva i idealizmom u papučama zato što sva pitanja svodi na meru privatnoga.

Polazeći od ovakvih uverenja, autor koncentriše u jednu žižu sve opšte stavove i analize. To je kritika industrije svesti, onog stanja duha koje bi moglo da se odredi kao *proces ukidanja vlastitog uverenja ljudi.* Encensberger zapravo i hoće da pokaže neke oblike nesamostalnog razumevanja savremenog sveta i medije koji u tome posreduju (novinarstvo, ekološki pokret, avangarda kao najkurentnija roba u industriji i tržištu kulture, nametanje nacionalne i na-

Digitized by Google

cionalističke svesti, neki osobeni instrumenti legalističke svesti itd.). On analizira, najzad, i snage otpora industriji svesti. Tako se pokazuje da predmet Encensbergerovih analiza nisu samo načela industrije svesti, već najpre oblici njenog proizvođenja, dakle mediji i njihova upotreba.

Osnovna tema i osnovni esej iz knjige odnose se na potrebu da se industrija svesti shvati kao radikalno nova, rapidno rastuća sila, ali istovremeno i na potrebu da se pronađu druga merila koja će objašnjavati ovu industriju i tako utemeljiti novo, produktivno delovanje u njoj.

Po svojoj suštini industrija svesti ne proizvodi robe. Njeni proizvodi nisu ni knjige, slike, ploče — to su samo njeni materijalni izrazi. Ona proizvodi mišljenje, sudove, predrasude, pristanak, odobravanje, emocije. Dalje, rečeno jezikom političke ekonomije, u uslovima ove industrije ne iznajmljuje se samo radna snaga, već i sposobnost mišljenja i odlučivanja. »Obrazovanje svesti«, »unošenje svesti«, »svest masa« i slično i njihovo usmeravanje postaje bitno za sva moderna društva, to je čak njihov bitni unutrašnji moment. Usmeravanju svesti naročita pažnja posvećuje se u socijalističkim zemljama.

Šta je to zapravo novo u proizvođenju svesti danas? Upravo se to pitanje mora postaviti ako se prihvati Encensbergerov stav da je svako korišćenje medija manipulacija i nalaz da manjina misli, sudi i odlučuje za većinu otkako uopšte postoji ikakva podela rada. Zato i jeste pravi problem u tome da se pronađe ono što savremeno posredovanje svesti pretvara u industriju svesti.

Posredovanje svesti odigravalo se ranije na neposredan način, a, u stvari, uvek lično (učitelj je izlazio pred učenike, govornik pred slušaoce, majstor pred kalfe, sveštenik pred pastvu). Posredovanje svesti postaje problem onoga časa kad mora da dobije industrijske razmere, da se podvrgne tržištu. To se događa u poslednjih sto godina. Industrijsko posredovanje svesti od polovine devetnaestog veka postaje značajna, a u dvadesetom veku »ključna« industrija. »Gde god se danas okupira ili oslobađa neka visokorazvijena zemlja, gde god dođe do državnog udara, revolucije, prevrata, novi režim ne osvaja prvo puteve i sredstva teške industrije, nego radio-stanice, štamparije i telegrafske službe« (str. 10).

U čemu je osnov za kritičko i otvoreno delatno suprotstavljanje današnjoj upotrebi sredstava masovnog komuniciranja, upotrebi koja se definiše kao industrija svesti? Prvo od čega se u analizi mora poći, to je saznanje da za određenje industrije svesti nije presudan sistem u kome ona funkcioniše, već njen društveni zadatak. A taj zadatak se u oba danas vladajuća načina života može odrediti kao ovekovečenje postojećeg. To znači da je dominantna funkcija ove industrije ideološka. To pitanje koje se u krajnjem slučaju svodi na pitanje vladanja Encensberger postavlja u eksplicitnoj formi: »Ko je gospodar, a ko sluga ne rešava se samo na osnovu toga ko raspolaže kapitalom, fabrikama i oružjem, nego — što dalje to jasnije — ko raspolaže svešću drugih« (str. 13). I to je bitna uloga svake države kao »integralne hegemonije« (Gramši). Svaka vlast, odnosno njeno održanje zavisi i od toga koliku saglasnost dobija od onih kojima vlada. To naročito važi za moderne države jer oni kojima se danas vlada nisu robovi ni kmetovi. U takvu ulogu uklapa se industrija svesti, i to kao najbitniji moment održanja postojećeg. Ona razvija i učvršćuje svest o postojećem kao jedinom okviru delovanja ljudi. Utoliko se ona pokazuje kao ideološka, paseistička, dakle zarobljena u postojeće. Konkretno, industrija svesti ne radi na izmeni postojećeg, već na stvaranju privida izmene. Tako se ne ukida iskorišćavanje, već svest o iskorišćavanju; ne ukida se manipulacija, već svest o manipulaciji. Tako se, po Encensbergeru, samo krivotvori istorija i ljudske potrebe. Tako on dolazi do onoga što smatra najporaznijim rezulta-

Digitized by Google

tom industrije svesti — prihvatanje postojećeg. »Što je većina prihvatila i dobrovoljno podnosi ovo stanje, to je danas najvažnije postignuće industrije svesti.« Ovim kritičkim nalazom Encensberger se pridružuje onom naporu koji su u marksizmu snažno afirmisali klasici, a potom Lukač i Gramši, da se izvrši kritika legalističke svesti, vezivanje za državu i postojeće pozitivne forme života kao za jedini okvir delovanja.

U svojoj kritici industrije svesti Encensberger ide šire od kritike ideologije i političke propagande, odnosno novih medija koji su u njihovoj upotrebi. Njegove analize odnose se i na radio, TV, nauku, vaspitanje, novinarstvo, religiju, turizam, modu, reklamu. Njemu se čini da su dosadašnje rasprave o industriji svesti izazivale svojevrsnu uznemirenost i usmerenost, ali da nisu doprle do suštine ove industrije, naprosto zato što je nisu analizovale celovito. Kritika industrije svesti, naročito ona koja je izvedena u okviru marksizma, bila je reducirana na analizu komercijalnog karaktera i zbog toga nije pogađala stvar, jer, na kraju krajeva, možda nije ništa manje moralno umnožavati vesti nego automobilske točkove. Zato on uverava da se u kritici industrije svesti mora da pređe sa prebacivanja da se ona bavi »rasprodajom« kulturnih vrednosti (što je njena kapitalistička varijanta) i da se dođe do njene sveobuhvatnosti, čak do njene univerzalnosti.

U tome je, pak, nužno da se prouče protivrečne mogućnosti novih medija i njihova različita upotreba. Jer, kako on uverava, prvi put u istoriji mediji omogućavaju masovno učestvovanje u jednom društvenom i podruštvljenom procesu čija bi se sredstva nalazila u rukama samih masa. »Takvo korišćenje omogućilo bi da mediji komunikacije, koji su dosad neopravdano nosili to ime, ostvare svoju pravu prirodu«.

Encensberger nalazi da se mogu utvrditi dva mogućna, a nejednako praktikovana oblika korišćenja medija: *represivno* i *emancipatorsko*. Represivno korišćenje medija ima sledeće odlike — centralni program, jedan pošiljalac — mnogo primalaca, imobilizacija izoliranih pojedinaca, pasivni potrošački stav, intenzivna depolitizacija, proizvodnja koju obavljaju stručnjaci, kontrola koju sprovode vlasnici i birokratija. S gledišta stvaranja, ovo korišćenje medija zasniva se na proizvodnji, koja je visoko stručna, a zahteva formalno priznata znanja. Reč je pre svega o tradicionalnoj umetnosti pisanja. Ta formalizacija osnov je represivne upotrebe medija, a kao svoja bitna svojstva rađa elitizam, sektaštvo, ritual. U tom smislu novi mediji, ali i neki stari (narodna književnost) u načelu su antisektaški, »prljavi« (mikrofon i telefon, na primer, ne traže nikakva formalna znanja i pravila).

Emancipatorsko korišćenje medija ima kao bitne karakteristike sledeće: decentralizovan program, svaki primalac je potencijalni pošiljalac, pokretanje masa, mešanje učesnika, proces političkog obrazovanja, kolektivna proizvodnja, društvena kontrola posredstvom samoorganizovanja.

Šta će biti emancipatorsko korišćenje medija, nije određeno unutrašnjom prirodom i strukturom medija, već prvenstveno aktivnošću koja se oko toga može organizovati (na primer, opismenjavanje, rasprave i slično). Ali po unutrašnjoj prirodi novi mediji omogućavaju jednakost i svako ih može koristiti uključivanjem dugmeta, što znači da nisu ekskluzivni, i to je jedan od bitnih razloga zbog kojih ih tobožnja elita prezire. Oni su takođe i kolektivne strukture, što sprečava njihovu privatističku upotrebu: čovek koji ima magnetofon, šesnaestomilimetarsku kameru ili bezazleni radio-odašiljač neće postati proizvođač sve dok je izolovan — program koji proizvodi izolovani amater uvek je samo rđava kopija onoga što on i onako prima.

Sve u svemu, novi mediji nose u sebi prevratničke osobine i znatne demokratske mogućnosti, te ih mnogi danas doživljavaju kao prevratničku silu. To pokazuju i

Digitized by Google

ilegalni politički pokreti i njihove akcije koje istovremeno zahtevaju i maksimalnu tajnost i maksimalni publicitet istovremeno. Zbog tih osobina novih medija nije mogućan ni nacionalni izolacionizam, ali ni suverenitet. Encensberger navodi za to jedan žestok primer: za francuski masakr na Madagaskaru (oko 100.000 mrtvih) znali su samo čitaoci »Mond-a«. Sa tranzistorima znali bi to milioni ljudi. Nije bez osnova Franc Fanon uveravao da tranzistorski prijemnik predstavlja najvažnije oružje u oslobodilačkoj borbi »trećeg sveta«. Ali stvar postaje složenija kad se u raspravu uključi i odašiljač tranzistorskih poruka — on onda može da bude sredstvo proizvođenja nesamostalne svesti: Amerikanci čak besplatno dele tranzistore po Južnoj Americi.

Uz analizu same suštine industrije svesti (esej *Industrija svesti)* i protivrečnih mogućnosti novih medija (esej *Kockice za jednu teoriju medija),* pažnju privlače i Encensbergerove neposredne indikacije sa konkretnim povodom: o novinarstvu kao igri skrivalice sa istinom (esej *Novinarstvo kao ples između jaja),* o višeznačnosti i nesamostalnom dejstvu ekološkog pokreta (esej *Prilog kritici političke ekologije),* o umetničkoj avangardi kao adutu na tržištu kulture (esej *Aporije avangarde)* i, najzad, nadahnuta i samosvesna razmišljanja o nacionalnosti kao nametnutoj ulozi i očekivanju da nešto *a priori* prihvatimo ili odbijemo (esej *Jesam li Nemac?).* U ovim esejima zapravo se analiziraju značajni posrednici koji proizvode nesamostalno mišljenje.

No, vredelo bi posebno istaći i onaj deo Encensbergerovih razmatranja za koji se može reći da sadrži nešto što bi se moglo nazvati, sasvim uslovno rečeno, programom socijalističke kulturne akcije u najširem smislu. Reč je o propitivanju mogućnosti i snaga otpora industriji svesti. Pitanje je: da li se možemo oteti industriji svesti? Encensberger daje odgovor koji je jednoznačno realistički: *danas se teško izmiče programu industrije svesti i njenoj estetici.* Zato je najgore rešenje da se ona ignoriše tako što ćemo se zatvoriti u akademsku ekskluzivnost. U korišćenju industrije novih medija nužno je da se napravi razlika između »defetizma« i »nepodmitljivosti«. To se može učiniti samo tako što ćemo se upustiti u »opasnu igru« ove industrije. Zato se pravo pitanje mora postaviti na drugi način: *šta učiniti sa tim što nudi industrija svesti?* Ovo pitanje on postavlja nasuprot maniru levice koja je ovu industriju odbacivala (»U nekim studentskim pobunama kompjuter je bio poseban predmet agresije«). Uopšte, za stav levih pokreta u poslednje vreme on nalazi da ga karakteriše strah i fasciniranost novim medijima istovremeno. U tome je posebno mesto imala Markuzeova teza o represivnoj tolerantnosti koja je postala, najposle, oruđe rezignacije. Zato je nova levica šezdesetih godina razvoj novih medija svela na pojam manipulacije. Taj pojam je u početku bio podsticajan kao osnov za kritička istraživanja, ali je kasnije postao dogmatski aprioristički okvir ili, kako on to kaže, šlagvort koji sve drugo prikriva. Takvu recepciju industrije svesti on naziva defanzivnom i, više od toga, on veruje da ona preti begom u defetizam jer ne oslobađa snage koje bi se produktivno nadovezale na neke oslobodilačke mogućnosti industrije svesti.

Encensbergerov odnos prema industriji svesti je takođe radikalan, ali u drugom smeru: *nije stvar u tome da se odbace obećanja ove industrije, već u tome da se ona shvate doslovno i da se pokaže kako se ona mogu odbaciti tek putem revolucije u kulturi.* Tako se svojevrsnom levom sektaštvu prema novim medijima suprotstavlja zahtev za produktivnim korišćenjem novih medija. Razumljivo, ono novo i oslobađajuće ne može se izvući tek iz tehničkih mogućnosti medija, već obrnuto — tehničke mogućnosti medija trebalo bi da se podrede oslobađajućim vrednostima kao puka sredstva. U tome je bitno da se odnos mišljenja i društve-

Digitized by Google

ne moći postavi drugačije. Mišljenje mora da zauzima odgovoran, kritički i napet odnos prema otuđenim moćima. Zato poziv inteligencije i mišljenja koji bi hteli da budu produktivni mora da se pretvori u moment delanja masa, pa makar samo do mere koju je jednom on odredio kao poziv poezije na sledeći način: gnev u svetu povećati za jedan gram. Sledeći poznatu Gramšijevu parabolu »Pesimizam inteligencije, optimizam masa« — on uverava da inteligencija može da bude delatna samo kao »agens masa« kako bi one postale »produktivni agensi istorije«.

Najvažniji i odlučujući moment otpora industriji svesti je pokretanje masa između ostalog ili pre svega ostalog. Svaka socijalistička strategija mora nastojati da prevaziđe izolovanost pojedinačnih učesnika u društvenom procesu, odnosno da uspostavi uzajamno delovanje. U svakom slučaju, ljudi se moraju pokrenuti, učiniti pokretljivijima mnogo više nego što su danas. Tako on dolazi do onog po svemu ključnog momenta njegovog stanovišta: drugačija pozicija masa. I zato upozorava da onaj pokret ili partija koji mase posmatraju kao predmet politike ne mogu ih pokrenuti, oni ih posmatraju kao »paket koji se gura tamo-amo«. A to je danas vladajući odnos prema masama: marševi, kolone, parade ubijaju samostalnost i pokretljivost masa, a propaganda koja ne podstiče, nego slama samostalnost deo je iste političke i društvene sheme. To je shema depolitizacije (str. 99).

U savremenom svetu, uprkos razvoju tehnike i na izgled masovnoj politizaciji, Encensberger ne nalazi primere razvoja produktivnosti masa. U SSSR glavni mediji su i dalje štampa, knjiga i pozorište, a razvoj radija, filma, televizije politički je blokiran. Na Zapadu borba za slobodu mišljenja vodila se uglavnom u okviru građanske klase (ili već privilegovanih), a sloboda za mase bila je samo fikcija. Pravo rešenje da novi mediji budu istinski produktivni je »slobodno socijalističko društvo«. Toj ideji bi morala da se primeri i taktika revolucionarne borbe: socijalistička perspektiva koja ne ide dalje od napada na postojeće odnose svojine ograničena je — ona mora da predvidi i socijalističku transformaciju celine društvenih odnosa. »Vredelo bi oduzeti svojinu Springeru, ali bi bilo dobro znati kome da se predaju mediji. Partiji... Verovatno da nije slučajno što je levica do sada propuštala da načini analizu odnosa manipulacije u socijalističkim zemljama« (str. 104).

Moglo bi se, najzad, reći da Encensbergerovi eseji ne izazivaju osećaj prijatnosti kad se čitaju: oni stalno navode na pomisao da se mnogo toga što on saopštava, možda, i nas tiče. U svakom slučaju, njegovi eseji, i onda kad se ne slažete s njim, deluju otrežnjavajuće, a iznad svega instruktivno za onaj proces koji bi bio antipod industriji svesti, dakle za osvajanje samostalnog mišljenja.

Ratko Nešković

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 40.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S64

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

Univ. of Mich.
X 1982

10
1981

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 400 dinara. Za inostranstvo 800 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIV 1981 Broj 10

Tema broja:

Socijalizam, nauka, tehnologija i strategije razvoja 1553

Rajko Tomović
Društveni aspekti savremene tehnologije 1555

David Plotke
Tehnologija i društveni razvoj u SAD danas: politička i teorijska pitanja 1562

Su Shaozhi
Socijalizam, kineski uslovi, moderna nauka i tehnologija, demokratizacija, strategija razvoja 1576

Teodoro Petkoff
Nauka, tehnologija i ekonomske perspektive Latinske Amerike 1588

Marcello Cini
Društvena struktura i evolucija naučnih jezika 1601

Elmar Altvater
Socijalne implikacije uvođenja novih tehnologija tokom »dugih ciklusa« ekonomskog rasta 1613

Wolfgang-Fritz Haug
Rad u uslovima automatizacije i kultura rada 1634

Emmanuel Arghiri
Multinacionalne kompanije i transfer tehnologije 1643

Zoran Trputec
Strategija razvoja i uloga nauke i tehnologije u zemljama u razvoju 1651

Blaženka Despot
Tehnologija kao političko pitanje ili politika kao tehnološko pitanje 1671

Studije i članci

Ivan Lavrač
Prilog proučavanju kategorije minuli rad 1677

Stojan Andov
Ekonomska stabilizacija i društveni kapital 1695

Ivan Kristan
Ustavnopravni položaj autonomnih pokrajina u SFRJ 1712

Prikazi 1737

Digitized by Google

Содержание

Тема выпуска:

СОЦИАЛИЗМ, НАУКА, ТЕХНОЛОГИЯ И СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ 1535

Райко Томович

Общественные аспекты современной технологии 1535

Давид Плотке

Технология и общественное развитие в США сегодня: политические и теоретические вопросы 1562

Су Чжао-чжи

Социализм, китайские условия, современная наука и технология, демократизация, стратегия развития 1576

Теодоро Петкоff

Наука, технология и экономические перспективы Латинской Америки 1588

Марчелло Чини

Общественная структура и эволюция научных языков 1601

Эльмар Альтватер

Социальные импликации введения новых технологий в течение „продолжительных циклов" экономического роста 1613

Вольфганг-Фрицц Гауг

Труд в условиях автоматизации и культура труда 1634

Эммануэль Арригри

Мультинациональные компании и трансферт технологии 1648

Зоран Трпутец

Стратегия развития и роль науки и технологии в развивающихся странах 1651

Блаженка Деспот

Технология как политический вопрос или политика как технологический вопрос 1671

НАУЧНЫЕ РАБОТЫ И СТАТЬИ

Иван Аврич

К изучению категории прошлого труда 1677

Стоян Андов

Экономическая стабилизация и общественный капитал 1695

Иван Кристан

Конституционально-правовое положение автономных областей в СФРЮ 1712

РЕЦЕНЗИИ 1737

Contents

Topic of the Number:

SOCIALISM, SCIENCE, TECHNOLOGY AND STRATEGY OF DEVELOPMENT 1535

Rajko Tomović

The Social Aspects of Contemporary Technology 1535

David Plotke

Technology and Social Development in the United States Today: Political and Theoretical Questions 1562

Su Shaozhi

Socialism, Chinese Conditions, Modern Science and Technology, Democratization, Development Strategy 1576

Teodoro Petkoff

Science, Technology and the Economic Prospects of Latin America 1588

Marcello Cini

The Social Structure and the Evolution of Scientific Tongues 1601

Elmar Altvater

The Social Implications of the Introduction of New Technologies during the „Long Cycles" of Economic Growth 1613

Wolfgang-Fritz Haug

Labour under the Conditions of Automation and the Culture of Labour 1634

Emmanuel Arghiri

The Multi-national Companies and the Transfer of Technology 1648

Zoran Trputec

The Strategy of Development and the Role of Science and Technology in the Developing Countries 1651

Blaženka Despot

Technology as a Political Question or Politics as a Technological Question 1671

STUDIES AND ARTICLES

Ivan Lavrač

A Contribution to the Study of the Category of Past Labour 1677

Stojan Andov

Economic Stabilization and Social Capital 1695

Ivan Kristan

The Constitutional Position of the Autonomous Provinces in Yugoslavia 1712

REVIEWS 1737

Digitized by Google

Socijalizam, nauka, tehnologija, strategije razvoja

Međunarodna tribina »Socijalizam u svetu«, koja se održava svake godine u Cavtatu, ovogodišnji okrugli sto posvetila je temi »Socijalizam, nauka, tehnologija, strategije razvoja«. Tribina je radila punih šest dana, od 21. do 26. septembra. Suorganizatori ove tribine su jugoslovenski časopisi »Socijalizam«, »Marksizam u svetu« i »Aktuelna pitanja socijalizma«; a ona okuplja naučnike i teoretičare marksističke, socijalističke i progresivne orijentacije uopšte, sve borce za socijalizam u svetu.

Ovogodišnji, šesti po redu, okrugli sto možda je najbolje potvrdio sveukupno značenje ove međunarodne tribine, na kojoj se razmatraju aktuelni problemi društvene teorije i prakse u borbi za socijalizam kao svetski proces. Na ovoj jedinstvenoj tribini vlada duh slobodnog, demokratskog naučnog dijaloga, uz punu toleranciju i međusobno razumevanje, bez obzira na različita, često i potpuno suprotna mišljenja i uopšte idejne i teorijske razlike među njenim učesnicima. Cilj ove tribine nije ideološko nadmetanje, već zajedničko traganje i istraživanje složenih i protivrečnih revolucionarnih procesa i socijalističkih društvenih preobražaja u savremenom svetu.

Digitized by Google

Tribina, inače, radi u plenarnim i posebnim sednicama, odnosno manjim okruglim stolovima, na kojima se razmatraju pojedina uža i specifična pitanja glavne teme. U njenom radu je ove godine uzelo učešća oko 130 stranih i oko 70 domaćih učesnika. Prvu plenarnu sednicu, kojom je i otpočeo njen rad, otvorio je Milojko Drulović, predsednik Saveta tribine. On je ukazao na značaj teme koja je bila predmet ovogodišnjeg okruglog stola. Na plenarnim sednicama se vodila rasprava o referatima, a na tri »mini« okrugla stola o sledećim užim temama: (a) Tehnologija, nauka, društvo, (b) Tehnologija i strategije društvenog razvoja i (c) Samoupravljanje, tehnologija i organizacija rada. Rasprava je, inače, bila vrlo zanimljiva i podsticajna, kako u pogledu sagledavanja svih aspekata glavne teme tako i u pogledu razmene informacija o pojedinim rezultatima naučnih istraživanja u ovoj oblasti.

Časopis »Socijalizam« u ovom broju donosi samo nekoliko referata, koji, razume se, ne izražavaju sve bogatstvo ideja i misli prezentiranih na ovogodišnjoj tribini, ali pretpostavljamo da su zanimljivi i inspirativni za naše čitaoce, jer iz različitih uglova prilaze pojedinim pitanjima, a njihovi autori su sa raznih strana sveta. A sve referate i celu raspravu na plenarnim i posebnim sednicama objaviće časopis »Socijalizam u svetu«, koji je organ istoimene tribine. Ovaj časopis, čiji je osnovni zadatak da objavljuje sve materijale sa okruglih stolova ove međunarodne tribine i da je pop ulariše u zemlji i svetu, štampa se na srpskohrvatskom i engleskom jeziku. Čitalac do ovog časopisa može doći preko Izdavačkog centra »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, koji je njegov izdavač i u čijem je okviru i redakcija časopisa.

Digitized by Google

Rajko Tomović

Društveni aspekti savremene tehnologije

Osnovni smisao svake tehnološke aktivnosti opisan je, u tadašnjim istorijskim uslovima, od strane Marksa. On je pod procesom rada podrazumevao svaki smišljeni postupak ili metod na osnovu koga se, pomoću sredstava rada, energije i materijala, dobijaju predmeti određene upotrebne vrednosti. U savremenim uslovima termin tehnologija obuhvata, svakako, sledeće aktivnosti:

a) usavršavanje tehnoloških procesa;
b) razvoj novih tehnologija;
c) organizaciju i upravljanje tehnologijom.

Prema tome, svrsishodnost, aplikativnost tehnologije ostaje i dalje njena bitna osobina, ali se naglasak ne stavlja samo na »tvrde« objekte, već na sve aktivnosti vezane za zadovoljavanje ljudskih i društvenih potreba. Umesto daljih objašnjenja termina tehnologija, obratićemo pažnju na opšte crte evolucije tehnologije u zadnjih sto godina.

Govoreći generalno, razvoj tehnologije u prethodnom razdoblju oslanjao se prvenstveno na akumulirano iskustvo i čisto eksperimentisanje. U međuvremenu stvari su se radikalno izmenile. Savremena tehnologija oslanja se na obimna i precizna merenja, na masovno prikupljanje i obradu podataka, tako da je moguće stalno reprodukovati neophodne interne i eksterne ambijentalne

Digitized by Google

uslove sa potrebnom tačnošću. Tipičan primer za to je tehnologija elektronike, hemijske i farmaceutske industrije.

Pored merenja i automatike, savremena tehnologija duguje svoju izuzetnu moć jednom novome faktoru kojeg ranije nije bilo. Naime, danas je dobro proučena tehnologija transformacije naučnih otkrića od fundamentalnih oblika do novih aplikacija. Ne radi se, dakle, o vezi nauka — tehnologija, već o jednome mnogo bitnijem fenomenu: rađanju tehnologije za kreiranje novih tehnologija ili, kratko rečeno, *tehnologije inovacija*. Po našem mišljenju, ovoj činjenici nije posvećena potrebna pažnja u društvenim i političkim istraživanjima. Često se u prvi plan ističu spektakularni aspekti naučnog i tehničkog razvoja, kao što su računari, roboti, istraživanje kosmosa, a ne obraća se pažnja na manje uočljive, ali zato izuzetno važne, elemente savremene tehnologije.

U ovome tekstu zadržaćemo se na društvenim i političkim posledicama pojave nove tehnologije organizovanog transfera naučnih rezultata na nivo aplikacija. Nas će posebno interesovati reperkusije ovoga fenomena na zemlje u razvoju. Nema nikakve sumnje da ona društva i socijalne grupe koje vladaju tehnologijom stvaranja novih strateških tehnologija, posebno za vojne svrhe, raspolažu izvanredno moćnim oružjem za ekonomsku, političku i vojnu penetraciju i dominaciju. Ove činjenice su, istina, svesne mnoge zemlje, velike i male, razvijene i nerazvijene. Međutim, izvanredno je teško formirati sve neophodne uslove za transformaciju naučnih znanja u tehnološke aktivnosti, pogotovo za nesvrstane države i zemlje u razvoju. Stoga ćemo se ovim aspektom kreiranja novih tehnologija detaljnije pozabaviti.

Tehnologija inovacija, kao i svaka druga tehnologija, usmerava ljudske, mašinske i finansijske resurse ka aplikativnom cilju. Međutim, kada se radi o transferu bazičnih naučnih rezultata na nivo tehnološke aktivnosti, neophodni su ogromni resursi — ljudski, mašinski, finansijski, tržišni. Nije ovde mesto da se navode gomile brojki i relevantnih argumenata, ali podsećamo na dobro poznate primere transfera rezultatâ atomske fizike na nivo novih oružja i energetskih aplikacija, korišćenja osobina poluprovodnika za razvoj računara i elektronike, razvoj kosmičke tehnologije, genetskog inženjerstva, antibiotika i drugo. Svu dramatičnost ovoga monopola, ne kad je reč o naučnim otkrićima, već o njihovom transferu na tehnološki nivo, ilustrovaćemo sledećim podacima. Grubo govoreći, računa se da tek razvijena zemlja sa dohotkom po stanovniku preko 3.000 dolara može obezbediti potrebne finansijske, materijalne, organizacione i ljudske resurse neophodne za samostalno kreiranje kompletne tehnologije tipa automobilske, procesne ili industrije lekova. Još preciznija slika o veličini kritične mase neophodne za realizaciju jedne jedine nove ključne tehnologije dobija se ako se koristi parametar bruto nacionalni dohodak. Iskustvo pokazuje da su za razvoj jedne srednje složene, dakle ne vrhunske tehnologije sposobne zemlje, odnosno regioni, čiji je godišnji nacionalni dohodak reda 52 milijarde dolara preračunato na vrednost 1978. godine. Ovde je reč o razvoju sopstve-

Digitized by Google

nih nacionalnih tehnologija pri današnjim svetskim standardima kvaliteta i produktivnosti. Termin »nacionalni« odnosi se na takav obim proizvodnje i izvoza koji predstavlja važnu stavku u opštoj politici zaposlenosti i deviznog prihoda. Naravno, moguće je u uslovima regionalne izolacije i politike autarkije realizovati nove tehnologije i mimo svetskih standarda, ali tada takva aktivnost postaje teret, a ne poluga napretka.

Do sada je bilo reči o razvoju novih tehnologija srednje složenosti. Međutim, monopoli postaju još izraženiji ukoliko se ide na vrhunski tehnološki nivo (novi energetski izvori, naoružanje, kosmičke aktivnosti) i tehnologije namenjene velikim sistemima nacionalnog i globalnog karaktera (transport, vazdušni saobraćaj, telekomunikacije, prenos energije). Kritična masa resursâ neophodna za razvoj ovakvih tehnologija ne može se više meriti nacionalnim ekonomijama uključujući čak najveće i najrazvijenije zemlje. Jedinicu kritične mase resursâ predstavljaju u ovome slučaju visoko razvijena međunarodna zajednička tržišta, multinacionalne kompanije, vojno-industrijski kompleksi. (*U Prilogu* je data tabela koja baca još jasnije svetlo na to koji obim resursâ je potreban za razvoj novih tehnologija.)

Iznoseći ovih nekoliko bazičnih podataka o izvanrednoj složenosti i ogromnom obimu resursâ koje zahteva tehnološki proces pretvaranja naučnih rezultata u aplikacije, želeli smo da istaknemo dalekosežne društvene i političke posledice ovoga jedinstvenoga fenomena savremenog sveta.

1. Pomenuti pravac razvoja nauke i tehnologije dodao je postojećim ekonomskim, finansijskim, vojnim i drugim monopolima velikih zemalja i međunarodnih blokova jednu potpuno novu dimenziju. Kao što smo videli, monopol na tehnologiju transfera naučnih znanja u aplikacije je inherentan onim društvenim zajednicama koje su prešle kritičnu masu ljudskih, materijalnih i organizacionih resursa ogromnog obima. Ovakav karakter tehnoloških monopola čini ga čak mnogo atraktivnijim za međunarodnu ekspanziju nego *dominacija vlasništvom* ili *vojnim osvajanjem*. Naravno, ukoliko se, sem vojne tehnologije, poseduje i tehnologija transfera, naučnih rezultata u nevojne aplikacije. Naime, može se pokazati da su tehnologije inovacija naoružanja i civilnih potreba dve odvojene stvari koje ne moraju ići paralelno. To je uslovljeno kompleksom stimulativnih mera društveno-ekonomskog karaktera. U svakome slučaju, za nesvrstane i nezavisne zemlje ovakva specifična tehnološka moć je stalni izvor pritiska kojemu se one do danas nisu mogle efikasno suprotstaviti. Poznato je da je teško prilagođavati jednom usvojene ideje i premise realnosti koja se brzo menja. Čini mi se da u tome pogledu i dalje ocenjujemo ponašanje centara industrijske moći i multinacionalne kompanije na način koji nije savremen. Onoga trenutka kada ovladaju tehnologijom inovacija, njima je daleko korisnije da idu na fleksibilnije uslove ekspanzije nego što je samo vlasništvo i direktne intervencije u upravljanju preduzećem. O ovoj karakteristici savremenog kapitalizma socijalističke snage razvijenih zemalja i ze-

Digitized by Google

malja u razvoju treba da vode posebno računa prilikom određivanja strategije svoje aktivnosti.

2. Ogroman obim resursâ neophodan za razvoj ključnih tehnologija doveo je do još jednoga svojevrsnoga fenomena u kapitalističkom svetu. Inherentna je osobina kapitalizma da unutar njega postoji niz subjekata privređivanja i socijalnih grupa sa različitim, antagonističkim, interesima. Daleko smo od toga da tvrdimo da je savremeni kapitalizam ukinuo antagonističke interese unutar svoga sistema. Međutim, došlo je do jednog novog, vrlo interesantnog fenomena u tome pogledu.

Činjenica da su za tehnologiju fundamentalnih inovacija neophodni ogromni resursi dala je podsticaj za integracione poduhvate nacionalnih, nadnacionalnih i globalnih razmera. Na taj način se iznad nižih nivoa piramide konfliktnih interesa tipičnih za kapitalizam, kao, uostalom, i za druge društvene formacije, podiže nova ravan globalnih zajedničkih ciljeva. Ona reflektuje opšti interes svih učesnika da produže svoju egzistenciju pomoću tehnologije inovacija. Interesantno je napomenuti da, kada nova tehnologija, vertikalnom i horizontalnom difuzijom, postane konvencionalna, počinje opet njena eksploatacija u konfliktnim uslovima. Naime, zajednički interes učesnikâ investicija u nove ključne tehnologije ne isključuje konflikte interesâ na nižim nivoima aktivnosti. Najsvežiji primer zajedničkog delovanja multinacionalnih kompanija pod pritiskom ogromnih troškova razvoja nove bazične tehnologije velikih infrastrukturnih sistema upravo se odigrava pred našim očima. Radi se o transformaciji celokupnog svetskog telekomunikacionog sistema iz analognog oblika u digitalni. Pokazalo se da je ovakva džinovska transformacija opreme i načina rada posmatranog velikog sistema, uključujući pri tome satelitske prenosne puteve, van moći bilo koje multinacionalne kompanije. Prvi put u istoriji razvoja tehnologije našle su se na jednome poslu sve multinacionalne kompanije Zapada koje, na ovome tehnološkom nivou, nalaze zajednički interes prema ostalim zemljama. Prema tome, integracija rada u današnjim okolnostima nije uslovljena samo nižim troškovima velikoserijske proizvodnje i ekspanzijom tržišta, već i *tehnologijom transfera naučnih rezultata na nivo aplikacija.* Nova pojava da tehnologija inovacija formira specifičnu vrstu zajedništva kapitalizma na tržišnom planu, pokazuje sa kako izuzetno vitalnim protivnikom mora da se bori radnički pokret.

3. Fenomeni koje smo opisali stavljaju u posebno tešku situaciju nerazvijene zemlje, zemlje u razvoju i nesvrstane zemlje. Jer ne treba zaboraviti da tehnološka ekspanzija zemalja kao što su Japan, Zapadna Nemačka, Francuska, Švedska i druge ne bi bila izvodljiva u takvom obimu i tempu da nisu bile pokrivene, direktno ili indirektno, vojnim tehnološkim kišobranom.

Pripadajući, kompletno ili parcijalno, zatvorenim međunarodnim ekonomsko-političkim grupacijama, ovakve zemlje time stiču i dragocenu prednost — da budu primarni učesnici ili privilego-

Digitized by Google

vani korisnici novih tehnoloških dostignuća. Položaj zemalja nezavisnih od blokova mnogo je teži u tome pogledu.

Posebno je kritična situacija nerazvijenog sveta u odnosu na tehnološke monopole. Na putu ka ravnopravnim ekonomskim odnosima isprečila se ispred ovih zemalja kompaktna barijera razvijenog sveta koji poseduje sve resurse neophodne za transfer naučnih saznanja u aplikacije. Kao što smo videli, zemlje u razvoju i nerazvijeni svet nisu u stanju, pri sadašnjem stanju međunarodnih odnosa, da razviju tehnologiju inovacija čak i kada bi intelektualno vladali njome. Po našem mišljenju, upravo u ovoj činjenici treba tražiti uzroke neuspeha da se smanji jaz između razvijenih i nerazvijenih. Uostalom, dosadašnja praksa bilateralne i multilateralne saradnje, kao i svi ostali napori međunarodnih agencija, pokazala je da je nemoguće uništiti korene neravnopravnih odnosa tehničkom pomoću, transferom tehnologije, alternativnim tehnologijama, posebnim fondovima razvoja. U krajnjoj liniji, sve su to samo palijativne mere koje ublažavaju bolove, ali ih ne leče. Pravo rešenje je osposobiti zemlje u razvoju, angažovanjem sopstvenih i međunarodnih resursa, da kroz velike integracione celine postanu partneri u tehnologiji kreiranja novih tehnologija. Rešenja se mogu naći, pogotovo u situaciji kada se vitalni neobnovljivi prirodni resursi nalaze na teritoriji nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju.

U vezi sa prirodom moderne tehnologije treba istaći još jednu činjenicu. Poznato je da je cena opreme visoke tehnološke vrednosti nenormalno visoka. Na to utiče mnogo faktora, skup naučno-razvojni rad, angažovanje vrhunskih stručnjaka u svima fazama realizacije, brzo zastarevanje i drugo. Međutim, na visoku cenu nove tehnologije utiču i sasvim novi elementi. Razvijene zemlje prevaljuju, u krajnjoj liniji, na novu tehnologiju i sve svoje istorijske promašaje. Pod prinudom profitne motivacije kapitalizam je bezobzirno raubovao neobnovljive sirovinske resurse i razvijao »prljave« tehnologije koje su dovele u pitanje ekološki ambijent biološkog sveta. Ubuduće se o ovim činjenicama mora voditi računa u samoj fazi sačinjanja novih tehnologija. Međutim, postavlja se pitanje ko će platiti ogromne troškove prelaza na nove tehnologije i orijentaciju na obnovljive resurse. Tendencija da se svi ovi troškovi prebace na zemlje u razvoju znači, u stvari, pokušaj da se kroz tehnološke monopole oduzme ogromni deo akumulacije da bi se pokrili istorijski promašaji kapitalističkog društva. To, u krajnjoj liniji, dovodi do daljeg zaoštravanja odnosâ Sever—Jug.

Napomenimo takođe da razvijene zemlje vrše obimnu dislokaciju proizvodnje opreme, a za sebe zadržavaju elitnu intelektualnu aktivnost razvoja velikih sistema (računarske mreže, procesno upravljanje, elektroprivredni i energetski sistemi, nacionalni i međunarodni telekomunikacioni sistemi, upravljanje vazdušnim transportom, satelitski informacioni sistemi i drugo). Dakle, nije reč samo o ukidanju razlike između fizičkog i intelektualnog rada, već o jednoj mnogo dubljoj transformaciji. Glavne ekonomske

Digitized by Google

prednosti i monopoli ne ostvaruju se više preko proizvodnje roba, već preko *tržišta velikih sistema i intelektualnih aktivnosti*. U takvoj situaciji, kada se zemlje u razvoju nalaze pred neviđenom koncentracijom materijalnih i intelektualnih resursa pomoću kojih se žele kompenzirati nekadašnje privilegije kolonijalne moći, one moraju i same preduzeti hitne mere za maksimalnu integraciju svih svojih snaga i korišćenje komparativnih prednosti.

Evolucija tehnologije od njenih početaka do današnjih dana, kada je i sam proces transformacije bazičnih naučnih otkrića u aplikacije postao predmetom tehnološke moći, otvara na društvenom planu još jednu dalekosežnu mogućnost. U ovim novim okolnostima interakcija između tehnološkog i društvenog progresa dobija sasvim nove oblike. Ne radi se više ni o jednostranom uticaju proizvodnih snaga na nadgradnju niti o povratnoj vezi između materijalnih resursa i društvenih odnosa. Imajući na raspolaganju tehnologiju inovacija, današnji i budući svet u stanju je da *a priori*, a ne *a posteriori*, ugradi u tehnologiju društvene, progresivne ciljeve. Buduće tehnologije, ukoliko reakcionarni centri svetske moći ne izazovu nuklearno razaranje, neće više biti ni ekološki opasne niti će svoditi čovekovu sudbinu na siromaštvo rutinskog rada, usamljenost megalopolisa i kafkijanske vizije zamkova etatističke moći. Istorijska je obaveza socijalističkih i naprednih pokreta da iskoriste jedinstvenu šansu koju pruža nauka i tehnologija da ponude svetu novu strategiju tehnološkog i društvenog razvoja koja će konačno postaviti u centar zbivanja ljudsku sudbinu. Ima se utisak da je socijalizam, na žalost, još suviše pod uticajem klasičnih shvatanja tehnologije, tako da na ovome planu prepušta inicijativu ogromno naraslim snagama tehnokratije i etatizma. One ne samo da nameću svetu svoju strategiju tehnološkog i društvenog razvoja, nego se stalno nalaze u ofanzivi na tome planu. Karakteristično je da se već godinama, talas za talasom, svetu nude spasonosna rešenja u obliku kibernetike, automacije, robotike, teleinformatike i ko zna sve čega. Sasvim je sigurno da se mitovi i mistifikacija tehnološkog progresa ne lansiraju van konteksta određenih grupnih interesa. Treba jednom jasno reći da se socijalistička rešenja za krizu savremenog sveta mogu naći samo u okviru jedinstvene strategije tehnološkog i društvenog razvoja, novih ključnih tehnoloških poduhvata, ali i radikalnih promena raspodele bogatstva i političke moći u nacionalnim i međunarodnim razmerama.

Prilog

Interesantan uvid u vezu između mase nacionalnog dohotka i razvoja novih tehnologija srednje i vrhunske složenosti pruža tabela na sledećoj strani.

Pored globalnih podataka, izračunat je faktor tehnološke resursne moći f koji predstavlja količnik ukupnog nacional-

Digitized by Google

Država	Dohodak po stanovniku (u dolarima)	Broj stanovnika (u milionima)	Ukupan nacionalni dohodak (u milijardama dol.)	Faktor f	Sposobnost razvoja novih tehnologija
Jugoslavija	2380	22	52	1	pojedinačne srednje složene tehnologije
Austrija	7030	7,5	53	1	„
Švedska	10210	8,3	85	1,6	višestruke srednje složene tehnologije
Holandija	8410	13,9	117	2,2	„
Italija	3850	56,7	218	4	„
Z. Nemačka	9580	61,3	587	11,3	usavršavanje vrhunskih tehnologija
Japan	7280	115	837	16	„
SAD	9590	221,9	2128	41	razvoj vrhunskih tehnologija

nog dohotka jedne zemlje prema nacionalnom dohotku referentne zemlje za koju je f=1. U ovome slučaju za referencu je uzeta Jugoslavija kao srednje razvijena zemlja sa ukupnim nacionalnim dohotkom u 1978. godini f=52 milijarde dolara =1. Svi podaci su uzeti iz »World Bank Report«, 1980.

Navedena tabela nema nikakve pretenzije da služi kao kruta šema za rangiranje zemalja prema moći tehnološke inovacije. Ali je korelacija između mase nacionalnog dohotka i sposobnosti kreiranja kompletnih novih tehnologija svakako impresivna. Tabela takođe ukazuje na duboke uzroke teškog položaja zemalja u razvoju, pogotovo nerazvijenog sveta. Vladanje tehnologijom inovacija predstavlja relativno prikriven, ali izvanredno moćan monopol koji bitno uvećava moć adaptacije kapitalizma.

Digitized by Google

David Plotke

Tehnologija i društveni razvoj u SAD danas: politička i teorijska pitanja

I

Klasični marksizam je pružio koherentnu viziju tehnologije. Marks je odao priznanje kreativnosti i dinamizmu kapitalizma zbog njegove sposobnosti da direktno poveže naučno-tehnički progres sa organizacijom proizvodnje. Dinamizam ove veze odlikuje kapitalizam i čini ga različitim od ranijih sistema (od kojh su neki dali značajne naučno-tehničke rezultate). Klasični marksizam je usredsređen na konflikte u (kapitalističkim) odnosima proizvodnje i proizvodnih snaga. Implicitno su ove druge smatrane za »moderne«, pre nego izrazito kapitalističke; tvrdilo se da su ih suštinski atributi kapitalizma deformisali i blokirali im razvoj.

Ovaj stav je omogućio klasičnom marksizmu, kroz njegove lenjinističke i socijaldemokratske varijante s početka dvadesetog veka, da tvrdi da u sebi nosi prosvetiteljsku ideju progresa (oslobođenog njegovih kapitalističkih deformacija). Naučno-tehnički progres sam po sebi nije bio ni »kapitalistički« ni »socijalistički« (mada su ideologije u vreme njegovog nastajanja mogle imati klasna obeležja). Posle kapitalizma bi brzo unošenje naučnih i tehničkih dostignuća u proizvodnju omogućilo društveni razvoj koji bi u širim razmerama zadovoljio osnovne potrebe. Pohod

Digitized by Google

kroz ovaj novi, socijalističko-tejloristički režim bi ubrzao nastajanje društva kome bi naučno-tehnička dostignuća olakšala eliminaciju države sa područja upravljanja.

Pola veka kasnije nije teško identifikovati probleme ovakvog sistema. Dve kritike treba danas posebno istaći. Prva je da ovaj sistem ima tendenciju da postavi niz ograničenja kapitalističkom tehničkom razvitku; ona se svodi na teoriju o stagnaciji. Druga je da je politika u drugom planu i u odnosu na stagnaciju i u odnosu na tok naučno-tehničkog razvitka u postkapitalističkim društvima.

Dok je kritika upotrebe nauke i tehnike u savremenom kapitalizmu i dalje stvar hitna — ona je pitanje života i smrti — teze o stagnaciji izgledaju, u najmanju ruku, dubiozne. Bez obzira na to koliki su njegovi limiti i distorzije, ne može se negirati da su moderna kapitalistička društva ostvarila ogroman naučno-tehnički napredak. Ne može se negirati ni to da je šačica ovih društava — SAD, Zapadna Nemačka i Japan — i dalje dinamični centar tehničkih dostignuća.

II

U Sjedinjenim Državama i nizu drugih kapitalističkih zemalja dolazi do naučno-tehničkih promena dovoljno velikih da bi se mogle nazvati »trećom industrijskom revolucijom«. Te promene se sada nalaze u fazi uvođenja kompjuterizacije u razne oblasti društva: fabrike, administraciju, sisteme komuniciranja i trgovinu. U raznim institucijama dolazi do dramatične ekspanzije informacija koje se mogu obrađivati i zadržavati; uopšte uzev, dolazi do sistematične redukcije radnog vremena u neposrednoj materijalnoj proizvodnji i do rasta naučno-tehničkih i uslužnih sektora.

Obim i intenzitet promene je ogroman, bilo da se ima u vidu veličina i ritam tehničkih dostignuća u sferi mikro-elektronike ili posledice koje dovode do restrukturiranja radne snage. U takvoj situaciji je potrebno, između ostalog, preispitivati teorije.

U šezdesetim i sedamdesetim godinama pojavilo se shvatanje koje je odbacivalo i klasični marksizam i buržoaske ideje o tehničkom procesu kao sredstvu (bilo u službi kapitalizma ili progresa). Po tom shvatanju, određene tehničke forme su zasićene društvenim odnosima u kojima su nastale ili, grublje rečeno, one su *stvorene kao* sredstvo klasične kontrole. Iako je ovo shvatanje koristan korektiv za marksistička i nemarksistička shvatanja koja preovlađuju, a koja ono kritikuje, ipak im ne može biti alternativa. Na kraju krajeva, ovo shvatanje, kao i ostala, vidi tehniku kao depolitizirani instrument u rukama društvenih snaga. Ono locira instrumentalnu kontrolu u srce same tehnike, a ne bavi se time gde se i kako ona primenjuje. Pa ipak, ono sadrži karakterističnu dinamiku tehničkog razvitka. Ostale tehničke forme koje nastaju u savremenom kapitalizmu, a koje uslovljavaju kapitalistički društveni odnosi — sa posledicama da će one biti

Digitized by Google

usvojene negde drugde — ukazuju na to da sam uticaj nije dovoljan.

Dinamika tehničkog razvoja se, u principu, ne može svesti na »potrebe« kapitalizma, »potrebe« koje se, u stvari, mogu zadovoljiti na niz načina — ili nikako. Tehnički razvitak se ne može videti kao onaj deo »osnove« koji je najudaljeniji od društvene determinisanosti. Niti može biti viđen kao »suprastrukturni« refleks kapitalističkog razvitka određenog na nekom drugom mestu.

Tehnički razvitak, kao sistematsko primenjivanje naučnog znanja na proizvodnju i druge oblasti društva, jeste centralna karakteristika jedinstvenog procesa društvenog razvitka. On je čvrsto povezan sa ostalim aspektima društvenog života. Tehnički razvitak sadrži ideološke, političke i ekonomske elemente oko kojih se na svakom mestu vodi složena bitka. Njega je nemoguće svesti samo na potrebe jedne klase u kapitalizmu i on nosi pečat klasnih konfiguracija, a opet se širi i izvan njih. Da bi se ove bitke mogle sagledati u svoj njihovoj složenosti, potrebno ih je pažljivo analizirati, i to u svakom trenutku. (Na taj način tehnika postaje jedan od problema koji ruši klasičnu formulaciju baza/ /nadgradnja, jer centralne karakteristike tehnike u svakom pogledu seku ovu podelu. Tehnika igra takvu ulogu posebno kad je u pitanju jezik modernih marksističkih studija.)

Danas u SAD i drugim kapitalističkim zemljama tehnički razvitak dobija oblike koji dovode u pitanje neke ključne koncepte klasične marksističke analize privrede i društva. S tim u vezi mogu se navesti tri tendencije, pored ostalih.

Prvo, došlo je do kvalitativne ekspanzije uloge nauke i tehnike u proizvodnom procesu, takve da uobičajena konceptualizacija teorije o vrednosti rada nailazi na ozbiljne teškoće. Ova teorija se može zadržati kao normativna konceptualizacija izvora ljudskog progresa u društvu. Ali novi oblici proizvodnje su došli do metodoloških granica kad se reducira »složena« (obrazovana, kvalifikovana itd.) radna snaga na »jednostavnu« radnu snagu, kad je (a) radna snaga generalno sve više i više »kvalifikovana« bez obzira na to da li njeno neposredno angažovanje zahteva potpuno izražavanje svih njenih potencijala i kad (b) procesi materijalne proizvodnje ne mogu biti shvaćeni tako kao da je šačica tehničkih stručnjaka, zajedno sa masom »manuelnih« radnika, radila na njihovom ostvarenju. (U nemarksističkom smislu ovom problemu se prilazi kroz teoriju »ljudskog kapitala«, čiji je cilj da na izvestan način generališe i anulira teoriju o vrednosti rada.)

Drugo, analiza klasnih odnosa u smislu stvaranja viška (vrednosti) se komplikuje nastajanjem i difuzijom naučno-tehničkih procesa. Ovi procesi stvaraju duge lance koji se protežu od zaposlenih u državnom sektoru sve do »neposrednih proizvođača«. To je trenutak kad se u društvu pojavljuje »kolektivni radnik« i ne dopušta vidljivu razliku između grupa koje jesu, odnosno nisu uključene u »direktnu« proizvodnju viška vrednosti.

Treća tendencija su marksističke teorije o krizama koje se oslanjaju na ideju rastuće organske kompozicije kapitala koju

Digitized by Google

nove naučno-tehničke forme čine problematičnom. U jednostavnim slučajevima brz tehnički napredak može sistematično da deluje suprotno tendencijama u pravcu rasta organske kompozicije kapitala, putem uvođenja novih, »jeftinijih« formi koje zamenjuju stare. U složenijim slučajevima, na granici pojave nove tehnologije, razlika između varijable i konstante samog kapitala se dovodi u pitanje koncentracijom resursa u »složeniju« radnu snagu, tako da određene organizacione forme dobijaju karakter »fiksiranog« kapitala. (U ekstremnim slučajevima čak i podela između proizvodnje »potrošnih« i »kapitalnih« dobara ima tendenciju da se razbije na nova područja.)

Kao i obično, može se tvrditi da je Marks predvideo ove tendencije. U tom slučaju ključ se nalazi u *Grundrisse*, gde se mogu naći zanimljivi i spekulativni komentari o mogućnostima za tehnički i društveni razvoj. Međutim, *Grundrisse* nije nikad izdat; iako on ukazuje na to da je ono što nastaje takvo da se može objasniti sredstvima u okviru marksističkog prilaza, on isto tako jasno pokazuje da su ta sredstva ograničena u smislu klasične teorije o vrednosti rada i tendencije pada interesne stope. Ove koncepcije, pored ranijih, ozbiljnih teškoća, sada imaju da se suoče sa novim koje se javljaju u obliku integracije naučno-tehničkih otkrića i postojećih privrednih struktura koje se stalno razvijaju. Do sada su najsistematičnija nova teorijska shvatanja nastala na granici ili izvan (ili čak u potpunoj opoziciji u odnosu na) marksizma, u licu teorija o »postindustrijskom« društvu. Takve teorije su često interpretirane kao tvrdnja o kraju kapitalizma ili kraju klasa, dok društvo mirno prelazi u novu, harmoničnu eru tehničkog progresa. Ovakvo shvatanje previše pojednostavljuje čak i najapologetskije gledanje na »postindustrijalizam« i, svakako, ignoriše složenije teorije. Ove teorije ističu ekspanziju naučno-tehničkog inputa u okviru proizvodnje i stvaranje novih sektora zapošljavanja je vezano za tu ekspanziju, rast novih uslužnih delatnosti, pad učešća direktnog radnog vremena u proizvodnji materijalnih roba i proliferacija novih informaciono-komunikacionih tehnologija. Takve teorije identifikuju empirijske tendencije koje traže da budu detaljno ispitane i ne mogu se anulirati beskrajnim ponavljanjem tvrdnje da kapitalizam još uvek postoji. Treba što hitnije ispitati kako su ove tendencije *započele* procese kvalitativne transformacije *u okviru kapitalizma*, tako da se ugroženi tradicionalni klasni i politički savezi, a novi počeli da se pojavljuju.

III

U prethodna dva odeljka sam rekao dve glavne stvari. Prva, da se tehnologija ne može posmatrati u smislu klasičnog modela baza/nadgradnja, već kao društveni proces invencije i primene koji seče granice klasnih i drugih konflikata svojim političkim, ekonomskim i ideološkim dimenzijama. Druga, da naučno-tehnič-

Digitized by Google

ka dostignuća sve više obećavaju prelazak na »postindustrijski« kapitalizam.

Šta ovi zaključci znače za situaciju u kojoj se nalaze socijalisti u SAD? Prvo, oni vitaliziraju stav koji u socijalizmu vidi naslednika tehničkih mogućnosti koje je otvorio ili negirao kapitalizam. Savremeni kapitalizam ističe kao jedno od svojih najvećih dostignuća kontinualnu mogućnost za dramatična tehnička dostignuća i napredak. Kritika se ne može uputiti samo na bazi tvrdnje da nije dovoljno postignuto, već zahteva da se analiziraju određene forme ekspanzije iz kojih neće proizlaziti samo »nasleđivanje« onog što je postignuto. Drugo, napuštanje instrumentalne koncepcije tehnologije znači napuštanje utvrđenog shvatanja o *subjektima* njenog razvoja. Drugim rečima, ne možemo raditi tako kao da je sve što imamo da učinimo to da jasno definisane grupe (radnika) postavimo u odgovarajuću perspektivu, tako da »radnička klasa« može da odredi sama sebe kao snagu opredeljenu za »najdemokratskiji« put tehničkog razvitka. Ovakva koncepcija ne bi mogla da dovede do priznavanja *društveno konstitutivnog* karaktera naučno-tehničkog razvitka: naučno-tehnički izbor utiče na formu, veličinu i unutrašnje odnose u samim klasama. Nije stvar u tome da klasna struktura razvijenog kapitalizma postoji s jedne strane, a da se onda klase, kao subjekti, nadmeću da iz niza tehničkih mogućnosti učine izbor koji će najviše odgovarati njihovim »interesima«. *Svaki izbor pokreće unutar vodećih klasa složene procese njihove rekompozicije.* Među mnogim o kojima se danas govori u SAD, mogu se navesti dva primera: naučno-tehnički izbor razvoja energije utiče na vrstu radne snage koja će se formirati u narednom periodu; izbor načina razvoja kancelarijskih mašina uticaće u velikoj meri na rekompoziciju ogromne mase službenika.

Čak i u okviru, često uske, političke debate u SAD ovi problemi se postavljaju pred javnost i traži se njeno političko opredeljenje. Oni se stalno pojavljuju i kao pitanja u okviru pregovora između radnika i menadžmenta. Vodi se politička diskusija, na primer, o nuklearnoj tehnologiji, kompjuterizaciji procesa proizvodnje u automobilskoj industriji i novim oblicima biološke intervencije sažete u terminu »genetski inženjering«.

Sve više i više naučno-tehnički izbor ulazi u sferu javne politike, gde nailazi na političke saveze. Tri oblika borbe će, verovatno, biti krucijalni u sledećim godinama: »prezervativni«, »protektivni« i »razvojni«. U narednim odeljcima će se govoriti o njima.

IV

Cilj »prezervativne« borbe je da zaustavi naučno-tehničke procese koji doslovno prete opstanku društva. Najopasniji od tih procesa je dalje usavršavanje nuklearnog oružja, pre svega kroz nadmetanje između SAD i SSSR, kao i proliferacija nuklearnog oružja u svetu.

Digitized by Google

Ima i drugih, sličnih procesa. Na primer, sve veće oslanjanje na nuklearnu energiju Ovaj oblik dobijanja energije nigde još nije pod potpunom društvenom i tehničkom kontrolom. Hemijska industrija može izazvati velike polucije, a odlaganje iskorišćenih materijala iz nuklearnih elektrana može ugroziti velika područja. Novi oblici biološke intervencije prete nepredvidljivim posledicama koje mogu biti katastrofalne za regione, pa i za čitave zemlje.

Ovde nije u pitanju samo određivanje tehničkih mogućnosti na demokratski način ili nekih ograničavanja. Postoji realna opasnost masovnog uništenja, tolika da preti opstanku društva. Kad bih stavio nuklearno oružje pored raznih tehničkih dostignuća u mirnodopske svrhe, ne bih to učinio u cilju relativiziranja apsolutnog užasa nuklearnog rata, već da ukažem na to da neprestano živimo sa sredstvima za uništavanje, među kojima nuklearna energija zauzima najviše mesto.

Rezultati koje je postigla levica u SAD (i u drugim zemljama) u ovoj »prezervativnoj« borbi nisu naročiti. Ako se borba uopšte vodi, onda su njeni protagonisti tipični predstavnici pokreta za očuvanje čovekove sredine (nekad udruženi sa sindikatima ako su u pitanju problemi zdravstva). Budućnost levice u ovim okvirima izgleda, otprilike, ovako: iako nova tehnička rešenja predstavljaju realnu opasnost, ona su, na kraju krajeva, nužan proizvod kapitalizma. Prema tome, iako kampanje na tom planu mogu imati izvesnu propagandnu vrednost, van toga teško da mogu postići neke rezultate. Jedini način da se ove opasnosti eliminišu jeste taj da se eliminiše kapitalizam; savlađivanje ovih ozbiljnih tehničkih opasnosti će biti na (dugom) spisku zadataka koji će se preduzimati »pod socijalizmom«. Možda bi se neke tehnologije mogle eliminisati; druge bi se mogle menjati. Danas, ako se ima u vidu težina kapitalističkih interesa, ne možemo reći ništa određeno. Realne opasnosti sa kojima živimo danas treba da utiču na to da uložimo veće napore kako bi došlo do opšteg preobražaja društva.

Takva budućnost je u najvećoj meri utopijska. Ona vidi poredak budućnosti lišen nesavršenosti, u kome je racionalno odlučivanje zagarantovano, a teške probleme je dovoljno pažljivo proučiti, a ne tražiti rešenja između skupih alternativa. Ne treba zaboraviti da i zemlje koje su eliminisale kapitalizam imaju ne mali broj tehničko-enviromentalnih problema, na svim nivoima.

Postoje dva dublja razloga zašto ovakva perspektiva ne daje ozbiljnija politička rešenja u današnjim okolnostima. Prvi je taj da situacija zahteva tako hitna rešenja da ona izgledaju skoro smešna. Čak i u najapokaliptičnijim tvrdnjama pokreta za očuvanje sredine ima bar zrno istine; pred nama su na horizontu mnogi užasi koji proizlaze iz ovog ili onog puta tehničkog otkrića. Najočigledniji je, naravno, nuklearni rat, koji danas može početi na više raznih strana sveta. Najnovije lokalne i regionalne katastrofe — velika atmosferska polucija, smrtonosni efekti hemijske polucije, nesrećni slučajevi vezani za proizvodnju nuklearne energije, genetske posledice koje izazivaju lekovi itd. — ukazuju na

Digitized by Google

opasnosti koje se ne mogu zanemariti. Ovi problemi zahtevaju intervenciju na nizu frontova i konkretna tehnička i politička rešenja čiji je cilj »samo« da se spreči najgore danas.

Drugo, takve intervencije nisu udaljavanje od jednog ili drugog zadatka društvenog preobražaja. Da bi do njega došlo, potrebna je *zrelost* socijalističkih snaga, njihova sposobnost da konkretno ukažu na oblike nove civilizacije.

Socijalisti lako mogu naći osnovu za kritikovanje pokreta za očuvanje sredine i ekologiju — njihovo, često pojednostavljeno suprotstavljanje tehničkom razvitku, nedostatak svesti o neposrednim interesima potlačenih socijalnih grupa koje zavise od dalje ekspanzije tehničkog razvitka, politička naivnost. Na kraju krajeva, takva kritika je neodgovorna kad god služi kao sredstvo da se zaobiđe ono što je ključno u ovim novim pokretima: ozbiljnost današnje situacije i potreba da se što pre pređe na njeno rešavanje, pre nego što dođemo u opšte stanje društvenog blagostanja u kome neće biti nikakvih problema.

Neposredni cilj je jasan — odmaći se od ivice mnogih provalija ka kojima danas juri naučno-tehnički razvitak.

V

Cilj »protektivne« borbe je da blokira onaj tehnički razvitak čiji je sadržaj (manje ili više namerno) likvidacija pozitivnog političkog i društvenog nasleđa radnih ljudi. U Sjedinjenim Državama i drugim društvima u kojima se, po šemi, može govoriti o prelazu sa »industrijskog« na »postindustrijski« kapitalizam postoje uslovi za prelaz na autoritarni režim. Što se tiče tehničkih formi, to bi značilo napore da se onemogući, pa čak i uništi društvena i politička moć potlačenih (društvenih) grupa, delom putem smanjivanja njihove kvantitativne težine (čak do stepena pretnje opstanku određenih društvenih slojeva).

Primer: u Sjedinjenim Državama automobilska industrija prolazi fazu dramatičnog restrukturiranja. Razloga za složenu i duboku krizu koja je dovela do promene tržišne strukture u SAD ima više — stepen konkurencije, neuspesi menadžmenta, cena repromaterijala i druge teškoće. Suština restrukturiranja znači drastično i permanentno smanjivanje broja radnika u tom sektoru. Razlog za to je u velikoj meri zamenjivanje radnika na liniji proizvodnje »robotima«, to jest mašinama koje obavljaju slične radnje, ali na kompjuterizovan način. Ovo smanjivanje broja radnika će biti praćeno i geografskom redistribucijom industrije koja će se seliti sa industrijskog severozapada ka jugu i zapadu. Jedna od posledica ovakvog naučno-tehničkog razvitka će biti drastično smanjivanje ekonomske i političke uloge Jedinstvene unije radnika automobilske industrije, koja je među najprogresivnijim u američkim sindikatima.

U ovakvoj situaciji, ako se uzme u obzir nekadašnja slabost progresivnih snaga i samih sindikata, mora se očekivati niz ne-

Digitized by Google

prijatnih, ali neizbežnih sukoba. Biće veoma teško sprečiti da se sindikatima (zbog svega ovoga) ne nanese šteta, kao i celom radničkom pokretu. (Nema uvek smisla »principijelno« braniti ista ona radna mesta za koja su nekoliko godina ranije i sindikati i radnici tvrdili da degradiraju i ubijaju.)

Pa ipak, potrebno je ući u ove bitke koje neposredno dobijaju oblik zahteva da se ograniči kretanje kapitala kroz države i regione, da se ograniči zatvaranje radnih mesta kroz tehničko restrukturiranje i da se osiguraju mehanizmi za prekvalifikaciju onih koji su ostali bez posla. U svakom slučaju, poduhvat može izgledati ekonomski »iracionalan« iz perspektive otvaranja određenog procesa transformacije u okviru opšteg restrukturiranja kapitalizma. Ograničavanja kretanja kapitala, na primer, mogu imati za posledicu pad stope povraćaja investicija, zahtevi da se ograniči ukidanje radnih mesta mogu dovesti do ograničavanja rasta produktivnosti. U situaciji u kojoj ustanovljavanje alternativne ekonomske »racionalnosti« nije neposredno moguće osnovni pravac osporavanja tehničkih mera koje podrivaju snagu radničke klase mora obuhvatiti i društvenu opravdanost i pravdu i vezati se sa dugoročnom perspektivom ekonomskog razvitka. Ponovo, nema mesta iluzijama da ovakva opozicija u ovom trenutku može dati velike rezultate. Pa ipak, ona može dovesti do značajnih kompromisa. Stvar se, neposredno, tiče toga da i u novu eru budu preneta organizaciona i politička dostignuća najpozitivnijih kretanja radničke klase i borbe radnih ljudi ostvarena tokom dugog perioda industrijskog kapitalizma. Likvidacija ovog nasleđa je upravo sastavni deo programa političkih snaga koje su sada na sceni. To nije program homogene kapitalističke klase na ekonomskom nivou niti jedinstvenog političkog bloka. Ipak, to je snažna tendencija u onoj meri u kojoj se može, na političkom nivou, identifikovati sa vizijom grube »progresivne« ekonomske i tehničke racionalnosti.

Borba za odbranu tehničkog razvitka, naročito u onim industrijskim oblastima u kojima je srce industrijskog sindikalnog pokreta, biće značajna u narednim godinama. Ova borba, realno gledano, može sprečiti najgore, iako je ona po prirodi takva da teško može imati potencijal dovoljan za neposredno ujedinjavanje progresivnih snaga i radnih ljudi. Tehnička promena obično napreduje iz sektora u sektor, tako da u određenom trenutku najveći deo radnika se ne oseća neposredno ugroženim. Glavni, neposredni efekat na radnike u drugim sektorima može biti (ili bar obećavati) viši životni standard, ukoliko smanjenje troškova (proizvodnje) u transformisanim sektorima rezultira u niže cene.

Ideološko-politički, grupe radnika neposredno izložene agresiji tehničkih promena su često prikazane kao »privilegovane« — ove »privilegije« će izabrati menadžeri i vlasnici. Ovaj »privilegovan« status stvara mogućnost da se borba date grupe radnika okarakteriše kao borba za vlastite, uske i sebične interese, od malog značaja za ostale.

Digitized by Google

Uprkos svim ovim teškoćama, takva je borba od ključnog značaja. Kompromisi koje ona nameće kapitalu su, u neposrednom ekonomsko-tehničkom smislu, od koristi uglavnom za radnike određenog sektora. Što je, možda, još važnije, posledice poraza u ovoj sferi — jednostavno pasivno mirenje sa tehničkom transformacijom — značile bi ne samo likvidaciju najpozitivnijih ideja određenih ideološko-političkih tradicija, već izgradnju tehničkog poretka koji neće primati nove ideje radnika.

Ulaženje u takvu borbu bez iluzija — njoj danas u SAD treba pomoći da se organizuje — može sprečiti najgore. Da bi se postiglo više, treba povezati ove »protektivne«, odbrambene napore sa širim programima razvoja.

VI

Tehnički razvitak se ne može locirati ni u »bazi« niti u »nadgradnji«. On se nalazi u centru integralnog društvenog procesa i, zahvaljujući tome, može da proizvodi i realizuje projekte. Sa stanovišta radnih ljudi ova borba je »razvojna«, onog trenutka kad oni pristaju da ulažu napore u pravcu restrukturiranja (tehnička strana »pasivne revolucije«).

Danas je u SAD iluzorno očekivati da radni ljudi na ovom terenu mogu sami izvojevati pobede. Ali neke su pobede moguće, kao što su moguća i istinska otkrića. Ovde ulazimo u sferu modernog pozicionog rata, produžene bitke za alternative, ekspanziju uticaja radnih ljudi. Jasno, ne postavlja se pitanje doslovnog stvaranja još uvek dalekih »alternativa«, kao kad bi bile dve vrste fabrika automobila u SAD, jedna pod jednostranom dominacijom kapitala, a druga organizovana po nekoj sasvim drugačijoj logici. Pozicioni rat na terenu tehničke promene može dobiti samo oblik *tumačenja* formi u određenim slučajevima, sa konfliktnim (čak i »iracionalnim«) pokazateljima promena u odnosima snaga.

Ovaj pozicioni rat zahteva intervencionističku političku strategiju koja će se izgrađivati kroz debate u okviru i izvan države. U ovakvim debatama — i sličnim, na nivou preduzeća, kao i u sferi samog naučno-tehničkog razvitka — mogu se primeniti neki kriterijumi kojima bi se merile određene tehničke inicijative:

— Da li je »efikasna« u uskom racionalno-ekonomskom smislu? Prepuštanje ovog pitanja menadžerima i kapitalistima znači ograničavanje borbenog polja i dopuštanje da protivnik odredi uslove pod kojima se vodi debata. Nema razloga da se očekuje, zdravo za gotovo, da su kalkulacije o efikasnosti sačinjene bez greške čak ni u najužem smislu.

— Da li je bezbedna i zdrava? Ovo pitanje postaje veoma teško čim se udaljimo od generalizacija (na primer, hoće li uvećati ili smanjiti broj nesrećnih slučajeva na poslu?) i dođemo do normativa o zdravlju.

— Da li je po formi demokratska ili bi mogla biti takva? Ima formi koje su manje ili više podložne direktnoj kontroli i

Digitized by Google

takvih koje angažuju. Ovo se pitanje iz perspektive potčinjenih grupa vezuje sa problemom moći. Tokom vremena može se razviti tendencija ka vezi između sposobnosti pojedine grupe da koristi moć i njene sposobnosti da nametne demokratske zahteve. Ipak, ima slučajeva kad društveno-tehničke forme dopuštaju ispoljavanje moći radničke klase, a ne podstiču razvijanje demokratije na radnom mestu (mada mogu podstaći *sindikate* u tom pravcu) — za šta je klasična linija montaže dobar primer.

— Da li utiče na razvoj? Neke tehničke forme olakšavaju razvoj znanja i sposobnosti; druge ih ograničavaju.

Ova pitanja uokviruju problem razvoja za one radne ljude koji stoje pred procesom tehničkih promena. Treba učiniti i dve napomene. Prvo, ove kriterijume nisu izmislili radni ljudi; oni postoje kao problemi za menadžere i kapitaliste i kao razlog za konflikte. Drugo, ovi kriterijumi nisu uvek konzistentni i često predstavljaju izbor koji treba učiniti i koji uvek ima cenu. Da nema takvih, neposrednih konflikata, stvari bi bile mnogo jednostavnije. Ali, naročito ako se ima u vidu heterogenost radne snage u određenoj sredini (mnogo manje nego u raznim sektorima), proces koordiniranja i odabiranja strategije u odnosu na ove kriterijume je složen i po karakteru potpuno politički.

Zato što je tehnička promena deo procesa društvene reprodukcije, borba za probleme razvoja je nužno borba kroz koju *izrastaju* ekonomske i političke snage. Ovo je jedan od najkomplikovanijih aspekata problema tehničke promene. Nema snage koju borba ne dodiruje, ni u jednoj oblasti. Ali, naročito u ovoj tehničkoj oblasti je jasna veza između »politike« i formiranja grupa. Na primer, borba za uvođenje novih tehnologija u automobilsku industriju je borba za to kakva će radnička klasa postojati u toj sredini. Slično tome, borba za nove oblike informativne tehnologije veoma mnogo znači za one ljude koji rade u administraciji. Zbog toga sindikati i razni savezi nalaze često da im je lakše da se opredele za odbrambenu, »protektivnu« borbu nego da se upuštaju u borbu za razvoj jer ona postavlja izazov ranije utvrđenim identitetima.

Danas u SAD konflikti zbog tehničkog razvoja utiču i na oblikovanje klasnih snaga u novom društvenom poretku. Ovaj novi poredak će, svakako, biti u okvirima istorijskih granica kapitalizma. Prema tome, budućnost neće doneti u potpunosti nove klase, već reformisanje glavnih, »tradicionalnih« kapitalističkih klasa, klase kapitalista, radnika, sitne buržoazije i raznih prelaznih društvenih slojeva. Zahvaljujući ovome, možemo govoriti o »novoj« radničkoj klasi, onoj čije konture tek treba da se odrede, a čije su veze sa današnjom radničkom klasom neizvesne. Isto tako, možemo govoriti i o »novoj« kapitalističkoj klasi, čije pravne forme (i ekstenzivna birokratizacija) ne dozvoljavaju da se ona svede na zbir pojedinačnih kapitalista.

Na ovaj način strateška »razvojna« pitanja reprodukuju, iz socijalističke perspektive, konkretne oblike novih klasa, kao i političke procese kroz koje ovi oblici nastaju. U SAD, na primer,

Digitized by Google

postoji sistem veza između poreske politike, energetske politike i radnog zakonodavstva. Ovaj sistem će igrati važnu ulogu u *konstituisanju* »nove« radničke klase u energetskom sektoru. Dok postojeće forme nude realne mogućnosti, nestabilnost današnjeg trenutka ukazuje na različite ishode.

U SAD se ključna pitanja tiču kontura (»novih«) osnovnih klasa u okviru kapitalizma i njihovih novih odnosa. Ni jedna od osnovnih klasa nije homogena niti je na putu da to postane. Čak i u ovim uslovima javlja se kroz borbu oko tehničkih pitanja problem nastajanja novih formi protoklasne stratifikacije. U društvima gde je kapitalizam eliminisan tehnički izbor je još jasnije i direktnije vezan za ukupnu šemu društvene stratifikacije. Razvoj tehničkih šema u takvim uslovima predstavlja problem stratifikacije i moći, uključujući i pojavu uočljivih »klasnih« oblika. Nema ni jednog apsolutno određenog pitanja koje se odnosi na ove probleme, a tiče se »interesa« jedne ili druge društvene grupe. Umesto toga, u toku je konfliktni i beskrajni proces restrukturiranja sa nizom manje-više demokratskih i egalitarnih ishoda.

VII

Može li se nešto reći o mogućnostima za razvoj koje leže u svim tehnologijama koje najavljuju »treću industrijsku revoluciju« ili prelaz na »postindustrijsko« društvo? Kao što treba da je jasno, nema načina da se ovim novim tehničkim formama pripiše jednostrana predodređenost. One ne »zahtevaju« posebne društvene aranžmane u relaciji funkcionalne potrebe.

Ipak, manje-više mogući, slični aranžmani se mogu predvideti. Ako je tehnologija društveni proces, onda, pored ukazivanja na to da neke osnovne društvene forme uslovljavaju njenu egzistenciju, treba da je moguće sagledati potencijalne pravce razvoja.

Najšire gledano, tehnologije koje nastaju izgledaju veoma kompatibilne društvenim organizacijama koje imaju sledeće karakteristike: fleksibilne su, decentralizovane, antiautoritarne, odlikuje ih pluralizam i otvorenost. Ove karakteristike su potpuno različite od mnogih oblika koji danas preovlađuju u industrijskim tehnologijama, i na Zapadu i na Istoku.

Fleksibilnost se očituje sposobnošću razvijenih (kompjuterizovanih) sistema da se ponovo povežu, ako se jednom prekinu, i restrukturiraju na razne načine, prema neposrednim potrebama, za razliku, na primer, od tradicionalne, tvrde forme linije montaže. Drugi primer: efikasnost moderne multifunkcionalne organizacije društvene službe zahteva organizaciju koja je mnogo manje kruta od statične birokratije.

Decentralizacija se odnosi ne samo na »kompjuterizovane« momente u raznim sistemima, već na razvijanje »proizvodnih« sistema (kao što su prerađivački pogoni koji rade bez prestanka) u kojima je kontrola radnog procesa široko disperzirana među radnike. Malo je mogućnosti da se izvede potpuna »mehanizacija«

Digitized by Google

takvih procesa zbog potrebe da se radna snaga tako organizuje da bude sposobna ne samo da ispravi greške u primarnoj fazi operacija, već i da kontroliše mehanizme koji ispravljaju te greške »prvog reda«.

Antiautoritarizam se vezuje za tendencije decentralizacije ovih tehnologija, što zahteva nove oblike participacije koji ne odgovaraju homogenoj menadžerskoj eliti. Ovaj »antiautoritarizam« nije apsolutna opozicija koordinaciji, već samo posledica decentralizovanih i participativnih oblika koji daju neposredno osećanje odgovornosti i uopšte spremnosti radnika.

Pod pluralizmom se misli na umnožavanje mesta na kojima se u složenom, decentralizovanom sistemu odlučuje, tako da mogućnosti centralnih organa da nameću odluke mora da opadaju čak i ako volja da se one održe postoji. Prirodno, ova mesta na kojima se donose odluke mogu postati i mesta konflikta ili formiranja interesa.

Konačno, otvorenost znači slobodan tok informacija, na dva načina. Barijere horizontalnoj komunikaciji — kroz preduzeće, na primer — otežavaju procenjivanje efikasnosti (u odnosu na alternativu) decentralizovanih jedinica. Drugo, barijere toka informacija od vrha ka dnu — vertikalno čuvanje tajne — dižu nove barijere procesu ocenjivanja alternativa i stvaraju beskrajne probleme u oblasti mikro-planiranja.

Nanovo, ove tehničke tendencije nisu apsolutno funkcionalne neophodnosti, već pre izvori pritiska. Ako pritisak ide jednim, glavnim pravcem, to ne znači da nema suprotnih tendencija u formama koje nastaju, ako se imaju u vidu društveno-političke sredine u kojima do njih dolazi. A to ne znači, takođe, ni to da nema mogućnosti da se nove tehnologije prilagode autoritarnim kapitalističkim ili etatističkim sredinama, iako su, u tom slučaju, troškovi veći.

Sledeći (možda ekstreman) primer ukazuje na probleme koji se pojavljuju: u SAD (i nekim drugim zemljama) tehničke mogućnosti da se uvede multifunkcionalni kućni komjputer. Pojedini domovi bi imali terminale koji bi komunicirali direktno sa drugim domaćinstvima. Na jedan način, to je neka vrsta analogije telefonskog sistema, ali tako proširenog da omogućuje bogatu dvosmernu komunikaciju (i čuvanje/vraćanje) informacija. Danas su takvi sistemi preskupi za najveći broj građana (a kritični trenutak kad će oni postati »potrebni« za pojedinačna domaćinstva još uvek je daleko). Nije nikakva utopija misliti o takvom sistemu ako se ima u vidu dramatičan razvoj tehnike i stalan pad cena u toj oblasti.

Očito, takav sistem komuniciranja bi pružio izvanredne mogućnosti za društveni razvoj — u obrazovanju, radu i distribuciji. U isto vreme on bi ugrozio mnoge oblike čuvanja državnih i privrednih tajni u okviru društvenog sistema i podrio predstave o posedovanju ideja (formula, procesa itd.). Do toga bi došlo iz dva razloga. Prvi, veliki broj informacija bi se mogao brzo širiti kroz takav sistem — kroz njega bi se mogle novine izdati, mogao

Digitized by Google

bi se objaviti »tajni« izveštaj preduzeća o investicionoj politici i planovima za relokaciju, mogao bi se preneti »zabranjeni« rad u vidu analize političkih ili kulturnih kretanja. Drugi, takav sistem se ne bi mogao kontrolisati bez ogromnog administrativno-policijskog aparata koji bi bio u stanju da registruje svaku razmenu informacija. Takav metasistem bi se mogao izgraditi, ali bi bio veoma skup ne samo zbog direktnih troškova, već i zbog toga što bi zahtevao kvalifikovanje ljudi, radnu snagu i osiguranje distributivnih funkcija prvobitnog sistema.

Danas nije nemoguće zamisliti da se putem takvog sistema može pokušati ograničavanje autoritarnosti upravljanja. Pa ipak bi to bio, verovatno, veoma nestabilan sistem, stalno izložen napetosti i neprijatnostima unutar sebe samog. A bio bi to, svakako, i »neefikasan« sistem. »Neefikasnost« bi bila posledica činjenice da takav sistem sam sebe ograničava, ne uspeva da sagleda nove mogućnosti za društveni razvoj i rast. On bi mogao biti »efikasan« iz perspektive dominirajućih ekonomskih i političkih interesa.

Ovaj primer ne ukazuje na neprevladivu suprotnost između snaga i odnosa proizvodnje. On pre ukazuje na konfliktno polje tehničkih i društvenih mogućnosti na kojima će izrasti nove snage i voditi se nove bitke. Tehnički razvitak je pitanje društvenog i političkog rasta, a ne stvar »kontrolisanja tehnologije«, kao da je ona prirodni fenomen.

Impulsi u pravcu otvorenosti, decentralizacije, pluralizma, fleksibilnosti i antiautoritarnosti se pojavljuju kroz tehničke tendencije u okvirima određenih institucionalnih sredina, bilo preduzeća ili obrazovnih institucija. Tehnički oblici koji nastaju sugeriraju dve teme za društvene organizacije koje angažuju različite institucije na najširem nivou. Ove teme se mogu rezimirati kao »planiranje« i zahtevi za pluralizmom.

Pojam planiranja je često ukazivao na racionaliziranu dominaciju društva nad prirodom. Ovo može lako postati pojam racionaliziranog planiranja mehanizama putem kojih se može dominirati nad prirodom. Takvo shvatanje je prisutno već vekovima. Ono je konkretizovano kroz moderne mehaničko-industrijske motive koji kao da obećavaju da se ishod, do u detalje, može predvideti. Što se tiče novih tehničkih sistema čija fleksibilnost i otvorenost prete da se preliju preko ranije određenih granica, mogućnosti da se izrade sveobuhvatni, detaljni planovi izgledaju van domašaja. Teško je čak i zamisliti detaljnu specifikaciju odnosa među jedinicama. Reakcija na ovu složenost je vraćanje mehanizmu tržišne privrede da bi se korigovale greške u planiranju. Ali takvi mehanizmi su, u najboljem slučaju, negativni korektivi. Stvarni problem nije u tome što se ne može dobiti celovita informacija, koja bi onda osigurala izradu sveobuhvatnih planova. Problem je u tome što je teško izraditi i reprodukovati sisteme čiji su elementi refleksivni, kreativni i mogu ponoviti složene procese unutrašnjeg i spoljašnjeg prilagođavanja. Ove odlike su i »karakteristike« i »rezultati« i zbog toga se, u principu,

Digitized by Google

ne mogu podvrgnuti potpunom planiranju niti direktivama odozgo. Ili se mogu naći u određenim društveno-tehničkim formama ili ne.

Te forme se, opet, ne mogu u potpunosti isplanirati, čak ni ako se uloži etatistički ili autoritarni, kapitalistički napor. Pošto ove forme imaju tendenciju da se diferenciraju i umnožavaju, one daju sve veći pluralizam formacija društvenih, ekonomskih i političkih interesa. Kako ova multiplikacija neprestano teži da prevaziđe svaki mehanizam za planiranje, rezultat je pluralizam društvenih interesa, a problem njihova koordinacija. Takva koordinacija, razume se, pretpostavlja momente centralizacije. Međutim, u meri u kojoj se centralizacija i ukrupnjavanje interesa nameću pre nego što su sami došli do izražaja, društvena cena — neefikasnost, loša komunikacija, smanjena produktivnost — sve više raste.

Na kraju, nema opravdane teorijske osnove koja bi pomogla da se u ovoj sferi učini razlika između društveno-ekonomskog pluralizma i političkog pluralizma. Takva distinkcija se odnosi na jedno ranije vreme, naročito na Zapadu, kad je, bar u principu, bilo moguće, i to mnogo jasnije nego danas, povući crtu između državnog i građanskog sistema. Međusobno prožimanje politike i države sa društvenim i privrednim životom danas — Zapad i Istok — znači da odluka koja za sobom povlači i najmanje ozbiljne posledice koncentriše ekonomske, političke i društvene/kulturne elemente. Pravo pitanje nije da li politički pluralizam »treba da postoji«, već kako se on izražava — otvoreno, institucionalno ili formalno na načine koje javnost kritikuje i o kojima razmišlja ili slepo i polusvesno, kroz igru poluartikulisanih interesa u okviru i protiv navodno homogenih političkih struktura. U drugom slučaju još jednom se cena pseudototalizacije političkih interesa javlja kroz društvenu i tehničku neefikasnost i deformacije.

Razvojni impuls tehnologija koje nastaju ohrabruje oblike društvene organizacije u pluralnim, autonomnim centrima političke i društvene moći. Ovo je daleko od maštanja o potpuno regulisanoj društvenoj sredini. Ali to nije ni utopija bez konflikta, san o potpunom pomirenju interesa. Čak i u sredini kao što je ona u SAD, gde će bitke za tehnologiju najčešće poprimati oblik blokiranja logike eksterminacije i najbrutalnijih oblika društveno-tehničkog restrukturiranja, nova tehnička rešenja stvaraju mogućnosti za otvoreno, pluralističko društvo. Tehnička dimenzija ove mogućnosti koja tek nastaje pokazuje ne u pravcu savršenog upravljanja stvarima, već otvorenog, u potpunosti političkog i refleksivnog procesa društveno-tehničkog razvoja.

Digitized by Google

Su Shaozhi

Socijalizam, kineski uslovi, moderna nauka i tehnologija, demokratizacija, strategija razvoja

(Diskusija o kineskom putu ka modernizaciji)

Cilj za koji se bori kineska Komunistička partija je da u narednom istorijskom periodu postepeno preobrazi Kinu u snažnu socijalističku zemlju sa modernom poljoprivredom, industrijom, nacionalnom odbranom, naukom i tehnologijom i visokim nivoom demokratije i kulture. Cilj razvoja koji treba dostići do kraja ovog veka je da se »svakom omogući da živi srazmerno dobro«. Ali, kako konkretnije izraziti ovaj uopšteni cilj? Za koji put i za koje korake se treba odlučiti ka njegovom ostvarenju? Da bismo dali odgovor na ovo pitanje, moramo se osloboditi starih i novih predrasuda i ustanoviti tačno i precizno uslove koji danas postoje u Kini i odnose između raznih faktora u sferi privrednih aktivnosti, kao i sačiniti temeljnu studiju o kineskoj ekonomskoj i socijalnoj strategiji razvoja. Drugim rečima, treba proučiti pitanje kineskog puta ka modernizaciji.

Zemlje u razvoju su, u prošlosti, prilikom određivanja svojih razvojnih ciljeva, često uzimale industrijski razvijene zemlje kao svoj model razvoja, sa naglaskom na rast bruto nacionalnog proizvoda (BNP), putem koga je trebalo da dostignu blagostanje i prosperitet koji su bili generalna orijentacija njihovih strategija

Digitized by Google

razvoja. Ovakva strategija razvoja je poznata kao konvencionalna strategija razvoja (KSR).

Ekonomisti i sociolozi su postali svesni da BNP, kao mera ekonomskog razvoja i dostignuća jedne zemlje, ima ozbiljne nedostatke i ograničenja. Na primer, BNP ne izražava neke subjektivne i objektivne faktore koji su veoma značajni za socijalnu dobrobit, pa zbog toga ne može tačno da pokaže nivo potrošnje ili ekonomskog blagostanja. Konvencionalna strategija razvoja, koju su usvojile neke zemlje u razvoju i koja ih vodi slepo ka rastu BNP bez obzira na njihove nacionalne uslove, kako bi dostigli i prestigli neke druge zemlje, pokazuje u praksi ozbiljne nedostatke. Težnja da se ostvare nepraktični razvojni ciljevi dovodi do disproporcija u privredi, neracionalnosti ekonomske strukture i do socijalnih problema kao što je povećanje nezaposlenosti, nedostatak roba široke potrošnje i osetne razlike između bogatih i siromašnih.

Zahvaljujući nezadovoljavajućim rezultatima postignutim u primeni konvencionalne strategije razvoja, poslednjih godina se razvojna strategija usmerava ka cilju koji će obezbediti da se u uslovima povećanja proizvodnje mogu dati garancije o efikasnijem zadovoljavanju osnovnih ljudskih potreba. Da bi se on ostvario, istražuju se razne alternativne strategije razvoja (AST). Karakteristika ovog tipa razvojne strategije je u tome da strateški cilj nije više samo postizanje rasta BNP, već, u isto vreme, i posvećivanje pažnje drugim faktorima. Neki smatraju da treba posvetiti ozbiljnu pažnju tome da se garantuje efikasnije zadovoljavanje osnovnih ljudskih potreba ili minimalnih ljudskih potreba. Drugi stavljaju naglasak na fizički kvalitet života. Neki tvrde da je imperativ rast uz obezbeđenje jednakosti. Zbog toga, gledano kroz statistiku, nije više dovoljno prikazati samo vrednosti BNP. Od nedavno se traga za novim indeksima kako bi se našla adekvatnija merila ili se BNP prilagođava u skladu sa potrebama ovakve vrste ili se koriste novi indeksi zajedno sa BNP po stanovniku (ili NNP po stanovniku). Alternativne strategije razvoja traže nove sisteme mera.

Među onima koji se obično upotrebljavaju su i: mere ekonomskog blagostanja (the Sustainable Measure of Economic Welfare — MEW), čiji su autori ekonomisti SAD William D. Nordhaus i James Tobin; fizički kvalitet indeksa života (the Physical Quality of Life Index — PQLI), autora Morrisa D. Morrija, američkog ekonomiste, i indeks ASHA, koji je izradila Američka asocijacija socijalnog zdravlja (the American Social Health Association). Svi ovi sistemi mera predstavljaju veliki korak napred u odnosu na sistem nacionalnog knjigovodstva BNP i NNP.

Konvencionalna strategija razvoja se već pokazala neuspešnom u praksi. Kina je, svakako, neće primeniti. Da bi se mogla formulisati zdrava strategija privrednog i društvenog razvoja koja je u skladu sa uslovima koji postoje u Kini i koja je u praksi izvodljiva i masama korisna, moraju se proučiti četiri glavna pitanja: socijalizam, kineski uslovi, moderna nauka i tehnologija i

Digitized by Google

demokratizacija. Na osnovu takve studije će biti određen dugoročni cilj razvoja do kraja ovog veka, koji će se, zatim, definisati u konkretne mere i elemente vezane za formulisanje mernog sistema socijalnog razvoja koji odgovara kineskim karakteristikama i međunarodno je komparabilan.

Socijalizam

Kina je socijalistička zemlja u razvoju. Prilikom formulisanja strategije njenog privrednog i društvenog razvoja najvažniji princip, od koga se ne može odstupati, jeste taj da se dosledno sledi put socijalističkog razvoja.

Materijalna i tehnološka baza socijalizma je podruštvljena masovna proizvodnja. Najvažnije karakteristike socijalističkih odnosa u proizvodnji su: javno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, ukidanje eksploatacije i raspodela prema radu. Cilj socijalističke proizvodnje je zadovoljavanje materijalnih i kulturnih potreba svakog pojedinca u najvećoj mogućnoj meri. Nadgradnja socijalizma je visok stepen demokratije i kulture. Opšti ciljevi socijalizma su: ogroman razvoj proizvodnih snaga, veliki napredak u politici i kulturi i, konačno, ostvarenje komunizma — asocijacije slobodnih ljudi među kojima su eliminisane sve klasne razlike i usvojen princip da svako daje u skladu sa svojim mogućnostima, a uzima prema svojim potrebama.

Kineska strategija ekonomskog i socijalnog razvoja ni u kom slučaju se ne svodi samo na ubrzavanje ili dostizanje i prestizanje drugih zemalja u njihovom ekonomskom razvoju, već nju čine negovanje njenog socijalističkog karaktera i briga da ne skrene sa generalne orijentacije ka socijalizmu.

Zato prilikom formulisanja kineske strategije razvoja sledeće tri stvari treba imati u vidu: ona mora voditi razvoju proizvodnih snaga, konsolidaciji socijalističkih odnosa u proizvodnji i ostvarenju socijalne jednakosti. Ni ekonomski ni socijalni princip ne treba odviše naglasiti na račun onog drugog.

Da bi se iskoristila inicijativa i kreativnost radnih ljudi i stalno rasla produktivnost rada, treba poštovati princip svakome prema radu, uz prihvatanje razlika u dohotku i mogućnosti da neki ljudi postanu imućni pre drugih. Ova vrsta razlika u dohotku nastaje kao posledica prosperiteta radnih ljudi, koje ne smeju postati odviše velike kako ne bi dovele do polarizacije i pojava eksploatacije. U isto vreme, na osnovu rasta proizvodnje, pored porasta ličnih dohodaka, porašće i kolektivno društveno blagostanje.

Oblici odnosa u proizvodnji i nagrade za rad mogu biti različiti da bi bili u skladu sa prirodom i nivoom razvitka proizvodnih snaga, ali na način koji neće dopustiti pojavu eksploatacije. Istovremeno postojanje javnog sektora, kolektivne privrede i privatnih preduzeća u određenim granicama obezbediće i rast proizvodnje i povećanje zaposlenosti. Njihov cilj treba da bude zado-

Digitized by Google

voljavanje materijalnih i kulturnih potreba svih članova društva. Ne treba zanemariti ni materijalnu ni intelektualnu stranu.

Ostvarivanje socijalizma kao konačnog ishoda razvoja znači emancipaciju i dobrobit ljudi i maksimalno zadovoljavanje njihovih materijalnih i kulturnih potreba. »Maksimalno« se odnosi na nivo koji dozvoljava rast proizvodnih snaga, što ne isključuje ograničenja. Materijalne i kulturne potrebe, prema Marksu, uključuju i potrebu da se preživi, da se živi i razvija. Potreba da se preživi je čovekova osnovna i minimalna potreba. Potreba da se živi i razvija, međutim, podrazumeva poboljšanje kvaliteta života. Sve ove potrebe imaju dve strane — materijalnu i intelektualnu.

Sa materijalne strane, čovekova primarna potreba se sastoji od osam glavnih kategorija: hrana, odeća, prebivalište, dnevne potrebe, sredstva za prevoz, obrazovanje, zdravstvena nega i rekreacija. Odnos između ovih kategorija čini strukturu potrošnje. Ova struktura potrošnje nije uvek ista. Sa rastom ekonomskog i kulturnog nivoa i povećanjem dohotka radnih ljudi obim i struktura potrošnje se menjaju. Na primer, kako proizvodnja raste, potrošnja hrane opada, a potrošnja trajnih dobara, obrazovanje i potrebe za rekreacijom se relativno uvećavaju.

Kad je u pitanju stalno zadovoljavanje sve većih materijalnih i kulturnih potreba ljudi, koje stalno rastu, kineska politika izgradnje treba da se okrene od nastojanja da se razvije teška industrija, »u kojoj je čelik ključna karika«, ka politici čiji su akcenti na rastu proizvodnje potrošnih dobara i u kojoj teška industrija služi uglavnom za to da zadovolji potrebe industrije potrošnih roba; proizvodnja sredstava za proizvodnju se usklađuje sa proizvodnjom potrošnih roba, a struktura proizvodnje se uklapa u potrošnju. Ovo je politika koja će omogućiti privredi da krene putem zdravog razvoja.

Kineska politika razvoja ne samo da treba da dâ visok prioritet proizvodnji potrošnih roba, već i da odredi nivo potrošnje koji treba dostići u svakoj fazi. Na primer, kad je u pitanju hrana, treba poimenično navesti godišnju potrošnju žitarica, mesa, mleka, jaja i prosečnu dnevnu vrednost hrane u kalorijama. Uz to, uslove stanovanja treba izraziti kvadratnim metrima po stanovniku; obrazovanje kroz stopu nepismenih, broj studenata na hiljadu stanovnika; zdravstvenu negu kroz stopu smrtnosti, broj obolelih i prosečan životni vek; broj lekara i bolničkih kreveta na hiljadu stanovnika; treba postaviti i druge, još određenije ciljeve. Konkretne zadatke treba postaviti i u oblasti razvoja teške industrije kako bi se ostvarili napred navedeni ciljevi. Zatim, da bi se moglo garantovati zadovoljavanje potreba života i razvoja, treba osigurati ne samo materijalna sredstva, već i slobodno vreme. Postepeno povećavajući dužinu slobodnog vremena, sve više treba razvijati aktivnosti koje su korisne za čovekovo mentalno i fizičko zdravlje i koje pomažu dizanju njegovog kulturnog nivoa.

U socijalističkom društvu, na osnovu poboljšanja postignutih u materijalnom životu, i intelektualni život će pretrpeti promene.

Digitized by Google

To važi za njegove razne vidove uključujući politički, naučni, umetnički, kulturni, kao i razne aspekte ljudskih odnosa. Ukratko, on je sastavni deo demokratizacije političkog i društvenog života, društvene stabilnosti, pravde i jednakosti i visoko razvijenog društvenog morala. Iako je materijalni standard života u razvijenim kapitalističkim zemljama relativno visok, ipak u njima dolazi do društvenih nereda i velikih intelektualnih lišavanja. Tamo nema »osećanja sigurnosti« u političkom i društvenom životu. Ljudi nisu oslobođeni straha, pa zbog toga ne žive istinski srećnim životom. U italijanskom društvu, na primer, ima četiri zla — kriminal, droge, terorizam i mafija, koji ugrožavaju normalan život ljudi i izazivaju društvene krize. U socijalističkom društvu društveni problemi kao što je uzimanje droga, prostitucija, terorizam i slično ne postoje. No, socijalističko društvo se ipak nije u potpunosti oslobodilo ostataka i uticaja starog društva koje je nasledilo. Zbog toga društveni problemi kao kriminal, saobraćajne nesreće i razvodi i »društveni indeksi« kao stope kriminala, saobraćajnih nesreća i razvedenih brakova još uvek zabrinjavaju. Ciljevi koje obuhvata razvoj treba da obuhvate i potrebu da se ove cifre smanje i da se postepeno uspostave etički odnosi zasnovani na komunističkom moralu i negovanju novih društvenih vrednosti.

Treba istaći nedostatke koje je doneo proces modernizacije u kapitalističkim zemljama.

Razni nedostaci nastali u procesu modernizacije kapitalističkih zemalja izazivaju sve veću zabrinutost. U drugoj polovini sedamdesetih godina počeo je pokret za »postindustrijsko društvo« na Zapadu. To je škola mišljenja koja se zalaže za udaljavanje od moderne zapadne industrijske ere (koju su preplavili otpaci, zagađenost i nemiri) i prelazak na idealno doba čije su odlike štedljivost, čistoća, stabilnost i jednakost.

Glavni nedostaci nastali u procesu industrijalizacije na Zapadu, na koje ukazuje ova škola mišljenja, zaslužuju našu pažnju i svakako ih treba izbeći.

Prvi nedostatak je problem velikih količina otpadaka. Kapitalizam se zbog svoje dekadentne prirode razvio u potrošačko društvo koje mora da se oslanja na otpatke i stimulans za prosperitet. Njegove karakteristike su »masovna proizvodnja, masovna zloupotreba i masovni otpadi«. Na primer, automobil, koji predstavlja rasipnički oblik života, u zapadnim zemljama je postao zlo. Putovanje prevoznim sredstvima prevelikom brzinom takođe nije u skladu sa ekonomskim principima. U zapadnom »civilizovanom životu« kupovanje novih automobila, satova, moderne odeće i drugih predmeta kojima se dokazuje društveni prestiž je, bez sumnje, potrebno da bi se obezbedio opstanak, a ne da bi se živelo ili razvijalo. Ovakvu vrstu potrošačkog društva treba, svakako, nastojati da izbegnemo.

Drugi nedostatak je zagađenost sredine i poremećenost ekološke ravnoteže. Sa brzom industrijalizacijom i urbanizacijom industrijski otpaci i prevelika upotreba hemijskih đubiva i pesti-

Digitized by Google

cida su doveli do ozbiljne zagađenosti sredine i ekološke neravnoteže. Otpadne i industrijske vode i otpaci materijala su zagadili izvore, reke, jezera, pa čak i mora, i ugrozili život riba i ptica i truju ljude i životinje. Štaviše, korišćenje supertankera za transport nafte i nesreće na moru prilikom vađenja nafte doveli su do zagađenja mora. Nuklearni otpaci nastali u procesu stvaranja nuklearne energije i nesrećni slučajevi na nuklearnim elektranama doveli su do radioaktivne polucije. Izduvni industrijski gasovi su povećali količinu ugljendioksida u atmosferi i utiču na klimu na celoj Zemlji. Sagorevanje goriva koja sadrže sumpor dovelo je do prisustva kiselina u vodenom talogu, što izaziva koroziju građevina i uništava šume, jezera i ribnjake. Zagađenost izazvana hemijskim đubrivima i pesticidima, kao što je DDT, takođe veoma opasno i značajno utiče na ekološki sistem. Na Zapadu odnos između povećanja stepena industrijskog i poljoprivrednog razvoja i pogoršavanja problema zagađenosti i ekološke ravnoteže je već izazvao zabrinutost ekonomista, ekologa i sociologa. Čak i u toku procesa preliminarne industrijalizacije u Kini ovakvi problemi postaju sve ozbiljniji. Prilikom formulisanja strategije razvoja Kine mora im se posvetiti mnogo pažnje.

Treći nedostatak je zloupotreba prirodnih resursa i njihovo postepeno iscrpljivanje. Da bi postigle maksimalne profite, kapitalističke zemlje su u eksploataciji i korišćenju resursa pribegle neselektivnim metodama koje karakteriše zloupotreba i rasipanje. Ni na koji način nije energetska i neenergetska kriza na Zapadu došla slučajno. Treba voditi računa da strategija razvoja Kine ne krene istim putem. Zapad počinje da obraća pažnju na primenu solarne energije ili na obnovljive energije i na organsku obradu zemlje — prelazak na organska đubriva, biološku kontrolu i konzerviranje tla. U Kini, zbog lošeg upravljanja i malih ekonomskih rezultata, problem rasipanja resursa kao što su energija i šume već je postao ozbiljan i izaziva zabrinutost.

Četvrti nedostatak su društveni problemi. Zapadna modernizacija sa svojim insistiranjem na materijalnim ciljevima je dovela do socijalnih problema kao što su prenaseljenost gradova, povećanje nezaposlenosti, polarizacija između bogatih i siromašnih, moralna degeneracija, povećana otuđenost u međuljudskim odnosima, intelektualna deprivacija, dekadencija i povećanje kriminala. U procesu modernizacije Kine se apsolutno ne sme dozvoliti da dođe do ovakvih problema.

Neke zemlje u razvoju su se u procesu svog razvoja u velikoj meri oslanjale na strani kapital i tako se golemo zadužile da su postale čak i predmet ekonomske i političke kontrole transnacionalnih korporacija. Kina i toga mora da se čuva i da to izbegne. Aktivno ćemo unapređivati ekonomsku saradnju i tehnološku razmenu sa drugim zemljama i racionalno koristiti strani kapital, ali sve to mora da se zasniva na nezavisnosti i oslanjanju na sopstvene snage.

Digitized by Google

Kineski uslovi

Kao što se marksizam mora kombinovati sa realnošću svake zemlje da bi revolucija mogla da odnese pobedu, tako strategija razvoja mora za polazno stanovište uzeti postojeće uslove da bi dala pozitivne rezultate. Kina je socijalistička zemlja u razvoju sa ogromnom teritorijom, velikim brojem stanovnika i dugom istorijom, a ima i jedinstvenu istorijsku i kulturnu tradiciju. Potrebno je da se izradi studija kineskih uslova i, polazeći od nje, da se izradi studija kineskih uslova i, polazeći od nje, da se formuliše strategija koja će odgovarati kineskoj situaciji.

Uslovi koji postoje u svakoj zemlji imaju više dimenzija i zahtevaju detaljno i dublje istraživanje da bi mogli biti potpuno shvaćeni. Slažem se sa mišljenjem izraženim u »Belešci o održavanju Seminara o strategiji privrednog i društvenog razvoja« koja kaže: »Uslovi koji postoje u našoj zemlji nisu samo prirodna sredina, to jest nacionalni resursi koje nudi zemlja, stanovništvo (i kao izvor radne snage i kao potrošači), već i svi aspekti ekonomskog razvoja kao što su nivo razvitka nauke, obrazovanje i kultura, svi značajni društveni aspekti, kao i aspekt raznih društvenih odnosa i suprotnosti koje takođe treba da budu uzete u obzir. Oni treba da obuhvate staro kinesko nasleđe, promene koje su nastale u periodu između osnivanja Narodne Republike i ukidanja »kulturne revolucije«, ali i promene tokom četiri i više godina posle završetka »kulturne revolucije«.«[1] Ispitujući kineske uslove, treba nastojati da se shvate kineske mogućnosti i prouče razni potencijali za razvoj, kao i sva preimućstva i teškoće u eksploataciji ovih potencijala. I ovi se uslovi mogu u potpunosti razumeti kroz detaljnu i produbljenu analizu i do njih se ne može doći preko noći. Ipak, pažnju treba obratiti na sledeće najvažnije aspekte:

Kina ima milijardu stanovnika, od kojih 800 miliona živi na selu. Ova činjenica čini osnovni uslov Kine i ukazuje da strategija razvoja treba prvenstveno da osigura razvoj poljoprivrede, kako bi ona mogla da zadovolji potrebe ljudi, posebno onih koji žive na selu i čine 80% stanovništva, da im osigura hranu i odeću i omogući da sve bolje žive. Ovo pitanje je vezano za celokupnu stabilnost zemlje. Drugo, ono ukazuje da kineska strategija razvoja treba na odgovarajući način da tretira i pitanje potpune zaposlenosti, to jest pitanje potpunog iskorišćenja postojećih ljudskih resursa. Treće, tvrdi se da razvoj poljoprivrede treba da bude osiguran proučavanjem puteva da se podigne produktivnost rada u toj oblasti, kao i plasman poljoprivrednih proizvoda. Ovo se, dalje, nadovezuje na važno pitanje zadovoljavanja osnovnih potreba i drugih potreba ljudi u gradovima i smanjenja zavisnosti od uvoza poljoprivrednih proizvoda.

[1] Odeljenje za istraživanje politike Državne naučne komisije i drugih pet jedinica, »Beleška o održavanju Seminara o strategiji privrednog i društvenog razvoja« (12. II 1981, str. 4).

Digitized by Google

Dok je Kina relativno bogata u prirodnim resursima, nedostaju joj sredstva i tehnologija za njihovu kratkoročnu eksploataciju, iz čega proizlazi da su resursi za proizvodnju i izgradnju u neposrednoj budućnosti ograničeni. Ovo je drugi, značajan aspekt uslova koji danas postoje u Kini i on ukazuje na to da prilikom određivanja ciljeva kineskog razvoja, uz stope akumulacije i stope rasta, treba vezati i naše mogućnosti i ne prelaziti granice u okviru kojih se moraju osigurati resursi u datom periodu, pri čemu mislim na sirovine, goriva, energiju, tehnologiju, tehnički personal, menadžment i kvalifikovane radnike. Zatim, ovo ukazuje i na potrebu da se ima uvid u visinu iskorišćenog stranog kapitala i uveze inostrana moderna tehnologija onda kad domaće nema. Pa ipak, treba proveriti da li u okviru strategije investicija, tehničke mogućnosti, infrastruktura i ponuda energije i sirovina nisu precenjene. Najzad, vidi se da investicije u ljude postaju značajna komponenta kineske strategije razvoja, da bi se, u visokom stepenu, povećala sposobnost celog stanovništva na kulturnom, tehničkom i menadžerskom planu.

Pre oslobođenja kineska industrija je bila veoma zaostala. Tokom trideset i više godina posle osnivanja Narodne Republike industrija je doživela ne mali napredak. Godine 1980. ukupna vrednost osnovnih sredstava po prvobitnim cenama se popela na preko 410 milijardi juana. Ipak, njeni današnji problemi leže u nedovoljnoj iskorišćenosti i maloj privrednoj zaradi preduzeća. Produktivnost rada i profitna stopa mnogih preduzeća zaostaju za onima koje se postižu u razvijenim zemljama, a ne dostižu ni svoje nekadašnje rekorde. Zbog toga je u sadašnjoj fazi privrednog razvitka potrebno da se promeni metod davanja državnih investicija, izgradnje novih fabrika i povećanja proizvodnje. Rast proizvodnje u budućnosti neće se postizati samo izgradnjom novih fabrika ili povećanjem investicija, već povećanjem uloge koju preduzeća imaju u celini i boljom organizacijom menadžmenta. U narednih pet godina ili čak više, sem u slučaju nekih potrebnih projekata, da bi se ojačale slabe karike u lancu privrede, kao što su energija i transport, neće biti izgradnje novih fabrika. Ograničena sredstva će prvo biti iskorišćena za eksploataciju potencijala, inovaciju i tehnički preobražaj postojećih preduzeća. U Kini mašinska industrija, koja proizvodi opremu za sve druge sektore nacionalne privrede, već je dostigla značajan nivo razvoja. To je činjenica koja izdvaja Kinu od nekih zemalja u razvoju. Kineska modernizacija treba da vodi računa da zaštiti i razvija vlastitu mašinsku industriju. Unošenje inostrane opreme ima za cilj da je dalje razvije, a ne da je oslabi. Problemi kineske mašinske industrije su: neorganizovanost sistema, nepovezan menadžment, rascepkanost, nizak tehnološki nivo, niska efikasnost i iracionalna struktura. Zato, kad je reč o mašinskoj industriji, naglasak treba staviti na reorganizaciju i tehničku transformaciju.

Po osnivanju Narodne Republike Kine kineski privredni sistem je izgrađen prema modelu visoko centralizovanog planskog

Digitized by Google

sistema jedne strane zemlje. Nedostatak ovog sistema je njegova prevelika centralizacija i krutost. Ozbiljne greške učinjene od druge polovine pedesetih godina i sabotaža kontrarevolucionarne klike Lin Biaoa i Jiang Qing su ne samo onemogućile privredni i društveni razvoj Kine, već su dovele i do iracionalnosti u privrednom sistemu, privrednoj strukturi, organizaciji preduzeća, kao i do problema kao što su ekološka neravnoteža, sektorske disproporcije, dislokacije proizvodnje u odnosu na tražnju, niskih privrednih rezultata i velikih gubitaka. Zbog toga je neophodno da u kinesku strategiju razvoja bude uključen program privredne reforme koja će dovesti do postepene racionalizacije privredne strukture, privrednog sistema i organizacije preduzeća, tako da se uspostavi uravnotežen razvoj i stabilan rast nacionalne privrede.

Na intelektualnom planu, uticaj istorijskog i nacionalnog nasleđa na karakter kineskog privrednog i društvenog razvoja takođe treba potpuno uzeti u obzir. Kvaliteti kao što su marljivost, hrabrost i štedljivost koje su radni ljudi stekli tokom vekovne borbe protiv prirode, vladara i tradicija, spremni da pomognu jedni drugima, kao i dobri porodični odnosi su pomogli privredni i društveni razvoj i sprečili korozivne elemente kapitalizma, pa ih treba dalje razvijati i dati im socijalističku sadržinu. Što se tiče nasleđa dugotrajnog feudalnog despotizma u ideologiji i politici i uticaja buržoaske ideologije, stvari kao što su patrijarhalno ponašanje, samovolja, kult ličnosti, »forum jednog čoveka«[2], birokratizam, snage inercije kod malih proizvođača, potcenjivanje nauke i tehnologije i manuelnog rada čine veliku prepreku privrednom razvoju i moraju biti eliminisane.

Moderna nauka i tehnologija

Nauka je snaga koja motiviše istoriju. Nauka i tehnologija su proizvodne snage od kojih privredni razvoj mora zavisiti. Naročito napredna, moderna nauka i tehnologija su zamenile ljudsku radnu snagu mašinama, čime je veoma porasla produktivnost rada, smanjeni proizvodni troškovi, brzo povećan asortiman proizvoda i obezbeđeno konstantno poboljšanje kvaliteta. Nije slučajno što se u formulisanju razvojnog programa kao cilj uvek postavlja napredna, moderna nauka i tehnologija.

No, kao i druge stvari, moderna nauka i tehnologija takođe su medalja sa dva lica. Njihovi problemi su sledeći:

Sposobnost moderne industrije da »apsorbuje« ljudsku radnu snagu je mala zato što moderna industrija ima visoko učešće organskog kapitala, pa sa porastom investicija tražnja za živim radom relativno opada. Ovo rešenje nije potrebno zemljama u razvoju u kojima je pritisak na zapošljavanje veoma visok.

Moderna industrija zahteva velike investicije i obučen kadar sa visokim naučnim i tehničkim kvalifikacijama. I ovo je u su-

[2] Samo jedan čovek ima pravo da govori.

Digitized by Google

protnosti sa potrebama zemalja u razvoju u kojima su nivoi obrazovanja i akumulacije prilično niski.

Moderna industrija troši veoma mnogo energije i drugih resursa i stvara velike probleme zbog zagađivanja i prenaseljenosti gradova.

Podrazumeva se da se, u cilju ostvarenja kineskog programa modernizacije, u praksi mora pokloniti velika pažnja proučavanju i razvoju nauke i tehnologije, kao i uvođenju moderne tehnologije u druge zemlje. Pa ipak, naučna i tehnološka politika, kao sastavni deo strategije privrednog i društvenog razvoja, moraju biti usklađene sa socijalističkim ciljevima proizvodnje i kineskim uslovima. Sad se postavlja pitanje kako osigurati da nauka i tehnologija, pretvorene u snažnu dinamičnu snagu za povećanje privrednog i društvenog blagostanja i razvitka privrede, odigraju svoju ulogu. Da bi se to postiglo, potrebno je da nauka i tehnologija, kao deo strategije kineskog razvoja, vode računa o sledećih pet tačaka:

Treba dati prioritet proizvodnji potrošnih dobara i razvoju poljoprivrede i sela.

Takođe treba u potpunosti iskoristiti kineske prednosti, a izbeći nedostatke i proučiti puteve i načine da se postigne najracionalnije korišćenje resursa kojima raspolaže Kina, uključujući i ljudske resurse. Treba dati prioritet razvoju onih industrijskih grana koje zapošljavaju mnogo radne snage, umesto grana koje angažuju mnogo kapitala i onih sektora za čijim je proizvodima velika tražnja, a koji traže male investicije, a brzo donose zarade.

Nauka i tehnologija moraju prvo služiti tekućim potrebama privrednog razvoja. Razvijena tehnologija vodi tehnološkom progresu, ali naglasak naših izučavanja treba staviti na primenljive tehnologije i napore koje treba uložiti da se njima dobro ovlada. Važno je uočiti razliku između apstraktnog koncepta nauke, same za sebe, i koncepta tehnologije koja se tokom određenog perioda može primeniti u nekoj zemlji. Pre upotrebe i unapređivanja nekih tehnologija bitno je proveriti da li su one primenljive, a ne slepo težiti samo ka modernim tehnologijama, jer one koje se mogu primeniti su one koje će doneti privredne rezultate u postojećim uslovima u datoj zemlji, a one prve će samo izazvati gubitke ako nisu prilagođene okolnostima i proizvoljno se primenjuju.[3] Isto važi i za uvezene tehnologije. Zbog toga samo neke moderne tehnologije koje imaju strukturni značaj mogu se upotrebiti ukoliko uslovi to dopuste, i to samo ako zaista mogu uvećati privredno i društveno blagostanje, a u najvećem broju ostalih slučajeva koristiće se primenljive tehnologije. Potrebno je da se razvije automatizovana, mehanizovana i poluautomatizovana proizvodnja i manuelni rad kako bi u potpunosti bili upotrebljeni ljudski resursi, a proizvodnja unapređena i po obimu i po kvalitetu.

[3] Yu Quanyuan, »Značaj istraživanja integracije nauke i tehnologije i privrednog i društvenog razvoja«, Svetska konferencija o privredi, Hangzhou.

Digitized by Google

Demokratizacija

Modernizacija se ne može jednostavno izjednačiti sa industrijalizacijom ili privrednim rastom, već treba da, pored njih, obuhvati i demokratizaciju. Godine 1919. glavne parole koje je kineskom narodu ponudio Pokret nove kulture govorile su o unapređenju demokratije i nauke. Demokratija je zaista neophodna modernizaciji. Bez nje nema socijalizma, nema modernizacije.

Modernizacija treba, na svaki način, da obuhvati i razvoj nauke i tehnologije, obrazovanje, metode upravljanja i ostalo, tako da dovede do porasta produktivnosti rada i razvije proizvodne snage. Demokratizacija je od velikog značaja za sve što je već navedeno, pa tako i za privredni razvitak. Razlozi za to su sledeći:

Inicijativa i kreativnost radnih ljudi su značajne za porast produktivnosti rada i rast proizvodnih snaga, te je demokratizacija jedini put koji će omogućiti radnim ljudima da postanu gospodari svojih preduzeća, društva i države i koji će razviti njihovu inicijativu i podstaći njihovu kreativnost.

Ako želimo da ubrzamo privredni razvitak, treba da postupimo u skladu sa objektivnim ekonomskim zakonima. No, shvatanje ovih zakona nije rezultat nekog izuzetnog genija, već desetina miliona radnih ljudi i proizlazi iz prakse. Jedino demokratizacija može osigurati da se izbegne samovolja, eliminišu mešanja s leva i s desna, a iskustva ispravno rezimiraju.

U socijalističkoj zemlji »klasične društvene prepreke privrednom razvoju« (Brus), to jest anarhično stanje proizvodnje, periodične krize prevelike proizvodnje itd. su postepeno eliminisani. No, nasleđe feudalnog despotizma i kapitalizma, koje je ostalo iza starog društva u vidu prevelike koncentracije moći u rukama nekoliko ljudi, »foruma jednog čoveka«, samovoljno donetih privrednih odluka, gluposti i nekompetentnosti i birokratizma koji je ravnodušan prema mukama i teškoćama radnih ljudi, postaje prepreka privrednom razvoju. Demokratizacija je dobar lek za ove nedostatke.[4]

Razvoj nauke i tehnologije, s druge strane, eliminiše neznanje masa, olakšava akumulaciju i širenje znanja i vodi porastu broja intelektualaca i upotrebi sredstava informisanja u društvu, pa čak i u celom svetu, čime se ubrzava proces demokratizacije. Zbog toga su demokratizacija i modernizacija jedan te isti proces. One unapređuju jedna drugu i razvijaju se zajedno.

U zemlji kao što je Kina, kojom je hiljadama godina vladao feudalizam, iako ni feudalna ekonomska baza ni politički sistem više ne postoje, dejstvo ostataka feudalnog despotizma i njegove ideologije još traje. Oni umanjuju prednosti socijalističkog sistema koji se razvija u svim oblastima i postaju prepreke na putu Kine ka modernizaciji. Zbog toga, dok formulišemo kinesku stra-

[4] Su Shaozhi, »Privredni razvoj i demokratizacija«, Svetska konferencija o privredi, Hangzhou.

[5] *Sabrana Titova dela* (1974—1980), kinesko izdanje, People's Publishing House, str. 403.

Digitized by Google

tegiju privrednog i društvenog razvoja, pitanju demokratizacije treba da damo prioritet. Potrebno je usvojiti mere koje će podstaći razvoj socijalističke demokratije, kao što je osnivanje i razvoj raznih organa, uključujući i Narodni kongres na svim nivoima, kongrese predstavnika radnika i rukovodilaca u svim radnim jedinicama putem kojih narod može istinski i efikasno da ostvaruje svoja prava donošenja odluka o političkim, privrednim i društvenim poslovima, kao i kontrolu i sistem pravosuđa, čija je svrha da dovedu do savršenstva demokratsko upravljanje državom, društvom i preduzećem. Treba preduzeti efikasne mere kako bi se ona demokratska prava ljudi koja predviđa Ustav sprovela u život, a i ubuduće treba činiti napore da se, korak po korak, izgradi socijalističko zakonodavstvo, usavrše današnji kineski zakoni i omogući da oni pruže bolju zaštitu građanima u ostvarivanju njihovih demokratskih prava. U Rezoluciji o određenim pitanjima u istoriji Partije posle osnivanja Narodne Republike Kine, koju je doneo Centralni komitet KPK, jasno je rečeno da je »osnovni zadatak socijalističke revolucije postepeno izgrađivanje visoko demokratskog socijalističkog političkog sistema«. Pitanje koje vredi proučiti u ovom kontekstu jeste kako statistički izraziti stepen demokratizacije. Što se tiče učestvovanja radnih ljudi u donošenju političkih i ekonomskih odluka, u Jugoslaviji postoje značajni statistički podaci na koje se ovde možemo osloniti. Godine 1979. u govoru koji je održao na velikom zboru u Beogradu, koji je organizovao Savez komunista Jugoslavije, predsednik Tito je rekao: »za vrijeme posljednjih izbora u proljeće 1978. godine izabrano je skoro 800.000 ljudi u delegacije, od čega je 53.000 delegata izabrano u skupštine društveno-političkih zajednica, na svim nivoima. Ako se ovoj cifri dodaju članovi radničkih savjeta, mjesnih zajednica i članovi raznih komisija mjesnih zajednica, onda se može reći da preko 1,2 miliona ljudi učestvuje u donošenju političkih odluka putem delegatskog sistema«[5]. Godine 1979. Jugoslavija je imala 21,968.000 stanovnika. To znači da je oko 18,3% ukupnog broja stanovnika direktno učestvovalo u procesu donošenja političkih odluka.

Od Treće plenarne sednice svog jedanaestog Centralnog komiteta Komunistička partija Kine je odredila ispravan pravac socijalističke modernizacije, koji je u skladu sa kineskim uslovima. Pitanje kako da se formuliše strategija privrednog i društvenog razvoja koja će slediti ovaj ispravan pravac još uvek zahteva mnogo rada.

Digitized by Google

Teodoro Petkoff

Nauka, tehnologija i ekonomske perspektive Latinske Amerike*

Uvod

Osnovna teza ovog rada je da sadašnja kriza — kroz koju, od pre jedne decenije i više, prolazi svetska kapitalistička privreda — otvara mogućnost da neke nerazvijene zemlje iznova definišu sopstveno uklapanje u čitav sistem, na autonomnijim osnovama povoljnijim za istinski razvoj, mada je, s druge strane, tačno da kriza istovremeno pokreće skup snaga i procesa koji teže stvaranju nove društvene podele rada, podele koja bi garantovala prevlast industrijalizovanih zemalja. Koji će od ova dva na izgled protivrečna procesa preovladati? Razume se, to zavisi od niza faktora, čija bi integralna analiza prevazilazila ciljeve ovog rada. Ograničićemo se na to da ukažemo na ulogu nauke i tehnologije u ekonomskim perspektivama Latinske Amerike, jer tu ulogu smatramo jednim od ključnih faktora koji određuju tok događaja.

Odmah moramo reći da se zadatak koji smo sebi postavili suočava s dvojakom teškoćom. S jedne strane, tvrdi se da postojeće teorije, kako teorija razvoja tako i teorija zavisnosti, ima-

* Zahvaljujem na saradnji koju su mi prilikom izrade ovog rada pružili profesori Heinz R. Sonntag i José A. Silva Michelena.

Digitized by Google

ju mnoge nedostatke kada je reč o tumačenju naučnog i tehnološkog fenomena u nerazvijenim zemljama. Drugim rečima:

»Dok je prva teorija zasnovana na prevashodno mehaničkoj ideji da postoje određene tehnološke rezerve (*»technology shelf«*), pohranjene na univerzitetima i u preduzećima razvijenih zemalja, koje se zatim koriste u relativno manje razvijenim zemljama kada to opravdava njihova unutrašnja situacija u pogledu cena faktorâ proizvodnje i veličine tržišta, takozvana »teorija zavisnosti« zamišlja relativno manje razvijene zemlje kao suštinski pasivna društva, sklona da sasvim nekritički prihvataju tehnološki razvoj iz inostranstva. Ovo viđenje stvari dopunjeno je krajnje neadekvatnom percepcijom razlika koje, u pogledu kvalifikovanosti radne snage i unutrašnjih tehnoloških kapaciteta, postoje između pojedinih zemalja s relativno nižom razvijenošću. Sve se one sagledavaju na isti način, kao društva koja su podjednako nezrela na naučnom i tehnološkom planu.«[1]

S druge strane, ako se problem ispituje s istorijskog stanovišta, postaje jasno da je uloga koju igraju nauka i tehnologija krajnje složena i protivrečna, jer je istovremeno i pozitivna i negativna.

»U poslednjih dvadesetak godina transfer industrijske tehnologije, koji potiče uglavnom iz zemalja OECD, u stvari je doveo do stvaranja nekoliko polova industrijskog razvoja u trećem svetu. S druge strane, međunarodni transfer tehnologije u priličnoj meri je negativno uticao na pristup zemalja u razvoju osnovnim *(hard-core)* naučnim i tehnološkim znanjima i na njihovu sposobnost da revitalizuju sopstvene potencijale za društvenu i tehničku inovaciju, kako individualne tako i kolektivne.«[2]

U ovom radu prihvatamo jedno strukturalno istorijsko stanovište, nadajući se da ćemo tako precizirati sadašnju i buduću ulogu nauke i tehnologije u ekonomskim perspektivama Latinske Amerike, a time i probleme i zadatke koji stoje pred nama ukoliko želimo da planiramo strategiju za izgradnju novog društva, strategiju koja bi podrazumevala prevazilaženje nerazvijenosti u kontekstu društvene pravde i političke slobode.

Svetska kriza

Ako želimo da analiziramo ekonomske perspektive Latinske Amerike, moramo se ukratko osvrnuti na opštu sliku koju pruža svetski privredni sistem, a naročito njegov kapitalistički deo, budući da su latinoameričke privrede povezane s ovim sistemom tesnim vezama zavisnosti i međuzavisnosti. Oni koji proučavaju i analiziraju ponašanje kapitalizma na svetskom nivou jednodušni su

[1] Jorgé Katz, »Notas sobre el Tema Tecnológico en América Latina«, Međunarodni susret o Brandtovom izveštaju, Bogota i Vilja de Lejva, Kolumbija, 22—25. oktobar 1980, FESCOL: Bogota.

[2] Dieter Ernst (ed.), *Industrial Development and International Transfer of Technology: Trends and Policy Issues*, poseban broj »Vierteljahresberichte«, mart 1981, str. 11.

Digitized by Google

u tvrđenju da postoji kriza, mada o njoj govore s različitim stepenom emfaze i dramatizacije. Postojanje ove krize izgleda da potvrđuju i makroekonomski podaci i određene pojave. Što se tiče ovih prvih, dovoljno je ukazati na činjenicu da je prosečna godišnja stopa rasta privreda svih zemalja OECD zajedno, koja je u šezdesetim godinama iznosila 4,8%, u sedamdesetim godinama bila svega 2,2%; da je u glavnim privredama kapitalističkog centra u proseku došlo do izrazitog pada proizvodnje (na primer, u 1975. godini u svim zemljama OECD zajedno zabeležen je pad proizvodnje od 0,5%, a situacija je bila slična i u ostalim godinama te decenije); da je smanjenje industrijske proizvodnje bilo posebno izraženo u industrijama onih roba koje su doživele veliku ekspanziju od završetka drugog svetskog rata do kraja šezdesetih godina i da je posebno pogodilo upravo njih; i da takve tendencije, iskristalisane u navedenim podacima, uz izuzetak prolaznih obnavljanja (kao što je bio slučaj 1977. godine), izgleda da postoje i danas, početkom osamdesetih godina. Što se, pak, tiče određenih pojava, dovoljno je da pomenemo dve, obe izuzetno značajne. S jedne strane, u periodu između 1972. i 1980. godine dolazi do stalnog povećavanja nezaposlenosti u svim zemljama kapitalističkog centra (Engleska, od 2,2% 1973. do 8,6% 1980. godine; Francuska, od 2,3% do 7,3% u istom razdoblju; Savezna Republika Nemačka, zemlja koja najbolje kontroliše nezaposlenost, od 1,4% 1971. godine do 4,3% 1980. godine itd.). S druge strane, tokom čitave prethodne decenije odvijao se proces inflacije, koji je, izgleda, nemoguće zaustaviti ili preokrenuti — brojke se kreću od 7% godišnje u Japanu, preko 8% u Saveznoj Republici Nemačkoj i 12% u Francuskoj, sve do 23% u Italiji 1980. godine.

Ovi pokazatelji i pojave dobijaju još veću snagu kada se konstatuje, kao što, u stvari, čine sociolozi i politolozi iz centralnih kapitalističkih zemalja, da recepti ekonomske politike zasnovani na kejnzijanizmu više nisu u stanju da otklone recesiju. Tokom dugog perioda ekspanzije posle drugog svetskog rata primena tih recepata omogućila je da se na efikasan način prevaziđu pojedinačne recesije i tako održe ritam i brzina ekspanzije. To je išlo tako daleko da su neki naučnici i političari već slavili dolazak »postcikličnog kapitalizma«. Međutim, kada je došlo do krize, instrumenti ekonomske politike zasnovani na ovim receptima pokazali su se sve neefikasnijim i nisu bili u stanju da reše probleme koji se u njoj javljaju. Kriza je opisana kao »stagflacija«, naime to je kriza koja se odlikuje *stag*nacijom i in*flacijom* istovremeno, što je, svakako, nova kombinacija za teorijske i praktične ekonomiste. Javili su se i pokušaji da se raniji recepti zamene merama ekonomske politike, u osnovi monetarne prirode, koje proističu iz neoliberalnih i neokonzervativnih gledišta kakva zastupaju F. A. Hayek i Milton Friedman sa svojom »čikaškom školom«; ali, uprkos ovakvim pokušajima u nekim zemljama, do sada se ne nazire kako bi kriza mogla biti prevaziđena.

Ozbiljnost krize i teškoće u njenom prevazilaženju navele su brojne naučnike da je označe kao strukturnu krizu, drugim re-

Digitized by Google

čima, kao krizu onog modela akumulacije kapitala koji je bio karakterističan za period ekspanzije posle drugog svetskog rata. To je, dakle, produžena kriza koja se neće okončati sve dok u proizvodni aparat ne bude uvedeno dovoljno inovacija da se stvori niz novih »vršnih industrija«, industrija koje bi predstavljale osovinu novog modela akumulacije kapitala.

Ovu činjenicu je važno uzeti u obzir zbog toga što ona predodređuje ulogu koju nauka i tehnologija, danas i u budućnosti, treba da imaju u svetskoj privredi u celini.

U međuvremenu, svetskoj kapitalističkoj privredi i dalje preti zaoštravanje tendencije ka padu profitne stope i sindromi koje smo gore ukratko opisali. I mada, u okviru ove duge krize, može doći do momenata obnove nekih državnih privreda (kao što se 1977. godine desilo gotovo u svim zemljama kapitalističkog centra, a u prvom tromesečju 1980. godine, na primer, u Sjedinjenim Američkim Državama), to nije u suprotnosti s produženom i strukturnom prirodom krize. Sve do svoje krize kapitalizam se razvija na cikličan način. Najzad, pod pretpostavkom da se sadašnja kriza ispoljava na različite načine u pojedinim privredama kapitalističkog centra, javlja se tendencija porasta konkurencije među različitim državnim privredama, naročito među privredama Evropske ekonomske zajednice, Japana i Sjedinjenih Američkih Država.

Posledice po latinoameričke privrede

Odnosi zavisnosti i međuzavisnosti latinoameričkih privreda najbolje se ogledaju u činjenici da je oko 66% vrednosti izvoza iz Latinske Amerike orijentisano na razvijene kapitalističke zemlje, a svega nešto manje od 10% na socijalističke zemlje. Otuda se problemi koji pogađaju svetsku kapitalističku privredu šire i na Latinsku Ameriku. Jedan dokument Ekonomske komisije za Latinsku Ameriku (CEPAL) govori o tome na sledeći način: »Tok svetske privrede, a naročito razvoj industrijskih zemalja s kojima Latinska Amerika održava najveći deo svojih spoljnih odnosa, posebno su uticali na ovo kretanje u pravcu povećanja cena i opadanja tempa rasta, a ozbiljni problemi kojima je zahvaćena svetska privreda imali su očigledno dejstvo i reperkusije na situaciju i perspektive daljeg razvoja latinoameričkih zemalja.« Ove činjenice nisu ništa novo. U toku prethodne strukturne krize (krize modela akumulacije kapitala) kapitalizma, između 1914. i 1945. godine, posledice su bile izuzetno katastrofalne za mnoge latinoameričke prvirede, tako da je upravo slabljenje veza zavisnosti omogućilo nekima od njih da započnu proces industrijalizacije, a drugima u kojima se takav proces — u manje ili više embrionalnom obliku — već odvijao da ga jače podstaknu. Prema tome, pitanje rezultata i posledica sadašnje krize za Latinsku Ameriku u svakom pogledu je od fundamentalne važnosti.

Digitized by Google

Prvi element koji treba uzeti u obzir kada odgovaramo na njega je nesumnjiva činjenica da se Latinska Amerika na početku osamdesetih godina prilično razlikuje od one iz tridesetih godina, pa i one sa sredine našeg veka. Bez obzira na zavisan, neravnopravan i često isključiv karakter procesa razvoja, ne može se poricati da je on znatno napredovao. To ilustruju i neki pokazatelji (dati prema podacima CEPAL): ukupan proizvod Latinske Amerike porastao je sa 60 na 220 milijardi dolara između 1950. i 1974. godine (uzimajući kao meru dolar iz 1970. godine); industrijska proizvodnja je u istom periodu povećana s 11 milijardi dolara na gotovo 55 milijardi dolara; učešće Latinske Amerike u svetskoj proizvodnji povećano je sa 18% na 24%; industrijski izvoz je 1950. godine iznosio 6%, a 1974. godine 18% ukupnog izvoza; fiksne bruto investicije porasle su sa 17% bruto proizvoda u 1950. godini na oko 22% u periodu između 1975. i 1980. godine; a godišnja stopa rasta, mada uz ogromne fluktuacije i ne na isti način u svim zemljama regiona, kretala se između 5% i 7% u toku čitavog dvadesetpetogodišnjeg perioda od 1950. do 1974. godine.

»I u tom periodu se u Latinskoj Americi ogromno razvio naučni i tehnološki potencijal i do te mere učvrstila ekonomska politika da se može reći da je to »kontinent koji od svih u trećem svetu ima najviše iskustva u planiranju i primeni mera ekonomske politike čiji je cilj prevazilaženje nerazvijenosti, kao i mera naučne i tehnološke politike koje ih podržavaju«.«[3]

Sve ovo ukazuje na neprestan razvoj proizvodnih snaga i odražava procese dubokih društvenih promena koji su imali svima poznate političke reperkusije. Drugim rečima, sadašnja kriza kapitalizma na svetskom nivou širi svoje dejstvo do Latinske Amerike koja jeste nerazvijena, ali je i mnogo više industrijalizovana, urbanizovana i modernizovana nego u doba prethodne strukturne krize kapitalizma. Da li je to prednost ili nedostatak iz ugla sposobnosti latinoameričkih privreda da se odupru širenju krize? To je pitanje na koje se ne može odgovoriti na jednostran način.

Sama obeležja modela razvoja (i različitih stilova koji su mu svojstveni) doprinela su ozbiljnim deformacijama procesa razvoja. Mnogo i često se govorilo o neravnopravnosti i neracionalnosti (pa i u kapitalističkom smislu) raspodele dohotka, koje su — bar u nekim zemljama — sprečile širenje unutrašnjeg tržišta i uvođenje stupnjevite privrede, umanjujući na taj način mogućnosti za puno korišćenje postojećih proizvodnih kapaciteta industrije. Tehnološka zavisnost je jedno od suštinskih obeležja koje sprečava osamostaljivanje privreda latinoameričkog regiona. Gotovo nekontrolisano učešće stranog (uglavnom severnoameričkog) kapitala u procesu industrijalizacije i razvoja dovodi do toga da se i dalje obavlja prenošenje vrednosti u pravcu zemalja kapitali-

[3] Carlos Contreras Quina, »El Conocimento Tecnológico, un Elemento di Progreso en la Implementación del Diálogo Norte — Sur«, referat održan na Međunarodnom susretu o Brandtovom izveštaju, op. cit., str. 12.

Digitized by Google

stičkog centra i neprekidno obnavlja periferna situacija kapitalizma u Latinskoj Americi. Osim toga, ovo je, bar u nekim privredama Latinske Amerike, doprinelo sve većoj denacionalizaciji najsavremenijih i najdinamičnijih privrednih sektora, pa je tim putem lokalnim buržoazijama i preduzimačkim elitama oduzeta »modernizatorska uloga« koju su im namenili recepti međunarodnih agencija za razvoj. Zbog manje uloge države u globalnom planiranju privredom (što proizlazi iz same prirode datih država, to jest iz hegemonističkih saveza koji se u njima stvaraju), raspodela privrednih delatnosti na njenoj teritoriji i dalje je suštinski neravnopravna, s poznatim posledicama kao što je krajnje neuravnotežen regionalni razvoj. Osnovne materijalne potrebe širokih obespravljenih slojeva nisu mogle da budu zadovoljene — da bi se ovo shvatilo, nije neophodno davati precizne podatke o visokoj stopi smrtnosti dece, neuhranjenosti, nedostatku stambenog prostora dostojnog ljudskog bića itd. Stopa nepismenosti je u Latinskoj Americi i dalje veoma visoka, a mogućnosti za obrazovanje su vrlo selektivno i neravnopravno raspoređene, kako u socijalnom tako i u regionalnom pogledu. Ne pretendujući na to da dajemo listu »nedostataka« danas važećeg modela razvoja i deformacija do kojih je on doveo, moramo da istaknemo kako su procesi društvenih promena, umesto da doprinesu demokratizaciji društva, privrede i politike u latinoameričkim zemljama, u mnogima od njih potpuno uništili najelementarniju i najformalniju političku demokratiju i poštovanje ljudskih prava. Jednom rečju, mada se ne mogu negirati velike promene i preobražaji do kojih je došlo u većini latinoameričkih privreda, isto je tako sigurno da je model razvoja koji ih je omogućio u važnim aspektima otkazao.

Kriza kapitalizma na svetskom nivou već se i te kako oseća u Latinskoj Americi. Na primer, već od 1975. godine počela je znatno da opada godišnja stopa rasta bruto proizvoda u ovom regionu — dok je 1974. godine iznosila 7,1% (što odgovara rastu od 4,3% po stanovniku), 1975. godine je iznosila svega 3,1% (ili 0,4% po stanovniku), 1976. godine 4,5% (ili 1,6% po stanovniku), a 1977. godine 4,4% (ili ponovo 1,6% po stanovniku) itd. Prognoze CEPAL, prema kojima je u drugoj polovini sedamdesetih godina godišnja stopa rasta trebalo da se kreće između 5% i 6%, pokazale su se suviše optimističke. S druge strane, da bi se mogle održati sadašnje skromne stope rasta, vladajući model razvoja traži povećanje uvoza, tako da je trgovinski bilans sve slabiji (samo između 1973. i 1974. godine deficit se povećao s 1,2 milijarde dolara na 9,5 milijardi dolara). Nema nikakve sumnje da je, otkako su povećane cene nafte, ovom deficitu doprineo i da mu i dalje doprinosi model razvoja koji se ugleda na privrede kapitalističkog centra i počiva na velikoj potrošnji jevtine energije. Tekući deficit platnog bilansa utrostručen je između 1973. i 1974. godine (s 4,1 milijarde dolara na 13,1 milijardi dolara). Zaduženja u inostranstvu koja su zatim usledila iznosila su krajem 1980. godine, prema veoma konzervativnim proračunima, 85

Digitized by Google

milijardi dolara. Među ostalim uzrocima ovog zaduženja je i smanjen priliv deviza zbog smanjenja tradicionalnog izvoza, izazvanog krizom (jer, kao što smo videli, industrijski ili netradicionalni izvoz još ne uspeva da bude dinamična osa latinoameričkog izvoza). Jednom rečju, globalna slika latinoameričke privrede ne izgleda naročito slavno.

Theotonio dos Santos i Sergio Aranda nedavno su ukazali na to da, slično posledicama ekspanzivnih faza kapitalizma na svetskom nivou, posledice krize isto tako izazivaju privremeni raspad perifernih privreda. Osim toga, dejstvo kako jednih tako i drugih posledica u velikoj meri zavisi od tipa privrede u datoj zemlji: »jače« privrede (s određenim stepenom razvoja proizvodnih snaga i otuda relativno razvijenijom industrijskom bazom) osećaju posledice ekspanzije i krize ranije, a »slabije« privrede kasnije. Među prve treba ubrojati Argentinu, Brazil, Čile, Meksiko i Venecuelu, a među druge Kolumbiju, centralnoameričke zemlje, Dominikansku Republiku i još neke; pored ovih dveju, postoji i treća grupa »zaostalih« zemalja (Paragvaj, Haiti, Bolivija). Jače privrede, dakle, još od 1973. godine osećaju posledice krize, koje su sve teže. Ne treba biti Kasandra da bi se predvidelo da će *relativna* stagnacija, uočljiva u tim privredama, biti sve dublja što kriza duže traje. (Treba reći da su prve manifestacije depresije 1973/74. godine u Meksiku i Venecueli mogle biti ublažene zahvaljujući pojačanoj eksploataciji nafte, odnosno povećanju njenih cena, dok se to ne može tvrditi u vezi sa zaoštravanjem ovih manifestacija poslednjih godina.) Ako ostavimo po strani za njih karakterističan stalno nizak stepen razvoja i otuda stalnu tendenciju ka stagnaciji, u slabijim zemljama (uključujući i zaostale) kriza će se izrazitije osetiti tek oko 1984. godine. Prema tome, perspektive latinoameričkih privreda prilično su sive, pa čak i mračne.

Kriza u centru svetskog kapitalizma unela je i nastavlja da unosi izmene u važeću shemu međunarodne podele rada. Jedna od tih izmena tiče se takozvanog »industrijskog procvata« periferije. On se javlja u dva oblika. U jakim i »poluperifernim« zemljama reč je o uvođenju industrija koje, usled visokog organskog sastava kapitala i/ili velike »društvene« cene (na primer, u pogledu zagađenja), u kapitalističkom centru najoštrije ispoljavaju tendenciju ka padu profitne stope — u pitanju su metalurška, petrohemijska, teška industrija, koje se onda prenose u poluperiferne zemlje. U tim zemljama veći stepen eksploatacije radne snage omogućava da se postigne veća profitna stopa. Ovaj oblik procvata često se ostvaruje udruživanjem transnacionalnog i lokalnog kapitala, što još više pojačava već pomenutu tendenciju ka denacionalizaciji latinoameričkih privreda i dovodi do njihove transnacionalizacije. Ove privrede tako se postepeno potpuno integrišu u »novu« međunarodnu podelu rada, koja sve više stiče obeležja međunarodno integrisanog proizvodnog sistema. Očigledno je da je ovaj oblik procvata najviše oproban u Brazilu i Meksiku, a da sada prodire u Venecuelu, Argentinu i Čile. Na-

Digitized by Google

suprot tome, u slabim ili »perifernim« zemljama nalazimo drugi oblik procvata. On se sastoji u uvođenju »zona slobodne proizvodnje« *(Free Production Zones)*, to jest zona gde se instaliraju industrije koje proizvode isključivo za tržišta centralnih kapitalističkih zemalja i tako postaju prava utvrđenja u okviru lokalnih privreda kojima ne donose nikakvu korist osim niskih nadnica za radnike. Slučajevi Dominikanske Republike, Haitija i Kolumbije najkarakterističniji su za ovaj drugi oblik industrijskog procvata. Kako se kriza produžava, oba oblika postaju sve izraženija. Odgovarajuće izmene u međunarodnoj podeli rada mogu, najzad, da se pretvore u poluge kojima centralni kapitalizam ublažava posledice krize sistema na svetskom nivou, pa čak ih i definitivno prevazilazi kada mu pođe za rukom da te izmene konsoliduje. To znači da se industrijski procvat ostvaruje prvenstveno u korist zemalja OECD. Bar je to ono što možemo da zaključimo iz niza nedavno završenih pojedinačnih studija. Tako se, na primer, u jednoj studiji o nekoliko najznačajnijih francuskih multinacionalnih kompanija tvrdi sledeće:

»Industrijski procvat postoji prvenstveno u regionu OECD, a sekundarno i u Brazilu. Njegovo osnovno obeležje je jačanje međunarodne podele rada »unutar grana« među zemljama OECD, uz uključivanje nekoliko zemalja SEV-a. Ovo je, opet, u priličnoj meri negativno delovalo na uslove transfera tehnologije u treći svet, što se naročito vidi iz jačanja »tehnološkog protekcionizma« koji primenjuju multinacionalne kompanije s bazom u zemljama OECD.«[4]

Jednom rečju, dakle, do sad »jedino postignuće« u takozvanom dijalogu Sever—Jug, to jest industrijski procvat, zapravo postoji samo zato što odgovara industrijalizovanim zemljama i, u stvari, može samo da poveća tehnološku zavisnost, čak i ako priznamo da su neke zemlje, kao, recimo, Brazil i Meksiko, učinile znatne korake u pravcu veće tehnološke prilagodljivosti. Razume se, industrijski procvat u određenoj meri stimuliše nacionalne naučne i tehnološke sisteme, i to se ogleda u naporima vladinih centara da podstaknu lokalni naučni i tehnološki razvoj. Uprkos tome, moramo priznati da ovi napori još nisu doveli do stvaranja »kritične mase« naučnika i tehnologa i da ne postoje materijalni uslovi da ovaj proces prilagođavanja, da ne kažemo stvaranja, bude u pravom smislu dinamizatorski.

Kada je reč o »sekundarnim« (mada prilično značajnim) efektima koji proističu kako iz stare strukturne problematike latinoameričkih privreda tako i iz strategija kojima se služi centralni kapitalizam počev od izbijanja krize, većina naučnika je saglasna da ih u osnovi ima pet.

Pored već pomenutog povećanja tehnološke zavisnosti, postaje naglašenija i globalna zavisnost latinoameričke privrede. Transnacionalizacija je sve čvršće povezuje s centralnim kapitalizmom,

[4] Dieter Ernst (ed.), op. cit. Ovde je reč o zaključcima jedne studije koju je izradio F. Geze, a koja je objavljena u istom broju citiranog časopisa.

Digitized by Google

a istovremeno se produbljuje njena potčinjenost međunarodnom privatnom finansijskom kapitalu. U tom kontekstu, usled sve značajnijeg prisustva transnacionalnih kompanija, uzima maha i opšta denacionalizacija mnogih latinoameričkih privreda. Ova poslednja tendencija biće još pojačana naporima države u nekim zemljama da poveća procentualno učešće netradicionalnog (= industrijskog) izvoza u svom ukupnom izvozu.

Latinoamerički uvoz i dalje će biti sve skuplji, delom zbog neukrotive inflacije u zemljama kapitalističkog centra (koju smo gore već pominjali), a delom zbog nove strukture međunarodne podele rada po kojoj centralne zemlje zadržavaju za sebe proizvodnju tehnologije, to jest one robe koja postaje sve potrebnija u procesu razvoja Latinske Amerike. Kako je ta proizvodnja u rukama monopolističkih transnacionalnih kompanija, malo je nade da bi moglo doći do smanjenja cena u ovoj oblasti.

Tendencija ka pogoršanju uslova razmene se nastavlja. Da se poslužimo rečima iz jednog dokumenta CEPAL, »ako uzmemo u obzir sve ove zemlje zajedno (to jest neizvoznice nafte — T. P.), potvrđuje se da im je poboljšanje odnosa razmene išlo na ruku u relativno kratkom periodu, naročito tokom 1973. i 1974. godine; međutim, položaj ovih zemalja kasnije je pokazivao tendenciju pogoršanja, pa za njih indeks odnosa razmene robe i usluga u poslednje dve godine odražava znatno niži nivo od onoga s početka sedamdesetih godina«.

Zaduženja će se i dalje povećavati. O tome smo već detaljnije govorili u ovom radu. Ali, ono što treba istaći je to da će se ova naglašena i ozbiljna zaduženost sve više širiti dok budu postojale zemlje čiji nivo zaduženosti prelazi »podnošljive« granice.

Kao posledica svega što je gore rečeno, treba pretpostaviti da će pokušaji regionalne i subregionalne integracije biti sve više onemogućavani. Takav razvoj događaja već je, recimo, vidljiv u unutrašnjim trvenjima u okviru Andskog pakta, koji je u poslednje vreme izgubio dva člana (jednog *de iure*, a drugog *de facto*), a sada mu prete i nova trvenja (up. nastojanje Perua da izmeni duh Odluke 24 koja se odnosi na ulogu i prerogative stranog kapitala i koja je, kao što znamo, bila jedan od velikih koraka napred u oblasti politike transfera tehnologije).

Razmatranja o novom stilu razvoja

Gornje tendencije, ipak, nikako nisu fatalne, u tom smislu da bi se nametale s pravom neminovnošću. Njih treba sagledati u kontekstu dubokih prigovora formulisanih tokom poslednjih godina na račun važećeg modela razvoja. Pored toga što su bili usmereni i protiv industrijske civilizacije u zemljama kapitalističkog centra (na primer, zbog njenog destruktivnog delovanja na odnos između čoveka i prirode), ovi prigovori sve više se šire u Latinskoj Americi. Dovoljno je podsetiti da Raúl Prebisch, jedan od »otaca« ovog modela, sve radikalnije postavlja taj model

Digitized by Google

na optuženičku klupu. U tome mu se priključuju široki krugovi u čitavoj Latinskoj Americi. Pokušaj da se dâ drukčiji odgovor još su prilično divergentni, ali izgleda da postoji saglasnost u pogledu potrebe da se promeni model razvoja za Latinsku Ameriku. Istovremeno, kao posledica efekata krize u latinoameričkim zemljama, raste narodno nezadovoljstvo, i to na sve delotvorniji način, što može dovesti do društvenih sukoba koji bi, u krajnjoj liniji, bili u stanju da izmene tok istorije.

Odgovor na pitanje o efektima i rezultatima krize kapitalizma na svetskom nivou zbog toga će biti uslovljen razmišljanjima sadržanim u prethodnom odeljku. Stanje svesti eksploatisanih masa Latinske Amerike se izmenilo, bez sumnje kao posledica dubokih preobražaja koje je ovaj region doživeo za poslednjih pedeset godina. Još uvek će biti moguće oglušiti se o njihove želje za zadovoljenjem materijalnih i nematerijalnih potreba. Ali, doći će čas kada te mogućnosti više neće biti.

U međuvremenu, važno je razjasniti koji su alternativni putevi mogući. Razume se, odgovor na ovo pitanje ne može biti jedinstven za celu Latinsku Ameriku. Njega treba davati posebno za svaki konkretan nacionalni slučaj, tako da je gotovo nemoguće ispuniti taj zadatak u ovom kratkom radu. No, bez obzira na ovo, u zaključku treba kazati nekoliko reči o globalnim perspektivama koje proističu iz dijaloga Sever—Jug i aktivnosti drugih međunarodnih foruma, uključujući UNCTAD i različite konferencije koje organizuju međunarodne organizacije, kao, na primer UNCSTD u Beču 1979. godine.

Prvi zaključak je da se od industrijalizovanih zemalja može vrlo malo očekivati u pogledu ispunjenja zahteva koje postavljaju nerazvijene zemlje. Već smo videli da podršku industrijalizovanih zemalja stvarno dobija jedino proces industrijskog procvata koji se tako ostvaruje da se uglavnom favorizuje zadovoljenje njihovih sopstvenih interesa i povećava tehnološka i, uopšte, ekonomska zavisnost zemalja u razvoju.

Drugi zaključak je da, »imajući u vidu takve tendencije, kapitalističke zemlje moraju pribeći novim sredstvima da legitimizuju ovakvu situaciju, s ciljem da podrže ortodoksnije metode političke, ekonomske i vojne dominacije«[5]. Uvereni smo da je jedno od tih novih sredstava mit po kojem će, putem transfera nauke i tehnologije, nerazvijene zemlje — u nekoj vrsti masovne imitacije Japana — moći da se razviju pod okriljem svetskog kapitalističkog sistema.

Razume se, ovakvi zaključci ne treba da dovedu do apsurda kakav bi bio suprotstavljanje industrijskom procvatu ili odbacivanje transfera nauke i tehnologije. Takav stav ne bi bio samo infantilan, nego i samoubilački. Ono što treba učiniti je definisati politiku orijentisanu na izvlačenje najviše koristi od svet-

[5] José A. Silva Michelena, *Science, Technology and Policies in a Changing World*, HSDRSCA-43/UNUO-243, The United Nations University, Japan, 1980, str. 6.

Digitized by Google

skih tendencija u sklopu posebnih uslova svakog regiona i svake zemlje.

Tako, u kontekstu odnosa Sever—Jug, treba da se ojača i produbi kolektivna akcija zemalja u razvoju, s ciljem da se, u pogledu kupovine tehnologije, postigne usvajanje na izgled nedostižnog kodeksa ponašanja za transnacionalne kompanije, izmena Pariske konvencije o industrijskoj svojini, poboljšanje protoka naučnih i tehnoloških informacija i ukidanje prakse »vezanih« kredita »kako se u zemljama Juga ne bi sprečavao razvoj sopstvenih kapaciteta u kadrovima i proizvodnji sredstava za proizvodnju«[6].

U pogledu sposobnosti prilagođavanja i postizanja naučnih i tehnoloških znanja, grupa naučnika koji su se sastali radi razmatranja Brandtovog izveštaja, a koju smo već pominjali, predložila je[7]:

a) Stvaranje stabilnih mehanizama za finansiranje naučnog i tehnološkog razvoja, kojima bi trebalo da rukovode same zemlje Juga.

b) Davanje većih mogućnosti tehničkim preduzećima, proizvođačima sredstava za proizvodnju i istraživačkim institutima u operacijama međunarodnih i regionalnih finansijskih agencija.

c) Podršku stvaranju kvalifikovanih kadrova u zemljama Juga, pri čemu bi se mogli koristiti različiti mehanizmi.[8]

d) Izradu projekata tehnološkog razvoja u oblastima od zajedničkog interesa za Sever i Jug, kakve su razvijanje nekonvencionalnih izvora energije i eksploatacija morskog dna, s tim da se u rukovođenju obezbedi učešće zemalja u razvoju.

Iz analize svetske krize i njenog delovanja u Latinskoj Americi koju smo dali u ovom radu lako je zaključiti da bi bilo suviše nerealno, da ne kažemo naivno, očekivati da se kroz postojeće mehanizme za pregovaranje između Severa i Juga ostvare gore definisani ciljevi i mere, ma koliko oni nekima mogli izgledati nimalo radikalni. Kao što je poznato, jedan od političkih efekata krize u razvijenim zemljama — mada srećom ne u svima — bilo je stvaranje ultrakonzervativnog talasa protiv trećeg sveta, a to je još više otežalo dijalog između Severa i Juga. S druge strane, kada se okrenemo nerazvijenim zemljama, nailazimo na njihovu poslovičnu političku heterogenost koja ih sprečava da postignu efikasno jedinstvo akcije. Zbog toga nam se činilo da je neophodna zajednička akcija vlada i transnacionalnih kompanija da bi se pregovaralo o merama predloženim u vezi s kupovanjem i stvaranjem nauke i tehnologije. Diskusije su do sada vođene između pojedinih vlada i dobro je što je tako, ali to,

[6] Radna grupa o problematici tehnologije i energetike, *Documentos de Villa Leyva*, Međunarodni susret: Implikacije programa prioriteta iz Brandtovog izveštaja za Latinsku Ameriku, Bogota i Vilja de Lejva, 23—25. oktobar 1980, str. 3.

[7] Ibid.

[8] U tom smislu treba vršiti pritisak da troškovi školovanja u razvijenim zemljama budu znatno smanjeni.

Digitized by Google

očigledno, nije dovoljno, jer vlade ne kontrolišu politiku transnacionalnih kompanija.

Ovakvi direktni pregovori između vlada i transnacionalnih kompanija imali bi ogromno preimućstvo da bi se odluke donosile tamo gde se stvarno kontroliše proces transfera tehnologije. Kako se toliko heterogene vlade mogu saglasiti da diskutuju o temama vezanim za konkurenciju među državama? Sigurno je da to nije lak zadatak, ali nije ni nemoguć. I OPEC je u svojim počecima bio »neostvarljiva misija«, pa ipak je doneo rezultate. Razume se, mi ovim ne predlažemo da se odgurnu u stranu organizacije kao što su Grupa 77 ili nesvrstani, a ni da se mehanički reprodukuje primer OPEC-a. Želimo jedino da sugeriramo da bi koordinirana akcija zainteresovanih vlada vezana za jednu ili više transnacionalnih kompanija mogla da postigne nešto što je do sada bilo nemoguće.

Ove akcije moraju biti dopunjene jednom strategijom Jug—Jug. Po našoj oceni, koordinirana akcija vezana za niz aspekata međusobnih odnosa nerazvijenih zemalja neophodna je da bi se na autentičan način iznova definisao jedan međunarodni poredak koji bi bio pravedniji. Čini nam se da je to mogućno postići u oblasti nauke i tehnologije jer, kao što smo već naglasili u ovom radu, raspoloživost naučnih i tehnoloških znanja na Jugu velika je i lako odredljiva.

Ovo nije trenutak da se upuštamo u pojedinosti tog pitanja, ali je važno ukazati na to da bi iskustva kakva imaju najrazvijenije zemlje Latinske Amerike, Afrike i Azije — kada bi se u potpunosti delila — mogla da dovedu do toga da se povećaju kapaciteti Juga da kupuje i stvara nauku i tehnologiju.

U oblasti privrednog razvoja nedavno se čula sugestija da strategija Jug—Jug treba da razmotri mogućnost politike internog recikliranja petrodolara. Takva politika trebalo bi da ide na ruku zadovoljenju nove efektivne tražnje na Jugu izazvane prihodima od nafte. Ovo bi bilo mogućno ukoliko bi se koristili nezaposleni kapaciteti stvoreni restriktivnim uslovima na nacionalnim tržištima i, naročito, protekcionizmom zemalja Severa.

Strategija Jug—Jug trebalo bi, pored ovoga, da obuhvata sledeće elemente:

a) Jačanje i širenje projekata ekonomske integracije na regionalnom i subregionalnom nivou i stvaranje novih mehanizama na međuregionalnom nivou radi olakšavanja trgovine Jug—Jug, uključujući i osnivanje jedne banke trećeg sveta za finansiranje investicija i Monetarnog fonda trećeg sveta.

b) Sklapanje novih međunarodnih trgovinskih sporazuma Jug—Jug, to jest sporazuma kakvi su sklapani o kafi, šećeru itd., ali između proizvođača i potrošača na Jugu. Treba stvoriti posebnu organizaciju trećeg sveta za sistematizaciju ove nove trgovine, a to bi moglo biti praćeno programima finansiranja Jug—Jug kroz koje bi se gradila industrijska postrojenja za preradu osnovnih proizvoda na samom Jugu.

Digitized by Google

c) Uspostavljanje nekog mehanizma za industrijsko stimulisanje trećeg sveta, koji bi na sebe preuzeo sistematizaciju napora da se postigne cilj od 25% utvrđen u Limi. Ovim bi bili obuhvaćeni novi industrijski projekti namenjeni preradi sirovina sa Juga, koja bi imala za cilj da većina stanovništva Juga zadovolji svoje osnovne potrebe; i postiglo bi se otvaranje tržišta na Jugu putem trgovinskih ugovora Jug—Jug na deset ili više godina, kojima bi bio cilj da se garantuje tražnja novih proizvoda.

d) Postepeno stvaranje »novih centara« koji bi se nalazili na Jugu, uz pomoć novih viškova koje bi treći svet zaradio od nafte i drugog izvoza.

Digitized by Google

Marcello Cini

Društvena struktura i evolucija naučnih jezika

1. Nedavno sam kod sebe našao program Prvog međunarodnog kongresa fizike, na kome sam učestvovao 1950. u Parizu. U njemu se nalaze svi problemi koji su tada bili otvoreni: od opšte relativnosti do kozmičkog zračenja, od nuklearne fizike do kvantne elektrodinamike. Tek je bilo prošlo godinu dana otkako su naučnici u ciklotronu u Berkliju proizveli prve veštačke mezone. Sećam se da je većina učesnika bila u stanju da prati sve što se dešavalo. Ne samo oci savremene fizike, od Bohra do Heisenberga, od Diraca od Paulija, već i fizičari sledeće generacije, one iz tridesetih i četrdesetih godina. Broj onih koji su tada sačinjavali naučnu zajednicu naše discipline nije bio veći od nekoliko stotina.

Samo šest godina kasnije, u Ženevi, okupilo se nas tri stotine na Kongresu koji se bavio isključivo fizikom mezona. U isto vreme časopis »Physical Review« je utrostručio broj stranica. Istovremeno je pušteno u rad sedam akceleratora snage neuporedivo veće od one koju je razvijao ciklotron u Berkliju. Ogromna novčana sredstva su naglo počela da se ulažu u fiziku — naročito u onu koju nazivamo »fundamentalnom« — u fiziku čestica.

Međutim, nije se radilo o čisto kvantitativnoj promeni. U prvom redu došlo je do promene na planu same organizacije rada u eksperimentalnom istraživanju. Ranije bi fizičar svojim rukama,

Digitized by Google

uz pomoć najviše jednog tehničara, pravio instrumente koje je zamislio kako bi izdvojio neki posebno zanimljiv fenomen, to jest on je prilagođavao sredstva istraživanja svom spoznajnom cilju. U laboratoriji sagrađenoj oko nekog velikog akceleratora, međutim, odnos između čoveka i mašine biva preokrenut. Sada mašina određuje prostor istraživanja. Ona proizvodi snop čestica određenog tipa i energije. Istina, fizičari još uvek mogu da biraju između različitih vrsta kolizija koje žele da proučavaju. Ali tu se ne radi o pravom izboru. Cilj je da se vidi nešto što drugi nije video. Naime, mašina je ta koja određuje kakvom ćemo se fizikom baviti. Naravno, još uvek se može dogoditi nešto nepredviđeno, kao što je slučajno otkriće neke nove čestice. Međutim, ni u tom slučaju otkriće nije više odgovor na jedno brižljivo pripremano pitanje upućeno prirodi. Istraživanje se pretvara u sistematsku proizvodnju informacija, u smišljeno gomilanje podataka u ritmu koji određuje mašina. Tih godina teorijska fizika takođe doživljava korenite promene. Počinje da se potvrđuje jedno objašnjenje dinamičkih procesa elementarnih čestica čije su »paradigmatične« karakteristike sasvim različite od onih koje su fizičari do tada prihvatali u svim modelima, šemama i teorijama prihvaćenim od strane zajednice. Dva stanovišta razlikuju se ne samo u tehnikama računa ili polaznim hipotezama, već i u tome šta se podrazumeva pod »predviđanjem« ili »objašnjenjem« jednog fenomena. Godine 1955. se prihvata kao fizička teorija »bilo koji doprinos koji dovodi do ranije nepoznatih korelacija između eksperimentalnih podataka«. Međutim, možemo konstatovati da je nekih trideset godina pre toga, 1925—27, u sličnom kriznom periodu, zajednica fizičara, mada je već posedovala matematički instrumentarij — odnose disperzije — koji će kasnije biti upotrebljen, tražila, formulisala i prihvatila sasvim drugačiju paradigmu: kvantnu mehaniku. Mada je ova poslednja takođe veoma različita od klasične paradigme, ona je ipak još uvek zasnovana na pretpostavci da fizička teorija mora biti sposobna da daje kvantitativna predviđanja (mada probabilistička) eksperimentalnih rezultata, izvedenih na jednoznačan način putem rešavanja opštih dinamičkih jednačina koje važe za sve fizičke sisteme. Radi se, dakle, o dva različita odgovora na dve slične situacije, od strane dve nominalno identične naučne zajednice, ali međusobno veoma udaljene kad se uzme u obzir njihovo obrazovanje, kultura i društvena uloga. Da bismo razumeli zbog čega je ono što je 1926. odbačeno kao valjano tumačenje fizičke stvarnosti, naprotiv, prihvaćeno 1955. kao legitiman doprinos naučnom saznanju, treba imati u vidu činjenicu da su, pored sličnosti u uslovima koji su vladali unutar discipline, postojale velike razlike izvan nje.

Još 1926. naučnici su raspolagali velikim brojem spektroskopskih podataka, ali odnosi disperzije nisu bili korišteni da bi se uspostavila veza među njima. Naravno, fizičari nisu bili zainteresovani da dođu do delimičnih korelacija, koje ne bi bilo moguće protumačiti u jednom jedinstvenom okviru. Oni su tada bili malo-

Digitized by Google

brojni i aparati nisu bili skupoceni. Niko ih nije terao da brzo dođu do pojedinačnih rezultata. Takav doprinos ne bi ni bio prihvaćen kao valjan od strane naučne zajednice. Te podatke više su koristili hemičari u praktične svrhe, za svoje analize.

»Spektroskopski« podaci nisu nedostajali ni 1955. Međutim, spektroskopija čestica je mnogo skupocenija od atomske spektroskopije i zahteva angažovanje mnogo većeg broja ljudi i mnogo više kapitala. Samim tim pritisak da se dokumentuje rentabilnost takvog ulaganja je mnogo jači. Treba proizvoditi rezultate i upotrebiti ih kao opravdanje za naknadna ulaganja. Mašine moraju da rade. Fizičari moraju da objavljuju svoje radove. Došlo je takvo vreme da se »teorijom« naziva sve ono što služi uspostavljanju korelacija među raspoloživim podacima.

Postoji još jedna važna razlika između te dve situacije, a to je ogromna razlika između Nemačke iz vremena Vajmarske republike i Sjedinjenih Država, koje su trideset godina kasnije osvojile vodeću ulogu u svetu. Paul Forman je veoma pomno analizirao uticaj sredine izvan naučne zajednice na rađanje kvantne mehanike. U drugom slučaju radi se o veoma različitoj sredini. Kvantitativna i kvalitativna promena o kojoj smo govorili sastavni je deo procesa razvoja fizike tesno povezanog sa promenom međunarodne uloge Sjedinjenih Država. S jedne strane, SAD postaju izvoznik moderne tehnologije, što je posledica nove međunarodne podele rada. S druge strane, one su primorane da proizvode najsavremeniju moguću tehnologiju u cilju njene primene na vojnom planu, a da bi sačuvale svoju prevlast u svetu. Upravo u takvom okviru usvajanje strategije zasnovane na produktivnosti i kompetitivnosti od strane novih — američkih — lidera naučne zajednice dovodi do afirmacije jedne izrazito pragmatične i utilitarističke koncepcije nauke i do njene sve veće fragmentacije.

2. Ono o čemu je do sada bilo reči samo je primer jedne veoma rasprostranjene pojave. Tokom prvih deset godina posle drugog svetskog rata svedoci smo izuzetnog kvantitativnog razvoja svih čistih i primenjenih nauka. Tom razvoju odgovara jedna duboka restrukturacija koja zahvata kako organizaciju rada u proizvodnji rezultata tako i same epistemološke osnove svake pojedine discipline.

Sjedinjene Države, koje su dobile rat zahvaljujući pre svega vrtoglavom proizvodnom rastu, pri čemu su naučne i tehnološke inovacije odigrale jednu od bitnih uloga, postaju vodeća sila svetske nauke. Ta činjenica nikada nije potpuno shvaćena u njenom stvarnom značenju. Ona je jednostavno bila prihvaćena bez diskusije, kao nešto što nema nikakvog uticaja na forme i sadržaje nauke.

Nasuprot tome, valja istaći da ta činjenica otkriva nedoslednost teze po kojoj su, navodno, kapitalistički proizvodni odnosi u monopolističkoj fazi nespojivi sa naučnim razvojem. Kao što je dobro poznato, ta teza je formulisana na najargumentovaniji na-

Digitized by Google

čin u knjizi koju je 1939. objavio John D. Bernal: *La fonction sociale de la science* (Društvena funkcija nauke). Ako tu knjigu danas ponovo pročitamo, ona će nam se učiniti izuzetnom zbog tačnosti njenih naučnih i tehnoloških predviđanja. Ne samo što ćemo u njoj naći detaljan opis buduće upotrebe nuklearne energije, već i ispravnu procenu ogromnog potencijala u razvoju elektronike, uključujući i računare, pa čak i zapanjujuća predviđanja o tome šta će se desiti u biologiji. Preobražaj naučnog istraživanja u organizovanu aktivnost prema industrijskom modelu takođe je ispravno predviđen u ovoj knjizi. Samo jedno proročanstvo predstavlja očigledan promašaj. Umesto da se potvrde u Sovjetskom Savezu, kako je verovao Bernal, svi ti izumi su prvi put nastali, ostvareni i razvijeni u Sjedinjenim Državama.

Ne radi se o grešci u perspektivi proistekloj iz političkih simpatija samog autora. To je pre posledica određenog shvatanja društvene uloge nauke po kom nauka predstavlja polaznu tačku svake praktične delatnosti, svake tehnološke »upotrebe« i, na kraju, čak svake društvene dinamike. »Razvoj proizvodnih snaga«, štaviše, naučni i tehnološki razvoj, trebalo je, prema toj vrsti bekonovskog marksizma, da nužnim načinom dođe u protivrečnost sa kapitalističkim proizvodnim odnosima. U zemljama u kojima su ti odnosi bili još uvek relativno jaki, proizvodne snage su, navodno, trebale da budu gušene i sprečavane u svom razvoju. Nasuprot tome, u Sovjetskom Savezu nestanak te paralizujuće prisile trebalo je da osigura neograničenu ekspanziju oruđa teorijskog znanja i čovekove praktične premoći nad prirodom.

Zapadna levica nije u dovoljnoj meri shvatila pojmovni značaj nedostatnosti te koncepcije. Ona je pre bila tumačena kao dokaz potpune autonomije same nauke i kao opravdanje potrebe da se iz nasleđa objektivnih istina koje čine njenu suštinu izbaci svaki subjektivni elemenat.

Međutim, događaje koji su označili razvoj nauke i tehnologije tokom protekle četiri decenije mogli bismo takođe da pokušamo da shvatimo i sa jednog drugog stanovišta. To drugo tumačenje moglo bi da se zasniva na identifikaciji određenog odnosa *koherencije* između nauke kao društvene aktivnosti i društvenog tkiva u kome se ona razvija. Taj odnos ne poništava domen autonomije zajednice angažovane u toj delatnosti, a još manje autonomiju pojedinih istraživača, već podvlači njen relativni karakter relativnosti tako što skreće pažnju na korelaciju između obrta koje srećemo na putu nauke i promena koje označavaju evoluciju osnovnih — proizvodnih, kulturnih i ideoloških — ciljeva određenog društva.

Ako bismo želeli da izdvojimo karakteristične crte američkog kapitalizma posle drugog svetskog rata koje ga čine drugačijim od ostalih formi koje je taj način proizvodnje poprimao na drugom mestu i u nekom drugom vremenu, odmah ćemo primetiti da je najočiglednija ona njegova karakteristika koja se odražava u tesnoj integraciji naučnog istraživanja i procesa proizvodnje.

Digitized by Google

Ali to nije i jedina njegova karakteristika. Kada bismo se zaustavili na ovoj konstataciji, ne bismo daleko dospeli. Uostalom, jedna slična integracija je već bila uspostavljena u Nemačkoj krajem devetnaestog veka. Ono što nam dozvoljava da tvrdimo da prisustvujemo jednoj novoj fazi kapitalističkog razvoja jeste pojava masovne proizvodnje nematerijalnih dobara, pored već tradicionalne proizvodnje materijalnih dobara. Uopšteno govoreći — a, uostalom, i Norbert Wizner je upotrebio taj izraz — radi se o proizvodnji *informacije.*

Do drugog svetskog rata kapitalističko društvo predstavlja, da se poslužimo Marxovim rečima, »ogromnu gomilu robe«. Ali, to su stvari, predmeti koje je proizvela ljudska ruka od određene sirovine na veoma određenom proizvodnom mestu. Tu se ne radi o rečima, slikama, zvucima ili simbolima.

Počev od tridesetih, ali još više od pedesetih godina ta se situacija radikalno menja u američkom društvu. Tercijarni sektor sve više postaje područje u koje se ulaže kapital. Ne samo radi proizvodnje usluga koje su u sve većoj meri sastavni deo samih proizvoda, već pre svega u proizvodnju informacija. Ta informacija služi pre svega ekspanziji *masovnih medija,* ali takođe, i u sve većoj meri, kao bitan elemenat procesa proizvodnje. Tipična manifestacija te tendencije jeste *boom* informatike, uz stalno povećavanje *softwearea* u odnosu na *hardweare.* Ali svođenje informacije na običnu robu, proizvedenu na kapitalistički način i prodavanu na tržištu kao i ostali tradicionalni proizvodi, izazvalo je duboki preobražaj procesa proizvodnje, oblika potrošnje, kao i same prirode proizvoda. Radi se o mnogo značajnijem preobražaju od onog koji je izazvao prelaz sa manufakture na industriju krajem osamnaestog veka. U ovom poslednjem slučaju radilo se pre svega o promeni odnosa između čoveka i oruđa za rad. Naime, u vreme manufakture nadničari su proizvodili za gazdu iste one proizvode koje su prethodno proizvodile nezavisne zanatlije, sa istim oruđem za rad, dok je sa rađanjem industrije rad — sada podređen proizvodnom ciklusu koji određuje ritam novih mašina — ugrađen u dobra koja menjaju oblik, suštinu i funkciju.

Ali, u fazi kapitalističke proizvodnje nematerijalnih dobara nije više dovoljno raščlaniti proces proizvodnje, racionalizovati ga i raskomadati na sitne segmente da bi se, umesto radnika, uvele mašine. Često postaje nužno da se promeni priroda informacije, kako bi stekla formu individualno konzumiranog proizvoda i podstakla razmenu iskustva namenjenu, u principu, procesu podruštvljavanja. U tom cilju treba planirati proizvodnju informacija, obezbediti njenu distribuciju i iznad svega osigurati potrošačima njenu ekskluzivnu upotrebu. Takođe joj treba odrediti cenu kako bi se obezbedio profit na uloženi kapital. I, na kraju, potrebno je podsticati potrošnju kroz stvaranje rastuće tražnje, zasnovane na zavisnosti od novih potreba.

Naravno, sve to uslovljava znatnu promenu karaktera tako proizvedene informacije. Upotrebna vrednost informacije se u su-

Digitized by Google

štini ogleda u novosti njene poruke, a naročito u njenoj jedinstvenosti i neponovljivosti. Tradicionalno, informacija nema kupoprodajnu vrednost vezanu za vreme koje je bilo potrebno da bi se proizvela niti za upotrebljena sredstva. Mi možemo da imamo veoma korisnu informaciju koja je ili plod trenutne intuicije ili rezultat dugog perioda prividno neplodne meditacije.

Ovu tvrdnju treba bliže odrediti. Istina je da se rezultati takozvanih fundamentalnih disciplina često ne koriste odmah od strane onih koji se bave primenjenim istraživanjem. Ni *kvarkovi*, ni *pulsari* ni aglebre C* — navodimo tri primera različitih fundamentalnih disciplina — ne mogu se koristiti da bi se proizveli predmeti koji će se prodavati u samoposlugama. Takođe je istina da one koji su angažovani u tim istraživanjima pokreće pre svega njihova radoznalost, da su stimulisani da ispolje svoje stvaralačke sposobnosti u smišljanju novih intelektualnih konstrukcija. Međutim, isto je toliko istina da je danas i najapstraktnije istraživanje tesno vezano za najsavršenije tehnološke izume bogate mnogostrukim primenama u proizvodnji. Do te mere je to istina da je teško pripisati slavi prvog, na račun prihoda dobivenih od drugih, spremnost koju ispoljavaju odgovorni u državnim finansijskim ustanovama da pokriju troškove Velike Nauke (Big Science). Da bismo se u to sasvim uverili, dovoljno je setiti se veze između molekularne biologije, fundamentalne nauke *par excellence*, i genetskog inženjeringa, izvora najrevolucionarnijih praktičnih primena.

Prema tome, takva integracija sve više napreduje, mada je neposredno zainteresovani ne smatraju značajnim fenomenom. Međutim, njene posledice se osećaju u oba pravca.

Naime, s jedne strane, razvoj »čiste« nauke podstiče proizvodnju tehnoloških inovacija. S druge strane, unutar zajednice institucionalno angažovane u prvoj sve je češća primena metoda i postupaka stvorenih po uzoru na ciljeve produktivnosti koji karakterišu one druge. Drugim rečima, modaliteti gomilanja fundamentalnih naučnih saznanja sve više reprodukuju modalitete tipične za proces proizvodnje informacije-robe, mada to znanje nije namenjeno tržištu. Ono sve više liči na modalitete akumulacije kapitala.

Dešava se, međutim, da to posredovanje omogućava »čistim« naučnicima da sačuvaju svoju ideologiju ravnodušnosti i prezira prema praktičnim ciljevima i da smatraju svaki preobražaj njihove svakodnevne naučne prakse »objektivnom« posledicom.

Zbog toga su sve veća podela rada, kako specijalizacija tako i raspodela poslova, potčinjavanje ciljeva istraživanja nužnosti da se koriste već planirani instrumenti za određene ciljeve, uvođenje kvantitativnog merila produktivnosti u cilju klasifikovanja istraživača i teorija, razni vidovi koje savremena nauka smatra nužnim, umesto da ih identifikuje kao karakteristične crte kapitalističkog načina proizvodnje.

Digitized by Google

S ovog stanovišta mogli bismo da pokušamo da shvatimo, bez ideoloških predrasuda, poreklo Bernalove greške. Naime, naša analiza pokazuje da se ne može govoriti o razvoju »proizvodnih snaga« koji bi bio nezavisan od »proizvodnih odnosa«. Konkretno smo se uverili da je posleratni razvoj nauke i tehnologije u Sjedinjenim Državama bio tesno integrisan sa kapitalističkim proizvodnim odnosima, što je značajno uticalo na njihovo širenje na nove proizvodne sektore u kojima ti odnosi još uvek nisu bili uspostavljeni. Prema tome, sasvim je razumljivo da je takav isti naučni razvoj morao da se pokaže kao nehomogen i tuđ jednom društvenom kontekstu kakav je sovjetski, gde ne samo što masovna proizvodnja informacija kao robe nije bila prihvaćena kao društveni cilj, već ni tendencija rasta produktivnosti rada u proizvodnji materijalnih dobara nikada nije imala prioritet.

Naime, prihvatanje prava-obaveze na rad za sve kao prioritetni društveni cilj ima za posledicu pomeranje maksimizacije produktivnosti rada na drugo mesto. S druge strane, takav izbor uslovljava i smanjeni interes za tehnološke preobražaje. Isti negativan uticaj na trku u inovacijama proizilazi iz toga što je tržište kao faktor regulisanja procesa proizvodnje zamenjeno centralizovanim planiranjem. U takvim uslovima ne može se podsticati širenje prostora proizvodnje materijalnih dobara na sektor informacija.

Želim da podvučem da se ovde ne radi o tome da donosimo sud o superiornosti ili inferiornosti sovjetskog sistema. Želja mi je samo da pokažem da unutar njega nema onih stimulansa koji su obezbedili američkom sistemu takve uslove koji su mu omogućili da napravi od nauke i tehnologije ono što su one postale.

Dakle, uopšteno govoreći, nedostatku stimulansa koji su prisutni u američkom društvu ne odgovara u sovjetskom društvu prisustvo drugih stimulansa proisteklih iz njegove konkretne strukture koji bi usmerili naučni i tehnološki razvoj u drugom pravcu. Posle kraha staljinskog plana da tom razvoju utisne odozgo jedan isključivo ideološki pečat, odsustvo svakog dovođenja u pitanje tradicionalne kapitalističke podele rada, želja birokratskog sloja da očuva nepromenjenim arbitrarna pravila u upravljanju procesom proizvodnje, nepoverenje radnika prema svakoj autoritarnoj promeni u organizaciji rada, sve je to sprečilo razradu instrumenata znanja i preobražaja prirodne i društvene stvarnosti koji bi odgovarali jednom, uostalom nepostojećem, projektu drugačijeg društva.

Dakle, ponovo nalazimo Bernalovu grešku u osnovi zvanične sovjetske doktrine o pitanjima nauke i tehnologije koja čini protivrečnim, zamornim i teškim insistiranje na jednom modelu naučnog razvoja koji je stran društvenoj stvarnosti zemlje »realnog socijalizma«.

3. Na žalost, nedostaje mi vremena da pokažem ovde da istorijska analiza potvrđuje našu pretpostavku o korelacijama između promena u organizaciji društva i inovacija u shvatanju nauke.

Digitized by Google

Ipak bih želeo da još prodiskutujem, ukratko, mehanizam koji je odgovoran za promene nastale u naučnim jezicima.

Valja nam poći od jedne razlike. Radi se o razlici između individualnog naučnika i naučne zajednice kojoj on pripada. Ta razlika odgovara dvama različitim trenucima u procesu stvaranja naučnog nasleđa. Prvi trenutak, bitno individualan, jeste trenutak invencije, trenutak razrade jedne nove teorije ili pobijanja već prihvaćene teorije; ukratko, trenutak formulisanja predloga za inovaciju u tkivu prihvaćenih naučnih saznanja. Drugi trenutak jeste procena tog predloga od strane naučne zajednice i, na kraju, njegovo odbacivanje ili prihvatanje. Valja podvući da ova razlika nema nikakve veze sa onom koju je Popper napravio između konteksta otkrića i konteksta njegovog opravdanja. Za Poppera ovo poslednje je moguće raščlaniti metodom formalne logike. Za nas, naprotiv, oba ova trenutka procesa rađanja ideja u nauci odigravaju se u kontaktu sa sredinom koja ih uslovljava i koja utiče na njih. Međutim, ta sredina u oba slučaja izaziva različite efekte. Bateson je u tom smislu dao jednu veoma prikladnu metodološku preporuku. »Postoji duboka razlika« — piše Bateson — »između tvrdnji koje se mogu izreći na račun određenog pojedinca i onih koje se odnose na klasu individua. Te tvrdnje pripadaju različitim *logičkim tipovima* i ekstrapolacija iz jednih u druge je veoma arbitrarna.« Pogledajmo sada stvari izbliza.

Uvek se treba čuvati isuviše determinističkih iskušenja kada pokušavamo da procenimo značaj društvene sredine za oblikovanje nove teorije od strane određenog naučnika. Postoji uvek prilično dubok raskorak između njegovih filozofskih ubeđenja, kulturnog nasleđa, društvenog položaja i rezultata njegove stvaralačke naučne delatnosti. Često je moguće pronaći tragove ovih elemenata u toj delatnosti, ali je uvek arbitrarno pokušati da se ta delatnost *objasni* na osnovu njih.

Na primer, Hessenovo tumačenje Newtonovog dela kao nužnog odgovora na praktične i ideološke zahteve engleske buržoazije u nastajanju, uz svo priznanje interesa koje je ovaj autor pokazao za tehnološki, proizvodni, društveni i kulturni kontekst Engleske u osamnaestom veku, obeleženo je ideološkim dogmatizmom i metodološkim shematizmom koji danas, nakon pedeset godina, više nisu prihvatljivi.

Da bismo razumeli mehanizam inovacije, valja podvući da se ne radi o jednostavnoj »novini«. Nova činjenica, slučajno otkrivena, koja nije protumačena i koja još nije postala deo nove teorijske konstrukcije, ne može se smatrati naukom. Isto se može reći za razradu neke već postojeće teorije, razradu koja se zasniva na čisto »tautološkom« rezonovanju koje koristi isključivo pravila formalne logike. Ostaje da se učini, ma koliko bila komplikovana, vežba u računu kao potvrda onoga što smo već znali.

Drugim rečima, inovacija uvek povlači za sobom i promenu pravila igre: tvrdeći da su određene činjenice irelevantne u odnosu na druge, otkrivajući analogije između grupa pojava za koje

Digitized by Google

se do tada smatralo da nisu ni u kakvoj vezi, stvarajući nove pojave da bi se objasnio zbir već poznatih empirijskih činjenica, otklanjajući nerešene probleme kao pseudoprobleme ili pretvarajući u pitanja tvrdnje koje su do tada smatrane banalnim.

Istina, sasvim je moguće da je autor kakve inovacije ideju za nju dobio u analogijama i podsticajima koji nemaju veze sa njegovom disciplinom ili u svojim metafizičkim uverenjima; međutim, rekonstrukcija tog misaonog procesa je uvek neizvesna. Uostalom, takva rekonstrukcija preti da zanemari važne psihološke faktore kao što su sećanja iz detinjstva.

To, međutim, ne znači da rekonstrukcija okolnosti i određene društveno-kulturne sredine u kojima se odigrala određena naučna revolucija nije od fundamentalne važnosti za razumevanje njenih dubokih uzroka. Ali ona mnogo više osvetljava mehanizam prihvatanja i potvrđivanja od strane naučne zajednice nego trenutak individualnog otkrića. Čuvari pravila igre mogu da odbiju ili da prihvate zahtev za njihovom promenom. Međutim, da bi došli do odluke, oni moraju da sude na osnovu drugih pravila, drugačijeg logičkog tipa, koja nisu apsolutna niti su data jednom za uvek, ali koja, isto tako, nisu ni arbitrarna. Neka od njih, poput vernosti osnovnim garantijama objektivnosti i opštim principima logičke racionalnosti, već su odavno ustanovljena i karakterišu tokom dugih istorijskih razdoblja epistemološke osnove određene discipline. Ona predstavljaju kontinuitet sa prošlošću. Ona su uvek prisutna, ali nisu jedina, kako bi to želele pristalice apsolutne autonomije nauke.

Druga pravila su »u vazduhu«. Često se čini da su ona stvorena unutar zajednice: to je slučaj sa »jednostavnošću«. Ali različiti primeri pokazuju da se ideja »jednostavnosti« menja unutar naučne zajednice prema obrascima pozajmljenim izvana.

Još jedno merilo selekcije između različitih paradigmi ogleda se, prema Kuhnu, u njihovom proizvodnom potencijalu. Drugim rečima, naučna zajednica će izabrati onu paradigmu koja joj se bude činila sposobnom da se dalje razvija, naročito u odnosu na nerešene zagonetke. Međutim, i u ovom slučaju mišljenja smo da ovaj prividno unutrašnji kriterijum nije ništa drugo do odraz kriterijuma za procenu u upotrebi unutar društvenih aktivnosti koje pokazuju izvesne analogije sa redovnom naučnom praksom. Gotovo je nepotrebno podvlačiti da su merila produktivnosti i efikasnosti prodrla u svet naučnog istraživanja kao posledica veoma određenih istorijskih okolnosti, koje smo se potrudili da pokažemo. Drugi kriterijumi su, opet, direktno formulisani u obliku normi koje odražavaju dominantne vrednosti u društvu. Tako je bilo u slučaju koji je analizirao Paul Forman u svojoj rekonstrukciji okolnosti koje su dovele do napuštanja pojma kauzalnosti od strane zajednice nemačkih fizičara posle prvog svetskog rata. To napuštanje Forman je protumačio kao odgovor sredini koja je imala neprijateljski ideološki stav prema naučnoj misli koju je, zbog njenog krutog determinizma, smatrala nesposobnom da za-

Digitized by Google

dovolji duhovne potrebe čoveka. Sve rasprostranjenije ponašanje među fizičarima vajmarske Nemačke koje je išlo za tim da njihovoj aktivnosti ponovo vrati društveno odobravanje, a koje se zasnivalo na odbijanju mehanicističkih i determinističkih principa klasične fizike, prethodilo je nekoliko godina formulisanju kvantne mehanike, kako je to pokazao Forman. Širenje takvog ponašanja predstavlja najočigledniji dokaz da je u naučnoj zajednici prethodno postojala jedna skala vrednosti u odnosu na ciljeve nauke koja će dovesti, nekoliko godina kasnije, do neposrednog i jednoglasnog prihvatanja nove teorije i naročito epistemološkog reza u odnosu na prošlost koji se ogledao u tumačenju koje je dala Getingenska grupa.

Valjanost ove teze je, uostalom, potvrđena sasvim drugačijim prijemom na koji je naišla nova teorija kod engleskih fizičara koji su živeli u potpuno drugačijoj društveno-kulturnoj sredini od one u vajmarskoj Nemačkoj. Tragove drugačije tradicije prema klasičnoj mehanici možemo naći u uporednim formulacijama koje su kvantnoj mehanici dali, s jedne strane, Dirac i Heisenberg i Born i Jordan, s druge.

U zaključku možemo da tvrdimo da je moguće »razumski«, to jest analizom postojećih veza između određene naučne zajednice i društvenog konteksta čiji je ona deo rekonstruisati kriterijume selekcije koji se nalaze u osnovi prihvatanja više ili manje revolucionarne inovacije na području nauke. Prema tome, sasvim je moguće rekonstruisati uticaj društvenih činilaca na »korpus« naučnih disciplina. Međutim, našli smo da ti činioci neposrednije utiču na metajezik zajednice kojoj je predmet naučni jezik nego na sam jezik.

Drugim rečima, shvatili smo da »koherencija« između nauke i društva, čije smo postojanje uvideli, ima svoje poreklo u kriterijumima koje naučnici koriste da bi procenili promene pravila igre, a ne u samim tim pravilima.

4. Distinkcija između naučnika i zajednice čiji je on deo nije jedini faktor interakcije koji želimo da razmotrimo u našoj analizi. Bilo je primera mnogo neposrednijih vanjskih pritisaka na naučnu zajednicu kojima je cilj bio da toj zajednici nametnu usvajanje takvih metodoloških principa i kriterijuma valjanosti koji su trebali da budu nužna posledica vladajuće ideologije. Primer koji nas ovde zanima jeste onaj dobro poznati primer intervencije komunističke partije u sovjetskoj nauci. Radi se o intervenciji koja se ne može poistovetiti isključivo sa istorijskom ulogom Staljina.

U tom pogledu najbanalniji stav jeste onaj koji tvrdi da treba odbaciti svaku spoljnu intervenciju u nauci, a u prilog njenoj apsolutnoj autonomiji. Takva teza je isuviše simplicistička, jer smo videli da apsolutne autonomije nauke nema. Štaviše, videli smo da se često dešavalo da su vanjski uticaji na nauku imali povoljan efekat na usvajanje značajnih inovacija unutar nje. Dakle,

Digitized by Google

ta teza nam ne pomaže da odgovorimo na pitanje: kako razlikovati opravdane pritiske od samovoljnih intervencija, korisne podsticaje od opasnog uslovljavanja.

Često se na to pitanje odgovara, isto toliko simplicistički, tako što se Staljinu pripisuje krivica za sva »izopačenja« do kojih je došlo pod njegovom diktaturom. Prema toj tezi, kobno dejstvo Lisenkove vlasti, progoni čije su žrtve bili mendelovski genetičari, naročito Vavilov, napadi na Einsteina, Bohra i Paulinga bili su posledica činjenice da je Staljin usvojio ideologiju »proleterske nauke« Bogdanova i Buharina, ideologiju koju je Lenjin osudio kao stranu dijalektičkom materijalizmu. Dijalektički materijalizam je, nasuprot tome, trebalo da predstavlja ispravnu filozofiju, sposobnu da omogući izbor, unutar naučne zajednice, između materijalističkih i idealističkih tendencija, to jest da podstiče napredak nauke.

Stanovište onih koji u čitavom tom pitanju prevashodnu ulogu pripisuju materijalnim uslovima sovjetske poljoprivrede u tridesetim godinama izgleda mi daleko ispravnije. U tim uslovima možemo naći korene društvenih pritisaka koji su se vršili nad zajednicama biologije, botanike i poljoprivrednih nauka kako bi bile primorane da preuzmu neposredne odgovornosti u procesu razvoja i u izgradnji novog društva. Koban rezultat tih pritisaka je bio posledica brutalno prinudnog karaktera koji je staljinska uprava dala tom procesu u svim njegovim vidovima.

Mada nas ovaj odgovor više zadovoljava, on ipak ne objašnjava suštinu neuspeha. Mogli bismo da se pitamo kakva je razlika između sovjetske situacije i jedne njoj slične situacije, one koju je stvorila francuska revolucija i u kojoj su, uprkos jakog pritiska na naučnu zajednicu — setimo se samo odrubljene glave Lavoisiera — postignuti rezultati označili fundamentalne etape u istoriji nauke.

Lakše ćemo razumeti tu razliku u svetlu ranije postavljene distinkcije između predloga za promenu pravila igre i kriterijuma koji služe za procenu tih predloga. Kao što smo videli, pravila igre ne mogu biti arbitrarno promenjena izvana. Naprotiv, kriterijumi procene su često posledica uslovljavanja, podsticanja i pritisaka koji utiču na zajednicu izvana. Upravo na osnovu tih kriterijuma zajednica bira jedan od mogućih puteva, onaj koji, poštujući opšte stege racionalnosti i objektivnosti, istovremeno zadovoljava nove društvene zahteve.

Međutim, osnovno je poštovati razliku između jezika i metajezika. Iluzorno je verovati da je moguće direktno uneti promene u naučne jezike — to jest nove stavke istine ili neistine — bez prethodnog razmatranja od strane zajednice koja će ih prihvatiti ili odbaciti. Upotreba sile u tom cilju pretvara samovolju u pravu pustoš. Naprotiv, opravdano je pokušati uskladiti metajezik zajednice sa projektom preobražaja koji se nalazi u osnovi akcije koju sprovode vladajuće klase. Bilo da se radi o zainteresovanosti francuske buržoazije za efikasnost parne mašine bilo o zaintere-

Digitized by Google

sovanosti sovjetskih komunista za probleme selekcije onih sorti žitarica koje će najbolje odgovarati njihovom podneblju, oni su mogli i morali da budu izvor opravdanog i korisnog pritiska na naučnu zajednicu. Međutim, francuska buržoazija se ograničila na žestoku borbu protiv teze da valjanost saznanja mora da proizlazi isključivo iz njihove pripadnosti njutnovskoj paradigmi. Ta promena metajezika zajednice omogućila je rađanje termodinamike. Sovjetski komunisti su, naprotiv, neposredno i svojevoljno izrazili svoj interes kroz promenu naučnog jezika, namećući pretpostavke da se stečena svojstva mogu prenositi do sledeće generacije. To nije proizvelo novu nauku, već samo njenu tragičnu karikaturu.

Svaki preobražaj naučnih jezika predstavlja, dakle, rezultat prethodne promene metajezika kome je predmet nauka. Međutim, jedino posredstvom metajezika društvo može da interveniše, što ono najčešće i čini, da bi proizvelo promene u jezicima nauke.

Digitized by Google

Elmar Altvater

Socijalne implikacije uvođenja novih tehnologija tokom „dugih ciklusa" ekonomskog rasta

U narednom prilogu pokušaćemo da problem »granica rasta« reflektujemo na plan teorija o »dugim ciklusima« ekonomskog rasta, odnosno teorija o stadijumima kapitalizma. Pri tom ulozi tehnologije i tehnike pripada centralni značaj. Pokazaće se, međutim, da ove mogu adekvatno da se koriste samo ako se uzimaju u obzir socijalno-ekonomski i politički uslovi za primenu tehnike. Početkom 80-ih godina može da se kaže da, doduše, postoje tehničke inovacije kao preduslovi jednog novog buma, ali da procesi ekonomskog, socijalnog i političkog restrukturiranja (preduslov primene tehničkih inovacija) nisu dovršeni. Može se takođe naslutiti da nije moguće da se u pogledu krize evropskog racionalizma — što, na primer, dolazi do izražaja u pitanjima prirodne sredine — biraju strategije koje bi bile zasnovane isključivo na kvantitativnim kriterijumima, tako da su bar za sad politički blokirani tradicionalni putevi koji bi predstavljali izlaz iz depresije (masivni programi investicija radi proširenja proizvodnje). Neoliberalna politika pokušava da uz pomoć brutalne snage tržišta ukine ova politička ograničenja — čak i uz rizik od »eksterminističkih rešenja«.

Digitized by Google

Kriza evropskog racionalizma

Posle euforije rasta i napretka tehnike 50-ih i 60-ih godina preovladalo je, počev od sredine 70-ih godina, skeptično raspoloženje. Nade da će se obuhvatnom automatizacijom proizvodnje smanjiti otuđenost rada (u smislu Blaunerove U-krivulje), a povećati samoodlučivanje i zadovoljstvo radom, pokazale su se varljivim. Mogućnost da se uz pomoć razvijene tehnologije gotovo u potpunosti stekne sposobnost ovladavanja svetom i njegovim usmeravanjem — u koju se verovalo — danas sve manje daje povoda trijumfu i, umesto toga, sve više podstiče strahovanja da neće ljudi zagospodariti tehnikom, nego da će tehnika zagospodariti ljudima, da ova čak može da izmakne svakoj kontroli i da uništi čovečanstvo. Stvorivši pojam »eksterminizam«, E. P. Tompson (E. P. Thompson) (1981) je pokušao da ukaže na perspektivu takvog društva u svetskim razmerama čiji će blokovi zasnivati svoju ekonomsku i vojnu moć na uporednoj »progresivnosti« svojih tehnologija i koji će se na taj način (sa gledišta interesa čovečanstva da preživi) izložiti iracionalizmu jedne logike koju nije mogućno kontrolisati.

Uporedo sa izneveravanjem onih nada koje su polagane u tehniku jasno se pokazuju i negativne strane tehnologije koja se primenjuje u velikim razmerama u cilju ukidanja radnih mesta i sniženja nivoa kvalifikacija kako bi se na taj način postigle uštede u troškovima za nadnice. U mnogim razvijenim kapitalističkim zemljama nastali su na ovoj bazi »novi socijalni pokreti«, koji se više ne orijentišu ka racionalnosti razvoja, rasta i napretka, nego postavljaju nove kriterijume zasnovane na osmišljavanju života. U tesnoj vezi sa ovim tendencijama nastaju orijentacije koje se pre mogu vrednovati na osnovu *kvalitativnih* kriterijuma, a manje na osnovu kvantitativnih veličina, kao što su visina stopa ekonomskog rasta, produktivnost rada, količina proizvodnje za tržište, broj automobila po stanovniku itd.

Time je dovedeno u pitanje ne samo dopunjavanje ili izmena merila pomoću kojih se uporedo vrednuju rast, razvoj i napredak. Jer kvantifikacija predstavlja duboko zasnovan rezultat oblika građanskog podruštvljavanja, osnovni uslov za kapitalističke kalkulacije racionalnosti i rentabilnosti, koje predstavljaju ishodište mišljenja i delanja u smislu efikasnosti, za »duh kapitalizma« (Maks Veber), za društvo usmereno ka efikasnosti, koje se tehnikom služi na sasvim određen, naime instrumentalan način. U oblicima društvene reprodukcije — nadnici, ceni, profitu, novcu i u tržišnom posredovanju ovih kategorija — nije mogućno ništa sem kvantifikacija radi maksimiranja i optimiranja. Kvalitet života i visina životnog standarda postaju zavisni od određenog kvantiteta novca. Na *tržištu nužno* dolazi do redukcije kvaliteta i kvantiteta. Ovde se nalazimo na presudnoj tački: kada se razvijaju kvalitativni kriterijumi, time se ujedno dovode u pitanje *institucije* koje vrše pritisak radi kvantifikacije. Zbog toga mora da nam bude jasno sledeće: traženi kvalitativni rast predstavlja

Digitized by Google

Digitized by Google

modela. Zbog tih spoljnih uticaja na izgled racionalni sistem postaje suštinski neracionalan. Jer, s obzirom na strukturu interesa na kojoj je zasnovana racionalnost, taj sistem uopšte nije u stanju da kalkuliše sve inpute i outpute.

3) Iz ovoga sledi da racionalizacija u kapitalizmu nužno podrazumeva i pogrešnu racionalizaciju (Oto Bauer, 1931). Inputi privatnih troškova i društveni troškovi ne koincidiraju čak ni onda kada se saberu svi privatni inputi. Ovo potiče, ne na poslednjem mestu, i otuda što se neki troškovi uopšte ne mogu kalkulisati u kvantitetima. Kvantitativni kriterijum racionalnosti je, dakle, sam po sebi ograničen zbog toga što se kvantitet može i novcem meriti i upoređivati (K. V. Kap/K. W. Kapp, 1958).

4) Ovo se dovodi u vezu i s tim da se ekonomski procesi ne mogu opisati isključivo kao odnos input—output, nego da oni, s obzirom na sistem prirodnih i ljudskih resursa, predstavljaju neku vrstu »*troughputa*«. Ekonomski rast nije bez posledica po resurse, koje oštećuje, tako da oni, počev od određenog stepena, ne mogu više da se obnove zahvaljujući sposobnosti regeneracije sistema prirodnih i ljudskih resursa. Ovde se pojavljuje problem imanentnih granica podnošenja opterećenja, ali i dejstvo opterećenja resursa putem prekoračenja individualnih i kolektivnih granica percipiranja i znanja, tako da se opterećenje i poima i može politički obraditi (uporedi: Altfater/Altvater, 1969; Iljič/Illich, 1974).

5) Ovde iracionalnost kvantitativizma može još da se poveća time što se output meri kao kvantitativna veličina, uz potpunu ravnodušnost prema kvalitetu. Ovde se ubraja i onaj output čiji se proizvodni troškovi sastoje i u nanošenju štete prirodnim resursima. A društveni output povećava se tako što se čine izdaci kako bi se šteta, koliko je to moguće, nadoknadila. Na primer: u kalkulaciju društvenog proizvoda ulazi kako stvaranje vrednosti od strane hemijske industrije tako i »stvaranje vrednosti« od strane onih pogona čiji je posao čišćenje otpadnih voda; na isti način, blagostanje povećavaju bolnice u kojima se leče radnici posle povreda pretrpljenih u industrijskoj proizvodnji, dok bi izdaci preduzeća namenjeni predupređivanju udesa umanjili stvaranje vrednosti (uporedi: Jenike/Jänicke, 1979).

6) Uporedo sa povećanjem opterećenja resursa koje prati industrijalizaciju i urbanizaciju rastu ne samo nekalkulisani, nego i kalkulisani inputi proizvodnje. Nije više isključena ni ona tačka na kojoj granični troškovi rasta nadmašuju graničnu korist rasta, tako da dalji kvantitativni rast na dosadašnjoj društvenoj i tehnološkoj bazi može da postane neracionalan, čak i na osnovu građanskih kriterijuma.

7) Ovo pretvaranje racionalnosti u neracionalnost, kao društveni proces, ima za posledicu pokolebano građansko samopouzdanje, usled čega građanski »racionalizam ovladavanja svetom« (Šluhter/Schluchter) neposredno i na bazi sopstvenih kategorija dospeva u krizu. Napredak i modernizacija kao kriterijumi vrednovanja svih pojavnih oblika ovoga sveta gube svoju univerzalnu

Digitized by Google

važnost. Ovaj proces odvajanja od racionalizma, od vere u napredak i od moderne svesti odvija se u samom visoko razvijenom kapitalističkom društvu, i to u vrlo različitim oblicima kao socijalni proces sa novim protagonistima: ovde spadaju pokret za čistu prirodnu sredinu, pokret protiv atomske energije, ženski pokret, pokret mladih, alternativni projekti, koji nastoje da izbegnu industrijski produktivizam, sve do pojave novih mitova o unutrašnjem svetu i »egzodusa« (kao što piše Baro/Bahro, 1981) u jednu »retroterru« spasenja. Ova kriza građanske racionalnosti i modernosti ima jednu tako reći kulturno-geografsku dimenziju. Jer racionalnost u Veberovom značenju nastala je u Evropi i ona je u vidu imperijalističkog širenja vlasti nad svetom i geografski izvožena u sve delove sveta, s obzirom na propagandističku tendenciju kapitala, o kojoj govori Marks. Kada se kapitalistička racionalnost dovede u pitanje ne samo kao princip kalkulacije, nego i kao momenat kulture, time se ujedno upućuje izazov *evrocentrizmu.*

8) Ovom izazovu koji je upućen građanskom racionalizmu njegovi zastupnici mogu da se suprotstave još samo brutalnošću nesputanog tržišta, a političku kulturu koja ga prati mogu pokušati da suzbiju masivnom represivnom upotrebom državne moći radi obezbeđenja »poretka«. Da bi signali cena na tržištu funkcionisali, moraju sve prepreke da budu uklonjene s puta (uporedi: Altfater o neoliberalizmu, 1981). Ovo nije samo pitanje tehničke efikasnosti. Jer »signali« funkcionišu samo onda kada su za investicije obezbeđene dovoljne rentabilnosti. Videćemo kasnije kako su na osnovu ovog argumenta neoklasični ekonomisti izgradili teoriju »dugih ciklusa«. Ako je mogućno ponovo uspostaviti signalnu funkciju odnosa među cenama, ako je mogućno i povećanje rentabilnosti, onda se, uz nesputano angažovanje tehnologije, može težiti i ka kvantitativnom rastu.

Pokazalo se, međutim, da je »racionalizam ovladavanja svetom« proteklih godina zapao u krizu, koja ima višestruke aspekte. Ta kriza ima posledice po novi ekonomski polet, čija osnova kao »nagomilavanje investicija« (Gordon, 1979, str. 26) više ne može bez problema da se izrazi u orijentaciji na tehniku, kvantitet i proizvodnju. Izmenila se socijalna *struktura* za kvantitativni rast, i to postaje problem sa gledišta prebrođavanja sadašnje krize. U daljem izlaganju ispitaćemo ovaj problem na fonu teorija o stadijumima razvoja kapitalizma i dugim ciklusima akumulacije.

II. Kraj jednog dugog ciklusa akumulacije kapitala

S ovim u vezi nimalo ne iznenađuje što od sredine 70-ih godina na kraju dugog perioda prosperiteta posle drugog svetskog rata u razvijenim kapitalističkim zemljama ponovo raste interesovanje za teorije o »dugim ciklusima« konjunkture. Ove teorije, sa svojom dugom tradicijom, počev od Van Gelderena, preko Trockog, Kondratjeva (Kondratieff) i Šumpetera (Schumpeter) (1961), pa

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

2) I kod Mandela (1971, 1979) stopa profita nalazi se u prednjem planu razmatranja. Ona je zavisna od stope viška vrednosti i strukture kapitala, kao i od brzine cirkulacije kapitala. Pojedini specifični istorijski faktori imali su na jednu ili više pomenutih veličina pozitivan uticaj, pri čemu je posledica bila dugotrajnija ekspanzija, ili negativan, pri čemu je posledica — depresija. Ovde postoji neka vrsta asimetrije. Naime, dugi ciklus ekspanzivnog rasta *uvek* je, prema Mandelu, uzrokovan *egzogenim* faktorima. Međutim, prelazak u stagnativnu fazu uvek je podstaknut *endogenim* faktorima, usled postojećih protivrečnosti i njihovog zaoštravanja u procesu akumulacije kapitala. Egzogeni impulsi u depresiji mogu da potiču i od novih tehnologija. Ali, ovi vode dugotrajnom poletu samo onda kada se time stopa viška vrednosti znatno povećava ili kada se organski sastav kapitala bitno smanji ili se, pak, brzina obrta kapitala bitno poveća. Potrebno je takođe da, radi realizacije investicija, koje su na početku perioda poleta uvek nagomilane, postoje odgovarajući fondovi. Mandel ove zamišlja kao likvidna monetarna sredstva. U stvari, tokom depresije uvek postoji obilje zajmodavnog kapitala, o čemu i danas svedoči obim nacionalnih i internacionalnih kreditnih tržišta. Ali, ovo je samo *monetarna* strana investicionog fonda. Potrebno je da, pored toga, budu raspoloživi i *realni* resursi, bez kojih bi investiciona delatnost vrlo brzo bila okončana. Ovde postaje jasno da je profitabilnost investicija povezana i sa *vrednosnom* (monetarnom) stranom, kao i sa *materijalnim* uslovima akumulacije kapitala, na koje Janoši upozorava, makar i jednostrano, naglašavanjem uticaja kvalifikacione strukture na razvoj.

3) U jednom prilogu, koji je i Mandel pogrešno shvatio, ovaj je autor (zajedno sa J. Hofmanom/J. Hofmann i V. Semlerom/W. Semmler, 1979) pokušao da dugotrajni polet posle drugog svetskog rata pripiše asimetričnoj situaciji na polovima svetskog tržišta (razvijenim kapitalističkim zemljama). Profitabilnost kapitala bila je svuda veoma visoka, ali iz različitih uzroka. Dok su u SAD mogli da se postignu ekstraprofiti na bazi nadmoćne tehnologije, u Evropi i Japanu nadnice su bile srazmerno niske, a intenzitet rada veliki, tako da su i ovde postojali povoljni uslovi za postizanje profita. Svetsko tržište, koje se nalazilo u ekspanziji, imalo je dva dejstva: prvo, nezaobilazno izravnavanje uslova proizvodnje; drugo, ostvarljivost ekstraprofita. Otuda i velika zainteresovanost SAD za dalekosežnu liberalizaciju svetske trgovine. Ali, u istoj meri u kojoj su napredovali procesi izjednačavanja uslova proizvodnje, stopa profita morala je širom sveta da pada. Jer u SAD je nestalo ekstraprofita kada se u drugim centrima svetskog tržišta konkurentska pozicija tih centara u odnosu na SAD poboljšala (najpre Zapadna Evropa, a onda Japan). Ali, ovo je, po pravilu, bilo moguće samo uz pomoć investicija koje povećavaju produktivnost, ali zahtevaju intenzivno ulaganje kapitala, što je imalo za posledicu porast organskog sastava kapitala. Osim toga, povećale su se i nadnice — i to i individualne i socijalne nadnice — uporedo sa uspostavljanjem pune zaposle-

Digitized by Google

nosti. Preokret iz faze uspona u fazu stagnacije bio je neizbežan. Ali, taj preokret označava i kraj hegemonije SAD. Poslednji uzrok, ali koji izgleda mnogostruko posredovan, jeste raznim uzrocima izazvan pad profitabiliteta kapitala u kapitalističkim metropolama (uporedi sa *Zur Empirie der Profitbewegung*, Hil/Hill, 1979). U ovim objašnjavajućim tezama vodi se računa o značaju tehnologije, ali sa veoma pomerenim akcentima. U neoklasičnom modelu problem se redukuje na obezbeđenje tržišno-privredno sazdanog sistema relativnih cena radi stimulisanja dobiti, a time i investicija. Ako to pođe za rukom, onda se problem dugih ciklusa sam po sebi eliminiše u korist konstantnog i uravnoteženog procesa rasta. Prema Mandelu, tehnologije kao egzogeni impulsi imaju odlučujući uticaj na komponente profitne stope, koju su u stanju da guraju naviše. Prelaz u fazu stagnacije proističe iz endogene dinamike kapitalističkog sistema profita (superakumulacija i pad profitne stope). U drugoj tezi argumentiše se slično kao u Mandelovoj, ali uz dvostruko proširenje: prvo, odražavaju se materijalni uslovi investicija koje su početkom faze poleta realizovane udruženo i, drugo, neravnomerni uslovi na svetskom tržištu izraženi su tako što su kategorije *ekstraviška vrednosti* i ekstraprofita uvedene u okviru teorije svetskog tržišta.

Biće celishodno da na ovom mestu ukratko razmotrimo pojmove »endogeni« i »egzogeni«. U svojoj polemici protiv Dejvida Gordona (1979) Mandel (1979) kritikuje to što Gordon želi da endogenizira i »impuls« za polet. Iza ove kritike nalazi se, po mom mišljenju, posebna predstava o dugom ciklusu (»dugom talasu«) kao o dugoročnom cikličnom kretanju socijalno-ekonomskih faktora. I Mandel je u pravu kada tvrdi da ne može da postoji neka »mehanika talasa« u smislu dugoročnog sinusoidnog rasta. Otuda njegovo insistiranje na egzogenosti impulsa, kako se uopšte ne bi pojavila predstava o sinusoidnom kretanju. Gordon (1979), naprotiv, eksplicitno polazi od drukčijeg shvatanja »dugog talasa«: duge faze depresije su, prema njegovom konceptu, faze restrukturiranja tehnoloških, socijalno-ekonomskih i političkih institucija društva (on, doduše, ne razvija dosledno ovaj koncept; na kraju njegovog priloga »dugi talas« se prosto tretira kao investicioni ciklus naročito dugotrajnih investicionih projekata!). Tek slom strukture onih odnosa koji su postojali u prethodnoj fazi razvoja omogućava novi polet, koji, sledstveno, mora zaista da ima potpuno drukčiju osnovu nego prethodna — i onda izgleda egzogeno uzrokovan, mada je izazvan endogeno, dinamikom krize i depresije. U naglašavanju egzogenosti impulsa kod Mandela postoji pogrešno shvatanje karaktera krize i depresije kao nužnog i time endogenog momenta kapitalističkog razvoja.

III. Kriza i depresija kao slom strukture i kao faza strukturiranja

Poznato je da se u ekonomiji mogu utvrditi ciklusi različite dužine. Ne želim ovde da ulazim u njihove različite uzroke, već samo da ukažem na dva aspekta. Prvo, svi ciklusi moraju imati

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

struktura. Ova se tendencija ispoljava čak i u programu zapošljavanja zapadnoevropskih sindikata.

5) Uporedo sa ovim javlja se i sve veće nepoverenje u nove tehnologije, čijim se obećanjima prosto više ne veruje. Od tehničkog »napretka« ne očekuje se više razvoj produkcionih snaga ka socijalizmu, ispunjenje sve većeg broja životnih potreba, olakšanje rada, poboljšanje radne i životne sredine. I ovde imamo posla ne samo sa izmenjenim stavom prema tehnici i tehnologiji, nego sa *imanentnim granicama same tehnike.* Ove mogu da se prevaziđu samo ako se izmeni i »razvojna logika« same tehnike.

»Kriza po Kondratjevu« je, dakle, *strukturni slom* jednog ekonomsko-društveno-tehničko-političkog razvoja. Obnovljeni dugoročni polet postaje mogućan kada se *restrukturiranjem* koje bi zahvatilo sve aspekte društvenog života promene uslovi ekonomske akumulacije i društveno-političke reprodukcije. Ali, ako se ima u vidu značenje depresije za razvoj kapitalističkog društva u svetskim razmerama, naime ako se shvati kao slom strukture i destrukturiranje, onda se još postavlja pitanje da li se, možda, ne bi načelno trebalo odreći teorije »dugih talasa« u prilog teorije *stadijuma* ili *faza* kapitalističkog razvoja. Mandel, koji se zaklinje u teoriju »dugih talasa«, ne primećuje da on, egzogenizacijom impulsa koji mogu da se izvode iz dugog perioda stagnacije, u stvari gradi teoriju stadijuma i već se udaljava od »teorije talasa«. U narednim paragrafima ja ću ukratko, kao što je od mene zatraženo, tretirati probleme podele na stadijume kapitalističkog razvoja i pokazati da su u ovoj oblasti izrađene sasvim drukčije paradigme nego u oblasti »teorija dugih talasa«, mada su tačke referencije nesagledive.

IV. Dugi talasi ili stadijumi kapitalističkog razvoja?

Ukoliko teoretičari dugih talasa o ovome uopšte razmišljaju, oni kapitalizam shvataju kao istorijski nastali društveni sistem sa jedinstvenim zakonima razvoja. Ali, teoretičari stadijuma u ovom pitanju nisu sigurni. Jer, ako se kapitalizam podeli u nekoliko razvojnih faza, nužno se postavlja problem da li u pojedinim uzastopnim stadijumima ili fazama dejstvuju identične zakonomernosti razvoja, to jest da li zakon vrednosti prestaje ili ne prestaje da funkcioniše. Za sistematsko i zadovoljavajuće razmatranje ovog pitanja bilo bi potrebno mnogo prostora (uporedi: Gordon, 1979; Altfater, 1975; o japanskoj školi Ujedinjenih nacija — Itoh, 1980). Zbog toga ćemo ovde izlaganje uprostiti dajući šematski pregled različitih kriterijuma podele u pitanju razvojnih faza kapitalizma (vidi šemu 1).

Pratimo li razne podele na stadijume na bazi različitih kriterijuma razgraničenja, konstatovaćemo sledeće: prelazi iz jednog u sledeći stadijum ostvaruju se uvek u periodima u kojima teoretičari »dugih talasa« nalaze fazu depresije: u razdoblju od 20-ih do 40-ih godina prošlog veka, posle 1873, zatim ponovo po-

Digitized by Google

Šema 1

Pregled uzastopnih stadijuma kapitalističkog razvoja na osnovu različitih kriterijuma

I. Sistemi društvene podele rada	II. Promene u sferi konkurencije	III. Područje vlasti i oblik vlasti	IV. Razvojna sposobnost kapitalizma
	koncentracija i centralizacija	konkurentski kapitalizam na nacionalnim tržištima	kapitalizam u usponu
manufaktura	konkurentski kapitalizam		
krupna industrija	monopolistički kapitalizam	imperijalizam	period opadanja
	deficiti u regulisanju zakona vrednosti		
tejlorizam fordizam	državne intervencije: državni monopolistički kapitalizam		opšta kriza kapitalizma

sle prvog i posle drugog svetskog rata. Ovo je, naravno, vrlo grubo poređenje, ali nije lišeno svake privlačnosti: dok teoretičari »talasa« po mogućstvu potcenjuju slom strukture u kapitalističkom razvoju, dotle teoretičari stadijuma ovaj slom precenjuju. I nadalje: kriterijumi na osnovu kojih je izvršena podela na stadijume mogli bi se tumačiti kao uopštavanje istorijskih specifičnosti u raznim periodima restrukturiranja, dakle u fazama depresije. Umesto toga, okrenućemo se logici prelaza, to jest razgraničenja među razvojnim fazama.

1) Prikazujući proizvodnju relativnog viška vrednosti, Marks razlikuje manufakturnu i krupnu industriju kao istorijske razvojne faze koje slede specifičnu logiku akumulacije kapitala. Ove se dve faze razlikuju prvenstveno po svojoj *tehnološkoj bazi*. Ali, ova razlika ne predstavlja presudnu tačku. Takvom bi se tačkom pre mogla smatrati promena u obliku »realnog supsumiranja rada pod kapital« (uporedi: Marks, »Rezultati neposrednog proizvodnog procesa«). U manufakturi granica isceđivanja relativnog viška vrednosti još nije sadržana u strukturi kapitala, objektiviranoj u sistemu proizvodnih sredstava, nego se nalazi u »subjektivnom faktoru« proizvodnog procesa, dakle u *radnoj snazi*. Da bi se, međutim, viškovi vrednosti povećali, neophodno je da kapital prevaziđe ograničenja koja su sadržana u subjektivnim uslovima rada. Iz ovoga rezultira ne samo stalna tendencija da se živi rad zameni mrtvim radom, dakle da se sredstva za proizvodnju

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

zastupaju Hilferding, 1927, iz Druge internacionale, i Buharin, 1926, iz Treće internacionale). Time se onda omogućava i racionalnost u okviru društva (kritički se prema ovom shvatanju odnosi Oto Bauer, 1921). Umesto destabilizacije, predviđa se, dakle, mogućnost stabilizovanja kapitalizma putem državne intervencije (Rener/Renner, 1917, govori u ovom kontekstu o kapitalizmu prožetom državnom intervencijom).

Ovde ne možemo podrobno da se bavimo problemom stabilizacije i destabilizacije kapitalizma (uporedi: Altfater, 1980. i 1981). Obe ove teorijske paradigme manjkave su iz istog razloga (u odnosu na razmatrani problem): one ne formulišu na zadovoljavajući način pojam strukturne krize. Prema teoriji o državno-monopolističkom kapitalizmu, kriza je opšta i trajna; Varga (1962) ovu »opštu krizu« deli na još nekoliko etapa, što je, očigledno, apsurdan poduhvat. Pri tom se gubi iz vida da je funkcija krize i depresije koja posle nje sledi da se putem restrukturiranja socijalnih, političkih i ekonomskih oblika građanske hegemonije prebrodi opasna zona krize. Marks u svojoj teoriji o višku vrednosti kaže da *permanentne krize* ne mogu da postoje. Ovo važi i za »opštu krizu«, koja ili postaje pojmom lišenim svakog smisla ili, pak, u smislu nemogućnosti da bude prebrođena u okviru građanskog društva ne može da bude »opšta«.

Postavka o stabilizaciji je, svakako, isto tako problematična, mada iz drugih razloga. Jer sa njom je povezana predstava o tome da je država, kao instanca regulacije, u stanju da protivrečnosti kapitalizma razrešava, dobrim delom uz izbegavanje kriza. Ovu nadu potkrepili su Kejnzovi politički koncepti u periodu prosperiteta posle drugog svetskog rata, tako da je onda kriza 70-ih godina pristalice ove teorije zatekla nespremne i zbog toga iznenadila — kao, uostalom, i 1929. godine najznačajnijeg predstavnika teorije organizovanog kapitalizma, Rudolfa Hilferdinga. Možemo da izvedemo sledeći zaključak: dok teza o destabilizaciji nije u stanju da obuhvati ni onu *funkciju krize* koja se sastoji u krizi restrukturiranja radi obezbeđenja uslova vlasti kapitala i stoga dolazi do pojma »opšte krize«, u tezi o stabilizaciji krije se *karakter krize* kao sloma strukture. U stvari, kriza predstavlja zaoštravanje protivrečnosti za vreme buma (slom strukture) i kao fazu restrukturiranja, što omogućava sagledavanje dinamike krize.

Svaka kriza tokom akumulacije kapitala sigurno ne predstavlja »slom strukture« u ovom dramatičnom smislu. Ali, protivrečnost kapitalističkog načina proizvodnje, očigledno, dovodi tokom dužih perioda (40 do 50 godina) do zaoštravanja, koje može da se redukuje samo naročito dubokom, sveobuhvatnom i dugotrajnom krizom i depresijom. Slom strukture odnosi se još na protekli period, na zaoštravanje suprotnosti; pojam restrukturiranja ukazuje na perspektivu radikalnog preokreta u oblicima upravljanja unutar kapitalizma. To je preokret koji pogađa sve vidove hegemonije: odnos između najamnog rada i kapitala u ekonomiji, ulogu države u društvenom procesu, strukturu svet-

Digitized by Google

skog tržišta, norme i vrednosti društvenog života i individualne orijentacije, socijalne pokrete kao nosioce novih orijentacija i, najzad, ali ne i na poslednjem mestu, tehnološku bazu akumulacije kapitala. Pri tom je, svakako, veoma važno naglasiti da je to restrukturiranje u velikim depresijama u istoriji kapitalizma uvek bilo sveobuhvatno, to jest da je, u stvari, obuhvatalo sve pomenute aspekte strukture društva. Bilo bi nerazumno polagati nade isključivo u nove tehnologije i u talas inovacija, pa da očekujemo da će takvi faktori dovesti do okončanja depresije. Ako se podsetimo na Marksov stav u ovom pitanju, biće nam jasno da je tehnologija uvek imala reperkusije na odnos klasa i na strukturu društvenih konflikata. Time smo došli do jedne važne tačke: procesi restrukturiranja *nisu beskonfliktni* (na ekonomskom planu, na primer, oni se ispoljavaju u bankrotstvima, gubitku radnih mesta itd.); oni dovode do zastarevanja vrednosti i predstava koje služe kao smernice za akciju, uzrokuju opadanje uticaja dotle uticajnih političkih projekata i njihovih nosilaca. Na međunarodnom planu sa ovim je povezano rušenje pozicija ekonomske i političke hegemonije (gubitak britanskog monopola na svetskom tržištu 80-ih i 90-ih godina prošlog veka i konačno potiskivanje Velike Britanije na poziciju drugorazredne sile od strane SAD još od 30-ih godina ovog veka; uspon SAD kao hegemonističke sile od 40-ih do 70-ih godina i izazov od strane Zapadne Evrope i Japana počev od sredine 70-ih godina), a teško se može pretpostaviti da bi sve ovo moglo da bude prihvaćeno bez otpora. Stoga uvek postoji opasnost da bi oštri slomovi strukture mogli da izazovu teške socijalne konflikte, a, možda, i ratne sukobe. Možda nije slučajnost to što su oba svetska rata usledila posle velikih depresija (uporedi: Miler/Müller-Plantenberg, 1981). Isto tako nije slučajnost što je posle ovih slomova strukture, doduše kao rezultat teških ratova, odnosno tokom tih ratova, nastao svet socijalističkog lagera, kao pokušaj mimoilaženja *patološke logike kapitalističkog razvoja.*

Bez obzira da li se krećemo u teorijskom kontekstu »dugih talasa« ili »stadijuma«, uvek smo upućeni na centralno značenje kriza i depresija. One su, kao što je rekao Marks, »čvorne tačke« razvoja i na osnovu ovoga mogu se interpretirati tendencije razvoja, pa i one koje ispoljavaju društvene komponente tehnologije.

V. Uslovi novog dugotrajnog poleta u 80-im godinama

Na osnovu dosadašnjeg izlaganja možemo pokušati da kao rezime formulišemo uslove mogućeg prelaska iz sadašnje depresije u dugotrajni polet, a ne samo kratkotrajni konjunkturni oporavak. Da bismo još jednom objasnili osnovnu ideju ovog priloga, poslužiće nam šema 3.

Digitized by Google

Digitized by Google

cije, njihovo usmeravanje i kontrolu, po proizvodnju, reprodukciju i difuziju znanja, koncentraciju i filtriranje informacija, po oblike političke socijalizacije i vlasti. Ukazaću samo na jedan bitan aspekt. Ako računamo da će čitave zemlje, kako bi im novi mediji postali dostupni, morati da budu išpartane kablovima, odnosno da će, umesto toga ili pored toga, morati da se lansira u vasionski prostor sistem veštačkih satelita i da će svako domaćinstvo za razne aparature i terminale platiti više hiljada dolara, lako ćemo steći predstavu o veličini tržišta koje će time biti otvoreno. Nije onda nikakvo čudo što kapital, na primer, u Saveznoj Republici Nemačkoj, zahteva uvođenje novih medija. Novi bum koji bi se zasnovao na ovim medijima mogao bi zaista da dobije veće razmere nego automobilski bum koji je 50-ih i 60-ih godina dobrim delom bio nosilac poleta po Kondratjevu. Ali, i ovde postaje jasno da tražnja mora da bude stvorena u obliku prihoda i da je to pod kapitalističkim uslovima krajnje problematično kada ista tehnologija koja otvara novo tržište ogromnih razmera u isto tako ogromnim razmerama čini nepotrebnom radnu snagu u proizvodnji.

Vidimo: na raspolaganju stoje nove tehnologije, pri čemu još nismo ni pomenuli razvoj u oblasti nuklearne tehnike, u tehnologiji korišćenja sunčeve energije, u biotehnologiji itd. Izgleda mogućan novi proces ubrzane ekspanzije. Videli smo, međutim, da pojava nagomilanih inovacija predstavlja nužan, ali ne i dovoljan uslov za »dugi talas sa ekspanzivnim tonalitetom« (Mandel). Uvođenje dinamičkog procesa rasta sledi samo onda ako su, u najmanju ruku, ispunjeni sledeći ekonomski, socijalni i politički uslovi:

1) Izgleda da su u prvoj polovini 80-ih godina one industrije koje su bile centar ranijeg poleta, naime automobilska i prateće industrije, učinile pokušaj da konkurentskom borbom svetskih razmera, zasnovanom na ogromnim investicijama u cilju racionalizacije, obezbede svoj opstanak. Ali, sigurno je samo to da tržišta za automobile ne mogu da dožive bitnu ekspanziju i da stoga, kao rezultat investicionih napora, dolazi do sloma pojedinih preduzeća i do prilagođavanja proizvodnje smanjenim tržištima. Ovde imamo primer »tehnološkog pata«, koji se odlikuje time da su investicije u cilju proširenja delatnosti na nova tržišta odveć retke, dok su, naprotiv, investicije u cilju racionalizacije masovne, a motivisane su postizanjem srazmernih prednosti u pogledu cena na »tradicionalnim tržištima«. Ovaj je primer istovremeno indikacija za to da restrukturiranje u sadašnjoj depresiji još nije postiglo *ekonomski* cilj. Ovaj će biti postignut tek onda kada investicije u cilju proširenja (investicije u cilju racionalizacije radi odbrane udela u tržištu, a ne za otvaranje novih tržišta) budu prevagnule.

2) Pri tehnološkim inovacijama i njihovom korišćenju radi efikasnije proizvodnje u pitanju nije samo materijalna dimenzija, nego i vrednosni uslovi za njihovu rentabilnu primenu. Samo postojanje inovacija još dugo ne znači da se one mogu rentabilno

Digitized by Google

primeniti. Da bi se postigla rentabilnost, biće potrebno da se društveni odnosi između najamnog rada i kapitala (distribucioni odnos između nadnice i profita, kao i uslovi rada) prilagode i da se sprovodi — po pravilu — državna politika unapređenja tehnologije, kako bi se smanjio teret troškova koji snosi kapital prilikom uvođenja nove tehnologije i omogućilo društveno osiguranje od novijih tehnologija (uporedi: OECD, 1981).

3) Sledeći uslov za obnovljeni polet je mogućnost njegovog finansiranja, to jest prisustvo fondova koji se mogu investirati. Ovaj uslov je, bar sada, najmanji problem budući da je likvidnost na nacionalnim i internacionalnim kreditnim tržištima izvanredno velika. (Ali i kamatne stope su veoma visoke, što u ovom trenutku (1981) može da se pripiše restriktivnoj politici Reganove administracije u SAD i vlade Margaret Tačer u Britaniji, a što pri trajnijoj likvidnosti tržišta kapitala neće moći duže da se održi.) Izvestan problem moglo bi, međutim, da predstavlja korišćenje likvidnih sredstava za finansiranje deficita u bilansima kada se želi da se fondovi usmere u proizvodne oblasti. Kriza platnog bilansa ove ili one zemlje mogla bi da se zaoštri i eventualno da dovede do tendencija krize u međunarodnom kreditnom sistemu.

4) Videli smo da nagomilane investicije u početnoj fazi poleta po Kondratjevu treba da se posmatraju ne samo iz monetarno-vrednosne perspektive, nego i iz materijalne perspektive sa gledišta postojećih resursa. A ovde zaista nailazimo na granice koje su u vezi sa kriznim pojavama racionalnosti (vidi odeljak I ovog saopštenja). Investicioni bum radi forsiranja rasta naišao bi u već visoko razvijenim društvima na granice prirodnih resursa, koje su ne samo »objektivno« stvorene samom prirodom, nego koje, pored toga, nalaze političku artikulaciju i u *novim* socijalnim pokretima. Regan ovde igra na kartu politike orijentisane na ponudu i na *deregulaciju* (posvećivanje manje pažnje pitanjima prirodne sredine), ali on to može da čini samo dotle dok se ne pojavi politički otpor takvoj politici. Ovo može da bude ostvarljivo u SAD, gde je levica izuzetno slaba, dok je u Evropi danas već nemogućno sprovođenje politike podsticanja rasta, a uz minimalne standarde ekološke celishodnosti. Granice kvantitativizma su, dakle, danas još granice novog buma po Kondratjevu. One, svakako, mogu da budu prevaziđene i *unutar* kapitalizma; danas, međutim, ne postoje za to ni politički ni socijalni uslovi.

5) Nove tehnologije nemaju samo *društvene posledice*, nego su povezane i sa *društvenim pretpostavkama*. Jedna pretpostavka na koju Šumpeter (1961) posebno ukazuje, naime postojanje jednog sloja dinamičnih privrednika koji se zalažu za realizovanje inovacija, ne bi trebalo da predstavlja nikakav problem u evropskim (evropskim u kulturnom, a ne geografskom smislu) društvima. Problem je, međutim, da li će oni delovi radničke klase koji su pogođeni novim tehnologijama ove prihvatiti bez konflikata, a pre svega da li politički sistem razvija kapacitet da nastale konflikte preradi u smislu reorganizacije vlasti ponovnim uspo-

Digitized by Google

stavljanjem osnovnog konsenzusa. Da bi se ublažile posledice racionalizacije, učinjen je pokušaj da se predstavnici preduzeća i oštećeni radnici zajedno sa predstavnicima države udruže u neku vrstu kriznog kartela radi postizanja sporazuma, na primer, za gubitak radnih mesta (socijalni planovi). Ovo je u nekim slučajevima funkcionisalo relativno bez konflikata (na primer, sarska industrija čelika), ali kao opšti model socijalnog osiguranja u slučaju primene novih tehnologija (koje eliminišu radna mesta) već i zato ne dolazi u obzir što je to suviše skupo u novčanim iznosima. Ovom korporativnom modelu stoga je suprotstavljen neoliberalni model, na osnovu kojeg tržište treba da bude sveopšti regulator, dok za zaštitu od konflikata, sa kojima se računa, treba pribegavati represivnom aparatu, koji će obezbediti »poredak«. Ali, početkom 80-ih godina nije još mogućna nikakva prognoza da li će preovladati korporativne ili neoliberalne političke strukture.

6) Usled neravnomernosti u porastu produktivnosti na svetskom tržištu pomeraju se konkurentske pozicije pojedinih zemalja. Videli smo da je dugotrajni polet počev od 40-ih godina bio u vezi sa hegemonističkim položajem SAD na svetskom tržištu i u svetskoj politici. SAD danas više nemaju takvu poziciju. One, doduše, teže za tim da ponovo steknu vodeću ulogu, i to u ekonomiji, ali prvenstveno putem snažne vojne nadmoći. Vojna moć je štit za procese tržišno-privrednog odbira i za ekonomsko i političko-društveno restrukturiranje radi ponovnog uspostavljanja ugrožene hegemonije. Postoji opasnost da se restrukturiranje ubrza vojnim sredstvima u vidu destrukcije, što pri današnjoj tehnologiji vođenja rata predstavlja avanturu koja ugrožava opstanak čovečanstva...

Moglo bi se, dakle, reći da, posmatrano sa materijalne strane, postoje tehnološke pretpostavke za novi polet. Ne postoje, međutim, društveni uslovi za njihovu primenu u obliku »nagomilavanja investicija«. Depresija još nije ispunila svoju funkciju u smislu restrukturiranja. Pitanje je da li ova patološka dinamika ima alternativu kako bi se zaustavile destruktivne tendencije. No, to je već posebna tema.

Digitized by Google

Wolfgang-Fritz Haug

Rad u uslovima automatizacije i kultura rada

U svojoj veoma uticajnoj knjizi *Rad i monopolistički kapital* (1974) (Labour and Monopoly Capital) Hari Brejvermen (Harry Braverman) tvrdi da automatizacija vodi dekvalifikaciji radnika. On izražava sledeće mišljenje: »Usled automatizacije procesi kontrole postaju podređeni vodećim inženjerima, pa time nestaje i potreba za znanjem, odnosno obrazovanjem radnika« (1977, str. 175).

Pogled na statistiku nezaposlenosti u nekoj razvijenoj kapitalističkoj industrijskoj zemlji, kao što je Savezna Republika Nemačka, pokazuje da sa Brejvermenovom tezom nešto nije u redu. Jer usled masovne nezaposlenosti nekvalifikovanih radnika nema dovoljno kvalifikovanih radnika.

Ali i Brejvermen je, postavljajući svoju tezu, imao pred očima »činjenice«. Naime, početkom sedamdesetih godina u SAD je »nezadovoljstvo radom postalo nešto što bi se moglo nazvati pomodnom temom« (str. 34).

Konflikti oko radne discipline u fabrikama, neopravdani izostanci, jaka fluktuacija radnika bili su sve rasprostranjenije pojave. Brejvermenovi primeri potiču prvenstveno iz automobilske industrije, koja se tada nalazila pred velikom krizom. Štrajk u »Dženeral motorsu« (General Motors) u Lordstaunu, Ohajo, 1972. godine, pruža uvid »u uslove koji vladaju u ovoj »najnaprednijoj«

Digitized by Google

i »automatizovanoj« fabrici«: »prema svojoj planiranoj brzini traka izbacuje 100 Vegas na čas, pri čemu svakom radniku ostavlja 36 sekundi da obavi svoju operaciju na jednim kolima i da se pripremi za istu na drugim kolima« (str. 36).

Štrajk je održan u znak protesta zbog povećanja brzine rada. List »Njujork tajms« napisao je, komentarišući ovaj radni konflikt, da industrija mora nešto da učini »kako bi izmenila dosadni, repetitivni karakter rada na beskrajnoj traci, jer će inače sukobi u fabrici i dalje trajati« (3. 2. 1972).

Brejvermen je posmatrao prenošenje takvih radnih uslova iz fabrika u kancelarije. On citira izveštaj specijalne studijske grupe za proučavanje radnih procesa objavljen pod naslovom »Rad u Americi«: »Bušenje kartica za kompjuter i centralizovani daktilobiroi imaju mnogo sličnosti sa beskrajnom trakom u automobilskoj industriji« (Work in America, 38 f).

Brejvermen je jedan od izvora za Andre Gorca (André Gorz). Najvažnije posledice automatizacije su, prema Gorcu, sledeće: (1) dekvalifikacija rada; (2) smanjenje potrebe za radom; (3) slom kulture zasnovane na radu. Gorc tvrdi: »Rad više ne može da bude izvor identiteta, smisla i moći« (Gorc, 1980, str. 66).

I britanski istraživač Pol Vilis (Paul Willis), kome dugujemo veoma dragoceno »angažovano posmatranje« protivkulture mladih radnika, ne okleva da kaže: »Najveći deo industrijskog rada je iz osnova besmislen« (Vilis, 1979, str. 198).

Radno vreme pretežno se provodi mučno i u očekivanju koverte sa platom, i to uz pomoć konzumiranja pristupačne potrošačke robe. U skladu sa »kapitalističkom industrijskom logikom«, dekvalifikacija i standardizacija pri istovremenom intenziviranju rada zapažaju se na sve većem broju radnih mesta.

Besmislenost rada — orijentacija na platu i na robnu potrošnju — na ovome je, kao što su utvrdili Gouldtorp (Goldthorpe) i drugi, zasnovan tip jednog društva, »novčani model« (money model) i »robna svest« (commodity consciousness). Ovaj sistem orijentacije nije, dakle, više zasnovan na radu i na klasnom antagonizmu sadržanom u njemu, nego na sferi konzumiranja (uporedi: Goldtorp, 1971, str. 122 ff i 144). Da li, možda, ispitivanja o »imućnom radniku« (Affluent Worker) ne nagoveštavaju već onu »kulturnu mutaciju« (Iljič) za koju Gorc kaže da predstavlja »uvod u prelaz ka postindustrijskom društvu« (str. 75).

Reprodukovali smo ovde nekoliko delića mozaičke slike rada, onoga koji je usled automatizacije potpuno dekvalifikovan i lišen smisla. U stvari, mnogi intelektualci kritičkog duha, pa čak i mnogi sindikalisti, i dalje veruju u rad i tvrdokorno brane svoju predstavu o radu od svih novih saznanja koja toj predstavi protivreče. Ovome odgovara određena sindikalna politika povlačenja uz borbu protiv automatizacije, dakle, pretežno defanzivna orijentacija. Ovaj skup kritičkih teorija i defanzivnih taktika (jer one bi teško mogle da se nazovu strategijama) označen je kao *rasprava o padanju u bedu.* Grupa istraživača zapadnonemačkog »Projekta automatizacije i kvalifikacija«, koja je uvela ovaj pojam

Digitized by Google

(u V tomu svoje studije o automatizaciji), definiše ga na sledeći način: »Kad kažemo »rasprava o padanju u bedu«, mi onda podrazumevamo shvatanja, teorije, politike koje smatraju da je informisanje zaposlenih o stalnom pogoršavanju njihovog položaja naročito efikasno sredstvo za podizanje nivoa delanja. Ovaj koncept smatramo bezuspešnim« (»Projekt automatizacije i kvalifikacija«, 1981 a, IX).

»Projekt automatizacije i kvalifikacija« raspravlja o padanju u bedu i suprotstavlja nešto »što bi se moglo nazvati »raspravom o samodelatnosti«: proučavanje novih uslova delanja i kako se ti uslovi već sada koriste«.

Empirijsko ispitivanje »Projekta automatizacije i kvalifikacija« obuhvatilo je 67 proizvodnih preduzeća, organizacija za distribuciju i administrativnih ustanova. Jedan od pristupa sastojao se u tome da su ispitane obrazovne biografije radnika u automatizovanim pogonima. Prvi pogled na rezultate ispitivanja u najmanju ruku nije demantovao tezu o dekvalifikaciji: samo 42% ovih radnika u automatizovanom pogonu bili su prvobitno kvalifikovani radnici; 58% bili su priučeni.

Drugi pogled otkriva da od priučenih radnika 85% čine oni koji rade na kodiranju. Kodiranje je gotovo isključivo žensko zanimanje (perforistkinje); to je jedna od onih delatnosti koje su, doduše, nastale usled automatizacije, ali u pukotinama ovog procesa. Zbog toga je Žorž Fridman (Georges Friedmann) još pedesetih godina upotrebio izraz »delatnosti za popunjavanje praznina«. U »Projektu automatizacije i kvalifikacija« pominju se »preostale delatnosti«. Važno je, međutim, da te delatnosti ne budu i same zasnovane na automatizaciji. I nikad ne smemo zaboraviti da one bivaju eliminisane čim se popune šupljine u automatizaciji.

Radnici koji su u uslovima automatizacije stvarno i »trajno« potrebni (oni ni u perspektivi neće moći da se eliminišu) pre svega su »kontrolori« (a, pored njih, i radnici za upravljačkim pultovima, kao i programeri i operatori). U ovoj grupi 83% su kvalifikovani radnici, koji se u ovom ili onom obliku dalje kvalifikuju za rad pod uslovima automatizacije.

Brejvermenovi primeri (radnici na beskrajnoj traci, perforistkinje) obuhvataju takve delatnosti popunjavanja praznina. U nezadovoljstvu zbog takvog karaktera ovih radnih mesta već bi mogla da bude ispoljena još nepotpuna svest o tome da su to, u stvari, preostala radna mesta koja služe isključivo za »popunjavanje praznina«. »No, da li se »konstruktivnost« i odgovarajuća satisfakcija koju rad pruža danas još može meriti stepenom individualne objektivacije, koja je svojstvena određenim intelektualnim i nekim zanatskim procesima?« (Habermas, 1958, str. 59).

Ostavimo li po strani spontanu perspektivu individualnog autora i zanatskog radnika, preostaje, možda, još jedan izvor koji može da se identifikuje: obećanja firmi koje isporučuju uređaje za automatizaciju, a koje su direktorima preduzeća stavile u izgled da će moći da se liše skupih (i, po pravilu, sindikalno

Digitized by Google

svesnih) kvalifikovanih radnika. Ali, kao u svakom drugom slučaju, tako je i u ovome umesna sumnja u obećanja snabdevača. U razgovoru sa istraživačima »Projekta automatizacije i kvalifikacija« jedan direktor preduzeća je rekao: »Staro shvatanje, poteklo iz SAD, da onaj koji opslužuje uređaj, može da bude poluidiot, predstavlja bajku za decu...« (»Projekt automatizacije i kvalifikacija« 1980, str. 186).

Vrednosti uređaja koji su povereni radnicima u automatizovanim pogonima izuzetno su visoke (uporedi »Projekt automatizacije i kvalifikacija«, str. 93). Kao pokazatelj njihove vrednosti i uloženog rada mogu da posluže troškovi mirovanja tih uređaja. U pogonima ispitanim »Projektom automatizacije i kvalifikacija« ti su se troškovi kretali od 1.500 do 40.000 zapadnonemačkih maraka po času (druga cifra se odnosi na jedan pogon u proizvodnji šećera). Međutim, najvažniji »proizvod« koji se očekuje od radnika u automatizovanim pogonima je neometan rad uređaja, odnosno, u slučaju kakve smetnje, skraćivanje vremena mirovanja na najmanju meru. Kapitalisti su dobro ovladali »umetnošću grubog rasuđivanja« (Breht): oni svoje računice prave na bazi profita. Tako su utvrdili visoku pozitivnu korelaciju između kvalifikacije svojih kontrolora i perioda mirovanja uređaja i smetnji na uređajima. Kad inače ništa ne bismo znali o zahtevima za kvalifikacijama u uslovima automatizovanog rada, time bi već bila opovrgnuta Brejvermenova teza, koju Gorc i mnogi drugi prosto slede (automatizacija »eliminiše potrebu za znanjem, odnosno obrazovanjem radnika«). Pri tom je indikativna sledeća izjava jednog šefa personalnog odeljenja: »Ono što nam je stvarno potrebno jeste takav mentalitet fabričkih radnika koji bi ovima omogućavao veću tačnost, na teorijskom i praktičnom nivou« (»Projekt automatizacije i kvalifikacija«, 1981 a, str. 368).

Detaljno ispitivanje u okviru »Projekta automatizacije i kvalifikacija« dalo je profil novog kombinovanog modela poželjnih kvalifikacija, iz kojeg se mogu izdvojiti pre svega sledeće odlike:

1) postavljanje na naučnu bazu odnosa prema proizvodnji;

2) posmatranje pojedinih postupaka i fenomena u odnosu na celokupan proces;

3) težnja za optimiranjem (pri istovremenom ostvarivanju međusobno delimično protivrečnih parametara minimiranja, odnosno maksimiranja, na primer — minimiranja vremena i energije pri maksimiranju kvaliteta);

4) odgovarajuće komunikativne kompetencije.

Pri svemu ovome bitan je presudno drukčiji položaj radnika. Mogli bismo to da izrazimo ovako: radnik zadobija strategijski položaj.

Ovde bi, sasvim opravdano, mogli da se stave prigovori. Može se istaći da kapitalista ostaje strateg, a najamni radnik zavisan, to jest da on, uz izvesna ograničenja, može da bude otpušten i da je uvek vezan za strategijska uputstva. To je istina, ali to nije čitava istina. Stvarnost je složenija. Različite kompetencije i njihova ograničenja zadiru jedno u drugo i međusobno su izukrštani.

Digitized by Google

Da bismo mogli da zamislimo rad pod uslovima automatizacije, potreban nam je model koji uključuje protivrečnosti. To nije ništa novo. Svaki najamni rad valja shvatiti višedimenzionalno i sa njegovim protivrečnostima. Već i najuopštenija i najapstraktnija Marksova analiza pokazuje da je najamni rad u proizvodnji uvek element dobijanja za kapital odgovarajuće tržišne vrednosti i akter proizvodnje radi dobijanja upotrebne vrednosti. Dominira prva dimenzija, a obe dimenzije zajedno ni u kom slučaju ne čine neraskidivo jedinstvo. Njihov odnos dovodi i do konflikta ciljeva (u odnosu na oba parametra efikasnosti: »dobijanja tržišne vrednosti« i »kvaliteta proizvoda«), a, osim toga, i do odnosa napetosti između dveju hijerarhija, jedne — *funkcionalne kompetencije*, zasnovane na kvalifikaciji, i druge — *skalarne kompetencije*, zasnovane na rangiranju vlasti kapitala. Ove dve hijerarhije ne moraju da budu podudarne. Dosta često se događa da se funkcionalna i skalarna hijerarhija razilaze. Tamo gde je to slučaj, pretpostavljeni se manje razume u neki posao nego njegov podređeni. Pod diktatom kapitala ocrtavaju se konture jedne drukčije mnogostrane distribucije moći.

Što je traženiji stepen kvalifikacija za neku radnu delatnost, to je relevantniji odnos između skalarnog i funkcionalnog poretka. Pri radu u uslovima automatizacije ova se protivrečnost razvija skokovito. Ta pojava ima više uzroka i raznovrsne aspekte. Naravno da je znanje kojim raspolažu inženjeri konstruktori uređaja i danas izvan domašaja onog što je pristupačno radnicima u uslovima automatizacije. Ali, u određenom pogonu neke fabrike dolazi do izražaja jedna vrsta »znanja« koje može da se razvija samo »na licu mesta«, a koje je rezultat smeše raznovrsnih iskustava sa elementima apstraktnog inženjerskog znanja. Ovde »postoji potrebno posmatranje zasnovano na teoriji« (»Projekt automatizacije i kvalifikacija«, 1981, str. 269). Makar posmatranje bilo zasnovano i na teoriji, ono u osnovi ipak ostaje posmatranje, opažanje i međusobno povezano tumačenje mnoštva različitih podataka i signala. Pri tom kvalifikacija radnika u uslovima automatizacije kulminira u ovladavanju uređajima na predautomatskom nivou, to jest »na ručni pogon« (o ovome opširno u »Projektu automatizacije i kvalifikacija«, 1980, str. 147—169). Ovaj, u slučaju nekog kvara, potreban oblik pogona predstavlja, međutim, pored zvanično predviđenih procesa dalje kvalifikacije unutar preduzeća, i odlučujući oblik neformalnog i samostalnog sticanja znanja od strane radnika. »Baratanje« oko uređaja predstavlja presudan oblik sticanja novog oblika »iskustva« koji je u slučaju nekog kvara nenadoknadiv.

Kako se sve ovu odnosi prema tezama Brejvermena i Gorca pomenutim u početku? Mogu li ove teze da se stave *ad acta*? Ne bismo li u tom slučaju naišli na njihovu upornu odbranu, na tvrdokornost kojom se one potvrđuju — kako u odnosu na intelektualce kritičkog duha tako i u odnosu na sindikaliste?

Ili je, možda, samo u nejasnim formulacijama sadržana i jedna dalja realnost, koju do sad nismo uzimali u obzir? Jer mi

Digitized by Google

smo se bavili samo poslovima koji su u pravom smislu reči automatizovani. A šta se događa sa radnim procesima koji se nalaze na »starijem« tehnološkom nivou? Šta sa velikom većinom radničke klase? Da li automatizacija pojačava tendenciju ka fragmentiranju radničke klase, eventualno u jednu manjinu privilegovanih radnika zaposlenih u automatizovanim pogonima, kojoj se pridružuje i veća grupa takvih radnika koji su »oskudno« zaposleni radeći u dekvalifikovanim preostalim delatnostima, i u sve brojniju armiju trajno nezaposlenih?

Automatizacija, bez sumnje, smanjuje količinu društveno potrebnog rada. Pri jednakom broju radnih časova nedeljno, odnosno »radnog života«, pri nepromenjenoj distribuciji rada, automatizacija znači masovnu nezaposlenost koja stalno raste, što ima nepredvidljive posledice. Možda Francuska danas prednjači na putu ravnomernije raspodele sve manje raspoloživog rada. Ovo bi bilo od istorijskog značaja. Prepreke su velike. Postoji, tu možda, malo preterano otvoreno strahovanje kapitalista od tehnološke nadmoći japanske privrede, koja je stvarno ogromna. Najednom se zemlje kao što su SR Nemačka, Francuska, pa čak i SAD, nađu u položaju da su sve manje sposobne da konkurišu Japanu, u položaju koji izdaleka podseća na odnos manje razvijenih zemalja prema njima. One tako, posredstvom konkurencije na svetskom tržištu, upoznaju neizbežno zakonomerni karakter razvoja kapitalističke tehnologije. Zakon vrednosti odjednom dejstvuje protiv njih. Kao kakve alarmantne vesti objavljuju se ovakvi pokazatelji: »Godine 1980. prosečna produktivnost u SAD iznosila je devet automobila po svakom radniku godišnje, a u ovakvom pogonu kompanije »Nissan« ona je iznosila 78 automobila godišnje... Računa se da je 1980. u SR Nemačkoj bilo 600 robota, a u Japanu 10.000« (Held, 1981).

Ne manji strah izazivaju i vesti — objavljene takođe u listu »Frankfurter algemeine Zeitung«, organu krupne buržoazije u SR Nemačkoj — o natprosečnom zadovoljstvu japanskih radnika njihovim radom i o značajnom mestu koje oni pridaju zanimanju i radnim rezultatima u njihovoj motivaciji. Poslodavci, s jedne strane, i socijaldemokratsko-liberalna savezna vlada, koja u odnosu na njih nema neku određenu koncepciju, služeći se argumentom japanske konkurencije, blokiraju već davno aktuelno smanjenje radnog vremena.

Ali, osim ovog spoljnjeg, postoji i unutrašnje slabljenje. Rasprava o padanju u bedu, o radu u uslovima automatizacije kao daljem koraku naniže (zbog toga što, prema »logici kapitala«, uvek može da sledi samo još nešto gore) teško da jača motivaciju za novo pozitivno strukturiranje radnih odnosa u interesu radnika.

Pitanje o nepokolebljivosti rasprave o padanju u bedu dobija time strategijski značaj. Ako izvedemo zaključke iz istraživanja u okviru »Projekta automatizacije i kvalifikacija« u SR Nemačkoj, završavajući ispitivanjima Pola Vilisa iz Centra za proučavanje savremene kulture (Centre for Contemporary Cultural Studies)

Digitized by Google

u Birmingemu, dobićemo jake argumente za sledeću tezu: rasprava o padanju u bedu može da se oslanja na iskaze radnika u uslovima automatizacije; njihova samosvest je uslovljena starom kulturom kvalifikovanih radnika kao i oblicima protivkulture koji nude obrazac življenja u suprotnosti sa vlašću kapitala.

Delatnost kvalifikovanog radnika bila je vođena iskustvom. Doživljaj uspeha bio je vezan za proizvod. Kao radnici u uslovima automatizacije oni sad doživljavaju sumrak stare kompetencije iskustva i njihova delatnost nije više povezana ni sa kakvim određenim proizvodom. Sada bi trebalo da u predstavu o svom identitetu kao radnika uključe upravo intelektualnost svoje delatnosti. Ali, to je mesto već zauzeto. U identitet kvalifikovanog radnika spada i povezivanje rada sa telom, a intelektualne delatnosti sa neradom. Ovo važi ne samo za kulturu kvalifikovanih radnika, nego izgleda da predstavlja i relativno stabilan element artikulacije jednog antagonističkog identiteta radnika. Pol Vilis je naveo mnoge primere iz kulture priučenih radnika, stavove, šale, anegdote u kojima se izražava suprotnost intelektualnom radu. Uzroci ovome su različiti. U okviru jedne orijentacije u smislu »gore/dole«, koje je povezano sa »oni/mi«, intelektualni rad se povezuje sa »onima gore«. Školska protivkultura »momaka« naročito oštro obeležava ovo razgraničenje. Učenike koji slušaju nastavnike nazivaju »ušnim školjkama«, što predstavlja dvostruku opscenu aluziju. »Ušne školjke« takođe primaju školsku nastavu. »Momci« ih zbog toga označavaju kao nemuževne, »pedere« (Vilis, 1979, str. 28 ff). Ne shvatajući stvari, »momci« odbacuju znanje samo po sebi kao element vladajuće ideologije; njihov plebejski antiideološki diskurs ne razlikuje znanje i ideologiju. Njihovo je telo artikulisano protiv intelektualnog učenja i tu protivartikulaciju oni redovno praktikuju u vidu tuča; oni premlaćuju »one druge« i prinuđeni su da uvek budu u fizičkoj pripravnosti za tuču. »Premlaćivanje« nemuževnih već samo po sebi predstavlja artikulaciju njihove muževnosti; devojke i žene su po svom identitetu predstavljene seksistički kao objekti, bilo kao seksualni objekti bilo kao buduće domaćice nižeg položaja, kojima će oni, »momci«, prići kao snažni hranitelji. Rečju, telo je višestruko artikulisano i artikulacije čine čvor, prianjaju za mesto na kojem se nalaze. Seksistički i antiintelektualni — a, uz to, i rasistički — telesni identitet ima tu namenu da preuzme sudbinu teškog, nekvalifikovanog fizičkog rada, i mladi radnici zaista primaju taj identitet s takvim očekivanjem, kao što to jasno pokazuje Vilis.

Neki elementi ove najopštije kulture fizičkog najamnog rada učestvuju i u stvaranju identiteta kvalifikovanog radnika i prilikom prelaza na automatizovani rad postaju apsurdna prepreka. Pri automatizovanom radu telo više nije naročito angažovano; »posmatranja na bazi teorije«, prijem i predaja informacija, održavanje komunikacije — prema tradicionalnim radničkim kriterijumima, sve ovo uopšte nije rad. A neki vidljivi proizvod, povezan sa individualnim radnim učinkom, uopšte nije u izgledu. Iskustvo kao kvalifikacija kvalifikovanih radnika dospeva u krizu.

Digitized by Google

Radnici su sad uhvaćeni u sopstvenu zamku mačizma i antiintelektualizma. Osećaju se dekvalifikovanim i degradiranim, zbog toga što su sami navikli da potcenjuju neka obeležja svoje sadašnje delatnosti. Zbog toga će biti skloni tome da sami potvrde diskurs o padanju u bedu.

Ali, to ne znači da oni od mnogobrojnih elemenata nove kulture rada ne stvaraju novi identitet. Nagoveštava se potpuno drukčija »kulturna mutacija« nego što je ona koju je Gorc stavio u izgled. Često se novo ne razlikuje od karikature. Čuveni »prinudni programer« Jozefa Vajcenbauma (Joseph Weizenbaum) (1980, str. 155 ff) primer je dominirajućeg proširenja radne delatnosti na čitav život. Medicinskoj grani koja se bavi automatizacijom poznato je da ovo nije retka pojava. Rad se ovde ne doživljava kao besmislen niti dominira »robna svest«. »Prinudnim programerima«, koji nisu u stanju da svoj rad svedu u određene granice, kao i onima koji su sačuvali stari identitet kvalifikovanih radnika, nedostaje kultura rada u uslovima automatizacije. Jer kultura rada pruža i sledeće: ona pojedinca štiti od »raubovanja« koje »prinudni programer« vrši nad samim sobom.

A kakve su posledice? One nisu sve toliko smešne kao ona anegdota o prividnom radu koja je pomenuta u »Projektu automatizacije i kvalifikacija«. Kada bi se grupa posetilaca (u pratnji jednog predstavnika uprave preduzeća) pojavila u kontrolnoj dvorani, tamo je znala da izbije prava radna groznica: »vidimo tamo radnike koji gotovo grozničavo intervenišu. Njihov šef nam je rekao: intervencija je bila potpuno suvišna, »ljudi su se pravili kao da rade« zbog toga što je on s nama ušao u kontrolnu dvoranu« (»Projekt automatizacije i kvalifikacija«, 1980, str. 318).

Potpuno je drugačija slika kada je identitet radnika u uslovima automatizacije dalje razvijen: »Ako se na vodećim mestima nalaze samosvesni radnici, može se dogoditi da ih neko zatekne usred diskusije koja uveliko zaokuplja njihovu pažnju, a koja ne mora da bude u vezi sa problemima proizvodnje« (ibid.).

Manje vedre su doslovno reakcionarne mere koje se preduzimaju od strane kapitala kako bi se sprečilo da dolazak radnika na strategijske pozicije ovima pruži suviše moći. Ovde se, kao što pokazuje bogat empirijski materijal, uz ogromne troškove, i dalje održavaju elementi vertikalne podele rada koji su postali disfunkcionalni. S tim u vezi jedan šef računskog centra, u razgovoru sa istraživačima »Projekta automatizacije i kvalifikacija«, ciničkи je govorio o nekoj vrsti »šljake od pretpostavljenih«: »Ni sami ne znamo šta ćemo sa tom šljakom da uradimo« (ibid., 1981 b, str. 503).

Poslodavci gledaju na politiku informacija kao na pitanje moći. Čak i takve informacije koje su radnicima u automatizovanim pogonima, u stvari, potrebne kako bi stvorili optimalne mogućnosti u pogledu postizanja maksimalnih profita (na primer, podloge za kalkulaciju) drže se u tajnosti od radnika. Kompjuterski programi tako se konstruišu da pristup informacijama os-

Digitized by Google

taje ograničen za radnike. Dakle, i strana kapitala ostaje zapletena u protivrečnosti.

Na kraju ćemo baciti pogled na ulogu radničkih organizacija, prvenstveno sindikata. Dugo je diskurs o padanju u bedu bio gotovo neosporavan. On je uticao na sindikate da otvore poznati front »odbrane svakog radnog mesta« i da tamo koncentrišu snage. Osim toga, sindikati su izborili mnoge važne dopunske mere. Ali, jedan front morao je na osnovu sopstvenog diskursa da ostane nevidljiv i stoga nepopunjen. Nove mogućnosti delovanja bile su samo malo ispitane i celishodno izgrađene. Ističemo, pre svega, dva aspekta. Jedan smo već istakli: značaj kulture rada. Umesto da sve ostane pri spontanim i izdvojenim postupcima, najamni radnici moraju nov način proizvodnje da ostvaruju svesno i kulturalno, i u uslovima i upravo u uslovima vlasti kapitala.

Već smo pomenuli i drugi aspekt: pitanje kvalifikacija radnika automatizovanih pogona. U tom pogledu postoji — bar u SR Nemačkoj — velika proizvoljnost, koja je već nagoveštena u vavilonskom metežu novih oznaka zanimanja i delatnosti kojima se služi industrija (uporedi »Projekt automatizacije i kvalifikacija«, 1980, str. 79).

U raznim pogonima postoje najrazličitiji kursevi za sticanje kvalifikacija i obuka. To ima za posledicu da stečene kvalifikacije ostaju neformalne, ne daju nikakva prava i izvan sopstvenog preduzeća nisu konfertibilne. Upravo po svojim kvalifikacijama radnici automatizovanih pogona ostaju, dakle, »svojina« ovog ili onog kapitala. Područje koje sindikati dobrim delom nisu zaposeli kapital je, sasvim prirodno i celishodno, dobrim delom okupirao da bi ga stavio u službu profita. Elementarne kvalifikacije radnicima se najčešće ne pružaju u formalnom obliku i na trošak preduzeća, nego se od njih očekuje da te kvalifikacije steknu »na neki način«, pa makar i u svoje »slobodno vreme«. Zbog toga mnogi radnici trpe usled stresa; strah je stalni pratilac na bezbroj radnih mesta (uporedi »Projekt automatizacije i kvalifikacija«, 1981 a, str. 273 ff).

Pol Vilis je pokazao da upravo antagonistički klasni identitet može da bude onaj — ono naše »mi« razgraničeno od »onih tamo gore« — u kojem »oni« ostaju prisutni u »nama«.

Suprotno automatizaciji i novim mogućnostima delanja koje ona nudi radnicima, penetracija vladajuće ideologije u kulturu radnika može da bude naročito kobna. Mada sa zakašnjenjem, radnički pokret i nauka orijentisana na rad počeli su ipak da istražuju novi teren i da njegove uslove pretvaraju u novu kulturu rada.

Digitized by Google

Emmanuel Arghiri

Multinacionalne kompanije i transfer tehnologije

I

Pre svega drugog, treba osloboditi terminologiju svih naslaga dvosmislenosti kojima ju je prekrila velika »semantička anarhija«.

Treba razlikovati »tehniku«, skup postupaka kojima se proizvodi neka roba, od »tehnologije«, sposobnosti da se, s jedne strane, stvaraju (ili odabiraju) različite tehnike i da se, s druge strane, te tehnike uvode i koriste.

U istoj ravni razmatranja, treba izdvojiti pojam »tehnike u užem smislu« koji se odnosi na kvantitativnu srazmeru »faktorâ«.

Onda će se pokazati da »tehnologija« nije zaseban »faktor proizvodnje«, već da se, kao fizički element, uključuje u dva glavna faktora proizvodnje, radnu snagu i kapital.

U oba slučaja tehnologija se dâ kvantifikovati ostajući isključivo u dimenziji datog »faktora«. U prvom slučaju ona postaje prost koeficijent kvalifikovanosti, dok u drugom poseduje određenu cenu i mora biti amortizovana kao i bilo koji drugi element fiksnog kapitala.

Bilo kako bilo, tehnologija i kapital su komplementarni, a ne konkurentni. Ušteda (ili bar čista ušteda) ne može se pretvoriti u kapital i ostaje jalova bez materijalne osnove stvorene tehno-

Digitized by Google

logijom, a tehnološko znanje ne može postati proizvodnja roba bez raspoloživog akumulacionog fonda. Odavde proističe da je besmislen svaki pokušaj da se odvojeno izračunava granična rentabilnost kapitala i tehnologije.

Ponekad se uzima da tehnologija daje kapitalu jednu dodatnu dimenziju. To je besmislica. Kapital ima samo jednu dimenziju: svoj kvantitet. On je po definiciji homogen. To i jeste ono što ga razlikuje od robâ-kapitala. Da bi se od robâ-kapitala došlo do kapitala, treba apstrahovati sve kvalitete tih roba. Kapital je zaista kapital samo u onoj meri u kojoj je u stanju da se oslobodi svog materijalnog omota i postane čisti kvantitet, dakle čisto »pravo« na jedan deo društvenog proizvoda (drukčije rečeno, čist društveni odnos). To je ono što ga suštinski razlikuje od sredstava za proizvodnju.

Tako, govoriti o kapitalu *A* koji je kvantitativno jednak kapitalu *B*, ali ga kvalitativno nadmaša usled toga što sadrži razvijeniju tenhologiju, samo po sebi predstavlja protivrečnost. Ako kapital *A* u bilo kojem smislu nadmaša kapital *B*, ta se nadmoćnost, u svetu u kojem živimo, ne može ispoljiti drugačije do kao veća rentabilnost. U tom slučaju, međutim, zakon ujednačavanja profitne stope dovodi do toga da kapital *A* nije više *kvantitativno* jednak kapitalu *B:* on je veći od njega. U kapitalističkom univerzumu ne može postojati predmet koji bi se opirao kvantifikovanju.

II

Tehnologija u svim svojim oblicima može postati bilo predmet direktnog transfera između dveju zemalja, tako što bi jedna kupila od druge robe i usluge koje je sadrže, bilo predmet posrednog transfera, tako što bi u prvu prodrlo preduzeće iz druge koje proizvodi datu tehnologiju.

Kako se u praksi (bar na kraći rok) drugi tip transfera pokazao operativnijim od prvog, učešće multinacionalnih kompanija u transferu tehnologije dobija odlučujući značaj.

Iz svega što smo kazali mogu se izvući sledeće smernice za razmišljanje:

1) Mada tehnologija nije »faktor proizvodnje« u pravom smislu, ona je, bez sumnje, proizvodna snaga. Ona oličava stepen u kojem je čovek potčinio prirodu i od nje, prema tome, zavisi produktivnost rada. Njeno širenje u međunarodnim okvirima tako znači skraćivanje i ubrzavanje razvoja.

2) »Širenje« nije isto što i obično geografsko prenošenje. Ono, po pravilu, ima i dimenziju »prisvajanja« od strane nacionalne zajednice zemlje-primaoca. Uprkos tome, u okviru tržišne privrede tehnologija ostaje — kako pre tako i posle transfera — uključena u dva pomenuta »faktora«. Otuda ona ne može a da ne sledi put kojim ide njihovo prisvajanje. Njeno sticanje od strane »nacionalne zajednice« izražava se, dakle, kao njeno prisvajanje od strane nacionalnih kapitalista i tehničara.

Digitized by Google

No, kako kapital ima tendenciju da se internacionalizuje (ili je bar mobilniji od ljudi), ovo »prisvajanje« od strane zemlje-primaoca treba smatrati ostvarenim kada data tehnologija postane svakodnevno znanje jednog esnafa (ili jedne profesije) u okviru društvene podele rada te zemlje.

Ovde dolazimo do nečeg bitnog. Kako su u tržišnoj privredi sve dinamike preokrenute, a svi impulsi dolaze pogrešnim putem, tehničari određene kategorije (pa i škole i nastavnici koji treba da ih obrazuju) ne mogu postojati ako već ne postoji mogućnost odgovarajućih karijera. (Kao i kod svih drugih roba, i ovde postoji potreba za »prethodnim tržištem«.) Na neki način metalurgija stvara metalurge. Ali, očigledno je da ona bez metalurga ne može početi da funkcioniše. Ova teškoća u koju zapada tržišna privreda nekako se razrešava kroz jedan dug evolutivni proces. Najbolji »kovači« projektuju i stavljaju u pogon prve visoke peći, n-ta generacija tehničara visokih peći se prekvalifikuje u sklopu »direktnih redukcija« itd. Međutim, ta teškoća onemogućava da se preskoče pojedine etape razvoja, što je — iako se to često zaboravlja — apsolutni imperativ za današnje nerazvijene zemlje.

Ovde dobija odlučujući značaj uloga multinacionalne kompanije. Time što uvodi »metalurgiju« *pre* metalurga ona raskida *circulus vitiosus*. Čak i tamo gde je njena filijala savršena enklava, od koje nacionalna privreda zemlje-primaoca nema nikakve *neposredne* koristi, ona će uvek moći da *posredno* obezbedi »tehnološki transfer«, samim tim što potencijalnim lokalnim kandidatima nudi karijere tehničara, pa čak i tim što ovako stvoreni stručni kadrovi sa svoje strane utiču na formiranje obrazovnih i istraživačkih institucija. Uostalom, *materijalno* ne postoji nikakav drugi način da se »stekne« strana tehnologija, u svim slučajevima gde imamo osetniji jaz između nje i manje razvijene nacionalne tehnologije.

Otuda bi u pregovorima o ponašanju multinacionalnih kompanija težište trebalo staviti na tu tačku, to jest na perspektive zapošljavanja lokalnih kadrova (up. projekt kodeksa UNCTAD-a).

3) Prethodno izlaganje tiče se sredstava i mehanizama »transfera«. Kada je reč o njegovom sadržaju, moramo odmah dati jedno razjašnjenje. Ako smo do sad razlikovali prosto uvođenje tehnologije od stečenog ovladavanja tehnologijom, sada treba da razlikujemo to ovladavanje od samog stvaranja tehnologije.

Ma kako da to učinimo, ovde je reč o trećoj etapi koja dolazi znatno posle druge i pretpostavlja kao neophodan uslov značajan društveno-kulturni napredak. U ovoj oblasti doprinos »filijale« može biti samo marginalan (stvaranje istraživačkih laboratorija ili pomoć lokalnim institucijama itd.), jer ona na svom nivou nije zainteresovana za ovakva koncepcijska istraživanja, dok su istraživanja vezana za usavršavanje i adaptacije već uključena u ovladavanje tehnologijom.

U suštini, čoveku ne donosi obilje robâ sama proizvodnja oruđa, već korišćenje tog oruđa *u* proizvodnji. Ako se, uprkos ovome, uvođenje prve delatnosti u nacionalni prostor smatra neophodnim

Digitized by Google

ili korisnim, to može biti samo iz razloga koji, ma koliko važni, u krajnjoj liniji imaju samo sporedan ili, u najboljem slučaju, dopunski značaj. Mi vidimo tri takva razloga:

a) Nastojanje da se postigne određena »samostalnost« ili »nezavisnost«, pa čak i političko-ekonomska »premoć«, u okviru svetske industrijske konkurencije.

b) Želja da se »proizvodi« tehnologija kao želja za specijalizacijom unutar međunarodne podele rada. Drugim rečima, teži se proizvodnji tehnologije ne kao *sredstva* kojim bi se proizvele neke robe *x*, *y* ili *z*, već kao robe same po sebi, koja zamenjuje robe *x*, *y* ili *z*.

c) Ideja da će tehnologija stvorena u jednoj sredini roditi tehnike »prikladne« za tu sredinu.

Kada su u pitanju nerazvijene zemlje, prva dva cilja — ma koliko mogla biti privlačna sama po sebi — liče na san, ako ne i na ludilo. Oni nisu ostvarljivi čak ni za industrijalizovane zemlje uopšte, nego jedino za industrijske sile. To jasno pokazuje negativni bilans koji u uvozu i izvozu patenata imaju izvesne visoko industrijalizovane ali zato male zemlje.

S druge strane, koncepcija o »novim« tehnikama je — u skladu s preokrenutom dinamikom o kojoj je već bilo reči — vezana za lansiranje novih proizvoda, a ono je nezamislivo izvan veoma velikog nacionalnog tržišta.

Tako je samo treći cilj, stvaranje »prikladne tehnike«, bar *u načelu* relevantan za projekt razvoja trećeg sveta. Da li je, i u kojoj meri, on i *stvarno* opravdan — na to pitanje moći ćemo da odgovorimo tek pošto preciznije odredimo njegovu sadržinu.

4) Imajući na umu ono što smo već kazali o nemogućnosti da današnje nerazvijene zemlje pređu na stvaranje novih tehnologija pre nego što su ovladale već postojećim i pretpostavljajući, isto tako, da je razrešena protivrečnost između privatnih interesa stvaraoca i nacionalnih potreba korisnika, drugim rečima, pretpostavljajući da kod multinacionalne kompanije može postojati motivacija nužna da bi ona sama uvela neku »prikladnu tehniku«[1], još uvek ostaje da se precizira o kakvim »lokalnim uslovima« se radi. Jer postoje dve vrste ovakvih uslova, koje se veoma razlikuju jedna od druge: uslovi koji se tiču prirodnog bogatstva zemlje i uslovi koji se tiču manje ili više institucionalizovane raspodele njenog nacionalnog dohotka.

Prilagođenost prvoj vrsti uslova u stvari je pozitivna sama po sebi. Ostaje još da se utvrdi, u svakom pojedinom slučaju, da li je ona i finansijski probitačna.[2]

---

[1] Ako je ova motivacija obezebeđena, strani istraživači iz multinacionalne kompanije po pravilu su sposobniji od domaćih istraživača čak i kada treba zamisliti tehniku bolje prilagođenu lokalnim uslovima.

[2] Konkretni primeri prilagođenosti, odnosno neprilagođenosti koji se navode u mnogobrojnim studijama jednog određenog tipa često su naivni ili beznačajni, ponekad vrlo spekulativni, a nikad nisu uverljivi.

Digitized by Google

Nasuprot tome, izbor tehnika koji je prilagođen drugoj vrsti uslova već je po samom svom principu negativan. Pa ipak, multinacionalnim kompanijama zamera se upravo to što se ne opredeljuju na ovaj način. Ovo je, uostalom, pitanje oko kojeg vlada ogromna zbrka (»blaga« tehnika, »posrednička« tehnika itd.).

Svesno ili nesvesno, ovi nejasno definisani zahtevi zasnivaju se na izvesnim neoklasičnim postulatima, naročito na postulatima teorije faktorâ (Heckscher — Ohlin — Samuelson) i posebno na (a) postulatu nepokretnosti i nepromenljivosti faktorâ i (b) postulatu korespondencije između njihovih prinosa i njihove relativne oskudnosti.

Međutim, jedan od dva glavna faktora, kapital, već je mobilan između zemalja (ovo pitanje se, uostalom, i javilo u vezi s multinacionalnom kompanijom, glavnim nosiocem te mobilnosti), a ni jedan ni drugi faktor nije nepromenljiv. Oba faktora se *mogu proizvoditi*, prvi bez ikakvih apriornih ograničenja, a drugi od trenutka kada se prevaziđe ideja potpuno sirove radne snage i počne uspinjanje lestvicom kvalifikacija. Lišiti se neke moderne mašine s izgovorom da na licu mesta još uvek nema neophodnih specijalista predstavlja, prema tome, najtipičniji slučaj upadanja u *circulus vitiosus* osujećivanja. Kao što smo već naglasili, kvalifikovani metalurg ne može postojati pre metalurgije, a nije moguću ozbiljno tvrditi da je taj poziv urođen kod nekih naroda.[3]

Što se tiče druge tačke, nije nimalo očigledno da relativni prinosi faktora, utvrđeni ili uslovljeni odnosima političkih i društvenih snaga, odražavaju njihovu relativnu oskudnost, čak i da pretpostavimo, u šta ja sâm sumnjam, da pojam relativne oskudnosti uopšte ima smisla u svetlu ovoga što smo upravo kazali. Naprotiv, izbor tehnika na ovoj osnovi biće suboptimalan, tačno u onoj meri u kojoj prinosi faktora ne odražavaju njihovu relativnu oskudnost.

Zahtev za radno intenzivnom tehnikom osniva se na zbrkanom shvatanju zaposlenosti kao promenljive koju treba maksimizirati, nezavisno od obima proizvodnje. Međutim, zaposlenost, shvaćena kao cilj po sebi, uopšte nije ekonomska kategorija. Smisao razvoja je u tome da se proizvodi više s datom količinom resursa i ljudskog rada, a ne da se više radi (zapošljava) da bi se ostvarila data proizvodnja.

Često je potrebno odlučiti se između produktivnosti rada *(output/labour ratio)* i produktivnosti kapitala *(output/capital ratio)*. Tehnika koja smanjuje i jednu i drugu naprosto je nemoguća,

[3] Kada se, recimo, obrada zemlje zapregom uzdiže kao „posrednička tehnika" u Africi, jednostavno se zaboravlja da je, osim u izvesnim oblastima, ta tehnika za afričkog seljaka „novija", nezgodnija i znatno teže savladiva od traktora. Dovoljno je nekoliko sati da bi se šofer kamiona ili automehaničar (zanimanja koja se nalaze svuda u crnoj Africi) pretvorili u traktoristu, odnosno mehaničara za traktore, dok je potrebno mnogo godina, ako ne i nagomilano iskustvo više generacija, da bi se naučilo kako treba držati konje ili volove i kako ih efikasno koristiti za obradu zemlje.

Digitized by Google

a ona koja maksimizuje obe nedvosmisleno je najbolja. Ono što stvara teškoću je činjenica da »teška« tehnika najčešće maksimizuje prvu, a minimizuje drugu srazmeru. Ako je, dakle, nezaposlenost takva da se društveno koštanje faktora rada može potpuno zanemariti, najlakša tehnika se, pod određenim uslovima, može pokazati kratkoročno bolja. Ako je, naprotiv, rok dovoljno dugačak da se osete posledice diferencijalnog ritma akumulacije, račun (up.., na primer, Ch. Bettelheim, *Problèmes théoriques et pratiques de la planification*, 1951. i *Studies in the Theory of Planning*, 1959) pokazuje da, čak i u ovom poslednjem slučaju, društveni proizvod maksimizuje ona tehnika koja je u najvećoj meri kapital-intenzivna. (Ovde je, uostalom, reč o jednom problemu koji je star koliko i sama politička ekonomija. Njegovi najvažniji elementi mogu se naći još u diskusijama klasika, krajem XVIII i početkom XIX veka, oko korelacija »neto proizvod« — »bruto proizvod«. Savremeni »razbijači« mašina ponovo ga otkrivaju...)

Kada kapital kojim se raspolaže nije dovoljan da bi se sve proizvodne jedinice u jednoj grani opremile najrazvijenijom tehnikom, treba se odlučiti za jednu od dveju mogućnosti:

a) koncentrisati raspoloživi kapital u nekoliko oglednih jedinica, ostavljajući druge da rade s tradicionalnom tehnikom, a zatim iskoristiti akumulacioni fond ovih modernih jedinica da bi se ostale, jedna po jedna, neposredno prevele s tradicionalne na modernu tehniku; ili

b) razdeliti raspoloživi kapital na čitavu granu i, samim tim, snabdeti svaku jedinicu s manje opreme. Ako je ova oprema smanjene vrednosti kvalitativno *ad hoc*, to jest određena prema datim okolnostima, imamo »posredničku« tehniku nasuprot prvom rešenju koje predstavlja dualističku (pluralističku) tehniku.

Na teorijskom planu nemamo nikakav ozbiljan dokaz da je rešenje (b) bolje, dok na empirijskom planu imamo niz istorijskih neuspeha koji su vezani za njega (na primer, program »Ambar Charka« u Indiji pedesetih godina, seoske visoke peći u Kini itd.).

Međutim, kada je reč o stvaranju »filijale«, gornja alternativa uopšte se ne postavlja. Pregovori o »filijali« po pravilu se ne vrte oko određenog kapitala koji treba investirati, već oko određenog obima proizvodnje koji treba postići. Pod ovim uslovima potpuno je besmisleno štedeti kapital multinacionalnog partnera i postići isti (predviđeni) obim proizvodnje s više nacionalnog rada, tako da nije nimalo čudno što ni jedna vlada neke nerazvijene zemlje nikada nije odabrala ovu mogućnost.

5) Privlačnije, ali i maglovitije, od prethodnih su težnje za »nehijerarhijskim«, »neotuđujućim« itd. tehnikama iil tehnikama koje bi doprinele očuvanju nacionalne kulture time što bi onemogućile uvođenje stranog modela potrošnje, štetnog po definiciji.

6) Ostaje nam da ispitamo pitanje troškova tehnološkog transfera, za koje se prirodno vezuje pitanje »restriktivnih klauzula«.

Digitized by Google

U krajnjoj analizi, ove klauzule, u stvari, samo doprinose povećanju troškova.[4]

Treba reći da su analize ovog pitanja do sad bile pre kvalitativne nego kvantitativne, utoliko što, pored opšte tendencije da se ti troškovi smatraju suviše visokim, nije predložen i neki kriterij u odnosu na koji bi se oni procenjivali. Na prvi pogled mogla bi postojati tri takva kriterija:

a) ono što tehnologija koja je prenesena donosi zemlji-primaocu;

b) ono što bi ona koštala da je proizvedena na licu mesta; i

c) ono što je ona koštala stranog snabdevača.[5]

Koliko nam je poznato, niko do sada nije jasno naznačio u odnosu na šta uzima da su troškovi transfera tehnologije visoki (ili niski). Za uzvrat, neke procene globalnih prihoda i rashoda koje se često navode (na primer, *Izveštaj Senata Sjedinjenih Država 1972*, UNCTAD TD/B/AC, 11/10, rev. 2, New York, 1973) zapanjujuće su niske prema svakom zamislivom kriteriju.

Bilo kako bilo, možemo reći sledeće:

a) Kako je, u tržišnoj privredi, tehnologija roba kao i bilo koja druga (ili je, što se svodi na isto, uključena u neku drugu robu), govoriti o »troškovima transfera« samo zamagljuje problem. Reč je prosto o ceni i raspravljanje o njoj tiče se »uslova razmene« i ničeg drugog.

b) Zahtevi koji se odnose na troškove transfera neizbežno dovode do radikalnijeg, ali samim tim i koherentnijeg, zahteva za *deprivatizacijom* tehnologije (ustanovljenje »prava na tehnologiju«, centralizacija podataka u javnim bankama itd.), drugim rečima, za ukidanjem industrijske i trgovačke svojine, organizo-

[4] Vrlo često se u ovom kontekstu raspravlja i pitanje lažnog fakturisanja uvezene ili izvezene robe bilo *ispod* bilo *iznad* njene vrednosti. Tražiti ovde neku vezu ima isto tako malo smisla kao i dovoditi u vezu tu praksu i multinacionalne kompanije. Svaki uvoznik ili izvoznik na svetu može se naći u situaciji da pribegne lažnom fakturisanju ako se za to steknu određeni uslovi. Budući uvoznici i izvoznici kao i ostali, multinacionalne kompanije su za ovu praksu zainteresovane koliko i drugi, ni više ni manje. S druge strane, sve robe mogu biti fakturisane *ispod* ili *iznad* svoje vrednosti i samo se po sebi razume da su za to podesnije one čija je cena teže odredljiva (u vreme eventualne administrativne kontrole cena). Ovakvu robu predstavlja i tehnologija. Ali, tu uopšte nije reč o dodatnom nametu koji opterećuje cenu. U pitanju je samo jedno od sredstava za nezakoniti transfer novca i sama prodaja tehnologije time nije ni pogođena ni dotaknuta.

[5] Ili njegovu zemlju. Ove dve veličine nisu identične, jer u svakoj zemlji jedan deo troškova istraživanja, posredno ili neposredno, snosi zajednica. Osim toga, ovo javno finansiranje igra istu ekonomsku ulogu koju bi igralo subvencioniranje izvoza i, kao takvo, u celini ili delimično donosi korist stranom kupcu.

Digitized by Google

vane kroz sistem patenata.[6] (Vidi Parisku konvenciju od 20. marta 1883.)

Ostaje da se vidi u kojoj bi se meri ovakva sektorska deprivatizacija mogla izmiriti sa zadržavanjem tržišnih odnosa i tržišne privrede, čije ukidanje autori koje pominjemo, uostalom, i ne traže.

Da bismo bili dosledni, zahtev za ukidanjem trebalo bi proširiti bar na svu intelektualnu i umetničku svojinu. Jer, najzad, nije jasno zašto bismo lišili njihovih autorskih prava naslednike jednog pronalazača, a ne i naslednike Bitlsa, Džona Vejna ili pisca *Leptira*.

[6] Budući da suštinski nije ništa drugo do pretvaranje u kapital troškova publiciteta, ova druga (trgovačka svojina, zaštitni znakovi itd.) predstavlja još manje opravdan namet od prve (patenti, itd.) koja, bilo da je jevtina ili skupa, ipak predstavlja stvarnu proizvodnu uslugu.

Digitized by Google

Zoran Trputec

Strategija razvoja i uloga nauke i tehnologije u zemljama u razvoju*

1. Koncept tehnološkog razvoja

1.1. *Tehnološki razvoj i strukturne promjene*

Od vremena kada je čovjek između sebe i predmeta rada uključio kao posrednika drugi prirodni predmet koji je postao oruđe, sredstvo za rad, otpočeo je proces razvoja materijalnih proizvodnih snaga, razvoja tehnologije. Povijest razvoja sredstava za rad ujedno je i povijest razvoja društvene proizvodnje i ljudskog društva uopće. Koncentrirani na suvremene tehnološke probleme, mi ćemo se samo ukratko osvrnuti na neke bitne aspekte tehnološkog razvoja u vrlo kratkom razdoblju razvoja ljudskog društva — od prve industrijske revolucije do danas.

Industrijskom revolucijom u materijalnoj proizvodnji naglo raste učešće minulog rada, opredmećenog u sredstvima za rad, a smanjenje učešća živog rada predstavlja osnovnu karakteristiku transformacije strukture proizvodnih snaga koju je ta revolucija

* Pored rukovodioca i glavnog autora teksta, u izradi referata učestvovali su i sledeći saradnici Centra za proučevanje sodelovanja z deželami v razvoju — Ljubljana: dr B. Cizelj, F. Drenovec, R. Mačus, M. E. Pintar i S. Stojanović.

Digitized by Google

izazvala. U tom razdoblju ostali elementi te strukture, pa prema tome i obrazovanje, nauka, istraživanje i razvoj, nisu neposredno dolazili do izražaja, barem ne u smislu većeg angažiranja društvene akumulacije i društvenog fonda rada u njihovoj proizvodnji. Isto se može reći i za proizvodnju mašina koje proizvode druge mašine.

Iz ovakvog, specifičnog razvoja društvene reprodukcije kapitalističkog načina proizvodnje neposredno nakon industrijske revolucije dio marksističkih ekonomista navedenu historijsku tendenciju proglasio je za opći zakon društvene reprodukcije. Osnovni nesporazum pri tretiranju problema odražavanja tehničkog i tehnološkog napretka na društvenu proizvodnju, ekonomski razvoj i strukturne odnose u proizvodnji proizlazi iz apriorističke postavke da tehnički i tehnološki napredak u materijalnoj proizvodnji predstavlja isključivo povećanje organskog sastava kapitala, odnosno da se manifestira u njegovoj pojačanoj koncentraciji putem povećavanja stope akumulacije.

Osnovni razvojni potencijal je tokom i nakon industrijske revolucije sprega čovjek — mašina. Posebno od uvođenja mašina ovisi porast proizvodnje i rast produktivnosti rada. Pretežni rast proizvodnje sredstava za proizvodnju stoga je zakonita tendencija koju zapažamo u procesu društvene reprodukcije kapitalističkog načina proizvodnje. Kasnije, međutim, u proizvodnji mašina dolazi do kvalitativne diferencijacije. Distinkciju između proizvodnje mašina za proizvodnju drugih mašina i proizvodnje materijalnih potrošnih dobara u procesu razmjene vrijednosti učinio je tek Lenjin[1], s obzirom na to da je ta proizvodnja u njegovo vrijeme postala i vrijednosno značajna, te je od angažiranja predujmljenog kapitala, diverzificiranog prema tim pododjeljcima društvene proizvodnje, ovisila stopa privrednog rasta. U tom razdoblju jedna od osnovnih karakteristika procesa društvene reprodukcije bio je pretežan rast proizvodnje sredstava za proizvodnju, što se odražavalo i u novoj, drugačijoj strukturi proizvodnih snaga.

Proizvodnja i reprodukcija znanja i informacija predstavljaju danas centralno žarište razvoja proizvodnih snaga i sve dominantniji dio proizvodnih snaga i angažiraju sve veći dio društvenog fonda rada[2] i društvene akumulacije. Pretežni rast njihove proizvodnje postaje zakonitost sadašnje faze razvoja kapitalističkog načina proizvodnje, ali, isto tako, i društva u procesu socijalističke transformacije. Stoga se može govoriti da je to danas opći zakon društvene reprodukcije.

Prebacivanje težišta značaja za ekonomski razvoj sa jednog segmenta proizvodnje na drugi prati isti takav prelaz kapitalističkog monopola kao monopola nad povećanjem produktivnosti.

---

[1] Marks je uočio izvanredni značaj kako nauke tako i mašina za proizvodnju drugih mašina (K. Marx, *Kapital*, *Dela*, tom 21, str. 340), a Lenjin je ovu tendenciju opisao i naglasio (V. I. Lenjin, *Društvena reprodukcija i privredni ciklusi*, »Rad«, Beograd, 1957, str. 83—87).

[2] Prema američkim istraživanjima, 46% ukupno zaposlene radne snage radi u takozvanom informacionom kompleksu.

Digitized by Google

Proizvodnja u segmentu koji dominira kao odlučujući činilac porasta produktivnosti uz monopolski dobiva i izrazito robni karakter, bez obzira na to da li je on imanentan odnosnoj proizvodnji. Ovaj problem naročito dolazi do izražaja kod naučno-tehnološkog kompleksa u kome se ne monopolizira stvar koja je objektivno nedjeljiva na više istovremenih korisnika, nego se monopolizira informacija koja je beskonačno multiplikabilna i po prirodi dostupna istovremeno svakom korisniku. Ovakva priroda tehnologije izaziva duboke protivrječnosti u sistemu robne proizvodnje i dovodi do konfliktâ interesa koji su danas na svjetskom nivou već vrlo duboki i intenzivni.

Ovdje leži i fundamentalni konflikt interesa između Sjevera kao proizvođača i Juga kao recipijenta tehnologije. »Sjeverne TNK vide tehnologiju kao proizvod vlastitog i značajnog troška za istraživanje i razvoj i kao robu kratkog životnog vijeka koja se mora prodati na najprofitabilniji mogući način.«[3]

1.2. *Tehnologija i nauka kao elementi preovladavajućih odnosa zavisnosti i dominacije u svijetu*

U globalnim, svjetskim okvirima suvremene tendencije transformacije strukture proizvodnih snaga manifestiraju se ne samo kroz tehnologiju i razvoj na mikro-nivou, nego naročito na makro-nivou. Klasno obilježje kapitalističkog načina proizvodnje, koje se u globalnim razmjerima danas sve više ispoljava u odnosu centar — periferija, determiniše i tip i oblike razvoja suvremene makro-tehnologije kao načina organizovanja i upravljanja na makro-planu[4]. Taj način zasnovan je na dominaciji tehničkih principa i tehničkih sredstava, a takva makro-tehnologija danas je postala glavni artikulator proizvodnih snaga u svjetskim okvirima, osnovni činilac svih međuzavisnosti u današnjem svijetu, kao i odlučujuća determinanta sve značajnijeg redukovanja prostora ljudske slobode. Takva makro-tehnologija u sebi obuhvata podjelu rada i okvira transnacionalnih korporacija. Principi na kojima počiva suvremena makro-tehnologija su slijedeći: funkcionalna diverzifikacija, unifikacija, standardizacija i normalizacija za sve elemente, uključujući i efikasnost funkcionisanja za sistem kao cjelinu. Svojim razvojem takva makro-tehnologija ima tendenciju da posredstvom svojih nosilaca navedene principe, uz pomoć odgovarajućih tehničkih sredstava i sistema, nametne čitavom društvu, da utvrdi uloge i sve materijalne uslove funkcionisanja ne samo pojedinaca, nego i čitavih naroda, njihovih vlada i parlamenata, kao i niza međunarodnih institucija.

---

[3] UNDP, Development Issue Paper for the 1980's, br. 7, str. 7.

[4] U razmatranju makro-tehnologije i njena utjecaja na ZuR autori se koriste studijom S. Stojanovića i Z. Trputeca: *Kriza industrijske civilizacije*, »Marksistička misao«, br. 1/1975, str. 120—135.

Digitized by Google

1.3. *Tehnološki jaz*

Usporedo sa intenziviranjem ekonomskog razvoja u svijetu u cjelini, ako ga pratimo naročito nakon industrijske revolucije, širi se jaz između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, jaz koji svojim kvantitativnim pokazateljima ilustrira funkcioniranje strukture centar — periferija. Još početkom XIX vijeka ovaj jaz u društvenom proizvodu između zemalja centra i ZuR nije u prosjeku bio mnogo veći od 2 : 1.

Danas se, ovisno o proračunima[5], kreće negdje između 12 : 1 i 14 : 1. Tendencija smanjivanja jaza postoji u svim futurološkim studijama i deklaracijama međunarodne zajednice, ali ne i u realnim kretanjima. Slijedeći podaci predočavaju njegov sadašnji nivo[6]:

	ZUR kao svijeta ukupno
Stanovništvo (1978)	72
Poljoprivredna proizvodnja (1977)	36
Društveni proizvod (1977)	19
Industrijska proizvodnja (1978)	8
Obrazovanje	18
Naučnoistraživačko osoblje	7
Izdvajanje za istraživanje i razvoj (1978)	2
Rezultati istraživanja i razvoja (patenti)	1

Razvijene kapitalističke zemlje izdvajaju danas u prosjeku oko 2% društvenog proizvoda za istraživanje i razvoj s tendencijom ponovnog rasta nakon pada i stagnacije tokom sedamdesetih godina. Zemlje u procesu socijalističke transformacije izdvajaju gotovo dvostruko veći dio društvenog proizvoda. Samo ZuR izdvajaju svega oko 0,3%. Osim toga, postoje vrlo velike razlike u istraživačkom naporu unutar ove grupe zemalja. Svega 5 zemalja koncentrira 60% ukupnih sredstava koja ZuR u tu svrhu izdvajaju.[7] Dok razvijene zemlje za istraživanje i razvoj izdvajaju preko 100 dolara po stanovniku godišnje, u ZuR taj je iznos danas svega 1 dolar.

Od oko 3,5 miliona patenata koji postoje u svijetu razvijene zemlje drže 3,3 miliona. Preostalih 200.000 koliko ih drže ZuR nisu njihov proizvod. Stranci drže oko 170.000 od navedenog broja,

[5] Ovi i ostali podaci u poglavlju (osim tabele) oslanjaju se na dokumente UNDP, Development Issue Papers, br. 7 i 8, te UNCTAD, dokument TD/B/AC. 11/Rev. 1.

[6] Izvori: World Bank Development Report 1980; World Bank Atlas 1979: »Razvoj i transfer tehnologije u sklopu NMEP«, CPSDVR, Ljubljana, 1979.

Za obrazovanje u svijetu se krajem sedamdesetih godina izdvajalo oko $ 160 milijardi.

[7] To su Indija, Argentina, Brazil, Južna Koreja i Meksiko.

Digitized by Google

odnosno 84%, a domaći patenti čine preostalih 30.000. Međutim, od patenata koje drže stranci između 90—95% su patenti koji nisu u upotrebi i koji su u ZuR prijavljeni da bi držaocima patenta osigurali uvozni monopol, a ne proizvodnju u ZuR. Prema tome, jaz u tehnološkom potencijalu u njegovim efektima se može procijeniti na 1 : 100.

1.4. *Specifični efekti svjetskog naučno-tehnološkog razvoja na ZuR*

Treba podvući da je makro-tehnologija, kao okvir koji determiniše i razvoj pojedinačnih tehnologija i uvođenje svih tehničkih i tehnoloških inovacija, razvijena, između ostalog, i na pretpostavkama egzistencije ekonomskog i tehnološkog jaza između razvijenih i nerazvijenih. Ona je do sada bila zasnovana na niskim cijenama i rasipničkom trošenju materijalnih i ljudskih resursa zemalja u razvoju, čime je bila fiksirana i uloga tih zemalja u svjetskom sistemu kapitalističke reprodukcije, kao i tip međuzavisnosti u suvremenom svijetu.

Stoga je čitav dosadašnji razvoj privrede ovih zemalja na »periferiji« svjetskog sistema društvene reprodukcije u suštini bio samo odraz rasta proizvodnih snaga na svjetskom nivou i njemu je u potpunosti bio prilagođen, jer vlastiti razvojni potencijal ovdje nije postojao. Uz sva ograničenja internog karaktera, kao što su male dimenzije vlastitog tržišta, nedostatak adekvatne radne snage i slično, glavna ograničenja razvoja proizvodnih snaga u periferiji proizlaze iz tipa i oblika dosadašnjeg razvoja svjetskog kapitalizma, a leže u nedostatku vlastite akumulacije, koja je do sada uvijek bivala eksproprirana i koncentrirana u centrima svjetskog kapitalizma, kao i u nametnutoj proizvodnoj strukturi, koja u periferiji nije integralna, već ima karakter isparcelisanosti. Stoga i svaki dalji razvoj privrede periferije, koji je podržavan spolja, zavisan je i parcijalan, bez obzira na ostvareni nivo proizvodnosti rada i stupanj suvremenosti sredstava i organizacije koji se primjenjuju u proizvodnji.

Sa daljim tehničkim i tehnološkim napretkom koji diktira suvremena makro-tehnologija mogućnosti zapošljavanja u »modernom« sektoru proizvodnje u zemljama u razvoju relativno sve više opadaju u odnosu na priraštaj stanovništva. Istovremeno transnacionalne korporacije, koje vrše transfer određenih segmenata svoje proizvodnje u periferiji, s obzirom na način na koji vrše ekstrakciju viška vrijednosti i tip tehnologije koju primjenjuju koristeći svoj oligopolski položaj, apsorbiraju visokokvalificiranu i polukvalificiranu radnu snagu, kojoj u cilju stabilizacije osiguravaju relativno visoke nadnice.

Istina, samo postojanje značajnih masa nezaposlenog i društveno-politički marginalnog stanovništva zemalja u razvoju, koje nije integrirano u sistem kapitalističke reprodukcije, ostaje potpuno afunkcionalno sa stanovišta toga sistema. Ovo, međutim,

Digitized by Google

samo do momenta dok te rastuće mase marginalnog stanovništva, dijelom zbog već postignutog nivoa svog demografskog rasta, a dijelom zbog prvih začetaka vlastite emancipacije, ne započnu da vrše sve snažniji pritisak na materijalne resurse i infrastrukturu, čime počinju da ugrožavaju pretpostavke efikasnosti postojeće makro-tehnologije, pretpostavke efikasnog i stabilnog funkcioniranja svjetskog sistema kapitalističke reprodukcije, te za taj sistem počinju da bivaju disfunkcionalne.

1.5. *Kriza restrukturacije svjetskog sistema reprodukcije i promjene tehnologije i modela tehnološkog razvoja*

Suvremeni razvoj svjetskog sistema reprodukcije zasnovan na kapital-odnosu kao dominantnom i makro-tehnologija koja je artikular tog razvoja ne mogu više računati na jeftine i neograničene sirovine i energiju koje su do sada dobivale zemlje centra od ZuR.

Njihove sve uočljivije granice sužavaju slobodni manevarski prostor razvijenih zemalja i povećavaju stupanj obrnute materijalne zavisnosti od ZuR. Dosadašnji razvojni model koji je učinio od razvijenih zemalja svjetsku industrijsku radionicu udario je o granice vlastitih mogućnosti. S jedne strane, u zemljama centra, pod utjecajem ekonomija razmjera i vanjskih ekonomija, stvoreni su veliki proizvodni sistemi koncentrirani na uskim geografskim područjima. Urbane aglomeracije akcentuirale su socijalno-političke probleme, vrtoglavi rast troškova društvene i privredne infrastrukture, a proizvodnja i potrošnja izazvale su dramatično zagađivanje i pogoršavanje čovjekova okruženja. Pritisak radničke klase na nadnice i zahtjevi za suupravljanjem u privrednom životu pojačali su ne samo porast troškova rada po jedinici proizvoda[8] i pad profitnih stopa, nego i opasnost od posizanja radničke klase zemalja centra u sam mehanizam organizacije, upravljanja i odlučivanja, znači diranja u vitalne klasne interese buržoazije. Disfunkcionalnost akcija radničke klase u centru postaje za sistem sve očiglednija.

S druge strane, disfunkcionalnost sve većih masa nezaposlenog svjetskog stanovništva u periferiji sa stanovišta makro-tehnologije kao oblika funkcioniranja i egzistencije svjetskog sistema reprodukcije u uvjetima kapital-odnosa kao dominantnog pojačava krizu postojećeg modela ekonomskog razvoja, a time i modela tehnološkog razvoja.

Promjene modela tehnološkog razvoja u skladu su sa promjenom strukture proizvodnih snaga i rastom uloge organizacije, informacija i komunikacija. Napušta se koncept velikih aglomeracija mašina na jednom mjestu, kao ionako, od uvođenja električne

[8] Između 1960—68. ovi su troškovi u zemljama centra rasli po stopi od 2,6% godišnje, a između 1968—73. po stopi od 13,9% (OECD, *Face aux futures*, 1979).

Digitized by Google

energije u industriju, nema svoje tehnološko, nego organizaciono opravdanje.[9] U centrima, tamo gdje još preovladava masovna proizvodnja, robotizacija omogućava takvu proizvodnju uz sve manji udio neposrednog živog rada. Istovremeno jača orijentacija na male serije, naročito u nizu propulzivnih industrija kao što su elektronika, proizvodnja električnih uređaja, proizvodnja specijaliziranih vozila, industrija komunikacijskih uređaja, industrija prečišćača i niz proizvodnji vojne industrije (na primjer, mlazni avioni). Da se poslužimo izrazom Alvina Toflera, futurologa i konsultanta niza američkih korporacija, propulzivne industrije zacrtavaju put ka »demasifikaciji« proizvodnje.[10] Nadalje, tehnologija masovne proizvodnje ostaje prisutna u proizvodnji repromaterijala, podsklopova i sklopova koji se dalje ugrađuju u individualizirane proizvode po želji ili narudžbi. Uočava se da propulzivne grane koje dobivaju proizvodni i lokacijski prioritet u zemljama centra uglavnom čine »čiste« industrije izvanredno visoke inovacijske dinamike i malih energetskih inputa. Ponovna orijentacija na reproduktibilne i »čiste« izvore energije, koja je bila napuštena u eri korištenja fosilnih goriva, nije izraz trenutne mode, nego svijesti o gotovo dostignutim granicama opterećenja geo i atmosfere otpacima, otrovnim plinovima, ugljičnim dioksidom i naglim iscrpljivanjem kisika.[11]

2. Strategije razvoja koje ograničavaju emancipaciju ZuR

2.1. *Transfer tehnologije i tehnološka zavisnost*

Što su proizvodnja, znanja i informacije u svijetu bivali značajniji i kvalitativno i kvantitativno i što je naučno-tehnološki kompleks postajao sve izrazitije jezgro razvoja proizvodnih snaga, to se više u ovoj oblasti ispoljavala i jačala tendencija monopola razvijenih zemalja i relativno slabio endogeni, autonomni istraživačko-tehnološki napor ZuR.

Sve izrazitija politika monopolizacije centralnih razvojnih aktivnosti od strane razvijenih kapitalističkih zemalja izaziva dalje strukturne deformacije ZuR i oduzima i slabi njihov razvojni potencijal.

Sredstva oduzimanja i gušenja razvojnog potencijala ZuR vrlo su raznovrsna. U najneposrednijem smislu to je odliv mozgova, čije je efekte, usprkos brojnih studija i napora da se kvan-

[9] Prema A. Bagnascu, ne postoje razlozi tehnološke prirode koji bi dozvolili da se uspostavi direktna veza između rasta produktivnosti i koncentracije mašina unutar iste tvornice (*Le problematiche dello sviluppo italiano*, Feltrineli, 1978).

[10] Prema intervjuu K. Milesa s A. Toflerom, objavljenom u časopisu »Stat«, br. 318, mart 1981, str. 17—20.

[11] Vidjeti referate okruglog stola ECE, Ljubljana, 1979, o alternativnim stilovima života.

Digitized by Google

titativno odrede, praktički nemoguće ocijeniti, jer su po svojoj prirodi difuzni i kumulativni i javljaju se kroz mnogobrojne aspekte ekonomskog razvoja.

Permanentni gubitak i odliv viška vrijednosti iz ZuR smanjuje i iscrpljuje fondove akumulacije koji su nedovoljni i za pokriće nužnih investicija u materijalnoj proizvodnji. Ulaganja u istraživanja i razvoj, koja daju tek dugoročne rezultate, sa gledišta mikro-subjekata ZuR imaju karakter neproizvodnih investicija koje i nisu nužne za postizanje određenih ekonomskih efekata.

Mogućnost uvoza strane tehnologije oslobađa poduzeća od velikih i, s njihovog gledišta, neizvjesnih ulaganja u vlastita istraživanja i razvoj. Međutim, tada domaća poduzeća upadaju u tehnološku zavisnost i sve su više izložena raznim oblicima eksploatacije i ograničavanja vlastite poslovne i razvojne slobode putem raznih restriktivnih klauzula. Naročito je ovdje značajna penetracija transnacionalnih kompanija koje posjeduju, među ostalim, i veliku tehnološku superiornost nad domaćim poduzećima. Svojim prisustvom kroz direktne investicije ove kompanije determiniraju tehnološke opcije domaćih konkurenata koji su i zbog konkurentskih razloga upućeni na uvoz strane tehnologije. Najbolji domaći kadrovi koji bi se mogli orijentirati na naučnoistraživački rad, zbog superiornih primanja, prihvaćaju organizacione i rutinske poslove u TNK ili napuštaju domaća poduzeća i prelaze u istraživačke institucije TNK (što je rjeđi slučaj, jer su takve institucije u ZuR rijetke).

Međunarodna pravila o industrijskoj svojini dio su cjelovite institucionalne strukture koja pojačava monopol razvijenih zemalja u ovoj oblasti. To se posebno odnosi na Parisku konvenciju koja svojim odredbama daje naglašenu zaštitu monopolu nad pronalascima, modelima i žigovima, traži puno poštivanje takozvanog prava nacionalnog tretmana i štiti strane vlasnike patenata bez obzira na to da li oni prijavljivanjem patenata u ZuR u stvari sprečavaju primjenu patentirane tehnologije i prisiljavaju ZuR na uvoz uz ograničavanje izbora uvoznika. Nacionalni zakoni u oblasti zaštite industrijske svojine predstavljaju još uvijek u ZuR pretežno kopije zakona iz razvijenih zemalja.

Uspješno probijanje domaćih proizvođača ZuR na tržišta razvijenih zemalja najčešće je uvjetovano proizvođenjem, kvalitetom i oblikovanjem proizvoda koji su tipični za ta tržišta, što iziskuje potrebu uvoza odgovarajuće tehnologije, dizajna i žigova, pa obično povlači za sobom i razne oblike udruživanja sa stranim kapitalom.

2.2. *Uključivanje ZuR u svjetsku podjelu rada na sadašnjim tehnološkim osnovama*

Glavne posljedice promjene tehnološkog modela za ZuR vezane su uz ubrzanu delokaciju *(redeployment)* velikog dijela materijalne proizvodnje iz zemalja centra u blizinu prirodnih i energetskih

Digitized by Google

izvora, ali delokacija se prvenstveno vrši radi korištenja neiscrpnih izvora radne snage, čija nezaposlenost u ovome dijelu svijeta već dostiže zastrašujućih 400 miliona ljudi. Ova je radna snaga 4—10 puta jeftinija od radne snage u centrima uz istu produktivnost i intenzitet rada.[12] Velike se proizvodne jedinke razbijaju, a proizvodni procesi rastavljaju na elementarne ili kompleksne operacije koje se mogu samostalno locirati i koje mogu ostvarivati relativno visoku proizvodnu autonomiju. Takav tip tehnologije je radno intenzivan, a radne operacije jednostavne i mogu ih obavljati priučeni i polukvalificirani radnici.

Postoji i drugi tip radno intenzivnih tehnologija koji zapošljava inventivnu i visoko obrazovanu radnu snagu za proizvodnju sličnu »demasificiranoj« proizvodnji u centrima, gdje je proizvodnja uklopljena sistemom supkontrakata u velike transnacionalne cjeline. Iscrpljivanje prirodnih izvora i zagađivanje koji su gotovo neminovni (ili na izgled neminovni) kod niza delociranih proizvodnih grana predočavaju se ZuR kao cijena industrijalizacije i uspješnog uklapanja u međunarodnu podjelu rada. Naime, tehnološka restrukturacija i delokacija odvijaju se naročito u onim granama čija je proizvodnja dobrim dijelom upućena na svjetsko tržište, odnosno tržišta razvijenih zemalja centra.

Visoka organizaciona, informacijsko-komunikacijska, transportna i upravljačka povezanost disperziranih i tehnološki relativno autonomnih, ali tržišno zavisnih proizvodnih kapaciteta TNK osigurava jedinstvenost sistema i tako ne dopušta ostvarenje mogućnosti, koje tehnološki postoje, da se proizvodne jedinke locirane u ZuR osamostale i eventualno povežu u integralnu nacionalnu proizvodnu strukturu, čime bi napustile logiku transverzalnog funkcionalnog razvoja u korist integralnog teritorijalnog.[13] Ovim se otvara još jedan vid protivrječnosti koje suvremeni tehnološki koncept nosi u sebi i koji ćemo u strategijama mogućeg tehnološkog razvoja detaljnije analizirati.

Model centar — periferija koji služi za interpretaciju odnosa u suvremenom svjetskom sistemu reprodukcije, ako se novi organizacioni i tehnološki model učvrste, mogli bi se sve manje shvaćati geografski i teritorijalno. Nacionalne privrede, posebno u periferiji, gube svoje karakteristike kao proizvodno-potrošne cjeline u kojima se stvoreni višak vrijednosti i prisvaja i koristi i koje kao teritorijalne cjeline ekonomski komuniciraju s inozemstvom posredstvom svjetskog tržišta. Pojmovi centar i periferija bi u tom slučaju imali jedan dublji i složeniji smisao, a bili bi prikazani u odgovarajućem multidimenzionalnom prostoru u kome bi predstavljali skupove koji pripadaju određenim grupama

[12] Vidi: C. Furtado, *Les nouvelles sources de pouvoir*, »Le Tiers Monde«, br. 81/1980.

[13] O tome detaljnije u: Z. Trputec i grupa, *Slovenija 2000 — pogled izvana*, Mostar, 1980.

Digitized by Google

(klasterima).[14] Ove metodološke promjene mogu poslužiti kao osnova strateškog projekta mijenjanja postojećih odnosa i usmjeravanja globalnih procesa u smjene ciljeva i interesa NMEP-a, u prvom redu u procese ravnomjernijeg geopolitičkog rasporeda dominantnih aktivnosti u okviru globalnog ekonomskog sistema ukupne društvene reprodukcije.

Unutar proizvodne strukture postoje grane s većom propulzivnošću, naročito snažnije zastupljenim istraživačko-razvojnim mogućnostima i inovacionom dinamikom. Ista diferencijacija postoji i unutar grana, unutar pojedinih proizvodnji i unutar segmenata jedne proizvodnje, odnosno proizvoda. U realizaciji novog tehnološkog modela i u formiranju centar — periferija strukture u novom, funkcionalnom smislu, TNK služe se, pored ostalog, strategijom dekompozicije i koncentracije. Određeni proizvod kao i određena tehnologija raščlanjuju se na sklopove i podsklopove, odnosno proizvodne faze, a onda se primjenom niza kriterija utvrđuje važnost i značaj svakog od njih za cio proizvod, odnosno tehnološki proces u cjelini. Na najznačajnije faze proizvodnje, odnosno najkritičnije sklopove i podsklopove, TNK, u pravilu, koncentriraju naučnoistraživačku aktivnost i samu proizvodnju u matičnoj kompaniji koja je locirana u zemlji centra. Ostale sklopove ili proizvodne faze TNK locira i tehnološki razvija tamo gdje ostvaruje najpovoljniju bilancu troškova i koristi, uključujući u valorizaciju i štetne efekte na okruženje.

Planiranje lokacije uključuje praktički čitav globus. Kaskadnim sistemom uspostavlja se nova tehnološka podjela rada na svjetskom nivou koja se sve više udaljava od ranije transnacionalne podjele (objašnjenje teorijom ciklusa proizvoda R. Vernona i S. Hirscha). Sistem kriterija koji opredjeljuje distribuciju lokacije proizvodnih segmenata TNK u zemljama centra, takozvanim srednje razvijenim zemljama i ZuR postaje vrlo složen i za vanjskog promatrača često daje neočekivane rezultate. Svako pojednostavljeno tumačenje tehnološke strategije TNK i zemalja centra ne samo što uopće ne pogađa suštinu suvremenih procesa tehnološke i strukturne transformacije svjetskog sistema reprodukcije, nego također sprečava koncipiranje realno moguće i poželjne alternativne strategije tehnološkog razvoja na linijama NMEP-a.

2.3. *Koncepcije odgovarajuće tehnologije*

Od kada se šezdesetih godina pojavio taj pojam, odgovarajuća tehnologija predstavlja jednu od najkontroverznijih točaka međunarodnih debata i izvor čestih nesporazuma na liniji Sjever—Jug. Neki od prvih i najvatrenijih zagovornika ove tehnologije za ZuR dolazili su iz razvijenih kapitalističkih zemalja, pa je već i to bio povod za sumnjičav stav onih kojima je ta tehnologija trebala

[14] Ovakav metodološki instrumentarij autori su već razvili primjenom takozvanog totalnog funkcionalnog prostora (vidi: Z. Trputec, *Spoljna trgovina i nacionalna privreda*, CPSDVR, Ljubljana, 1974).

Digitized by Google

da bude namijenjena. ZuR nisu bile spremne da prihvate ideju da je sitna, jednostavna, na ruralne probleme orijentirana tehnologija njima »odgovarajuća«. A kao »odgovarajuća« smatrala se prvenstveno tehnologija koja se ističe niskim investicionim troškovima, koja je radno intenzivna, tradicionalna uz manja poboljšanja, zahtijeva niske stručne kvalifikacije i mala je po obujmu proizvodnje. Oslonjena na tehnološka znanja i sposobnost stručnjaka iz razvijenog svjeta koji treba da poduče neuke seljake kako da u škrtim i često očajnim uvjetima siromaštva donekle poprave svoj ekonomski položaj, znači opet egzogena, odgovarajuća tehnologija trebalo je da odigra značajnu ulogu u razvojnoj koncepciji (također u varijanti zapadne interpretacije) osnovnih ljudskih potreba.[15] Kada bi se ovim razvojnim i tehnološkim modelima riješili najakutniji problemi širokih narodnih masa u ZuR, faktički bi se ublažila disfunkcionalnost tih masa za postojeću makro-tehnologiju. Drugim riječima, takvom strategijom odgovarajuće tehnologije skreće se pažnja ZuR na onaj tehnološki pravac koji ne kolidira, nego na poseban način dopunjava modernu kompleksnu i kapitalno intenzivnu tehnologiju kojom TNK razvijaju »moderne« sektore unutar privrede ZuR, a ničim ne ugrožavaju dominantnu tehnološku poziciju ovih kompanija i interese razvijenih zemalja u cjelini. Prema takvoj odgovarajućoj tehnologiji u ZuR su sumnjičavi. Mnogi, kako kaže Anil Agarwal, dopisnik londonskog »Earthscana«, u ZuR vide zagovaranje odgovarajuće tehnologije kao suptilan pokušaj zapadnih zemalja da potkopaju temelj industrijskog mišića koji ZuR počinju sticati.[16]

Svojom inkorporacijom u međunarodnu podjelu rada kao dio kome su namijenjene periferne funkcije ZuR ne samo što nisu uspjele razviti N-T-O-I-E kompleks i modernu tehnologiju koja je u monopolu razvijenih, nego su izgubile i onaj potencijal tehnološkog razvoja koji su ranije posjedovale. Konkurencija svjetskog tržišta i »modernog« sektora i izvlačenje akumulacije iz svih segmenata nacionalne privrede oslabili su endogene tehnološke potencijale ZuR do te mjere da je praktički svaki tehnološki progres induciran i egzogen. Ideja o odgovarajućoj tehnologiji očito je potekla iz saznanja da je raspoloživa i transferirana tehnologija neodgovarajuća i da bi na neki način tehnološki razvoj bilo neophodno ponovo internalizirati.

Mnogo toga je neodgovarajuće u tehnologiji koja se danas prenosi u ZuR. Tehnološki monopol TNK doprinosi visokim cijenama uvezene tehnologije. U skladu sa dominantnom makro-tehnologijom raste tehnološka i uvozna zavisnost ZuR kao kumulativni efekt inicijalnog tehnološkog uvoza. Neadekvatna je i stoga što doprinosi koncentraciji dohotka ne bogate slojeve, učvršćuje i u proširenoj razmjeri reproducira u proizvodnoj osnovi postojeće društvene odnose, povećava nezaposlenost i marginalizaciju

[15] O sadržaju i evoluciji tumačenja i strategije osnovnih ljudskih potreba vidjeti opširnije u: Z. Trputec, *Koncept osnovnih ljudskih potreba i NMEP*, Dubrovnik, 1979.

[16] UNDP, Development Issue Paper, br. 8, 1980, str. 3.

Digitized by Google

širokih narodnih masa i doprinosi nametanju ZuR civilizacijskog obrasca koji te narodne mase ostavlja bez ekonomske i političke perspektive. Sve je veći broj ovih zemalja koje konstatiraju da je postojeća, egzogena tehnologija neadekvatna za ostvarenje njihovih razvojnih ciljeva.

Kako je na Simpoziju o tehnologiji održanom na Jamajci 1979. rekao prorektor Katoličkog univerziteta iz San Salvadora, Luis de Sebastián, »ni jedna ZuR ne posjeduje skup tehnologija koje odgovaraju rješavanju osnovnih problema većine stanovništva: neishranjenost; nedostatak odgovarajuće zdravstvene brige; stanovanje i obrazovanje; nedovoljne mogućnosti stabilnog zapošljavanja; niski dohodak«[17].

Međutim, može li tehnologija izmijeniti društvo? Da li je čak i naučno-tehnološka revolucija revolucija u pravom smislu riječi? Zapadna varijanta odgovarajuće tehnologije i tehnološke strategije za ZuR uopće izgleda da vjeruje u tu mogućnost. Isti autor, međutim, kaže da se »novo vino sipa u staru mješinu« i da se »nove tehnološke strategije ulijevaju u iste stare, zavisne, autokratske socijalne strukture većine ZuR«[18].

Međutim, sve dok se ne realiziraju odgovarajuće društvene promjene u ZuR i dok razvijeni ne prihvate ravnopravnije ekonomske odnose sa ZuR, sve parcijalne strategije, kao što su osnovne ljudske potrebe, zelena revolucija, masovno obrazovanje i, konačno, odgovarajuće tehnologije, poslužit će prvenstveno tome da se postojeći odnosi perpetuiraju i da se uklone samo neke flagrantne suprotnosti koje su disfunkcionalne za postojeću makro-tehnologiju, organizaciju svjetskog sistema reprodukcije i interese vladajućih društvenih slojeva, prije svega u razvijenim zemljama.[19]

Ovim se otvara drugačiji način gledanja na odgovarajuću tehnologiju, za koju se, zbog sve većeg nepovjerenja prema dosadašnjoj interpretaciji, traže novi izrazi, ali i sadržaji.

Očito je, naime, da, ako odgovarajuća tehnologija podržava postojeću dominantnu makro-tehnologiju i izvire iz postojećih društvenih odnosa, onda, uz nužne korjenite promjene društvene strukture i međunarodnog poretka za uspostavljanje novog razvojnog i društvenog obrasca, treba mijenjati i tehnologiju.

Zato se na međunarodnim skupovima i u ZuR sve više govori o »tehnologijama koje odgovaraju razvojnim ciljevima«, »lokalno pogodnim tehnologijama«, »tehnologijama relevantnim i za bogate i za siromašne zemlje«, »prema narodu orijentiranim tehnologijama« itd. Ne postavlja se kao prvo pitanje: kakva tehnologija? nego: tehnologija — za koga i za koju svrhu? Ovo čitavom razmatranju tehnoloških alternativa daje novi smisao i ukazuje na neprekidnu interakciju i međuuvjetovanost između čovjeka, prirode i tehnologije i odgovarajućih društvenih oblika. Tehnološki opti-

[17] Op. cit., str. 6.
[18] Op. cit., str. 10.
[19] Parafraziramo Luisa de Sebastiána prema *Mobilizing Technology for the World Development*, Jamaica, 1979.

Digitized by Google

mizam koji sam tehnološki razvoj smatra dovoljnim sredstvom rješavanja društveno-ekonomskih problema napušta se. Njega zamjenjuje svijest o međuuvjetovanosti tehnologije i društvenih oblika i o potrebi njihovog zajedničkog mijenjanja. Premda je nauka danas potencijalno najvažnije sredstvo društvenog napretka, a svakako i tehnoloških promjena, ona se istovremeno danas javlja i kao sredstvo očuvanja postojećih društvenih i ekonomskih odnosa, ovisno o tome koje je subjektivne snage koriste.

3. Osvrt na jugoslavenske koncepcije i iskustva u oblasti naučno-tehnološke strategije

Jugoslavija je nakon drugog svjetskog rata, kao jedna od najnerazvijenijih zemalja Evrope, započela izgradnju socijalizma na vrlo slabim ekonomskim i tehnološkim osnovama. Njeni su ekonomski uspjesi evidentni. Društveni proizvod danas je viši od $ 2.000 po stanovniku. U oblasti naučno-tehnološkog razvoja za svega dvije decenije (1945—1965) Jugoslavija je udesetorostručila naučni potencijal, a u narednoj deceniji sredstva za nauku povećana su osam puta.[20] Danas raspolaže razvijenom naukom i tehnologijom, odnosno naučnoistraživačkim centrima koji su u nizu oblasti (na primjer, u biotehnici i hidroinženjeringu) potpuno ravnopravni sa vodećim centrima u svijetu.

Kao i druge ZuR, Jugoslavija je razvoj tehnologije oslonila pretežno na uvoz inozemne tehnologije. Uvoz tehnologije s jedne je strane doprinio osposobljavanju vlastitih razvojno-istraživačkih potencijala. Međutim, s druge strane pojavili su se određeni problemi i teškoće izazvane takvom strategijom tehnološkog razvoja. Na nedavnom savjetovanju o strategiji tehnološkog razvoja[21] donesene su određene ocjene i zaključci koje ovdje djelomično reproduciramo kako bismo ukazali na teškoće i ograničenja s kojima se susreće zemlja koja je u krugu ZuR već postigla visoku tehnološku razinu:

— relativno visok stupanj jednosmjerne tehnološke i ekonomske zavisnosti od inozemstva koji se ogleda u vrlo nepovoljnom odnosu između uvoza i izvoza tehnologije i u neravnopravnom — nepartnerskom odnosu između inozemnih vlasnika i domaćih korisnika tehnologije;

— čvršće veze sa inozemnim vlasnicima tehnologije javljaju se kao barijera samoupravnom dogovaranju i sporazumijevanju među domaćim organizacijama;

— kroz razne oblike transfera tehnologije i kroz široko nametnutu restriktivnu praksu koja je taj transfer redovno pratila stalno je pogoršavan odnos izvoz—uvoz na štetu izvoza zbog oba-

[20] Godine 1945 — 28 istraživačkih organizacija, 1965 — 414, 1975 — 549. Godine 1965. ulagali smo u nauku 58,7 mio USA $, godine 1977 — 512,3 mio USA $.

[21] Prvo jugoslavensko savjetovanje o strategiji tehnološkog razvoja, Beograd, 25, 26. i 27. jun 1980, »Ocjene i zaključci«.

Digitized by Google

veznog uvoza velikog dijela sirovina, repromaterijala i komponenti, kao i opreme i instalacija.

Rješavanje ovih problema zahtijeva razrađen sistem tehnološkog programiranja na mikro, mekro i makro-nivou. Formuliranje dugoročne strategije tehnološkog razvoja, koje će osigurati viši stupanj samostalnosti tehnološkog funkcioniranja jugoslavenske privrede, odvija se paralelno sa određenim institucionalnim promjenama koje su vezane uz ovu oblast. Pored aktivne borbe za novi tehnološki poredak u međunarodnim okvirima, Jugoslavija je 1978. donijela novi Zakon o dugoročnoj proizvodnoj kooperaciji, poslovno-tehničkoj suradnji i ustupanju materijalnog prava na tehnologiju između OUR-a i stranih lica inozemstvu, a u pripremi je i novi Zakon o zaštiti pronalazaka, tehničkih unapređenja znakova razlikovanja intelektualnom vlasništvu. Ti su napori zasnovani na shvaćanju da je vlastiti naučno-tehnološki razvoj nužna pretpostavka samostalnog i nezavisnog društveno-političkog razvoja, što su osnovni ciljevi naše zemlje.

4. Međunarodne akcije za unapređivanje tehnoloških potencijala ZuR

Angažiranje međunarodnih mehanizama za tehnološki razvoj zemalja u razvoju isticalo se u većini međunarodnih akcija ZuR u poslijeratnom razdoblju. To su bili u prvo vrijeme napori koje najbolje ilustruje »princip« usvojen na prvom UNCTAD-u 1964. godine: »Naučna ostvarenja i tehnološki razvoj treba da se pod povoljnim uslovima učine dostupnim svim zemljama u razvoju.«[22] Akcije u pravcu uvođenja i jačanja što intenzivnijeg transfera tehnologije usmjerene su na izradu kodeksa ponašanja za transfer tehnologije, započetog 1976. godine, i na reviziju Pariske konvencije o zaštiti industrijske svojine, započetu 1975. godine.

Orijentiranje ZuR na prilagođavanje postojećih komercijalnih kanala međunarodnog prenošenja tehnologije tangira u prvom redu interese transnacionalnih kompanija i druge interese razvijenih zemalja. Kodeksu ponašanja su zemlje u razvoju pristupile kao donošenju »multilateralnog instrumenta s obaveznom snagom«[23], dok su već u okviru UNCTAD-a prinuđene na formulaciju da sastavljači dokumenta ne mogu »utjecati na krajnju odluku o pravnom karakteru kodeksa«[24]. Tražeći reviziju Pariske konvencije, ZuR su mišljenja da »treba da odražava glavne interese ze-

[22] E/CONF. 46/L. 28, cit. u: *NMEP, zbornik dokumenata 1955—77*, IMPP, Beograd, 1979, str. 72.

[23] Program akcije III sastanka ministara Grupe 77, Manila, 1976; op. cit., str. 1127.

[24] Rezolucija 89 (IV) IV zasjedanja UNCTAD-a, Nairobi, 1976; op. cit., str. 1178.

Digitized by Google

malja u razvoju«[25], dok je već stav UNCTAD-a da licenciranje mora »služiti legitimnim poslovnim interesima«[26].

Zbog izražene suprotnosti interesa došlo je u toj oblasti zadnjih godina do zastoja pregovora. Ali su iskustva 50-ih i 60-ih godina dovela prije svega do uočavanja drugačijeg karaktera i efekata transfera tehnologije od pretpostavljenih i očekivanih. Uključivanje u postojeće transnacionalne tokove tehnologije nije vodilo do prenošenja tehnoloških potencijala, već do rasta zavisnosti od tehnološkog potencijala razvijenih zemalja i nametnutih mehanizama transfera. Masivniji transfer tehnologije intenzivirao je ZuR u tehnološko zaostajanje i tehnološku zavisnost u pravom smislu.

Programi tehnološkog razvoja zemalja u razvoju prelaze time u 70-im godinama u akcije »jačanja tehnološke sposobnosti zemalja u razvoju i, samim tim, smanjenja njihove tehnološke zavisnosti«[27]. Istražuju se mogućnosti odbacivanja celokupne logike sistema, defenzivni stav ZuR prema postojećim međunarodnim mehanizmima transfera okreće se u ofenzivniji odnos. Prihvaćanju strane tehnologije se ne pristupa više pojednostavljeno, kao da će ti uvezeni tehnološki paketi rješavati problem vlastitog tehnološkog razvoja, već se i transferi iz inostranstva prihvaćaju kao osnovice vlastitog tehnološkog učenja i organiziranja autohtonog tehnološkog razvoja.

U ZuR sve više sazrijeva svijest da razvoj nauke i tehnologije doprinosi stvarnom razvoju naroda, odnosno društva u cjelini samo ako su ispunjene određene pretpostavke. Naime, zapaža se da razvoj nauke i njena uspješna tehnološka aplikacija ne vode sami po sebi u transformaciju proizvodnih odnosa, odnosno društvenog sistema, iako izrazno utječu na razvoj proizvodnih snaga u cjelini.

Međunarodna akcija ZuR sve se jasnije okreće prema ostvarenju strategije oslanjanja na vlastite snage. Ta se strategija ispoljila u vidu programa već na Trećoj konferenciji nesvrstanih 1970. godine u Lusaki, dok je najtemeljitije izražena u posebnoj glavi o »saradnji u oblasti transfera i razvoja tehnologije« u »Programu za kolektivno oslanjanje na vlastite snage« sastanka Grupe 77 u Aruši 1979. godine. Godine 1978. se u Buenos Airesu sastala posebna Konferencija UN za tehničku saradnju među zemljama u razvoju, kojoj je uslijedila druga — o nauci i tehnologiji za razvoj 1979. godine u Beču. Obje su imale jasno izražen kritički stav ZuR prema klasičnim konceptima transfera. Programi unapređivanja tehnoloških potencijala zemalja u razvoju obraćaju se time svome predmetu neposredno, što određuje i orijentaciju međunarodnih akcija ZuR u ovoj oblasti.

---

[25] Okvir za pregovore IV sastanka ministara Grupe 77, Arusha, 1979; cit. u: *Aruša, februar 1979*, izd. »Međunarodna politika«, Beograd, 1979, str. 106.

[26] V zasjedanje UNCTAD-a, Manila, 1979; UNCTAD/CA/1350, str. 2.

[27] Program akcije III sastanka ministara Grupe 77, Manila, 1976; cit. u: *NMEP*, IMPP, Beograd, 1979, str. 1124.

Digitized by Google

5. Novi pristupi strategiji tehnološkog razvoja

5.1. *O mogućim tehnološkim alternativama ZuR*

Problemi s tehnologijom u ZuR mogu se sumirati kao:

— teškoće transfera i problemi efekata korištenja uvoznih tehnologija;

— neadekvatnost uvezenih tehnologija za rješavanje razvojnih problema;

— nedostatak vlastitih tehnoloških potencijala za izbor, apsorpciju i prilagođavanje stranih i autonomno kreiranje vlastitih tehnologija.

Treba istaći da bi prvi i drugi problem, koje smo razmatrali već ranije, bili mnogo manji i postepeno bi gubili na značaju kada bi treći bio riješen, odnosno uspješno se rješavao. Bez obzira na to koliko mogu samostalno razvijati svoje tehnologije, ZuR će nužno i dalje biti upućene na uvoz, odnosno transfer tehnologije iz razvijenog svijeta. Lažne dileme oko toga treba li ZuR krupna moderna tehnologija ili modernizirani tradicionalni načini proizvođenja uklanja se konstatacijom da su ZuR potrebne sve tehnologije koje razrješavaju njihove razvojne probleme na poželjan i zadovoljavajući način. Da bi to bilo moguće postići, neophodno je utvrditi na osnovu kojih kriterija treba birati među dostupnim tehnologijama, odnosno usmjeravati vlastiti naučnoistraživački i tehnološki napor.

Na konferenciji UNIDO-a u Limi 1975. godine ističe se da su »socijalni ciljevi, osim ekonomske efikasnosti i rasta dohotka, uključeni u koncept odgovarajuće tehnologije. Zapošljavanje, uvjeti rata, zadovoljavanje osnovnih potreba i ujednačena raspodjela dohotka, što nisu čisti ekonomski kriterij, također su obuhvaćeni ovim konceptom«[28].

Ovakav stav ostaje na pola puta do rješenja. Rješenje treba tražiti u drugačijoj koncepciji takve ekonomske racionalnosti koja je imperativ rješavanja razvojnih problema svijeta. Dakle, u objedinjavanju kriterija »ekonomskog« i »socijalnog« u jedinstvenoj razvojnoj koncepciji. Koncept alternativnih tehnologija (jer ih, s obzirom na raznovrsnost kriterija za razne zemlje i situacije, može i praktički mora biti više) mora proizaći iz spoznaje i određenja ekonomskog razvoja čiji su ciljevi praktički i kriterij tehnološkog razvoja kao jedne od ključnih komponenti ekonomskog razvoja.

Kao osnovno, tehnološki razvoj mora osigurati postizanje ciljeva društvenih promjena, očuvanja i razvoja prirodnog okruženja i punog razvoja ličnosti svakog pojedinca i kao proizvođača i kao potrošača i kao osobe koja suvereno vlada vlastitom sudbinom.[29] Ovisno o akutnosti rješenja niza problema, kao što su, na

[28] UNDP, Development Issue Paper for the 1980's br. 8, str. 4.

[29] Elemente koncepta ekonomskog razvoja koji se dade izvesti iz dokumenata i akcija nesvrstanih i ZuR sumarno smo prikazali u navedenom radu *NMEP i ambivalentnost ciljeva i strategija njegova ostvarenja.*

Digitized by Google

primjer, pitanja gole materijalne egzistencije i zadovoljavanja osnovnih ljudskih potreba, konkretne razvojne strategije nužno će biti specifične i različite, ali ne mogu biti koncipirane tako da zbog zadovoljenja kratkoročnih ciljeva udalje ili čak zatvore put društvima u ZuR tako da dugoročne ciljeve uopće ne mogu ostvariti.

Imajući u vidu tendencije koje se danas ispoljavaju u tehnološkom modelu u svjetskim razmjerima[30], kao i navedene ciljeve ekonomskog razvoja ZuR, njihov tehnološki model trebao bi imati slijedeće karakteristike:

— povezanost tehnoloških rješenja sa potrebama, nasuprot situaciji gdje se korisnici novih tehnoloških postupaka *a posteriori* prilagođavaju nametnutim upotrebnim osobinama tih novih rješenja;

— tehnološki optimum prilagođen veličini potreba, čvrsto vezivanje dinamike i pravaca tehnološke izgradnje uz stvarne potrebe nacija i ljudi, ne dozvoljavajući trošenje tehnološko-razvojnog potencijala na izoliranim, samim sebi ili uskim interesima namenjenim projektima;

— individualizacija, odnosno demasifikacija proizvodnje: formiranje proizvodnih programa po liku i potrebama korisnika, nasuprot prilagođavanju individualnih korisnika obaveznoj uniformnosti masovne proizvodnje;

— maksimalno korištenje domaćih privrednih resursa, sprovođenje konsistentnog endogenog razvoja, što faktički znači afirmaciju oslanjanja na vlastite snage, individualne i kolektivne;

— suverenitet nad vlastitim prirodnim i društveno stvorenim resursima je istovremeno suverenitet nad vlastitom okolinom — uvažavanje integriteta čovjekova okruženja jedna je od bitnih komponenti razvoja;

— decentralizacija proizvodnje, kao način da se tehnološki i opći privredni razvoj podvrgne bližem nadzoru zajednica i njihovim neposrednim potrebama i interesima;

— u vezi sa time, podsticanje i korištenje širokih mogućnosti inicijative i vlastitih znanja proizvođača;

— visok nivo autonomije malih sistema;

— nehijerarhijska demokratska organizacija procesa proizvodnje, kako bi se tehnološki proces i razvoj približili čovjeku ne samo kao korisniku, već i kao učesniku u proizvodnom procesu.

Problem potrebne radne snage u ovom modelu rješava se u skladu sa mogućnostima: sa jačanjem materijalne baze i obrazovanja van i u samom radnom procesu afirmira se tendencija intelektualizacije rada. Logično je da se u prvim fazama sa visoko

---

[30] Tendencije decentralizacije, demasifikacije i individualizacije proizvodnje, ali u tipično kapitalističkim uvjetima, već smo naveli. Tome treba dodati i druge, već ispoljene tendencije, na primjer u vojnoj i aerospacijalnoj industriji koje više respektiraju zahtjeve ljudskog faktora kao korisnika i naglašavaju autonomiju, kako energetsku tako i proizvodnu, kao razvojne kriterije van strogo profitne logike.

Digitized by Google

kvalificiranim, stručnim i kreativnim radom mora postupati kao sa oskudnim resursom, ali se evolutivnost tehnologije otvara u naznačenom pravcu. Glavna karakteristika tehnologije je fleksibilnost, širok prostor radne kreativnosti, modularnost i adaptabilnost raznim funkcijama u širem integriranom proizvodno-potrošnom sistemu. Takav model ne isključuje masovnu proizvodnju i kompleksnu tehnologiju, ali posebno vodi računa da se različita tehnološka rješenja cjelovito i skladno strukturiraju, što nije samo pitanje modela tehnološkog razvoja, nego prvenstvenost strategije tog razvoja. Tako se u zaključku Međunarodnog foruma o odgovarajućoj tehnologiji održanom u Indiji 1978. godine kaže da ona tehnologija koja odgovara ZuR »podrazumijeva primjenu i tehnologija za masovnu proizvodnju i nisko troškovnih tehnologija malog obujma proizvodnje, a izbor se mora zasnivati na resursima i razvojnim ciljevima zemlje i na uvjetima pod kojima će se tehnologija primjenjivati«[31].

Ovaj model traži i pretpostavlja visok nivo inicijative i kreativnosti svih sudionika, kvantitativno i kvalitativno intenzivan razvoj informacija, komunikacijskih sistema i primjene elektronike u nizu područja. On, očigledno, pretpostavlja poseban napor u obrazovanju kadrova, koji su potencijalno najveće bogatstvo ZuR. Demokratičnost u odlučivanju, komuniciranju i informiranju mora se kao kriterij direktno odraziti na mikro i makrotehnološkim rješenjima. Ako se želi ostvariti takav tehnološki razvoj, onda se on ne može graditi na ideji o postepenom prolaženju svih etapa koje su prošle razvijene zemlje. Takav model traži angažiranje svih naprednih subjektivnih snaga, podršku specijalnih institucija nacionalnog, regionalnog i međunarodnog karaktera i duboke strukturne promjene u svim i svakoj privredi ZuR.

5.2. *Individualno i kolektivno oslanjanje ZuR na vlastite snage*

Strategija oslanjanja na vlastite i kolektivne snage nije nova. Međutim, ona je posljednje decenije u kontekstu zemalja u razvoju dobila novi sadržaj i polet kao značajan element NMEP-a. Ima vrlo različitih interpretacija ove strategije. Smatramo da je najrealnija ona njena koncepcija koja bi polazila od potrebe radikalnog mijenjanja (a ne raskida) osnova postojećeg svjetskog sistema društvene reprodukcije i koja bi težila jačanju nezavisnosti i individualne autentičnosti nacionalnih privreda ZuR. Ovo su, naime, pretpostavke autentičnog društvenog i ekonomskog razvoja.

F. R. Sagasti razlikuje slijedeće tri interpretacije koncepcije »*self-reliance*« u oblasti nauke i tehnologije:

— sposobnost autonomnog odlučivanja u pitanjima tehnologije;

[31] Op. cit., prema Development Issue Paper, br. 8/1989.

Digitized by Google

— kombinacija autonomnog odlučivanja i sposobnosti za samostalno razvijanje kritičkih elemenata u tehničkom znanju potrebnom za određen proizvod ili proizvodni proces;

— autonomni potencijal za proizvodnju u datoj zemlji robe i usluga koje su bitne za razvojnu strategiju.[32]

To pretpostavlja izgradnju modularnih sistema multilateralne suradnje koja bi uključivala i razvoj i transfer tehnologije, gdje bi svaki partner imao više alternativa.

Sistem bi trebalo izgrađivati na principima fleksibilnog partnerstva uz minimizaciju negativnih efekata kod promjene partnera.

Primjena principa oslanjanja na kolektivne snage u području tehnologije imala bi dva osnovna aspekta:

— kolektivno oslanjanje na vlastite snage u izboru prioritetnih područja i koncentraciju zajedničkih snaga na razvoj novih tehnologija prvenstveno u tim područjima, međusobni tehnološki transfer i zajedničku politiku prihvaćanja novih tehnologija iz privredno razvijenih zemalja;

— prihvaćanje i razvijanje takvih tehnologija koje će stvarati uvjete za primjenu principa kolektivnog oslanjanja na vlastite snage i na svim ostalim područjima društveno-ekonomskog razvoja.

Rješavanje globalnih problema u području sirovina, proizvodnje hrane i energije, u oblasti komunikacija i infrastrukture uopće svakako ulazi u prioritete ZuR. U tim se područjima javljaju tehnološki zahtjevi vezani uz specifične potrebe stanovništva i privreda ovih zemalja.

Jedan od ciljeva ove strategije svakako je prevladavanje ekonomskih razlika između razvijenih i ZuR, ali i među samim ZuR. Stoga je nužno već unaprijed uključiti u tu strategiju težnju ka ravnomjernom rasporedu generatora unutarnjih razvojnih impulsa. U svakoj bi se zemlji morao postepeno stvarati N-T-O-I-E kompleks koji, pored porasta produktivnosti rada, osigurava nacionalnu nezavisnost i autentični razvoj. Time bi se osigurao ravnomjerniji geopolitički raspored dominantnih aktivnosti u svjetskom sistemu reprodukcije i smanjile materijalne, a povećale informaciono-komunikacijske međuzavisnosti na svim nivoima društvene reprodukcije.

Skromna po svojim početnim rezultatima, ova strategija je ipak već i do sada pokazala svoje velike mogućnosti i otvorila brojna područja suradnje.

Kako je istaknuto na Konferenciji UN za tehničku suradnju među ZuR (Buenos Aires, 1978), oslanjanje na vlastite snage pretpostavlja uključivanje tehnoloških planova kao integralnog dijela nacionalnih planova razvoja. Izgradnja infrastrukture međusobne tehničke suradnje upravo je u toku. U njoj sudjeluju i međunarodne institucije, kao UNDP, UNCTAD, UNIDO, FAO i druge. Time bi se realizirala mreža informacija čije je nepostojanje strateška

[32] F. R. Sagasti, *Technological Self-Reliance and Cooperation among Third World Countries*, »World Development«, Vol. 4, br. 10—11/1976, str. 939—940.

Digitized by Google

slabost svih ZuR i jedan od razloga njihove ovisnosti od TNK u transferu tehnologije.

ZuR bi na taj način imale veće mogućnosti da upoznaju tehnološke alternative koje već danas u svijetu postoje. Takva informaciona povezanost čini realnijim zajedničko tehnološko planiranje i tehnološko osamostaljivanje multinacionalnih poduzeća ZuR, koja su sve brojnija u raznim oblastima privrednog života ovih zemalja. Spomenimo još i tehnološki transfer takozvanim »TOKTEN« sistemom, kada domaći eksperti koji rade u razvijenim zemljama dolaze na kraće konsultativne i informativne misije ili izradu projekata u svoje zemlje i tako doprinose kvalitetnijem naučnom i obrazovnom radu u ZuR.

U cjelini, strategija oslanjanja na vlastite snage znači pre svega mobilizaciju svih potencijala i resursa, okretanje vlastitim problemima (prevazilaženje kulturno-tehnološke alijenacije) i traženje onih tehnoloških rješenja koja su tim problemima najprimjerenija.

Digitized by Google

Blaženka Despot

Tehnologija kao političko pitanje ili politika kao tehnološko pitanje*

Uz sve različitosti poimanja tematike ovogodišnjeg okruglog stola: »Socijalizam, nauka, tehnologija, strategije razvoja« i posebno ovog stola: »Tehnologija, nauka i društvo«, moraju postojati neke evidentne zajedničke pretpostavke da bi razgovor uopće bio moguć.

Čini mi se da su to: (1) da je tehnologija društveno uvjetovana, ako ne po sebi, a ono po svojim posljedicama, i time (2) da se dade politički usmjeravati, kao i (3) da je cilj socijalističke političke borbe oko tehnologije uspostavljanje jednog kvalitativno novog društva.

Promišljanje tehnologije kao društvenog fenomena postaje političko pitanje, jer o poimanju njezine biti ovisit će načini, »tehnologije«, političke borbe, kao i imenovanje samih subjekata koji revolucioniraju sadašnju kulturu u jednu kvalitativno novu kulturu. *Odnos prema odnosu tehnologije i društva time se uvrštava u povijest borbe za socijalizam.*

Ako pođemo od cilja — *kvalitativno nove kulture* — socijalizma kao novog proizvođenja cjelokupnog života, a ne samo materijalnog proizvođenja života, onda nam se odmah nameće pitanje kako je moguće osigurati novi *kvalitet* na pretpostavkama

* Uvodna riječ na Okruglom stolu A: »Tehnologija i društvo« Međunarodne tribine »Socijalizam u svijetu«, Cavtat, 1981.

Digitized by Google

»kapitalističkog univerzuma u kojemu ne može postojati predmet koji bi se opirao kvantificiranju« (Emmanuel Arghiri) i kojemu je takva tehnologija utemeljenje. Kvantifikacija predmeta i odnosa društvene reprodukcije pokazuje se racionalnom u određenju racionalnosti Maxa Webera i protestantske, produktivističke etike. Ovaj je racionalizam određen kao »racionalizam ovladavanja svijetom« (Schluchter). »Racionalizam ovladavanja svijetom« traži kvantifikaciju u oblicima društvene reprodukcije: nadnici, cijeni, profitu, novcu. Očita je »međuzavisnost tehnološkog razvoja i razvitka društvenog sistema« (Julieta Fernandez Calderon).

Unutar agresivnog ekonomizma građanskog svijeta »racionalizam ovladavanja svijetom« uspostavljen je na kvantifikaciji predmeta i odnošenja bića u kojem je temelj tehnologija, osnovna proizvodna snaga, ne samo materijalne proizvodnje, nego proizvodnje društvene reprodukcije, proizvodnje života uopće. Osnova racionalnosti, umnosti, »racionalizma ovladavanja svijetom« jest pojam tehničkog progresa. Dovođenje u korelaciju tehničkog progresa i društvenog progresa proizašlo je iz funkcionalnih definicija progresa, koje su već same rezultat suvremene tehnologije. Nešto slično događa se i sa naukom, sa teorijom — kako nas je upozorio Marcello Cini: Istraživanje se pretvara u sistematsku proizvodnju informacija, u smišljeno gomilanje podataka u ritmu koji određuje mašina. Došlo je takvo vrijeme da se »teorijom« naziva sve ono što služi uspostavljanju korelacije između raspoloživih podataka. Drugačiji pristup strukturi nauke ima A. Polikarov.

Prema tome, traženje novog kvaliteta života stavlja u pitanje najprije »racionalizam ovladavanja svijetom«, utemeljen na kvantifikaciji, odnosno tehnologiji, samu nauku i robno-novčanu proizvodnju. Zbog čvrste sprege ovako shvaćene racionalnosti kao momenta kulture i kvantifikacije univerzuma, zahtjev za kvalitativno novom kulturom čini se utopijskim. Pa ipak, kako nam to uvjerljivo ukazuje Elmar Altvater, ili se treba odreći kvalitativnog rasta kao puke formule ili staviti u pitanje institucije koje vrše pritisak u smjeru kvantifikacije. Niti tržište na kojem vlada interes svojine i odgovarajuće vrijednosti u ekonomskoj oblasti niti država sa formalnom demokracijom ne daju se ukinuti, ali je za njih bitna institucionalna reforma. »Kult krize« — kako kaže Altvater — krize u smislu dubokog nepovjerenja u građansku racionalnost, u kvantifikaciju, artikulira zahtjeve za kvalitativnim kriterijima racionalnosti i drugačijim poimanjem odnosa tehnološkog i društvenog progresa, sugerira pitanje da li se radi o »civilizacijskoj krizi« (A. Malek). Politički zahtjev za promjenom kvantitativnog univerzuma građanskog društva ujedno je socijalni proces sa novim protagonistima: feministički pokreti, enviromentalisti, pokret mladih, alternativni projekti — svi oni koji postavljaju upitnim industrijski produktivizam. Napuštanje samorazumljive racionalnosti kvantificirajućih odnosa i traženje kvalitativnih kriterija novoga društva ima odmah radikalne reperkusije za samu strategiju radničke klase. Jer — kako

Digitized by Google

kaže David Plotke — tehnički razvitak kao sistematsko primjenjivanje naučnog znanja na proizvodnju i druge oblasti društva jeste centralna karakteristika jedinstvenog procesa društvenog razvitka. On je čvrsto povezan sa ostalim aspektima društvenog života. Upravo stoga što je tehnički progres u centru integralnog društvenog procesa, on može da proizvodi i realizira projekte — alternative (Jan Tinbergen). Ali i ovdje vidimo da napuštanje instrumentalne koncepcije tehnologije znači napuštanje utvrđenog shvaćanja o subjektima njenog razvoja. Jer, ako je tehnički razvitak pitanje društvenog i političkog rasta — novoga »kvaliteta«, nemoguće je »*kontrolirati tehnologiju kao da je ona prirodni fenomen*«. Svaki izbor tehnologije utiče na rekompoziciju klase. Zbog takve situacije smatra i Romaine Rutman da »pred nama stoji neodložan zadatak da djelujemo kroz sindikate, političke partije, ženske pokrete i sve druge organizacije koje nastoje da povećaju političku vlast, samoupravljanje i sposobnost potlačenih grupa u kapitalističkim i drugim klasnim društvima«.

Stavljanjem u pitanje građanske racionalnosti i njezine kvantifikacije, građanske kulture, nastanjene u evropskom tehnološkom umu, razumijevanjem tehnološkog razvitka kao integralnog društvenog procesa, stavlja se odlučno u pitanje i sam europocentrizam. Standard racionalnosti može se dobiti samo kvalitativnim, a ne kvantitativnim dijalogom sa vanevropskim zemljama i stoga je *interkulturalizam* osnova subjekata alternativne tehnologije i alternativnog društva. To je, dakako, izazov marksističkoj teoriji u razumijevanju pojma »radničke klase«, koja se sada klasa, zavisno o tehnologiji, rekompozira. Interkulturalizam, nastao iz »kulta krize«, svakako zahtijeva »zrelost socijalističkih snaga da ukažu na nove oblike civilizacije« (Plotke). Zrelost se očituje u borbi cijelog historijskog bloka, a ne samo tradicionalne radničke klase, da se suprotstavi — kako kaže Teodoro Petkoff — »mitu porobljavanja«, »mitu po kojem će, putem transfera nauke i tehnologije, nerazvijene zemlje — u nekoj vrsti masovne imitacije Japana — moći da se razviju pod okriljem svjetskog kapitalističkog sistema«.

Priznavanje mogućnosti različitih putova u socijalizam, politike nesvrstanosti, pa i samo socijalističko samoupravljanje pretpostavlja upravo tehnologiju kao integralni društveni proces, u kojem su moguće alternativne tehnologije i koje alternativne tehnologije omogućuju alternativno društvo. Teškoće primata alternativne tehnologije i alternativnog društva su — kako kaže Dave Elliot — »u ovakvom pristupu što vodi problemu kao pitanje da li je starija kokoš ili jaje«.

Borba za kvalitativne kriterije progresa sukobljava se sa »racionalnim ovladavanjem svijetom«, sa tehnologijom kao integralnim društvenim procesom, čiji je standard racionalnosti ustanovila nauka. Da se u tom standardu racionalnosti nauke i tehnologije ne radi o jednostavnom odnosu baza—nadgradnja, slažu se učesnici ovog skupa, koji polaze inače od različitih pretpostavki (Daniel Armati, Marcello Cini, Charles Edquist, David Plotke, Raj-

Digitized by Google

ko Tomović). Razmimoilaženje nastaje u shvaćanjima u čemu je ta »društvena uvjetovanost« ako se ne radi o odnosu baza—nadgradnja.

Ova su pitanja horizont razgovora na prvoj pretpostavci mogućnosti samih tih razgovora — naime da je tehnologija društveno uvjetovana. Da je tehnologija, odnosno nauka društveno uvjetovana, može značiti: (1) da je standard racionalnosti nauke i tehnike nastao u određenom integralnom društvenom procesu reprodukcije, koji favorizira kvantifikaciju i u kojega je racionalnost unesena »*a posteriori*«, otčitana već iz samih tih standarda, kao što je Daniel Armati pokazao da se rasizam naučnog istraživanja crnaca i bijelaca ne sastoji u samom tom istraživanju, već u kriterijima određivanja razlika. Ili, kako taj standard racionalnosti utječe na rasizam u »tehnološkim faktorima u rasnoj podjeli radničke klase SAD« (Raymond Franklin).

U tom slučaju treba radikalno promisliti i revolucionirati pretpostavke cjelokupne društvene reprodukcije, koje će relativirati standard racionalnosti i kvantifikacije u smislu kako ih je naznačio Altvater, pa i institucije kvantifikacije: tržište, državu, demokraciju, institucionalno obrazovanje, porodicu, ili (2) da se nauka smatra proizvodnom snagom — tehnologijom, sredstvom za proizvodnju, objektivacijom rada, a u automatiziranoj industriji i intelektualizacijom rada, pošto preuzima organizacione i upravljačke poslove. Razumijevajući nauku kao proizvodnu snagu, kao objektivaciju i intelektualizaciju rada, iz standarda racionalnosti ovladavanja svijetom, nauka i tehnologija se ukazuju kao proizvodna snaga uvjetovana proizvodnim odnosima, pa će tradicionalno marksističko shvaćanje odnosa proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa biti razumljeno kao odnos naučno-tehničke i socijalno-političke revolucije. Sa ovoga stanovišta kvalitativnu mutaciju u ljudskim proizvodnim snagama, u automatizaciji kao objektiviranju kontrole reguliranja i upravljanja ne treba nazivati naučno-tehničkom revolucijom, već određenim tehničkim napretkom, kojemu su potrebni socijalistički proizvodni odnosi (Peter Lother). Ovim se tvrdi da se proizvodne snage mogu samo ograničeno razvijati u monopolističkom kapitalizmu. Osnova je ovog stanovišta da je »tehnologija po svojoj prirodi potpuno neutralna« (Ele Allenius). Ako se društvena uvjetovanost nauke i tehnologije svodi na uvjetovanost društvenim odnosima, vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju, onda je cijeli problem tehnike i nauke u strategiji borbe za vlast, u tehnologiji politike i volje za moć. Pa ipak, real-socijalizmi ili, kako ih zove Plotke, »socijalističko tejloristički režimi«, kao ni zapadna ljevica, nisu u dovoljnoj mjeri shvatili pojmovni značaj nedostatnosti te koncepcije. One su bile tumačene kao potpuna autonomija nauke (Cini).

Neprimjerenost novih proizvodnih odnosa socijalno-političke revolucije naučno-tehničkoj revoluciji ogleda se u nižoj produktivnosti rada, jer su nauka i tehnologija nastale na tlu agresivnog ekonomizma prema kojem prihvaćanje prava-obaveze na rad kao

Digitized by Google

prioritetnog društvenog cilja ima za posljedicu pomeranje maksimizacije rada na drugo mjesto (Cini, Arghiri).

Društvena uvjetovanost tehnologije i nauke, koja je neosporno bila prihvaćena kao pretpostavka mogućeg razgovora, ukazuje se sada kao problem razumijevanja same te društvene uvjetovanosti. Jednom se društvena uvjetovanost razumije kao relativiranje nauke unutar jednog integracionog društvenog procesa koji nameće standard racionalnosti, drugi put — razumijevanje nauke kao proizvodne snage koja tek promijenjenim proizvodnim odnosima, promijenjenim vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju, u svojem neutralnom karakteru, u traganju za objektivnim saznanjem stvarnosti (Leduc), dobiva smisao socijalno-političke revolucije (Jean Louis Taty, Joseph Rheman, Volkov).

Prvobitno pitanje cilja — kvalitativno novo društvo — dobiva drugačije protagoniste: (1) historijski blok protiv građanske racionalnosti, utemeljen na »kolektivnom radniku«, feminističkim pokretima itd., (2) tradicionalnom proletarijatu.

U radikalnom postavljanju kvalitativno novog razvoja novog društva i pozivanju na društvenu uvjetovanost standarda racionalnosti same nauke postoji sociološki nivo te argumentacije (Cini, Arghiri), fenomenološka evidentnost te uvjetovanosti. Postoji i ontološki nivo poimanja biti privatnog vlasništva, pa onda i kapitalističkog privatnog vlasništva — podjela rada. Promišljanjem tehnologije kao integralnog društvenog procesa sam standard racionalnosti mjeren naukom i njenom kvantifikacijom postavlja nauku u jedno određeno proizvođenje života, gdje apstrakcija same robno-novčane proizvodnje od svakog konkretnog rada i upotrebne vrijednosti uspostavlja fetišizam robe. Apstrakcija proizvođenja života u kvantitativnim razmjerima otvara univerzum apstrakcije odnosa spram prirode u kojemu se ukazuje matematika, dakle kvantifikacija kao jezik prirode same. Naučna istina kao istina nauke u krajnjoj liniji je osnova »modernog naučnog pogleda na svijet i klase čija se moć u vezi sa tim zasnivala na kontroli procesa rada. Stoga je razumijevanje njihovih zajedničkih izvora jedan od načina za razumijevanje njihove tijesne povezanosti« (David Dickson). Smisao tehnologije i nauke u njihovoj društvenoj uvjetovanosti, razumljenoj kao integralni društveni proces reprodukcije, razumije nauku kao otuđenu svijest, onako kako je to artikulirao Alfred Sohn-Rethel.

Mehanička podjela načina proizvodnje kao cjelokupnog proizvođenja života na proizvodne snage i proizvodne odnose ne postavlja upitnim pretpostavke matematike kao jezika prirode, koja je tek omogućena robno-novčanom proizvodnjom, jer »pojmovne identifikacije neempirijske razmjenske apstrakcije osvajaju našu svijest u gotovom obliku«. Na nivou apstrakcije robne proizvodnje, neovisno o vremenu i prostoru, moguća je kvantifikacija buržoaskog univerzuma.

Apsolutna znanost filozofije u Hegela moguća je ovom apstrakcijom života kao samorazumijevanje pounutrenja ideje prostora — prirode i ideje vremena — povijesti. Tako apsolutna znanost

Digitized by Google

pojma iz apstrakcije života omogućava pozitivnim znanostima u apstrakciji proizvođenja života da ukidaju prirodu i vide je kao projekt znanosti, da ukidaju vrijeme — povijest znanjem. Jer pojam ukida vrijeme. Ovome apstraktnom znanstvenom, filozofskom shvaćanju odgovara znanost kao »opći rad« (Ruben) da projektira prirodu i zaustavi vrijeme.

Apsolutnosti znanosti i filozofije odgovara apsolutnost politike kao volje za moć i tako tehnologija politike završava u borbi tko će se domoći »tajne«. Izraz »tajna« uzet je iz rječnika mistike, jer se spram nauke ima religiozni odnos (Victor Leduc). »Vjerska mistika zamjenjuje se tehnološkom mistikom, koja je nadahnuta shvaćanjem da će tehnika biti u stanju da na čudesan način riješi sve naše probleme« (Arnati).

Reducirano razumijevanje tehnologije kao proizvodne snage zasniva fetišizam sredstava za proizvodnju analogan fetišizmu robne proizvodnje. Fetišizam sredstava za proizvodnju, fetišizam tehnologije, utemeljen je na vladavini mrtvog rada nad živim, na kulturi smrti nad kulturom života. Ova se kultura smrti ne očituje tek naknadno u njezinim vojnim, rušilačkim itd. namjerama, već je situirana u njoj samoj. Bez-vremena i ne-prirodna kultura kraj je povijesti čovjeka i u tome je pitanje da li je tehno-logija tehne Logosa, dakle načina pojavljivanja uma, ili logos tehne, um jednog određenog — građanskog univerzuma. Traženje kvalitativno nove kulture jest »elemenat za socijalističku kritiku« (Beinstein) stare. Izgleda nam da ta kritika radikalno stavlja u pitanje nauku samu. Nauku i tehnologiju se kvalitativno može postaviti u pitanje samo stavljanjem u pitanje podjele rada na strani kulture života i drugog odnosa spram prirode i vremena. Društvena uvjetovanost nauke u ovom kontekstu znači iskušavati jednu drugu nauku. Daniel Armati misli da »nema smisla tražiti jednu »drugu« nauku u središtu neizmijenjenog društva«. Tome se može suprotstaviti mišljenje da »drugoga« društva neće biti bez izmijenjene nauke.

Ako je cilj socijalizma jedno kvalitativno novo društvo, onda je to ujedno pitanje »nove nauke«. Uostalom, mogućnost alternativne tehnologije ili alternativne nauke fenomenološki je problem kako ga je zabilježio B. Kavčič: »Radnici su se skoro istovremeno našli u dva položaja: kao ravnopravni upravljači zajedno sa organizatorima rada na samom radu. Zato je u Jugoslaviji sve veći broj autora koji su uvjereni da je konflikt između rukovođenja i samoupravljanja osnovni konflikt i prepreka daljem razvoju samoupravnih odnosa u Jugoslaviji.«

Očito je da je shvaćanje odnosa tehnologije i društva krucijalni problem ozbiljenja cilja — kvalitativno nove socijalističke kulture.

Digitized by Google

Ivan Lavrač

Prilog proučavanju kategorije minuli rad*

Kad je Edvard Kardelj izabran za redovnog profesora političke ekonomije socijalizma na Ekonomskom fakultetu u Ljubljani, on je u razgovoru sa saradnicima fakulteta obećao da će održati za nas, čim mu vreme bude dopustilo, »na osnovu svojih rukopisa«, ciklus predavanja s diskusijama o kompleksu pitanja oko minulog rada, akumulacije i cirkulacije društvenog kapitala. To obećanje usled njegove bolesti nije moglo biti ostvareno. Kad nas je kasnije, poslednji put, posetio na fakultetu, on nam je, već teško bolestan, kazao da više nema snage da do kraja uredi svoje rukopise i da će zato ono što ima napisano dati u štampu onakvo kakvo jest — »da se ideje ne bi izgubile«. Tom prilikom nas je ponovno upozorio na ista pitanja, jer da od njihovog rešenja zavisi sudbina samoupravnog socijalizma, i urgentno nam je preporučio da ih proučavamo.

Ti rukopisi izdati su u knjizi *Slobodni udruženi rad* (Brionske diskusije). Svako čitanje toga dela ponovno daje bogat izvor ideja i pobuda za razmišljanje.

* Ova studija je rađena u okviru projekta »Udruživanje sredstava i dohodovno povezivanje OUR-a« koji se radi u Institutu za ekonomiku industrije u Beogradu. Taj projekt je deo istraživanja »Privredni sistem kao faktor razvoja SR Srbije«, koji finansira Republička zajednica nauke Srbije.

Digitized by Google

Kardeljeva knjiga *Slobodni udruženi rad* razmatra problematiku koja je šira od političke ekonomije socijalizma. U svom razmišljanju o gore navedenom kompleksu pitanja ja ću se ograničiti na specifično politekonomski vid problema minulog rada. Izgleda mi da je po Kardeljevom shvatanju kategorija minulog rada, pored dohotka, jedna od centralnih kategorija i problema političke ekonomije socijalističkog samoupravljanja. U ovom napisu ću nastojati da problemu pristupim s Kardeljevih polazišta; kad to kažem, ja, naravno, dopuštam da ponešto shvatam i subjektivno, ali to važi za svakog čitaoca *Slobodnog udruženog rada.* Politekonomsko i zato apstraktno razmatranje na sledećim stranicama nema pretenziju da daje predloge za dograđivanje konkretnog ekonomskog sistema, jer znam da u tome igraju značajniju ulogu brojni ekonomski, pa i neekonomski faktori koje ovde ostavljam po strani. Moja namera je da pokušam analizirati politekonomsku kategoriju minulog rada i da iz nje izvedem neke konsekvencije za »zgradu« političke ekonomije samoupravnog socijalizma.

1. Kardeljeva vizija samoupravnog socijalizma zasniva se na gotovo neograničenom poverenju u radničku klasu. Takvo poverenje je bilo karakteristično i za neke predmarksističke socijaliste, a napose za Marxa u njegovoj humanističkoj viziji o oslobođenju individuuma u komunizmu. Kod Kardelja se to izražava, između ostalog, u njegovom otporu protiv svake vrste monopolizma u ekonomskom odlučivanju, bilo tehnokratskog ili birokratskog monopolizma. On je zahtevao sistem u kojem će radnici u udruženom radu sami odlučivati o uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada. No, znajući da su procesi korenitog društvenog preobražaja veoma dugoročne prirode, on je bio duboko svestan da novi društveno-ekonomski poredak nastaje *na realnom tlu zatečene istorijske sredine* i da novo društvo, unatoč revolucionarnoj promeni njegovih temelja, u prvoj fazi ne može biti ništa drugo nego — kao što je to predvideo i Marx u *Kritici Gotskog programa* — još uvek komunističko društvo koje se tek porodilo iz kapitalističkog društva, dakle, »koje u svakom pogledu, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, nosi na sebi tragove starog društva iz čije utrobe izlazi«[1]. O tom Kardeljevom saznanju svedoči gotovo svaka stranica *Slobodnog udruženog rada.*

2. Istorijsko-materijalističku tezu o dijalektičkoj povezanosti materijalnih proizvodnih snaga društva i društvenih produkcionih odnosa i o primarnom karakteru prvih Kardelj je na temelju iskustava izgradnje socijalizma u našoj zemlji, po mom mišljenju, konkretizirao dodatnim saznanjem. Mislim na eksplicitno isticanje onih ekonomskih zakonitosti koje neposredno, nužno, zaista nezavisno od volje ljudi, društva ili njegovih subjektivnih

[1] Marks — Engels, *Izabrana dela,* tom II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 13—14.

Digitized by Google

snaga proizlaze iz datog stepena razvoja *materijalnih proizvodnih snaga* i na njima zasnovanih tehnoloških karakteristika *»prirodnog procesa rada«* (Marx). Ove, moglo bi se kazati, zaista deluju kao prirodno-istorijske zakonitosti, za razliku od drugog reda društveno-ekonomskih zakonitosti koje su takođe objektivno uslovljene, ali ne deluju kao prirodne sile, već društvo može njihovo delovanje svesno uspostaviti u širim okvirima koje dopušta stepen razvoja materijalnih proizvodnih snaga. Pored njih deluju, naravno, i one »opšte« ekonomske zakonitosti za koje je Engels kazao da su svojstvene svim načinima proizvodnje, ali te nas ovde ne zanimaju.

Kao primer zakonitosti koje uslovno nazivam zakonitostima prvog reda naveo bih one koje su povezane s kategorijom robe i razvijene robne proizvodnje uopšte, uključujući novac u svim njegovim funkcijama, zajedno s njegovom funkcijom kao kapitala.

U drugi red ekonomskih zakonitosti spadale bi zakonitosti koje proizlaze iz onih klasnih, produkcionih odnosa koji se, prema Marxovoj formulaciji, u krajnjoj liniji pravno izražavaju kao *odnosi svojine*. A očigledna je istorijska činjenica da svojinski odnosi mogu biti na bazi približno jednakog nivoa razvoja materijalnih proizvodnih snaga bitno različiti. Dovoljno je pomisliti na sličnost prirodnog procesa rada i različitost društveno-ekonomskih uređenja, na primer, između SAD, SSSR i SFRJ. O pitanju sklada ili nesklada ovakvih ili onakvih svojinskih odnosa s datim stepenom razvoja materijalnih proizvodnih snaga može se diskutirati, ali svi ti društveno-ekonomski sistemi funkcioniraju, i to, u pravilu, materijalno-ekonomski uspešnije što je zgrada ekonomskog sistema usklađenija s njegovim društveno-ekonomskim temeljima.

Edvard Kardelj je dovoljno eksplicitno ukazao na pomenutu razliku između dva reda ekonomskih zakonitosti upravo na primeru *kapitala*, koji je tretirao, s jedne strane, kao *materijalno-ekonomsku* kategoriju i, s druge, kao *društveno-ekonomski odnos*. Kao materijalna kategorija, »društveni kapital« predstavlja »celokupna sredstva za proizvodnju, uključujući novčana sredstva za proširivanje materijalne baze rada« (str. 238—239)[2], dok kao društveno-ekonomski odnos on predstavlja nešto sasvim drugo nego u kapitalističkim uslovima, i ta razlika je opisana na mnogim stranicama *Slobodnog udruženog rada*.[3] U Marxovom *Kapitalu* kapital kao materijalna kategorija i kapital kao društveno-ekonomski odnos su nerazdvojivi, jer su nerazdvojivi u kapitalističkoj stvarnosti. Predviđajući već za prvu fazu komunizma, za socijalizam, plansku naturalnu privredu, Marx nije mogao ni pomišljati na konsekvencije koje bi proizlazile iz *robnog* karaktera socijalističke privrede. Jedna od tih konsekvencija je upravo

[2] Stranice iz Kardeljevog teksta navodim prema knjizi *Udruženi rad i samoupravno planiranje*, Sarajevo, 1979.

[3] I u razmatranju kategorije dohotka Kardelj upozorava na dve njegove strane. Uporedi str. 223.

Digitized by Google

Kardeljeva kategorija minulog rada ili društvenog kapitala. Zakonitosti društvenog kapitala kao materijalno-ekonomske kategorije spadale bi, po gornjoj klasifikaciji, u prvi red ekonomskih zakonitosti, a zakonitosti iste kategorije kao društveno-ekonomskog odnosa u drugi. S obzirom na ključno mesto koje u Kardeljevom sistemu zauzima kategorija minulog rada, kao polazna tačka sistema dohodovnih odnosa, on je, po mom mišljenju, upravo otkrivanjem ove razlike otvorio vrata za političku ekonomiju samoupravnog socijalizma.

3. Koliko je gornja »klasifikacija« ekonomskih zakonitosti opravdana ili ne, to je pitanje koje bi tražilo dalje proučavanje, ali možda nije mi važno. Verovatno bi bilo bolje kazati da neke ekonomske nužnosti proizlaze neposredno iz date *tehnologije, načina procesa rada* ili »načina proizvodnje« u onom smislu u kojem je taj izraz nekad upotrebio Engels, dok druge ekonomske zakonitosti neposredno zavise od *raspodele sredstava za proizvodnju*, dakle od *svojinskih odnosa* u društvu, na čije formiranje bitno utiče volja društva, odnosno subjektivnih snaga klase koja ima političku vlast. Tek posredno one zavise od stepena razvoja proizvodnih snaga. Međutim, da li će odgovor na ovo pitanje biti ovakav ili onakav, sigurno je da su neki odnosi na datom stepenu razvoja proizvodnih snaga nužniji, a drugi manje nužni, ili, drugim rečima, kršenje nekih zakonitosti prouzrokuje za društvo teže materijalno-ekonomske posledice od kršenja drugih. No, ponavljam, svaka klasifikacija je manje ili više problematična, pa to pitanje u ovom napisu ostavljam po strani i u daljem razmišljanju se ograničavam na onaj vid problema koji treba osvetliti radi izvođenja i definiranja kategorije minuli rad i njegovih zakonitosti. Pri tome moram čitaoca da podsetim na neke elementarne činjenice.

Pre svega, naš socijalizam se razvija na bazi materijalnih proizvodnih snaga koje je kod nas i u svetu stvorio kapitalizam. Mi smo te snage u proteklim godinama ubrzano razvijali, a stepen njihovog razvoja i veličina privrednog prostora su takvi da zahtevaju *robni karakter privrede*, ma koliko bila ona planski usmeravana. Za razliku od malih izoliranih i teritorijalno ograničenih zajednica koje su u istoriji postojale i mogle relativno uspešno funkcionirati kao naturalne, to jest svesnim reguliranjem privrednog života od strane centralnog organa, danas bi u *savremenim velikim zajednicama* u kojima je provedena društvena podela rada i pogotovo u kojima postoji sloboda potrošačkog izbora, pri postojećim nedovoljnim metodima informiranja i mogućnostima planiranja, ukidanje robnog, vrednosnog oblika proizvoda imalo katastrofalne posledice i stvorilo haos, kao što to dokazuju neki pokušaji u istoriji nekih zemalja (noviji primer Pol Potove Kambodže). Drugim rečima, bez krupnih šteta se ne može ukinuti zakon vrednosti, a ostvarivanje toga zakona pretpostavlja mehanizam ponude i tražnje, mehanizam tržišta na kojem se stvari kupuju i prodaju po cenama koje svojim koleba-

Digitized by Google

njem, kao pokazatelj društvenih potreba i troškova proizvodnje, mogu vršiti ulogu snažnog regulatora proizvodnje i potrošnje. Ekonomske zakonitosti kao vidovi opšteg zakona vrednosti u takvom sistemu dolaze do izražaja kao tržišne zakonitosti i čitalac *Slobodnog udruženog rada* će bez teškoća zapaziti da ih Kardelj, s jedne strane, u većini slučajeva naprosto izjednačuje, kao što, s druge strane, poziva aktere samoupravnih sporazuma da se na njih oslanjaju u svom planiranju, usmeravanju proizvodnje i ponude poznatom kupcu umesto bezličnom tržištu i u uređivanju dohodovnih i drugih međusobnih odnosa.

Ali, zakon vrednosti se u savremenim uslovima ne iscrpljuje konsekvencijama prostog *robnog* oblika proizvoda rada. Današnji stepen razvoja materijalnih proizvodnih snaga i »prirodnog procesa rada« u najznačajnijim granama zahteva *visok sastav sredstava*, i to *različit sastav sredstava* u proizvodnji različitih roba. Po tome se kapitalistička *i* naša socijalistička proizvodnja razlikuje od proste robne proizvodnje.

Ova druga elementarna činjenica je za analizu kategorije minulog rada od bitnog značaja, pa ću se na njoj malo zadržati.

U prostoj robnoj proizvodnji je preovladavao ručni rad koji je jednostavnim oruđem prerađivao malu količinu sirovina. Minuli rad, opredmećen u sredstvima za proizvodnju, bio je relativno malo značajan u poređenju sa živim, tekućim radom. Masa sredstava za proizvodnju koja je otpadala na jednog radnika bila je relativno mala, to jest organski sastav sredstava je bio nizak i ne mnogo različit u raznim granama i prema tome odnos između prenesene i novostvorene vrednosti u raznim granama po prilici jednak. Tako — zbog niskog i jednakog sastava sredstava — nije bilo razloga, kao što je to ilustrirao Engels, ni za kakvu neravnotežu pri vrednosnoj ceni kao normalnoj ceni.

Stvar se iz korena izmenila razvojem materijalnih proizvodnih snaga koje su omogućile nastanak i razvoj kapitalizma.

Za kapitalizam je karakteristična proizvodnja koju je jedan građanski pisac apstrahirajući karakteristike klasnih odnosa označio opštim izrazom »Umwegsproduktion«, a Marx, ukazujući upravo na specifične klasne odnose u sistemu, izrazom »kapitalistische Produktion«. Razvoj tehnologije izazvao je promene u »prirodnom procesu rada«, a »specifična kapitalistička proizvodnja« (Marx) iziskuje velike mase minulog rada, opredmećenog u sredstvima za proizvodnju, u poređenju s kojima se količina živog rada relativno smanjuje, pa se i odnos između prenesene i novostvorene vrednosti sve više pomera u korist minulog rada.[4] Zbog

[4] Edvard Kardelj primećuje: »Tu treba imati u vidu jednu istorijsku zakonitost stalnog kumuliranja minulog rada, odnosno sredstava za proizvodnju u obliku tehnike, tehnologije, znanja itd. Taj kumulirani minuli rad u sve većoj meri utiče na produktivnost tekućeg rada, dok individualni tekući rad radnika na njegovom radnom mestu relativno sve manje utiče na porast produktivnosti ukupnog društvenog rada. To je činjenica koja se ispoljava u svakom, ne samo u socijalističkom društvu« (str. 244—245).

Digitized by Google

neravnomernog razvoja nauke i tehnike i organski sastav i brzina obrtanja kapitala su u raznim granama proizvodnje različiti.[6]

Tautologija je kazati da je za kapitalističku proizvodnju, pored slobodne radne snage, potreban kapital. U uslovima robne privrede i tržišta upotrebna vrednost kapitala kao relativno retkog dobra — i novčanog kapitala kao najmobilnijeg oblika kapitala — dobiva cenu čija visina bi trebalo da izjednači obim njegove ponude i tražnje. U daljem tekstu će se videti kako Kardelj definira upotrebnu vrednost kapitala, u našem slučaju »nekapitalističkog« društvenog kapitala.

U datim istorijskim uslovima nastanka kapitalizma minuli rad je, s jedne strane, ostao i još ojačao svoju ulogu materijalne pretpostavke rada, ali se s druge strane — u uslovima robne proizvodnje i institucije privatne svojine — osamostalio u rukama jedne klase i pretvorio drugu klasu u svoje oruđe, zavladavši celokupnim procesom društvene reprodukcije. Ne samo sredstva za proizvodnju, već i minuli rad opredmećen u sredstvima radnikove potrošnje postaje (promenljivi) kapital koji se preko najamnine razmenjuje za radnu snagu, pa tako radnici sami postaju »pribor kapitala«. Sada *normalna cena* koja na duži rok obezbeđuje statičku ravnotežu u privredi nije više suma prenesene i novostvorene vrednosti, nego se jedan deo novostvorene vrednosti, višak vrednosti, raspodeljuje među grane proizvodnje bez obzira na tehnološki uslovljene razlike u organskom sastavu i brzini obrtanja kapitala po načelu prosečne profitne stope. Transformacija vrednosti u cenu proizvodnje je jedan od najznačajnijih vidova delovanja zakona vrednosti u kapitalističkom načinu proizvodnje. Kad bi postojala potpuna mobilnost proizvodnih faktora, kao što se to pretpostavlja u savršenoj konkurenciji, jednak rad bi dobivao jednaku najamninu, a jednako veliki i jednako uspešni kapital jednake profite. Kapital privlači sebi dohodak.

4. Edvard Kardelj je morao odbaciti ideju, koja se negde pojavljivala, da se — unatoč nekim analogijama našeg kolektivnog neposrednog proizvođača, udruženog u OOUR, sa sitnim robnim proizvođačem, kao što su, na primer, odsustvo neposredne eksploatacije, spajanje funkcija neposredno produktivnog rada, svojine sredstava za proizvodnju i upravljanja u jednom subjektu — prihvati vrednosna cena kao normalna cena i da se briskiraju one zakonitosti koje je u robnu proizvodnju uneo kapital i koje su, dok god postoji robni oblik proizvodnje na bazi visoko razvijenih materijalnih proizvodnih snaga, s njom neodvojivo povezane, iako u poređenju s kapitalizmom modificirane zahvaljujući društvenoj svojini sredstava za proizvodnju i specifičnom načinu

[6] Hilferding, koji je nastojao produžiti Marxovu analizu koncentracije i centralizacije kapitala, u porastu organskog sastava i u tom okviru fiksnog dela konstantnog kapitala u najznačajnijim granama proizvodnje gledao je neposredan uzrok ukidanja slobodne konkurencije i nastanka monopola kao dalje faze u razvoju kapitalizma.

Digitized by Google

upravljanja privredom, samoupravljanjem.[6] I u našim uslovima (društveni) kapital privlači sebi dohodak: u primarnoj raspodeli mora doći do prelivanja novostvorene vrednosti između grana i normalna cena ne može biti drugo do neka cena koja nije vrednosna cena i čiji karakter naši ekonomisti još istražuju i u većini dolaze do zaključka da se radi o specifičnoj ceni proizvodnje.

Mogli bismo, dakle, reći: niz materijalno-ekonomskih zakonitosti *razvijene robne privrede*, to jest privrede s visokim i po granama različitim sastavom sredstava, sličan je u kapitalističkoj i socijalističkoj *robnoj* privredi. Specifičnost kapitalizma kao sistema društvenih odnosa su njegovi klasni, svojinski odnosi, i odatle pojava viška vrednosti i njegove raspodele između neradnih slojeva na bazi privatne svojine kapitala i prirodnih bogatstava. Međutim, dohodak od »kapitala«, isto kao, na primer, diferencijalni dohodak od plodnije zemlje, *zakonito nastaje* bez obzira na okolnost kakvi su svojinski odnosi razvijene robne privrede, to jest bez obzira na to ko te dohotke *prisvaja* i na šta se oni upotrebljavaju. Dohodak od »kapitala« koji zakonito dolazi do izražaja u odstupanju dugoročnih cena od vrednosti (osim, naravno, u granama s društveno prosečnim sastavom i brzinom obrtanja kapitala koje teorijski možemo zamisliti) ima karakter prirodno-istorijske zakonitosti. Ako, dakle, želimo da se izbegnu krupne disproporcije u privrednoj strukturi, taj dohodak bi trebalo da bude sastavni deo normalne cene, kako bi se na duži rok obezbedila dinamička ravnoteža, raspoređivanje društvenog fonda minulog i živog rada između grana privrede u skladu s tehnološkim promenama i s promenljivim društvenim potrebama.

5. S obzirom na opisanu karakteristiku materijalnih proizvodnih snaga i »prirodnog procesa« u uslovima visokog i po granama različitog sastava sredstava i na odatle proizašlu zakonitost kapitala i funkciju koju on neizbežno ima u razvijenoj robnoj privredi, kod nas se javila dilema kako da se u sistem samoupravljanja na bazi društvene svojine uključi nužnost postojanja i funkcije kapitala. Edvard Kardelj je, kao što znamo, dilemu rešio originalnim razlikovanjem materijalne kategorije kapitala i kapitala kao društvenog odnosa. Kardelj priznaje nužnost postojanja i funkcije kapitala kao materijalne kategorije, ali zahteva da kapital izgubi svoj kapitalistički karakter, da izgubi karakter društveno-ekonomskog odnosa, s kojim je bio u svom istorijskom nastanku vezan kao odnos eksploatacije radničke klase od strane kapitalističke klase. Tu proturečnost je Kardelj rešio uvođenjem kategorije minuli rad.

---

[6] »Suština naših produkcionih odnosa je, dakle, samoupravljanje i društvena svojina. Ova dva elementa karakterišu sistem i predstavljaju jedinu osnovnu razliku između ovog sistema i drugih, prošlih i sadašnjih načina proizvodnje. Ostale razlike same po sebi proizlaze iz ove osnovne razlike« *(Radničko upravljanje i društvena svojina*, »Ekonomska misao«, 1971, br. 1, str. 9—10).

Digitized by Google

Pod minulim radom Kardelj shvata »sve ono što često jednim imenom nazivamo »društveni kapital«. Naravno, tome smo mogli dati i neki drugi naziv: akumulacija, društveni kapital, sredstva proširene reprodukcije ili neko drugo latinsko ime«. Minuli rad su, u stvari, »celokupna sredstva za proizvodnju, uključujući novčana sredstva za proširivanje materijalne baze rada« (str. 238—239).

O čemu je reč pri rešavanju ove proturečnosti? Ukratko: u kapitalizmu kapital predstavlja procesirajući minuli rad koji gospodari nad živim radom radnika, dok u socijalizmu živi rad treba da gospodari minulim radom, društvenim kapitalom, bilo da se on nalazi u novčanom, proizvodnom ili robnom obliku. Ali socijalizam se ne može vratiti, usled dostignutog stepena razvoja materijalnih proizvodnih snaga, na manje ili više beskapitalski način privređivanja karakterističan za prostu robnu proizvodnju. Kardelj pojam minulog rada kao kategorije koja je po sadržini istovetna s kategorijom društvenog kapitala, svakako, sužava u poređenju s ranije uobičajenim pojmom minulog rada.

U stvari, celokupno bogatstvo svakog društva, s izuzetkom prirodnih bogatstava, sastoji se od minulog rada. Samo dva prvobitna proizvodna faktora postoje, »zemlja i rad«, kao što je Marx s odobravanjem naveo Pettyja. Svi elementi bogatstva upotrebnih vrednosti nisu ništa drugo nego elementi prirodnog bogatstva prerađeni kroz manji ili veći broj uzastopnih faza procesa konkretnog rada. No, Marx, zainteresovan za društvenu stranu proizvodnje, upotrebljava pojam minulog rada, u pravilu, za opredmećeni apstraktni rad, za vrednost. Upotrebna vrednost zanima Marxa uglavnom samo kao nosilac vrednosti i zato je za njega ekonomski relevantan minuli rad samo vrednost. I to svaka vrednost, bez obzira na to da li je u pitanju vrednost koja se povećava ili naprosto vrednost kao takva. Za vrednost koja se povećava viškom vrednosti Marx je uveo posebnu kategoriju: kapital — u skladu s datim istorijskim uslovima, to jest datim klasnim odnosima društva koje je proučavao.

Kardelj je uveo pojam »minulog rada« da bi odbacio one društveno-ekonomske karakteristike kapitala koje znače eksploataciju i zadržao one materijalno-ekonomske karakteristike kapitala po kojima on u svom proizvodnom obliku stvara uslove za porast produktivnosti rada. »Kao marksisti, dobro znamo da minuli rad sam po sebi jeste vrednost, ali sam po sebi ne proizvodi nikakvu novu vrednost. Ali on ima jednu specifičnu upotrebnu vrednost, naime, da se njegovim ulaganjem u sredstva proizvodnje, u tehniku i tehnologiju, u nauku, u otvaranje novih radnih mesta, u unapređivanje organizacije i načina rada itd. stvaraju uslovi za povećavanje produktivnosti rada i dohotka, a time i za povećavanje društvenog bogatstva uopšte. To je i razlog da se ni u socijalizmu društveni kapital ne može distribuirati besplatno, po nekakvim subjektivističkim ključevima« (str. 241). I opet na drugom mestu: »Mislim da se u tom pogledu moramo osloboditi

Digitized by Google

jedne zablude koja je veoma prisutna i u našoj teoriji i u praksi. To je, pojednostavljeno govoreći, nekakvo potcenjivanje ili čak negiranje funkcije društvenog kapitala, odnosno zabluda da možemo ukinuti ekonomsku ulogu i funkciju sredstava društvene reprodukcije u našem sistemu. Naravno, kapital je izgubio klasni karakter time što njime vlada sam radnik, ali kapital je i dalje opredmećena vrednost kao izraz minulog rada — njegova vrednost nije nestala. Objektivni ekonomski zakoni ne mogu se zanemarivati. Jer, dok društveni kapital postoji kao vrednost, a za radnike u osnovnim organizacijama udruženog rada ima i svoju specifičnu upotrebnu vrednost, on se ne može »besplatno«, bez odgovarajuće naknade, prosto nekim administrativnim dirigovanjem prelivati među osnovnim organizacijama udruženog rada« (str. 232—233).

Sad, naravno, stvar koja nije »besplatna«, odnosno stvar za koju treba platiti »naknadu«, ima cenu, pa bilo da je nazivamo ovako ili onako i bilo da se formira ovako ili drugačije. Imajući u vidu dohodovne odnose između samoupravnih proizvođača, Kardelj kaže da se ta naknada ili cena »ne formira kao cena u kapitalističkim društvenim odnosima, to jest na tržištu kapitala, nego kao društveno utvrđeno merilo ekonomisanja društvenim kapitalom. Ta društvena merila treba da se utvrđuju delom i na osnovu zakona, a zatim, na osnovu i u okviru zakona, samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima i neposrednim ugovorima između partnera« (str. 233). Kardeljeva »naknada« ili cena i nije prava, gola cena društvenog kapitala, jer sadrži i element upravljačkog dohotka.

Za upotrebu društvenog kapitala se, dakle, mora plaćati (ili obračunavati) »naknada«, »odšteta« ili cena koja predstavlja — iako je po svojoj sadržini višak rada — trošak proizvodnje. Za organizaciju koja sredstva prima ili upotrebljava, taj trošak proizvodnje sačinjava element u strukturi cene i prema tome dohotka, isto tako kao što i lični dohoci radnika predstavljaju istovremeno stvarni trošak proizvodnje, prema tome element u strukturi cene proizvoda i dohotka. Ta naknada za upotrebu društvenog kapitala se i *može* platiti (ili obračunati) iz *povećanja dohotka* koje nastaje zahvaljujući upotrebi društvenog kapitala — naravno, ako je ta upotreba racionalna, to jest ako služi za »povećavanje produktivnosti rada i dohotka, a time i za povećavanje društvenog bogatstva uopšte«, kao što to Kardelj s pravom pretpostavlja. Svakako, moguće je i to da neko društveni kapital upotrebljava i neracionalno, razbacuje ga i uništava. Ali sistem mora počivati na pretpostavci da se društveni kapital tako upotrebljava da donosi dohodak, a ne gubitke i zato bi trebalo da u sistemu budu ugrađeni osigurači koji će obezbediti racionalnu upotrebu društvenih sredstava.

Minuli rad, sjedinjujući se sa živim radom, stvara, dakle, uslove za porast produktivnosti rada. To je »opšta« ekonomska zakonitost koja važi u svim načinima proizvodnje. Što je živi rad

Digitized by Google

opremljeniji minulim radom, to veću količinu upotrebnih vrednosti — *ceteris paribus* — živi rad proizvede u jedinici vremena. U robnom obliku proizvodnje, bez obzira na karakter svojinskih odnosa, minuli rad stvara i uslove za povećanje dohotka. U tom pogledu Kardelj je potpuno jasan. Radi se o ekonomskoj zakonitosti koja bi, prema gore pomenutoj uslovnoj klasifikaciji, spadala u prvi red ekonomskih zakonitosti.

I u odgovoru na dalja pitanja koja se odmah pojavljuju — kako se dohodak od minulog rada formira, ko ga prisvaja i na šta se upotrebljava — Kardeljev načelan stav je određen: on se odlučno protivi subjektivizmu i administrativnom dirigiranju, a zalaže se za poštivanje ekonomskih zakonitosti.

Te zakonitosti proizlaze ne samo iz robnog karaktera privrede niti samo iz karakteristika razvijene robne privrede, nego u prvom redu iz svojinskih odnosa društva, to jest kod nas iz društvene svojine i samoupravljanja. Prema gornjoj uslovnoj klasifikaciji, one bi, dakle, spadale u drugi red ekonomskih zakonitosti, koje su nastale i deluju (ili ne deluju) voljom vladajućih subjektivnih snaga društva.

6. Ali pre nego što pristupimo ovim pitanjima treba ponovno da se osvrnemo na Kardeljevu definiciju minulog rada. Da li su za njega izrazi »minuli rad«, »društveni kapital«, »akumulacija«, »sredstva proširene reprodukcije«, »celokupna sredstva za proizvodnju, uključujući novčana sredstva za proširenje materijalne baze rada« — sinonimi ili različiti oblici, odnosno delovi iste kategorije?

Najinteresantniji deo minulog rada za Kardelja je, svakako, akumulacija u obliku novčane akumulacije. Akumulacija je po svojoj sadržini višak rada i upravo raspolaganje viškom rada je odlučujuće za karakter društveno-ekonomskih odnosa, dakle i za stvarno socijalistički karakter društvenog poretka. Dalje, od veličine akumulacije i od toga na šta se ta akumulacija upotrebi zavisi tempo i struktura materijalnog privrednog razvoja i time rešavanje bazičnih materijalnih problema društva; pogotovo što je akumulacija likvidan, potpuno mobilan deo minulog rada i zato najpodesnija za udruživanje sredstava i stvaranje dohodovnih odnosa organizacija udruženog rada. No, Kardeljevo svrstavanje pojedinih elemenata minulog rada u isti red kao društveni kapital svedoči o njegovoj ideji da ekonomski ne bi imalo smisla praviti, u pogledu dohotka od minulog rada, između pojedinih elemenata minulog rada nikakvu razliku. Celokupna vrednost u procesu društvene reprodukcije predstavlja jedinstveni društveni kapital koji omogućava produktivnost ljudskog rada i zajedno s njim stvara upotrebne vrednosti i dohodak. Drugim rečima, celokupan društveni kapital je akumulirani minuli rad i prema tome Kardeljeva kategorija minulog rada je istovetna s kategorijom društvenog kapitala. Potrebna je racionalna upotreba ne samo akumulacije, nego celokupnog minulog rada.

Digitized by Google

7. Sad se vraćamo na pitanje o ekonomskim zakonitostima koje u sistemu socijalističkog samoupravljanja vladaju dohotkom od minulog rada i, ako one postoje, šta se može o njima kazati.

Kardeljevo suprotstavljanje administrativnom dirigiranju i voluntarizmu svedoči o njegovom ubeđenju da ekonomske zakonitosti socijalističkog samoupravljanja postoje i one delomično stoje iza pravnih, normativnih formulacija u Ustavu i Zakonu o udruženom radu.[7] Naravno, Ustav i Zakon o udruženom radu su pravni, ne ekonomski zakoni; oni nisu politička ekonomija socijalizma. Kardelj je za nju dao idejne osnove i neprestano pozivao ekonomiste da na tim osnovama izgrade konzistentan sistem političke ekonomije socijalističkog samoupravljanja, upozoravajući istovremeno na posledice koje bi zakašnjavanje ili neizvršenje tog zadatka moglo imati za naš ekonomski i društveni razvoj. Ovde nije mesto za raspravu o objektivnim i subjektivnim uzrocima zakašnjavanja, ali činjenica je da je problem konzistentnog sistema političke ekonomije socijalističkog samoupravljanja još otvoren i zahtevaće ozbiljne napore jugoslovenskih ekonomista.

Kako je minuli rad kategorija proizvodnje i raspodele, to se, po mom mišljenju, pitanju minulog rada ne može pristupiti izvan okvira socijalističke raspodele dohotka uopšte. Zato ću u daljem tekstu pokušati da prikažem neka svoja razmišljanja o pitanjima raspodele dohotka, uključno dohotka od minulog rada. Pri tome mogu dobro poslužiti elementi komparativne analize.

8. U tretiranju Kardeljeve naučne zaostavštine nije beznačajno upozoriti na vezu između njegovog pristupa analizi socijalističkog samoupravljanja i Marxovog metoda materijalističke dijalektike u njegovom istraživanju, ne izlaganju, delovanja zakona vrednosti u uslovima kapitalističke svojine sredstava za proizvodnju. Mislim na shvatanje proizvodnje kao dijalektičkog jedinstva prirodnog i društvenog procesa, to jest materijalne sadržine i društvenog oblika, pri čemu primat pripada sadržini.

Marx je u *Kapitalu*, naročito u prvom i trećem tomu, prikazao zakonitosti formiranja dohodaka, pa i dohotka od kapitala, kao posledice delovanja zakona vrednosti u uslovima kapitalističke slobodne konkurencije na tržištu.[8] Ukratko bi se mehanizam kapitalističke raspodele mogao prikazati ovako:

---

[7] »Mi možemo biti ponosni što smo bili u mogućnosti da donesemo Zakon o udruženom radu, ali bismo mnogo pogrešili ako bismo mislili da je to najviši domet do kojega socijalizam može i treba da stigne« (str. 215).

[8] Znamo da takva konkurencija u kapitalističkoj stvarnosti nije nikad postojala — iako joj se stanje u Zapadnoj Evropi oko polovine prošlog veka donekle približavalo — jer je na proces reprodukcije uvek uticala državna politika i volja snažnih ekonomskih subjekata. Ali Marx je u analizi kapitalizma morao to apstrahirati da bi otkrio *ekonomski zakon*, to jest tendencije nezavisne od subjektivnih želja. Ova napomena mi se čini umesna s obzirom na iskustvo da se često potcenjuje značaj apstraktne analize.

Digitized by Google

Proizvodnju i raspodelu upotrebnih vrednosti reguliše zakon vrednosti na način koji odgovara uslovima kapitalističkih proizvodnih odnosa. A za ove je karakteristično postojanje tri klase privatnih vlasnika elemenata potrebnih za proizvodnju upotrebnih vrednosti: kapitalista kojima pripada svojina kapitala u svim oblicima koje on uzima u procesu svog kružnog kretanja, zemljovlasnika koji imaju monopol nad prirodnim bogatstvima i najamnih radnika koji poseduju radnu snagu. Samu kapitalističku klasu Marx u analizi razdvaja na dva sloja: vlasnike novčanog kapitala i kapitalističke preduzetnike. Organizator proizvodnje je »aktivni kapitalist«, preduzetnik. Da bi ostvario profit, on mora (možda pozajmljenim) novčanim kapitalom kupiti na tržištu elemente potrebne za proizvodnju upotrebnih vrednosti. Tražnja tih elemenata, takozvanih »usluga proizvodnih faktora«, određena je proizvodnim potrebama kapitalističkih preduzetnika.[9] U susretu tražnje i ponude svakog faktora formira se njegova cena u visini koja izjednačuje obim tražnje faktora s njegovom ponudom i ta cena sačinjava dohodak njegovog vlasnika. Tako radnici za prodaju radne snage dobivaju najamninu, zemljovlasnici za prodaju »proizvodnih usluga« zemlje rentu, vlasnici novčanog kapitala za ustupanje njegove upotrebne vrednosti kamatu, a kapitalističkim preduzetnicima ostaje preduzetnička dobit, čija visina zavisi od veličine primenjenog kapitala i od uspešnosti poslovanja i, prema tome, predstavlja reziduum i stvarni pokazatelj poslovnog uspeha preduzeća.

Dohotke u kapitalizmu, prema tome, kratkoročno[10] određuje sa strane materijalne sadržine nužnost učešća proizvodnih faktora u proizvodnji upotrebnih vrednosti koje prodajom donose preduzetniku prihod, profit i preduzetničku dobit, dakle nužnost koja prouzrokuje *tražnju* za faktorima, a sa strane društveno-produkcionih odnosa privatna monopolistička svojina faktora koja stoji iza njihove *ponude* i koja omogućava da za sebe prisvoji deo nove vrednosti, stvorene radom najamnih radnika. Na bazi uloge koju njihovi proizvodni faktori igraju u procesu stvaranja *upotrebnih vrednosti* njihovi vlasnici privlače na osnovu delovanja tržišnih zakonitosti dohodak iz ukupne mase radom novostvorene *vrednosti*.[11] Ovakva raspodela novostvorene vrednosti nije slučaj-

[9] Neoklasična teorija je formulirala pravilo da preduzetnik, u cilju maksimiranja profita, traži takvu količinu svakog proizvodnog faktora da se priraštaj prihoda koji on očekuje od poslednje još upotrebljene jedinice tog faktora izjednači s njegovom cenom.

[10] Uslovi ponude proizvodnih faktora i, prema tome, dugoročne tendencije kretanja dohotka ovde nas ne moraju zanimati; podsetimo se samo da je za visinu dohotka od novčanog kapitala, kamatu, uravnoteženje ponude i tražnje jedini zakon.

[11] Iz ove, svojinskim odnosima kapitalističkog društva određene, raspodele dohotka neoklasična teorija je izvukla apologetski zaključak da je dohodak koji na bazi nužnog učešća proizvodnih faktora u stvaranju upotrebnih vrednosti u raspodeli dohotka *dobivaju* vlasnici proizvodnih faktora istovremeno i pokazatelj *doprinosa* tih faktora u stvaranju vrednosti.

Digitized by Google

na, već zakonita, čim je data kapitalistička raspodela sredstava za proizvodnju i slobodna konkurencija. Marx ne moralizira niti očekuje (za razliku od reformista) pravedniju raspodelu unutar kapitalizma, nego zahteva ukidanje kapitalizma i stvaranje novog produkcionog odnosa na bazi društvene svojine radnika, dakle ukidanje klasa, a time i neradnih dohodaka.

U Marxovoj viziji naturalne socijalističke privrede, koja treba da nastupi revolucijom i podruštvljavanjem sredstava za proizvodnju ulogu regulatora proizvodnje i raspodele, umesto zakona vrednosti i tržišnog mehanizma, preuzima društveni plan. Na često citiranom i isto tako zaboravljanom mestu iz *Kritike Gotskog programa* Marx je izložio svoju ideju o socijalističkoj raspodeli društvenog proizvoda, pri čemu, po mom mišljenju, nije bez značaja što je u tekstu masnim slovima označio šta dolazi kao prvo, šta kao drugo, treće itd. Podsetimo se: prvo, naknada utrošenih sredstava za proizvodnju; drugo, deo za proširenje proizvodnje; treće, rezervni fond. Ti odbici od društvenog proizvoda su »ekonomska nužnost«, dakle ekonomska zakonitost, a »njihova veličina određuje se prema postojećim sredstvima i snagama, donekle na osnovu računa verovatnoće, ali oni se nikako ne mogu iskalkulisati iz pravednosti«. Ostaju sredstva potrošnje, ali »pre nego što dođe do individualne podele« treba podmiriti opšte i zajedničke potrebe i fondove socijalnog staranja; ostatak se deli među proizvođačima[12] (u skladu s principom raspodele prema radu).

Kao što se vidi — a to je važno da se istakne — reč je samo o *makroagregatima* raspodele društvenog proizvoda koji su predmet društvenog dogovora, društvenog plana, na temelju bilansa kojima se uspostavlja ravnoteža između planiranih potreba i sredstava. Pitanje kako će se uspostavljati mirijade mikroekonomskih ravnoteža ostaje otvoreno ne samo u ovom tekstu, nego, prema mom znanju, i u Marxovom opusu uopšte, jer je na pitanje kako će se konkretno graditi socijalistička ekonomija odgovarao da će to pokazati praksa. A praksa izgradnje socijalizma svedoči da u savremenim velikim društvenim zajednicama mikroekonomske odnose na području materijalne proizvodnje u okviru društveno planiranih agregata daleko jeftinije i efikasnije od podrobnog naturalnog centralnog plana regulira (ovladavani) zakon vrednosti i tržišni mehanizam, ovladavan u što je moguće većoj meri dugoročnijim sporazumima između proizvođača proizvoda i usluga i njihovih potrošača.

9. Kardelj je, uočavajući dve strane proizvodnje, opredelio ulogu minulog rada u stvaranju upotrebnih vrednosti i kao novi društveno-ekonomski odnos.

Materijalna sadržina proizvodnje je u uslovima socijalističkog samoupravljanja u osnovnim momentima ista kao i u uslovima bilo kojeg načina proizvodnje: živi, tekući rad proizvodi upotrebne

[12] Marks — Engels, op. cit., str. 12—13.

Digitized by Google

vrednosti pomoću sredstava za proizvodnju. Pojedine grupe proizvodnih faktora — živi rad (to jest neposredno produktivni rad i rad upravljanja[13]), minuli rad i prirodna bogatstva — učestvuju *komplementarno* u stvaranju upotrebnih vrednosti. Zato se, osim teorijski dodatnog doprinosa na granici, ne može kvantitativno utvrditi prosečan doprinos pojedinog faktora ili grupe faktora, pa, prema tome, ni minulog rada, u stvaranju upotrebne vrednosti.[14] No, kao društveni proces samoupravnu socijalističku privredu karakteriziraju dve činjenice, od kojih prva sadrži klice budućnosti, a druga je nasleđe prošlosti.

Prvo, osnovni produkcioni odnos je društvena svojina sredstava za proizvodnju i radničko samoupravljanje. Za razliku od državne svojine u sistemima etatističkog socijalizma, samoupravljanje radnika je suštinski atribut *stvarne* društvene svojine. Kardelj piše: »Suština samoupravljanja je u tome da radnik istovremeno i radi i vrši one funkcije koje je u kapitalističkom društvu vršio kapitalist, a u etatističkom društvu država« (str. 249). Koje su to funkcije? Marxova analiza je pokazala da kapitalist ima dve funkcije: vlasnika kapitala i preduzetnika. U etatističkom socijalizmu obe te funkcije vrši država sa svojim organima. U samoupravnom socijalizmu iza 4 grupe faktora — po analogiji s Marxovom analizom: rada, preduzetništva, kapitala i zemlje — kao vlasnik stoji samo jedna klasa. U jednom subjektu, udruženom radniku, sjedinjene su sve one funkcije koje su u kapitalističkom društvu — što se tiče svojine — podeljene između tri klase i dva sloja kapitalističke klase. Vlasnici radne snage su kao udruženi radnici istovremeno vlasnici društvenog kapitala i prirodnih bogatstava i oni kao samoupravljači organiziraju proces. »Prilikom određivanja pojma i suštine socijalističkog samoupravnog udruženog rada treba poći od radnika u tom radu, od neposrednog spajanja rada, upravljanja i raspolaganja radom i sredstvima za proizvodnju i reprodukciju, to jest »društvenim kapitalom« u rukama radnika, jer u tome se, u stvari, izražava suština ukidanja kapitalističkih odnosa proizvodnje, koji se zasnivaju na klasnom podvajanju sopstvenosti i raspolaganja kapitalom, s jedne, i radne snage, s druge strane« (str. 202). Kardeljev otpor protiv tehnokratizma i nepotrebne državne administrativne intervencije se može shvatiti kao otpor protiv ugrožavanja jedinstva funkcije neposrednog proizvodnog rada i funkcije upravljanja: svaki radnik treba da upravlja. S druge strane, Kardelj je osamostaljenje novčanog kapitala u bankarskom sistemu smatrao za ugrožavanje jedinstva funkcije upravljanja i svojine novčanog kapitala. On je, doduše, tolerirao kreditne odnose kao nešto što je socijalistička privreda »(s pravom) »pozajmila««« (str. 264) od kapitalizma, ali se najodlučnije zalagao za dohodovno

[13] »I upravljanje i gospodarenje društvenim kapitalom je također rad koji radnik obavlja u svojstvu samoupravljača« (str. 248).

[14] Empirički pokušaji u tom pravcu svode se, po mom mišljenju, na teorem u fusnoti 11.

Digitized by Google

povezivanje, za udruživanje rada i sredstava, dakle za odnose u kojima udruženi rad nastupa i kao »preduzetnik« preuzimanjem investicionog rizika, dakle u sjedinjenoj funkciji radnika, upravljača i vlasnika društvenog kapitala.

Druga činjenica je robni oblik proizvodnje. Proizvodi i proizvodni faktori — u čistom sistemu s izuzetkom radne snage — su robe, imaju vrednosni oblik i cenu. Robna privreda, novčana privreda, tržišna privreda su sinonimi. Zakon vrednosti se može ostvarivati samo preko tržišta gde se uravnotežavanjem ponude i tražnje ostvaruje ravnoteža između potreba i sredstava. A zakon tržišta je ovaj: ako je pri datoj ceni obim ponude manji od obima novčane tražnje, nastupa, bar u prvi mah, *tendencija* vrednosnog naduvavanja (inflacije) ponude, tako da se ona vrednosno izjednači s obimom novčane tražnje; i obrnuto, ako obim ponude premašuje obim tražnje. Zakon važi jednako u makro i u mikrorazmerama, jednako za proizvodne faktore i za proizvode, što na duži rok izaziva promene u privrednoj strukturi.

Naravno, u sistemu socijalističkog samoupravljanja zakon vrednosti ne deluje slobodno, već na specifičan način koji sadrži elemente buduće naturalne planske privrede. Ovde nije mesto za raspravu o odnosima i međusobnom ispreplitanju elemenata obaju mehanizama reguliranja privrede — društvenog planiranja i tržišta. Ali radi izbegavanja po privredu štetnih disproporcija postoji *nužnost uravnotežavanja sredstava i potreba* kako u makro tako i u mikrorazmerama. Bar u mikroodnosima materijalne sfere do uravnotežavanja dolazi preko susreta ponude i tražnje na »specifičnom samoupravnom tržištu« (Kardelj). Takvo tržište pretpostavlja usmeravanje njegovog delovanja putem plana i instrumenata ekonomske politike, dakle sredstvima kojima se pre svega utiče na ponudu, tražnju, pa i na cenu.[15]

10. Šta se može posle gornje komparativne analize kazati o zakonima raspodele u sistemu socijalističkog samoupravljanja i, posebno, o dohotku od minulog rada?

Možda je ovde mesto da se uporedi položaj udruženog radnika i s položajem sitnog robnog proizvođača u čistom, apstraktnom modelu proste robne proizvodnje.[16] I u sitnom robnom proizvođaču su sjedinjene funkcije proizvodnog radnika, vlasnika sredstava za proizvodnju i upravljača. Prodajom svog proizvoda

[15] Administrativno utvrđivanje cene na nivou nižem od ravnotežne cene može izazvati nestašicu robe, ali može postići i željeni efekat ako se odgovarajućim merama podstakne smanjenje tražnje ili povećanje ponude. Povećanje ponude pri takvoj nižoj ceni se može očekivati ako proizvođači imaju unutrašnje rezerve koje će iskoristiti i sniziti troškove proizvodnje. Ali na dugi rok cena (plus eventualna kompenzacija) mora pokrivati (eksplicitne i implicitne) troškove onih OOUR-a čija je ponuda još potrebna za zadovoljenje efektivne tražnje.

[16] Takav sistem nije nikad postojao kao samostalan, ali je od nastanka privatne svojine pratio i pratiće dominantne načine proizvodnje.

Digitized by Google

on stiče prihod kojim (posle plaćanja eventualnih dažbina) »slobodno« raspolaže. Slobodan je da sve potroši i da propadne kao proizvođač; na njegovo mesto će stupiti drugi. Ali, ako želi da se kao proizvođač održi, on mora nadoknaditi utrošena sredstva za proizvodnju i dohotkom koji mu preostane kupiti potrebne životne namirnice radi reprodukcije svoje radne snage. To su stvarni eksplicitni troškovi njegove proizvodnje i sad može vršiti prostu reprodukciju. Ako cena koju postigne premašuje njegove eksplicitne troškove, on može višak upotrebiti ili za povišenje svog standarda ili za proširenje proizvodnje, na što ga, uostalom, u čistom modelu tera konkurencija.

I naš udruženi radnik, zahvaljujući funkcijama u procesu reprodukcije, ostvaruje u svojoj (osnovnoj) organizaciji udruženog rada prihod, ali taj prihod — kao što je još Marx upozorio u kritici Lassalleovih ideja o pravu radnika na celokupan prinos njihovog rada — za razliku od sitnog robnog proizvođača, ne sme da potroši. Njegova svojina nije privatna svojina na kojoj bi imao pravo *utendi et abutendi*, nego društvena svojina kojom mora upravljati kao dobar gospodar. Posle naknade utrošenih sredstava za proizvodnju ostaje mu jedinstveni dohodak iz kojeg podmiruje opšte i zajedničke potrebe društva, a preostalim čistim dohotkom raspolaže »zaista slobodno« (Kardelj). A »zaista slobodno« ne znači voluntaristički, nego u okviru spoznatih »ekonomskih nužnosti« (Marx), ne proizvoljno, nego kao dobar domaćin.

Iz poznatog mesta u *Kapitalu* gde Marx, ilustracije radi, navodi pet grupa faktora produktivnosti rada proizlazi, a i prednja analiza je pokazala, da se ne može kvantitativno utvrditi prosečan doprinos pojedinog proizvodnog faktora ili grupe faktora u stvaranju upotrebne vrednosti i dohotka. To važi i za minuli rad kao faktor produktivnosti živoga rada i, prema tome, dohotka iz mase vrednosti stvorene apstraktnim radom. Zato je reč o jedinstvenom dohotku koji ima društveni karakter. Prema tome se i raspodela dohotka na pojedine kategorije raspodele — koju u kapitalizmu slobodne konkurencije vrši tržište, a u etatističkom socijalizmu državni plan — može izvršiti samo društvenom konvencijom, *društvenim dogovorom*, dakle, kao što je kazao Marx, »prema postojećim sredstvima i snagama ... ali oni se nikako ne mogu iskalkulisati iz pravednosti«. Ni dohodak od minulog rada se ne može utvrditi niti pravednošću niti njegovim doprinosom ukupnom dohotku. Odrediti se može, po mom mišljenju, samo društvenom konvencijom.

Još više nego dohodak kao celina, upravo taj deo dohotka, dohodak od minulog rada, ima karakter društvenog dohotka, jer neposredno proizlazi iz društvene svojine kojom upravljaju organizacije udruženog rada i koja im omogućava produktivnost rada. Porast produktivnosti rada u nekoj osnovnoj organizaciji znači smanjenje troškova njene proizvodnje i pri datoj ceni proizvoda povećava organizaciji dohodak. Čim porast produktivnosti zahvati granu i postane opšti, vrednost jedinice proizvoda se, prema radnoj teoriji vrednosti, smanji i — *ceteris paribus* — snizi se cena.

Digitized by Google

Preko snižavanja cena dohodak od minulog rada se izražava u *porastu realnog dohotka društva kao celine.* Ili, porast produktivnosti rada daje više upotrebnih vrednosti za proširenje proizvodnje i za zadovoljavanje opštih, zajedničkih i individualnih potreba. Dohodak od minulog rada se pokaže u svim kategorijama raspodele dohotka u njihovom realnom izrazu, ukratko, u povećanju društvenog blagostanja. To je, uostalom, stvarni istorijski trend.

Stvar sistema je da se obezbedi što racionalnije korišćenje društvenih sredstava i time što veći dohodak od minulog rada. U tome, naravno, najznačajniju ulogu igraju, s obzirom na novčani karakter privrede, upravo *nominalne* kategorije raspodele dohotka. »Ako radnik ne bude u takvom položaju da zna da ekonomiše društvenim kapitalom, za koji je sada on zadužen, onda on u tom pogledu neće moći ni da preuzima društvenu odgovornost. Do prekjuče je to radila država, juče je to radio generalni direktor, odnosno tehnostruktura sa svojim monopolom, a sada je, uprošćeno da kažem, radnik taj »monopolista« koji raspolaže društvenim kapitalom u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Možemo li smatrati da on nije odgovoran za sudbinu tog društvenog kapitala, možemo li poći od toga da on ima pravo da radi šta hoće, a da neko drugi snosi posledice lošeg ekonomisanja društvenim kapitalom? Ako tako postavimo stvar, onda se moramo zapitati kako možemo radnika osposobiti i stimulisati, odnosno zainteresovati da ekonomiše društvenim kapitalom onako kako treba. Mislim da je to moguće jedino ako dohodak osnovne organizacije udruženog rada zavisi i od tekućeg rada radnika i od onoga što nazivamo gospodarenjem podruštvljenim minulim radom, odnosno gospodarenjem celokupnim društvenim kapitalom. Radnik mora da oseti ekonomske efekte ekonomisanja društvenim kapitalom pre svega u dohotku svoje osnovne organizacije udruženog rada, a zatim i u svom ličnom dohotku« (str. 234).

Svojevremeno sam razmišljao da li ne bi bilo celishodno — upravo zato da radnik vidi šta dobija od tekućeg rada, a šta od gospodarenja podruštvljenim minulim radom — da se u raspodelu čistog dohotka uvedu tri kategorije. Prvo, obaveza izdvajanja ili obračunavanja sredstava za proširenje proizvodnje na osnovu veličine upotrebljavanog društvenog kapitala. Drugo, lični dohodak od tekućeg rada, jednak za jednaku količinu i kvalitet bez obzira na granu i uspeh poslovanja. I treće, dohodak od rada upravljanja, čija masa bi zavisila od uspešnosti upravljanja društvenim kapitalom kojim OOUR upravlja neposredno ili preko udruživanja sredstava.[17] Dok bi prve dve kategorije bile predmet društvenog dogovora u skladu s nužnošću obezbeđenja *ravnoteže između potreba i sredstava,* treću kategoriju kao reziduum u na-

[17] Podrobnije obrazloženje zainteresirani čitalac može naći u radovima *Konkurencija i stimulacija u našem privrednom sistemu* (»Ekonomist«, 1958, br. 4), *Cena upotrebne vrednosti društvenog kapitala* (»Ekonomska misao«, 1968, br. 3) i *Radničko upravljanje i društvena svojina* (»Ekonomska misao«, 1971, br. 1).

Digitized by Google

čelu ne bi trebalo ničim ograničavati, jer je za efikasnost sistema opasnija uravnilovka nego »bogaćenje« na osnovu uspešnog gospodarenja društvenim kapitalom. Iako se doprinos minulog rada dohotku ne može objektivno utvrditi, gornje kategorije raspodele mogle bi služiti kao *konvencionalni pokazatelj* — druga kao pokazatelj doprinosa tekućeg rada, a prva i treća kao pokazatelj doprinosa minulog rada.

Ako sam ispravno shvatio Kardeljevu misao, on nije prigovarao ovim kategorijama raspodele, ali ih je smatrao samo analitičkim, »kalkulativnim« kategorijama; možda i zbog postojeće strukture naše privrede.

Kategorija minulog rada je polazna tačka za analizu kategorije dohotka, a »pitanje dohotka i »dohodovnih odnosa« ... jeste u stvari centralno pitanje reprodukovanja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i, rekao bih, centralno pitanje izgrađivanja i daljeg razvoja našeg privrednog sistema na osnovama socijalističkog samoupravljanja« (str. 220). No, to je kompleks pitanja koji zaslužuje posebnu obradu.

Digitized by Google

Stojan Andov

Ekonomska stabilizacija i društveni kapital

I

U našem privrednom životu već godinama su prisutne snažne negativne tendencije, čije je delovanje već stvorilo zemlji ozbiljne ekonomske teškoće.

Dejstvo tih tendencija, kao i njihove nužne posledice, bilo je uočeno poodavno. Bilo je i napora da se njihovo delovanje uspori, čak zaustavi ili preokrene. U tu svrhu u više navrata pripremani su i usvajani programi ekonomske stabilizacije. U vreme usvajanja svakog od tih programa izražavana je spremnost da se ulože svi potrebni napori za njihovo ostvarivanje. Međutim, neugodna je, ali i nesporna istina da su u ostvarivanju dosadašnjih programa ekonomske stabilizacije postizani, blago rečeno, veoma skromni rezultati; u svakom slučaju, rezultati koji su znatno ispod očekivanja i ispod realnih potreba. U poslednje vreme čak jača intenzitet negativnih kretanja na nekim vitalnim sektorima ekonomskog života zemlje. Te činjenice kao da nameću zaključak da je naše društvo nemoćno pred tendencijama koje izazivaju ekonomsku nestabilnost i da se treba navići na dug i neizvestan period kada će se živeti u nestabilnim ekonomskim prilikama, bez izgleda da se one menjaju u pozitivnom pravcu.

Digitized by Google

Takav bi zaključak bio netačan i štetan. On bi doveo do demobilizacije društvenih snaga pred delovanjem negativnih trendova, koje, ako se u narednom periodu ne uspori i ne zaustavi, može da ugrozi neke od osnova na kojima postoji i razvija se naše društvo. Stoga osnovna orijentacija delovanja društvenih snaga u pravcu ostvarivanja ekonomske stabilizacije, u narednom dužem periodu, nema alternative.

Upravo zato se sa svom ozbiljnošću postavlja pitanje: kako doći do odgovarajućeg programa ekonomske stabilizacije, koji će zaista biti ostvaren i time omogućiti da se zaustave i preokrenu sadašnja negativna ekonomska kretanja?

Odgovor na to pitanje treba tražiti u otvorenom i kritičkom preispitivanju dosadašnjeg iskustva u radu na ostvarivanju ekonomske stabilizacije. Takva analiza je neophodna i ona, po svom karakteru, mora biti sveobuhvatna. U ovom napisu nije moguće upustiti se u takvu celovitu analizu. Zato ćemo se zadržati samo na jednom, veoma važnom aspektu politike ekonomske stabilizacije.

Posmatranjem nekoliko dosadašnjih programa ekonomske stabilizacije stiče se utisak da je u svima njima bilo nastojanja da se ciljevi ekonomske stabilizacije ostvare pre svega pod dejtvom mera ekonomske politike. U skladu s tim i napori za ekonomsku stabilizaciju najvećim delom su se iscrpljivali u donošenju mera od strane organa društveno-političkih zajednica. Stoga su te mere najčešće imale restriktivni karakter, cilj im je bio da uvedu određena ograničenja na pojedinim sektorima ekonomskog života, na onim sektorima na kojima su se osobito ispoljavale negativne tendencije. Najčešće su to bili sektori ekonomskih odnosa sa inostranstvom, cena, različitih vrsta finalne potrošnje itd.

Sigurno je da je u ekonomskoj politici, vođenoj, možda deceniju unazad, a i u poslednjim godinama, kada se ona procenjuje sa aspekta potreba ekonomske stabilizacije, bilo ozbiljnih slabosti i promašaja. Stoga nije sporno da je u ovom trenutku nužno da se uporno i odgovorno radi na otklanjanju svih uočenih slabosti dosadašnje ekonomske politike: situacija zahteva da u periodu koji je neposredno pred nama sve postavke ekonomske politike moraju biti realnije fundirane, a instrumenti njenog sprovođenja preciznije iznijansirani i bolje sinhronizovani. To će, verovatno, u narednom periodu biti jednostavnije postići jer već postoji dovoljno iskustvo na osnovu kojeg je moguće tačnije proceniti uslove u kojima će se voditi borba za ekonomsku stabilizaciju.

Međutim, veoma je važno istaći da se proces ekonomske stabilizacije ne može svesti samo na ekonomsku politiku. Sa tim treba raščistiti kako se ne bi polagale prevelike nade u popravljanje ekonomske politike i kako bi se izbegla opasnost da eventualni novi program ekonomske stabilizacije doživi sudbinu ranijih programa. Treba biti načisto da je ostvarivanje ekonomske stabilizacije mnogo širi i dublji društveno-ekonomski proces i da

Digitized by Google

se on nikako ne može svesti samo na mere ekonomske politike, bez obzira na to koliko će te mere biti savršene. Te mere ne mogu biti svemoćne. Stvarna snaga je u našem društvu, u osnovnim i drugim privrednim subjektima koji učestvuju u privrednom životu zemlje. Intenzitet i pravci delovanja tih subjekata mogu biti podsticani i koordinirani ekonomskom politikom. Ali ti subjekti imaju i vlastite podsticaje i orijentacije, vlastite motive koji proizlaze iz njihove vlastite društveno-ekonomske prirode. Mere ekonomske politike ne smeju da idu predaleko jer mogu poništiti snagu delovanja vlastitih motiva osnovnih i drugih privrednih subjekata. Ukoliko ekonomska politika dođe u takvu situaciju, bez obzira na to koliko ona na prvi pogled bila savršena, rezultati u njenom sprovođenju će izostati.

Zato politika ekonomske stabilizacije mora imati šire pretpostavke koje znatno prevazilaze okvire i mogućnosti ekonomske politike. Jačanje uloge samoupravnih privrednih subjekata u privrednom životu zemlje mora biti osnovni oslonac i cilj politike ekonomske stabilizacije. A jačanje njihove uloge identičan je proces sa daljim razvojem socijalističkog samoupravljanja u zemlji. Nije, naime, realno pretpostavljati da će socijalističko samoupravno društvo moći da se ekonomski stabilno razvija u uslovima zaostajanja ili makar i usporavanja razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje. I, obrnuto, nije moguće ostvariti osetniji razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje a da se istovremeno ne ostvaruje i stabilan i siguran ekonomski razvoj društva. Jer socijalistički samoupravni odnosi proizvodnje nisu ništa drugo nego društveni oblik razvoja proizvodnih snaga našeg društva. Stoga svaki budući koncept politike ekonomske stabilizacije, u krajnjoj liniji, mora se zasnivati na oslobađanju i ubrzavanju razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje.

U poslednje vreme, međutim, upravo se na tom polju, po svemu sudeći, zaostaje. Sve su češće ocene u poslednjih godinu, godinu i po dana da je došlo do određenog zastoja u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje. Na tu činjenicu je ukazivano od strane organa Saveza komunista Jugoslavije, a ukazano je, na određen način, i od strane Trećeg kongresa samoupravljača. Zajedno sa ocenama da je to neprihvatljiv proces, isticano je da je on suprotan interesima i potrebama najširih slojeva radnih ljudi. Stoga je naglašavana nužnost da se zaustavi taj proces i da se obezbedi brži razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje, jer je to jedini put da se naše društvo osposobi za uspešnije i brže rešavanje složenih, pre svega ekonomskih problema sa kojima se susreće.

Prema tome, ne može biti upešan ni jedan koncept ekonomske stabilizacije, i pored toga što se oslanja na razrađenu, efikasnu i odlučnu ekonomsku politiku, ako se ne oslanja i na razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje. Taj aspekt politike ekonomske stabilizacije mora biti u centru pažnje u koncipiranju programa za njeno ostvarivanje.

Digitized by Google

II

Iako su oba ova fenomena — ekonomska politika i nužni razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje — u nužnoj međusobnoj vezi i, normalno, zbog toga ih je teško odvojeno posmatrati, ovde ćemo ipak izostaviti dalje razmatranje ekonomske politike i njen značaj za ostvarivanje ekonomske stabilizacije. Zadržaćemo se na ulozi, načinu ispoljavanja i uzrocima relativnog zaostajanja u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje u poslednjim godinama i na opštoj vezi tog fenomena sa ekonomskom stabilizacijom.

Odmah treba reći da nije ništa neobično što ponekad, u određenim uslovima, dolazi do usporavanja razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje. To i ne mora biti njihova naročita slabost trajnijeg karaktera, jer, po prirodi stvari, socijalistički samoupravni odnosi proizvodnje ne razvijaju se pravolinijski i sa nekim ujednačenim i unapred određenim tempom. Stoga i nema mesta nekoj posebnoj uznemirenosti i nervozi koja se ponekad javlja čak i pri samom pominjanju nekog usporavanja ili zastoja u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa. Jasno je pri tome da je bolje da ne dolazi do te pojave, ali ako je već došlo, od izuzetne je važnosti da se pred njom ne zatvaraju oči. Naprotiv, treba da se ulože potrebni napori kako bi se tačno sagledali uzroci koji su taj zastoj izazvali i treba učiniti sve što je nužno da se ti uzroci otklone.

Kada je reč o socijalističkim samoupravnim odnosima proizvodnje, treba podvući da ti odnosi nisu neka apstraktna kategorija. Oni su uvek društveno-istorijski određeni i u svakom trenutku imaju svoj određeni oblik i sadržinu. Kada se sada govori o njima, onda su to oni odnosi čija su osnovna određenja data u Ustavu SFRJ iz 1974. godine i Zakonu o udruženom radu. A kada se govori o zaostajanju u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje danas, onda to znači da se zaostaje u sprovođenju osnovnih opredeljenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu.

O zaostajanju u sprovođenju tih opredeljenja ili o njihovom neadekvatnom sprovođenju govori se poodavno, ali najčešće kao o izolovanim pojavama i slučajevima. Obično se nije isticalo ono zajedničko u tim pojavama, sve dok se nije uočilo da su ipak svi ti slučajevi i pojave, uzeti zajedno, sastavni elementi jednog očiglednog procesa zaostajanja u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje.

Upravo zato što se zaostajanje u sprovođenju osnovnih ustavnih opredeljenja dugo uočavalo kroz pojedinačne pojave i slučajeve, u skladu s tim objašnjavani su i njegovi uzroci. Navodilo se, najčešće, da postoje otpori razvoju samoupravljanja u određenim sredinama i da to izaziva određeni zastoj. Tvrdilo se da postoje tehnokratske ili birokratske ili etatističke snage u tim sredinama koje svojim delovanjem ometaju dosledno sprovođenje ustavnih rešenja.

Digitized by Google

Takva objašnjenja mogu zadovoljiti sve dok je reč o zaista pojedinačnim, retkim, izolovanim slučajevima. Ali, kada je u pitanju zastoj u razvoju socijalističkog samoupravljanja u određenom periodu u zemlji, takva objašnjenja nisu dovoljna.

Naime, neosporno postoje birokratske, tehnokratske, etatističke i druge snage koje se suprotstavljaju razvoju samoupravljanja. Međutim, stvarni razvoj samoupravljanja ne zavisi od delovanja onih snaga koje tom razvoju pružaju otpor, već od opšteg odnosa snaga u društvu. A taj je odnos istorijski već odlučen: prevagu i prevlast su u našem društvu obezbedile one društvene snage čiji se životni i istorijski interesi mogu ostvarivati jedino putem daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja. Stoga stvari tako stoje da sudbinu socijalističkog samoupravljanja, pa i njegov razvoj u svakom momentu, određuju svojim delovanjem one snage čije je istorijsko stajalište na strani očuvanja i daljeg razvoja samoupravljanja. Do promene u već uspostavljenom odnosu snaga može doći pre svega zbog neefikasnosti ili zbog pogrešne usmerenosti delovanja upravo tih društvenih snaga. U takvoj situaciji dolaze do izražaja i različiti otpori i njihovi nosioci. Otklanjanjem slabosti u delovanju društvenih snaga koje su neosporno samoupravno opredeljene gube značaj i otpori koji se pružaju razvoju samoupravljanja.

Kada je reč o sadašnjem trenutku, slabosti koje izazivaju zastoj u razvoju socijalističkog samoupravljanja mogu biti pre svega u neadekvatnom pristupu društvenih snaga koje se bore za samoupravljanje u sprovođenju ustavnih rešenja. Da bi se proverila tačnost takvog zaključka, mora se pažljivije i temeljitije osmotriti praksa sprovođenja ustavnih rešenja i videti koliko u realnom životu može biti potvrđen taj zaključak. U takvoj analiiz nužno je osloniti se na Kardeljeva sagledavanja i upozorenja o uslovima i mogućnostima doslednog ostvarivanja opredeljenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu, kao i o opasnostima koje realno mogu proisteći iz moguće neadekvatne usmerenosti delovanja upravo onih društvenih snaga koje su inače neosporno opredeljene za istinski razvoj socijalističkog samoupravljanja.

Kardelj je, naime, dobro znao da u našem društvu postoje snage koje pružaju i koje će i dalje pružati otpor socijalističkom samoupravljanju, ali to ga nije isuviše zabrinjavalo. On je znao da će te snage biti dugo prisutne jer je njihovo postojanje utemeljeno u protivrečnom karakteru samog socijalističkog samoupravnog društva. Ali zato je njega duboko brinula činjenica da postoje ozbiljne slabosti u delovanju onih društvenih snaga koje su objektivno opredeljene za razvoj socijalističkog samoupravljanja. Stoga je on upozoravao na konkretne oblike ispoljavanja tih slabosti u toku sprovođenja ustavnih rešenja i insistirao da se te slabosti otklone. Jednu od njegovih intervencija, koja je veoma važna i za sagledavanje sadašnjeg stanja, nalazimo u jednom novinskom izveštaju o njegovom putu po SR Makedoniji krajem 1976. godine. Deo tog izveštaja ćemo ovde navesti:

Digitized by Google

»Pošto je istakao da u nas još postoji dosta veliko nerazumevanje sadržine društveno-ekonomskih odnosa koje utvrđuju Ustav i Zakon o udruženom radu i da je pretežno prisutan organizacioni pristup sprovođenju tih novih odnosa, zbog čega se neka trenutna stanja, neke trenutne računice u raznim organizacijama udruženog rada uzimaju kao odlučujuće, pa se onda i primena Zakona o udruženom radu podređuje tim trenutnim interesima, ili se, pak, diskutuje o organizacionim problemima, Kardelj je naglasio da se iza »fasade« tih organizacionih rešenja ne retko skrivaju tendencije mimoilaženja društveno-ekonomskih rešenja predviđenih Zakonom o udruženom radu, koja, u stvari, treba da određuju i organizaciona pitanja.«[1]

Na prvi pogled, Kardelj ovde upozorava na neke početne slabosti u sprovođenju Zakona o udruženom radu, vezane za neka »trenutna stanja i računice«. Možda i stoga u to vreme nije bila posvećena dovoljna pažnja tom Kardeljevom upozorenju. Međutim, kao što se vidi iz navedenog teksta, on istovremeno govori o mnogo trajnijim procesima sa veoma ozbiljnim posledicama. Govori o »organizacionom pristupu« kao određenom načinu koji nije ništa drugo do stvaranje samoupravne »fasade« iza koje se kriju tendencije mimoilaženja suštine novih društveno-ekonomskih odnosa. U tom kontekstu, »trenutna stanja i računice«, koje on pominje, nikako se ne mogu shvatiti kao privremena pojava: u svakom trenutku postoje neka stanja i računice kao date. »Organizacioni pristup« sprovođenju Ustava i Zakona o udruženom radu omogućava da date trenutne računice i data trenutna stanja budu odlučujuća, to jest da se zadrže i da se dalje konzerviraju. A osnovni smisao rešenja u Ustavu i Zakonu o udruženom radu jeste u bitnoj promeni, u prevladavanju nastalih stanja i računica. Prema tome, »organizacioni pristup« sprovođenju novih odnosa krije duboku protivrečnost u sebi. Taj pristup, u suštini, objektivno deluje suprotno osnovnom smislu novih rešenja. Umesto da menja zatečena »stanja i računice«, on ih poštuje kao odlučujuće i održava ih. Zato je »organizacioni pristup«, u stvari, trajni proces stvaranja »samoupravne fasade« i mimoilaženja suštine novih odnosa. U tome je suština Kardeljevih upozorenja: reč je, dakle, o vrlo ozbiljnim slabostima u sprovođenju rešenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu.

Kasnije se on opet vraća na isto pitanje. Još jednom upozorava da »organizacioni pristup« nije neka izolovana pojava niti se iscrpljuje u nekoj trenutnoj ili privremenoj neadekvatnoj praksi, već da se taj »pristup« pokušava nametnuti kao stajalište koje pretenduje da se nametne kao da ono odražava suštinu odnosa samoupravnog udruženog rada. Taj trajni karakter »organizacionog pristupa«, kao određenog idejnog opredeljenja koje

[1] Reč je o novinskom izveštaju o izlaganju E. Kardelja na 25. sednici Predsedništva CK SK Makedonije. Na molbu redakcije »Nove Makedonije« E. Kardelj je autorizovao to svoje izlaganje, a »Nova Makedonija« objavila. Ovde navodimo deo tog teksta kako je bio objavljen u »Politici« od 4. XII 1976.

Digitized by Google

sebe smatra autentično socijalističkim i samoupravnim, iako, u stvari, predstavlja mimoilaženje suštine novih odnosa, Kardelj je podvrgao oštroj kritici:

»U nas se često udruženi rad shvata kao udruživanje radnika u osnovnu organizaciju udruženog rada, a preko nje u radnu, složenu i druge šire oblike organizovanja udruženog rada, pa se iz toga izvodi zaključak da je udruženi rad prvenstveno stvar oblika njegovog organizovanja. Tumačenje i prikazivanje sadržine udruženog rada samo kao oblika organizovanja radnika, kao nekakvog skupa radnika koji dolaze u istu organizaciju da bi zajedno radili, vuče za sobom jednu logiku koja zamagljuje činjenicu da se pre svega radi o objektivno datim uslovima, sredstvima i načinu rada, to jest o proizvodnim odnosima, o odnosima među samim radnicima u takvim objektivno datim uslovima društvenog rada, o sistemu ekonomskih kanala koji povezuju udruženi rad kao takav, a zatim i radnike u takvom radu. Na taj način se stvara ceo niz komplikacija u uređivanju dohodovnih odnosa i zamagljuje se njihova prava društveno-ekonomska suština. Time jedna organizaciona hijerarhijska građevina zamenjuje sistem društveno-ekonomskih i političkih odnosa među radnicima, a ona nije niti može biti sadržina udruženog rada. Organizaciona dimenzija samoupravnog udruženog rada je njegova izvedena, sekundarna pojava.«[2]

Kada se i ovlaš pogleda šta se zbivalo u međuvremenu od ovih Kardeljevih upozorenja, vidi se da je on duboko bio u pravu, ali da suština i značaj njegovih upozorenja nisu dovoljno ozbiljno shvaćeni. I — to nije dobro.

U praksi sprovođenja rešenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu »organizacioni pristup« je isuviše bio prisutan i stoga je došlo do negativnih posledica po razvoj samoupravljanja. Početkom ove godine, ocenjujući u kojoj smo sada fazi u našoj borbi za nove odnose, V. Bakarić je rekao:

»Kad smo 1974. godine donijeli Ustav, odredili smo kao osnovnu ćeliju ovoga društva osnovnu organizaciju udruženog rada. Pogledajmo kako ona od tada, od 1974. godine ili zapravo još od ranije, do danas napreduje i koju ulogu ona ima u društvu.

To je osnovna organizacija udruženog rada, po definiciji ona organizacija koja može dati samostalno robu na tržište. Da li se to ostvarilo? Nije! I to, gotovo bih rekao, apsolutno nije.«[3]

Posve je jasno da su zbivanja u osnovnoj organizaciji višestruko povezana sa zbivanjima u širim društvenim razmerama. Upravo zato što još ni izdaleka nije ostvarena ustavna koncepcija osnovne organizacije, ne ostvaruje se ni prava svrha sistema samoupravnog sporazumevanja. Taj je sistem zamišljen kao oblik povezivanja osnovnih i drugih organizacija udruženog rada. Ali, ako osnovna ćelija tog sistema ne dobije i ne ispolji svoju

[2] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, »Radnička štampa«, Beograd, 1978, str. 10—11.

[3] Dr Vladimir Bakarić, *Brigu za napredak društva prenositi s političkog faktora na proizvođače*, »Komunist«, 13. III 1981.

Digitized by Google

pravu suštinu, onda ni sistem samoupravnog sporazumevanja neće moći da ostvari svoju suštinu. To nikako ne znači da taj sistem ne valja, već da se ne sprovodi adekvatno. Samo se time može objasniti da u praksi ima ogroman broj samoupravnih sporazuma, a istovremeno da dolazi do kidanja reprodukcionih tokova među organizacijama udruženog rada u do sada neviđenim razmerama. Evidentna je praksa da se mnogi samoupravni sporazumi zaključuju da bi se obezbedilo »samoupravno pokriće« za kršenje zakonskih normi, a nije redak slučaj da se oni zaključuju da bi učesnicima obezbedili monopolski položaj na tržištu ili neku drugu neosnovanu ekonomsku prednost.

Onaj pristup ostvarivanju rešenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu koji Kardelj naziva »organizacionim pristupom« jako je prisutan i u sferi samoupravnog interesnog organizovanja. U toj oblasti se takođe ispoljila praksa stvaranja »samoupravne fasade«, a istovremeno se mimoilazi suština novih odnosa. Veliki broj samoupravnih interesnih zajednica još su u velikoj meri samo formalno »mesto slobodnog samoupravnog dogovaranja partnera o odnosima slobodne razmene rada«. A mnogo se više ispoljavaju kao paradržavne organizacije, kao organi koji odlučuju i koji su u stanju da nametnu svoje odluke.

Verovatno je »organizacioni pristup« ostvarivanju rešenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu najviše prisutan u delovanju društveno-političkih zajednica. To se najneposrednije može uočiti u snažnoj težnji za zatvaranjem, iz čega nužno proizlaze i pokušaji nametanja svojih parcijalnih interesa »ostatku zemlje«. Gotovo svaka društveno-politička zajednica nastoji da što uspešnije organizuje »svoju« privredu, da tačno sagleda i što je moguće više zaokruži svoje materijalne i druge bilanse, da u uređivanju odnosa sa drugim društveno-političkim zajednicama nametne određene kriterijume kroz čiju primenu će steći izvesnu ekonomsku prednost itd. Interesantno je pri tome da gotovo niko ne spori da je reč o negativnom procesu sa neizbežnim negativnim posledicama, procesu koji onemogućava jugoslovensku privredu da se uspešnije nosi na svetskom tržištu, jer je lišava mogućnosti da koristi one prednosti koje donosi takozvana »ekonomija obima«, da razvija optimalne proizvodne i prometne kapacitete itd. Ali, ipak, svaki pojedinačni akt, koji je po svom dejstvu nesumnjivo sastavni deo tog negativnog procesa, biva uspešno i odlučno obrazložen kako je on, tobože, na liniji ostvarivanja suštine novih odnosa.

Nije ovde moguće, a to nije ni svrha ovog napisa, nabrojiti sve negativne posledice uticaja »organizacionog pristupa« u sprovođenju rešenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu. Niti je ovde namera da se negira značaj organizacionog rada u sprovođenju tih rešenja. Želelo se, međutim, da se skrene pažnja na činjenicu da se »organizacioni pristup« nametnuo kao pretežni pravac u sprovođenju novih odnosa, da on — kako kaže Kardelj — mimoilazi suštinu novih odnosa, konzervira stanje i izaziva zastoj u razvoju socijalističkih samoupravnih odnosa. Taj se zastoj mora

Digitized by Google

prevazići, moraju se obezbediti potrebni uslovi za brži razvoj socijalističkog samoupravljanja, jer to je neophodna pretpostavka za ukupan dalji razvoj društva. Moramo se ovde pozvati, u vezi s tim, na još jednu misao V. Bakarića:

»I mislim«, — kaže on u citiranom tekstu — »kad gledam razvoj našeg društva, onda smo pred tim da tu unesemo nešto novoga, to jest da ga dalje razvijamo. I to dalje razvijanje sastoji se, po mom mišljenju, upravo u tome da prevladamo te konzervativne momente, odnosno da brigu za napredak dalje prenosimo s ovog političkog faktora na agente, da tako kažem, udruženog rada.«[4] Treba biti načisto da je Bakarićev zahtev za prevladavanje »momenata konzervativizma« suštinski isti sa svojevremenim Kardeljevim zahtevom za prevladavanje »organizacionog pristupa« u sprovođenju rešenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu. Takođe ne treba sumnjati da je tek u tom procesu prevladavanja starog, konzervativnog, koje se, za sad, uspešno prerušava u novo, moguće ostvariti ekonomski uspešan i stabilan razvoj našeg društva. A tek je to suštinski proces ekonomske stabilizacije.

III

Treba se, međutim, pozabaviti jednim veoma važnim pitanjem: kako je moguće da se »organizacioni pristup« nametne i bude prihvaćen kao glavni pravac društvene akcije u sprovođenju rešenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu?

To je pitanje, izgleda, u početku mučilo i Kardelja. On je, u suštini, dao dosta jasan odgovor na njega. Osnova na kojoj izrasta »organizacioni pristup«, po Kardelju, jeste u nerazumevanju objektivnih ekonomskih zakonitosti socijalističkog samoupravnog društva. U vezi s tim navešćemo još jedan deo njegovog izlaganja na 25. sednici Predsedništva CK SK Makedonije, gde se već naznačuje pravac u kome treba tražiti odgovor na pomenuto pitanje:

»No, u nas je bio i još uvek je teži problem niske efikasnosti, ekonomičnosti u raspolaganju društvenim kapitalom. Na ovom putu po Makedoniji rekao sam u jednom razgovoru da smo mi, pošto smo uništili kapitalizam, mislili da ne treba mnogo da vodimo računa o kapitalu, iako smo stalno povećavali investicije i često je to dobrim delom išlo na teret radnih ljudi, odnosno njihove lične potrošnje i životnog standarda. Ali, mislim da nismo dovoljno vodili računa o tome da li je efekat tih investicionih ulaganja uvek bio najbolji, kao i o tome da li je u ranijem investicionom sistemu društveni kapital bio dovoljno efikasno korišćen itd.«[5]

---

[4] Isto.

[5] »Politika« od 4. XII 1976.

Digitized by Google

Nerazumevanje i nepoštovanje logike društvenog kapitala, koje se ispoljava u njegovom neefikasnom korišćenju, u niskoj efikasnosti investicija, ali i u njihovom prešitokom obimu, Kardelj je u svom izlaganju, kao što se vidi u navedenom tekstu, povezao sa starim sistemom investicija i proširene reprodukcije. Ali »organizacioni pristup« u sprovođenju novih odnosa isto je tako malo vodio računa o logici društvenog kapitala kao i stari sistem investicija. Navedenu opasku Kardelj je učinio krajem 1976. godine. U periodu koji je neposredno sledio formirali su se odnosi raspodele i potrošnje društvenog proizvoda koji su u još većem neskladu sa logikom efikasnog korišćenja društvenog kapitala. Započet je, verovatno, najveći val investicija u istoriji zemlje: njihovo učešće u društvenom proizvodu popelo se na oko 40% u 1980. godini.

Nerazumevanje i subjektivizam u korišćenju društvenog kapitala nisu, dakle, neka iznenadna i privremena pojava koja se, eto, u određenom periodu razvoja ispoljila u našoj praksi. Naprotiv, oni su u praksi dugo prisutni, a sada ne manje nego ranije. One, inače, imaju svoju osnovu i u dosadašnjoj izgradnji naše teorije dohotka. Neracionalan, ekonomski neefikasan i subjektivistički odnos prema korišćenju društvenog kapitala ima teorijsku osnovu u još uvek vladajućim teorijskim pogledima na sistem dohotka. »Posebno, taj bitan elemenat našeg sistema investicija i proširene reprodukcije uopšte« — kaže Kardelj — »bio je zapostavljen i u našoj teoriji dohotka i dohodovnih odnosa. U stvari, i najveća slabost naših teoretičara koji su se bavili izgradnjom dohodovnog sistema je u tome što su u svojim razmatranjima potcenjivali značaj efikasnosti i ekonomičnosti korišćenja društvenog kapitala.«[6]

Ova »najveća slabost« ne ograničava se samo na teoretičare koji su se bavili izgradnjom našeg dohodovnog sistema, već je duboko prisutna u našoj ukupnoj teoriji i praksi. I to nije slabost koja se ispoljava samo u oblasti investicija. Naprotiv, to je ukupan odnos potcenjivanja, bagatelisanja, pa i negiranja postojanja društvenog kapitala. U vezi s tim Kardelj, nešto kasnije, kaže: »Mislim da se u tom pogledu moramo osloboditi jedne zablude koja je veoma prisutna u našoj teoriji i u praksi. To je, pojednostavljeno govoreći, nekakvo potcenjivanje ili čak negiranje funkcije društvenog kapitala, odnosno da možemo ukinuti ekonomsku ulogu i funkciju sredstava društvene reprodukcije u našem sistemu. Naravno, kapital je izgubio klasni karakter time što njime vlada sam radnik, ali kapital je i dalje opredmećena vrednost kao izraz minulog rada — njegova vrednost nije nestala. Objektivni ekonomski zakoni ne mogu se zanemarivati.«[7]

Kada bi se tačno razumelo ono što je ovde Kardelj rekao, onda bi to mnogo pomoglo našim sadašnjim raspravama oko objektivnih ekonomskih zakonitosti. U tim raspravama za sad je

[6] Isto.
[7] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, cit. izd., str. 46.

Digitized by Google

mnogo nejasnih gledišta, nejasno je ko šta podrazumeva pod pojmom objektivnih ekonomskih zakonitosti koje deluju u našem društvu.

Međutim, Kardelj jasno kaže: kapital kod nas postoji, time što smo uništili kapitalizam vrednost kapitala nije nestala. I to je, kaže, objektivna ekonomska zakonitost koja se ne može zanemarivati. Dalje, objektivna ekonomska zakonitost socijalističkog samoupravnog društva je i to da je kapital — koji je i dalje, kao i u kapitalističkom društvu, opredmećena vrednost, to jest minuli rad radnika — izgubio antagonistički klasni karakter jer njime vlada radnik i stoga postoji kao društveni kapital. Ova objektivna ekonomska zakonitost socijalističkog samoupravnog društva, kao i ona prva, ne sme se nikako zanemarivati bez teških štetnih posledica. Uvek kada se u praksi naruši ta objektivna zakonitost, kada radnici ne vladaju kapitalom, kapital dobija antagonistički klasni karakter. »Jer, kapital koji nije u rukama udruženih radnika i kojim oni ne gospodare u spletu međusobnih odnosa u udruženom radu« — kaže Kardelj — »mora postati izvor nekog monopolskog kapitala, što, u stvari, znači stvaranje neke snage izvan udruženog rada koja će raspolagati društvenim kapitalom bez odgovarajuće kontrole od strane radnika.«[8]

Građenjem novih odnosa putem »organizacionog pristupa«, koji ima osnovnu polaznu pretpostavku da kapital, u obliku društvenog kapitala, ne postoji u socijalističkom samoupravnom društvu, ne rešavaju se složena pitanja ovladavanja društvenim kapitalom od strane radnika. Jer, ako kapital ne postoji, nema se čime ovladavati.

Taj se suštinski nedostatak »organizacionog pristupa« ne može otkloniti insistiranjem da radnici ovladaju »procesom društvene reprodukcije«. Termin »proces društvene reprodukcije« ili »sredstva društvene reprodukcije« društveno-istorijski nisu određeni. Naime, u svim istorijskim uslovima je bilo i procesa društvene reprodukcije i sredstava društvene reprodukcije, pa i nije jasno kako, kroz koje odnose radnici treba kod nas njima da ovladaju. Kada je reč o društvenom kapitalu, onda je jasno na koji način jedino mogu radnici njime ovladati. »Suština samoupravljanja je« — kaže Kardelj — »u tome da radnik istovremeno i radi i vrši one funkcije koje je u kapitalističkom društvu vršio kapitalist, a u etatističkom društvu država.«[9]

Reč je, dakle, o tome da u našem društvu objektivno postoji društveni kapital kao odnos, da njegove objektivne zakonitosti zahtevaju da se u društvu moraju vršiti određene funkcije, da radnici, koji rade, te funkcije moraju vršiti i samo na taj način mogu učiniti istorijski suvišnim sve druge društvene snage koje su ranije nosile i koje pretendiraju da i dalje nose te funkcije. Time radnici ovladavaju društvenim kapitalom. Ako, obrnuto, radnici ne ovladaju društvenim kapitalom onako kako to njegove

[8] Isto, str. 67.

[9] Isto.

Digitized by Google

unutrašnje zakonitosti zahtevaju, ako ne vrše uspešno funkcije koje se moraju vršiti u društvu, onda će te funkcije vršiti neko drugi van radnika — socijalistička država kroz razne oblike svog delovanja ili tehnokratija u preduzeću.

Prema tome, ostvarivanje suštine novih odnosa utvrđenih Ustavom i Zakonom o udruženom radu moguće je samo ako se pođe od činjenice, od objektivne ekonomske zakonitosti, da u našem društvu nužno deluje kategorija društvenog kapitala. Ti odnosi se, dakle, mogu ostvarivati samo kao odnosi društvenog kapitala koji je pod kontrolom radnika. Građenje odnosa van tog okvira, putem »organizacionog pristupa«, svodi se na stvaranje »samoupravne fasade«, a u stvari znači mimoilaženje suštine novih odnosa. Imajući sve to u vidu, jasno je da će samo svestranom, temeljnom kritičkom analizom prakse sprovođenja ustavnih rešenja biti moguće ustanoviti na kojim smo se tačkama u našem privrednom sistemu i koliko smo se do sad udaljili od suštine novih odnosa utvrđenih Ustavom i Zakonom o udruženom radu, o čemu će biti reči nešto kasnije.

•

IV

Sada se, za moment, moramo pozabaviti sledećim pitanjem: zbog čega jačaju tendencije u našem društvu koje su, u suštini, suprotne Kardeljevim shvatanjima o socijalističkim samoupravnim odnosima proizvodnje? U praksi se one ispoljavaju tako što se kao glavni pravac sprovođenja ustavnih rešenja ipak probio »organizacioni pristup«, koji — kako sâm Kardelj kaže — stvara samoupravnu fasadu, a mimoilazi suštinu novih odnosa. U teoriji se te tendencije ispoljavaju u upornom i sad već predugom ćutanju oko osnovnih ideja E. Kardelja u vezi sa društvenim kapitalom i njegovim društveno-ekonomskim značajem u socijalističkom samoupravnom društvu. Pri tome ne treba izgubiti iz vida da neki od najobimnijih teorijskih radova iz oblasti političke ekonomije socijalizma, objavljenih posle donošenja Ustava i Zakona o udruženom radu, svoju polaznu osnovu imaju u pretpostavci da u socijalističkom samoupravnom društvu ne postoji kapital-vrednost i da uopšte ne može biti reči o nekom društvenom kapitalu.

Ova nerazumevanja i rezerve prema ključnim Kardeljevim stavovima, koje su, očigledno, prisutne u našoj praksi i teoriji, ne zasnivaju se na nekom opredeljenju o pružanju otpora razvoju socijalističkog samoupravljanja. Naprotiv, one nastaju zbog nerazumevanja i neverice: odakle društveni kapital u socijalizmu i kako uopšte može da se socijalističko samoupravljanje razvija kroz odnose društvenog kapitala, a da ne sklizne u kapitalizam? Nije do kraja shvaćena suština Kardeljevih stanovišta, a time ni suština odnosa utvrđenih u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, jer još uvek postoji i u teoriji i u praksi ta »najveća slabost« — kako kaže Kardelj — negiranja društvenog kapitala, ali za to

Digitized by Google

postoje razumljivi razlozi. Isuviše dugo se smatralo, učilo, verovalo da se uništenjem kapitalizma i kapitalističke klase uništava i kapital, da on u socijalističkom društvu ne može postojati.

Naime, tačno je da u borbu za uništenje kapitalizma i kapitalističke klase radnička klasa ulazi sa svešću da je to njen »poslednji i odlučni boj«. Zato se podrazumevalo da sve što postoji u kapitalizmu mora biti uništeno bez ostatka. Ali, odmah posle pobede, u tom obračunu, radnička klasa uviđa da je to zaista bio odlučni boj, ali nikako poslednji. Pred njom se tek tada otkriva pravo poprište na kome će ona morati biti glavni akter niza odlučnih bojeva, od kojih ni jedan nije lak, a svaki može da bude više ili manje sudbonosan. U tom nizu bojeva mnoge predstave koje su do određenog momenta važile kao neprikosnovene istine pokazaće se kao zablude.

U oktobarskoj socijalističkoj revoluciji, na primer, odmah nakon njenog pobedonosnog ishoda, u Boljševičkoj partiji i vladi preovladavalo je shvatanje da sa uništenjem kapitalizma i kapitalističke klase treba uništiti i trgovinu i preći na »neposrednu razmenu proizvoda«. S tim se tada složio i Lenjin. U tu meru su polagane velike nade, a samo nepune tri godine bilo je dovoljno da se pokaže da je to zabluda, da trgovine mora biti i u novom društvu i da treba raditi na tome da ona oživi. To je prvi shvatio Lenjin. Njegovi saborci su to teže shvatali, a široki slojevi boljševičkih aktivista još teže. Međutim, društveni razvoj je imperativno zahtevao da se ta činjenica brzo i neodložno shvati. I — Lenjin je intervenisao, oštro, energično. On, u suštini, kaže da se revolucionarnost ne sastoji u upornoj odbrani zabluda, već u hrabrosti da se u pravo vreme one uoče i prevaziđu. Zato ni otporima oživljavanju trgovine nije priznavao revolucionarnost.

»Ne dopustimo« — kaže on, između ostalog, — »da nama ovlada »socijalizam osećanja« ili starorusko, poluaristokratsko-polumužičko, patrijarhalno nastrojenje, kojem je svojstveno spontano prenebregavanje trgovine.«[10]

Kapital-vrednost u socijalizmu postoji. To nije specifičnost jugoslovenskog društva. Ali specifično je za nas što se prvi srećemo sa potrebom da se ta činjenica otvoreno prizna. Takva potreba je nastala u Jugoslaviji zbog toga što je dosadašnji razvoj socijalističkog samoupravljanja doveo naše radnike najbliže do mogućnosti da zaista neposredno ovladaju kapitalom i da grade socijalističke samoupravne odnose proizvodnje na bazi društvenog kapitala. Ta im je mogućnost posle donošenja Ustava iz 1974. godine i Zakona o udruženom radu tako reći na dohvatu, to je prvi sledeći korak društvenog razvoja, dakle sasvim aktuelan korak.

U ranijim fazama razvoja socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji prevladana je neposredna uloga socijalističke države kao posrednika između radničke klase i društvenog kapitala.

[10] Lenjin, *Dela*, 34, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, str. 376.

Digitized by Google

U sadašnjoj fazi treba prevladati ispoljene slabosti u obliku »organizacionog pristupa« i, kako kaže Bakarić, preneti brigu za razvoj društva od političkog faktora na udruženi rad. Time će se omogućiti da radnici društveni kapital stave zaista pod svoju kontrolu.

Sve dok nije u nekom socijalističkom društvu aktuelno preuzimanje neposredne kontrole nad kapitalom od strane radnika, sve dok je ta kontrola u rukama socijalističke države, nije neophodno, nije aktuelno ni priznavanje da u tom društvu postoji kapital kao vrednost. Čak to priznavanje za do tada postojeće odnose može biti opasno. Ako se, naime, prizna da društveni kapital postoji, mora se postaviti i pitanje: pod čijom je onda on kontrolom i zašto nije pod neposrednom kontrolom radnika?

Radnička klasa razvija svoju svest o svojoj vlastitoj istorijskoj misiji postepeno, u zavisnosti od realnog toka istorijskih zbivanja. Kada jedan period njene borbe bude uspešno pređen, ona se sreće sa novim zadacima sa kojima počinje novi period. A možda, i to je često slučaj, pre toga nije imala ni izdaleka jasnu predstavu o suštini tih novih zadataka. To je normalno: protivrečni, dijalektički razvoj svesti radničke klase u neposrednoj je vezi sa realnim dijalektičkim razvojem društva.

U sadašnjem periodu, da bi odlučnije i nesmetano krenuo proces građenja suštinski novih odnosa na osnovama Ustava i Zakona o udruženom radu, potrebno je da ne dopustimo da nama ovlada »socijalizam osećanja«, potrebno je da se oslobodimo »najveće slabosti« i zabluda o nepostojanju društvenog kapitala u socijalističkom samoupravnom društvu.

Izgleda, međutim, da postoji određeno strahovanje: ako se prihvati stanovište da u socijalističkom samoupravnom društvu postoji društveni kapital, nije li, onda, takvo socijalističko društvo, po svom osnovnom obeležju, suprotno Marksovoj viziji o socijalizmu?

Po našem mišljenju, to je strahovanje neosnovano.

Marks, naime, nije zastupao stanovište da će kapital kao vrednost nestati, da će prestati da postoji u socijalizmu, u prelaznom periodu. Naprotiv, on je jasno isticao da će istorijska misija kapitala biti završena tek na ulasku društva u komunizam, u besklasno društvo. Navešćemo neke njegove misli iz kojih se jasno vidi takvo stanovište:

»Velika povijesna strana kapitala je *stvaranje tog viška rada*, suvišnog rada sa stanovišta puke upotrebne vrijednosti, pukog izdržavanja, i njegov historijski poziv ispunjen je kada su se, s jedne strane, potrebe razvile toliko da je višak rada povrh potrebnog rada postao opća potreba, da proizilazi iz samih individualnih potreba, kada se, s druge strane, zahvaljujući strogoj disciplini kapitala kroz koju su prošla uzastopna pokoljenja, opća radljivost razvila kao opći posjed novog pokoljenja, i kada je, najzad, zahvaljujući razvitku proizvodnih snaga rada, što ih kapital (u svojoj neograničenoj strasti za bogaćenjem i u uslovima u kojima je jedino on i može realizirati) neprestano goni napri-

Digitized by Google

jed, stvar došla dotle da posjedovanje i održavanje općeg bogatstva, s jedne strane, zahtijeva samo malo radnog vremena za cijelo društvo, a s druge strane, radno se društvo prema procesu svoje napredujuće reprodukcije, svoje reprodukcije u sve većem obilju, odnosi naučno. Ispunjen je (podsećamo: reč je o istorijskom pozivu kapitala — S. A.), dakle, kad je prestao rad u kojem čovjek čini i ono što može dati stvarima da čine za njega.«[11]

Društvo u kojem, prema Marksovom mišljenju, neće biti mesta za istorijsku misiju kapitala, kada će ta misija već biti završena, to je društvo u kome je rad ukinut. To je, dakle, komunističko društvo. Socijalizam istorijski prethodi nastanku tog društva. U socijalizmu, stoga, kapital još nužno vrši svoju istorijsku misiju. Kada se u toj svetlosti pogledaju Kardeljeva stanovišta o društvenom kapitalu, postaje jasno da se ona suštinski oslanjaju na Marksovo shvatanje o istorijskoj misiji kapitala i u socijalizmu. Upravo zato što društveni kapital postoji u socijalizmu nezavisno od shvatanja i želje subjektivnih snaga, spajanje društvenog kapitala i rada, pod kontrolom onih koji rade, postaje centralno pitanje izgradnje socijalizma. Samo ako radnici obezbede svoju kontrolu nad društvenim kapitalom, ako uspešno vrše sve one funkcije koje se u društvu moraju vršiti, jer tako nalažu objektivne zakonitosti društvenog kapitala, pokazaće se da sve druge društvene snage — kapitalistička klasa, birokratija, tehnokratija — nemaju objektivnu osnovu za svoje postojanje i delovanje, da su istorijski izlišne.

V

Po svemu sudeći, neće biti moguće da se duže zadrži postojeći nejasan, zamagljen odnos prema društvenom kapitalu. Neće biti moguće zadržati stare zablude, a uspešno rešavati njihove posledice. Biće potrebno ostvariti široku i temeljnu raspravu koja će otvoriti perspektive za ostvarivanje novih odnosa utvrđenih u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, a time i za brži i slobodniji ekonomski i svestran razvoj društva. Takva rasprava, međutim, mora biti tragalačka, usmerena ka jasnijem sagledavanju pravih puteva kretanja našeg društva na osnovama Ustava i Zakona o udruženom radu. U njoj će, očigledno, biti neizbežne polemike, ali ona ipak, da bi bila uspešna, mora biti tolerantna, kreativna i argumentovana.

Takva rasprava mora da zahvati naše postojeće teorijske predodžbe. Ponekad se gubi iz vida da gotovo svako konkretno stanovište u vezi sa rešavanjem nekog konkretnog privrednog problema — da parafraziramo Kardelja — vuče za sobom neku logiku, zasniva se na nekoj misaonoj predstavi o razvoju našeg društva. Stoga teorijske rasprave nisu irelevantne za praksu.

[11] K. Marks — F. Engels, *Dela*, 19, »Prosveta«, Beograd, 1979, str. 192.

Digitized by Google

Određena teorijska stajališta imaju isuviše veliki uticaj na praktična rešenja, u svakom slučaju, daleko veći nego što to izgleda.

Treba, međutim, biti potpuno načisto da neće biti dovoljno da se uspešno obave temeljne rasprave samo u čisto teorijskoj sferi. One same neće biti dovoljne. Biće neophodno temeljno preispitati naš privredni sistem.

U vezi sa tim zadatkom, s obzirom na sadašnju situaciju u našoj društvenoj svesti, treba obratiti pažnju na neke činjenice.

Postoji kod nas određena kritika sadašnjeg privrednog sistema, i to poodavno. U njoj je bilo ukazivano na neke očigledne defekte u pojedinim sistemskim rešenjima, ali ta kritika nije bila dovoljno fundirana, a nije bila uvek ni dovoljno jasno orijentirana. Bilo je u njoj i neprihvatljivih, antiistorijskih tonova. Bilo je, naime, pokušaja da se kroz kritiku postojećeg privrednog sistema provuku napadi na socijalističko samoupravljanje. Ali sa antisamoupravnih idejnih pozicija nije ni moguće izreći ozbiljnu i uspešnu kritiku sadašnjeg našeg privrednog sistema.

Ne može se, međutim, svaka kritika sadašnjeg privrednog sistema poistovetiti sa napadom na socijalističko samoupravljanje. Takva pozicija u određenim okolnostima jednako je štetna kao i napad na socijalističko samoupravljanje. Jer takva pozicija može sprečiti svaku kritiku našeg privrednog sistema. A kritika tog sistema ipak je neophodna, upravo radi daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja. Tu kritiku, međutim, treba izvršiti sa Kardeljevih polaznih stanovišta o društvenom kapitalu u socijalističkom samoupravnom društvu. Treba imati u vidu da naše »najveće slabosti«, naše nasleđene zablude o nepostojanju društvenog kapitala kod nas, zajedno sa »organizacionim pristupom« kroz koji se one manifestuju, u velikoj su meri prisutne i u našem privrednom sistemu. Površno i neodgovorno bi bilo smatrati da su te slabosti i zablude kao i »organizacioni pristup« prisutne samo u aktima donetim od strane nekih osnovnih ili drugih organizacija udruženog rada. Kardelj nije nikako dao osnova za takvo rasuđivanje, a ono nema nikakvu osnovu ni u realnom životu.

Podsetićemo ovde na vrlo interesantne Kardeljeve reči u uvodu njegove knjige *Slobodni udruženi rad:*

»U veoma širokim i demokratskim raspravama i diskusijama koje su vođene tokom pripreme Zakona o udruženom radu i Zakona o udruživanju organizacija udruženog rada u opšta udruženja i Privrednu komoru Jugoslavije iznosio sam i neke stavove koji nisu ušli u pomenute zakonske tekstove ili, pak, ne u potpunosti. Smatrao sam, međutim, da ih treba uključiti u ovu knjigu kao deo mojih ukupnih shvatanja i pogleda o suštini i karakteru društveno-ekonomskih odnosa u sistemu socijalističkog samoupravnog udruženog rada. Ali te »razlike« ne mogu se nikako uzeti niti shvatiti kao neke moje ograde prema nekim rešenjima u Zakonu o udruženom radu ili, pak, kao moja kritika suštine osnovnih rešenja utvrđenih i regulisanih ovim Zakonom. One su više, da tako kažem, izraz mojih razmišljanja u naporima koje

Digitized by Google

činimo u pravcu unapređenja socijalističkih samoupravnih odnosa u slobodnom udruženom radu.«[12]

Prema tome, u daljoj borbi za izgradnju novih odnosa treba se držati sadašnjih rešenja u Zakonu o udruženom radu, ali ako se neka od njih pokažu neadekvatna, treba se još jednom okrenuti i onim Kardeljevim stavovima koji nisu »ušli« u taj Zakon.

Takva Kardeljeva rasuđivanja treba da budu polazna osnova i za kritiku sadašnjeg privrednog sistema. Nužno je da se pođe od činjenice da su u stvaranju sadašnjeg privrednog sistema bila prisutna nastojanja da se kroz njega razgranatije i konkretnije primene osnovna rešenja iz Ustava i Zakona o udruženom radu. Ali u tim nastojanjima i paralelno sa njima neosporno su bile prisutne i određene zablude i slabosti. Stoga se i u privrednom sistemu dobrim delom ispoljio »organizacioni pristup«. To je glavni razlog što smo se u nekim važnim rešenjima privrednog sistema očigledno sukobili sa objektivnim ekonomskim zakonitostima društvenog kapitala. To, razume se, nije bila svesna orijentacija; naprotiv, nastojalo se da se dođe do najboljih rešenja. Ali, ako su neka od tih rešenja zaista slaba, ako svojim delovanjem ometaju mogućnosti da se uspešno koncipira i vodi politika ekonomske stabilizacije, ako upućuju na rasipanje ekonomskih snaga zemlje — treba ih menjati. Da bi se to činilo uspešno, potrebno je izvršiti produbljenu kritičku analizu sadašnjeg privrednog sistema. Nikako se ne treba zadovoljiti apriornom tvrdnjom da je naš privredni sistem dobar u celini, da ne treba u njemu ništa menjati, a da izlaz treba tražiti isključivo u njegovom potpunijem i doslednijem primenjivanju, odnosno u boljem ponašanju privrednih i drugih subjekata.

Jasan kurs ka otklanjanju svih onih rešenja koja u naš privredni sistem unose »samoupravni subjektivizam«, koja omogućavaju i upućuju da privredni subjekti svoje delovanje usmeravaju mimo i nasuprot objektivnih ekonomskih zakonitosti društvenog kapitala, proširiće bitno osnovu procesu ekonomske stabilizacije i stvoriće potrebne uslove za njeno uspešno ostvarivanje. Stoga je to nužan korak. Učinimo ga.

[12] E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, cit. izd., Uvod.

Digitized by Google

Ivan Kristan

Ustavnopravni položaj autonomnih pokrajina u SFRJ

I. Razvoj autonomije u SFRJ

Autonomija je u Jugoslaviji tesno povezana s federativnim uređenjem države. U suštini, ona je poseban izraz federativne strukture države.

Povezanost autonomije s razvojem federalizma u Jugoslaviji ne mogu negirati pristalice shvatanja da je autonomija kod nas samo oblik lokalne samouprave, to jest oni koji u prvi plan ističu značaj samoorganizacije (po njima, ona je pri federalnoj jedinici izvorna i neograničena, a pri autonomiji izvedena i ograničena). Doduše, u toj vezi razlike između shvatanja da je autonomija samo oblik lokalne samouprave i shvatanja da je ona oblik federacije[1] nisu značajne, jer nam nije stalo toliko do toga da utvrdimo teorijske razlike između autonomije i lokalne samouprave, odnosno između autonomije i federacije, koliko do toga da naglasimo povezanost razvoja jugoslovenskog federalizma i autonomije.

[1] Više o tome vidi: *Mala politička enciklopedija*, Beograd, 1966; dr A. Fira, *Autonomna jedinica u našem ustavnom sistemu*, »Arhiv za pravne i društvene nauke«, br. 3—4/1962; dr I. Melvinger, *Odnos statuta i drugih opštih akata autonomnih pokrajina prema saveznim i republičkim propisima*, u: *Podela normativne funkcije između organa različitih političko-teritorijalnih jedinica*, IUP, Beograd, 1966.

Digitized by Google

Nova Jugoslavija je sa svojim celokupnim društvenim sistemom rezultat narodnooslobodilačke borbe i narodne revolucije u godinama 1941—1945. A tekovine toga razvoja su pre svega federalizam i s njime autonomija. Razume se da se neki elementi autonomije pokazuju i ranije, prvenstveno u politici Komunističke partije Jugoslavije u vezi s rešenjem nacionalnog pitanja, a i organizaciono je KPJ već i pre drugog svetskog rata bila tako uređena da je, pored drugih, Vojvodina imala svoj Pokrajinski komitet KPJ, a 1937. obrazovan je i Oblasni komitet KPJ za Kosovo i Metohiju.

Autonomija je u Jugoslaviji postala sastavni deo federativnog uređenja države kao oblika samoopredeljenja naroda Jugoslavije. Ipak, odluka o federativnoj strukturi Jugoslavije i odluka o autonomiji unutar nje nisu donesene u isto vreme: dok je odluka o federaciji donesena na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu 29. novembra 1943, odluka o autonomiji donesena je kasnije.

Federacija se izgrađivala kao jedna od komponenata narodnooslobodilačke borbe i narodne revolucije; za njen razvoj u toku narodnooslobodilačke borbe karakteristične su tri etape: vreme od početka NOB do Drugog zasedanja AVNOJ-a, Drugo zasedanje AVNOJ-a i vreme posle Drugog zasedanja AVNOJ-a, uglavnom godina 1944. U prvom periodu su pojedini narodi Jugoslavije postavljali temelje svoje državnosti, odnosno pripremali uslove za to da se državno-pravno konstituišu, ali su u isto vreme izražavali i težnju za povezivanjem s drugim narodima Jugoslavije. U drugom periodu, to jest na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu novembra 1943, postavljeni su temelji nove Jugoslavije, pri čemu je federacija jedan od tih temelja. U trećem periodu, pretežno u godini 1944, time što su pojedini jugoslovenski narodi potvrdili Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a iz Jajca i svaki za sebe izričito izjavio da se ujedinjuje s ostalim narodima u Demokratsku Federativnu Jugoslaviju, obrazovanje federacije je materijalnopravno završeno.[2]

Na Drugom zasedanju AVNOJ-a 29. novembra 1943. u Jajcu jugoslovenski narodi su, ostvarujući pravo na samoopredeljenje, preko svojih delegata odlučili da nova Jugoslavija bude federacija: »Da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda i da nikada više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike, Jugoslavija se izgrađuje i izgradiće se na federativnom principu, koji će obezbediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine« — zapisano je u drugoj tački odluka AVNOJ-a.[3]

Time je bilo ostvareno samoopredeljenje pet naroda Jugoslavije (Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca), koji su

[2] Podrobnije: Ivan Kristan, *Razvoj jugoslovenskega federalizma do leta 1974*, »Pravnik«, br. 10—12/1975, str. 325. i sl.

[3] O Odlukama vidi: dr V. Šiftar, *Razvoj ljudske oblasti med NOB v Jugoslaviji*, Maribor, 1976.

Digitized by Google

se ujedinili u federativnu državu sa šest federalnih jedinica, to jest Srbijom, Hrvatskom, Slovenijom, Makedonijom, Crnom Gorom i Bosnom i Hercegovinom.[4]

Po Titovoj oceni na Drugom zasedanju AVNOJ-a tada još nije bilo vreme za odlučivanje o uređenju autonomije u Jugoslaviji; to pitanje biće uređeno posle oslobođenja. U martu 1944. je pisao da se na pitanje iz Vojvodine i drugih krajeva kako će biti s njima, da li će imati svoju autonomiju ili će biti priključeni nekoj drugoj federalnoj jedinici, u onom trenutku može odgovoriti samo to da će Vojvodina i druga područja koja za tim teže dobiti najširu autonomiju, »ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federalnoj jedinici dotična pokrajina biti pripojena zavisi od samog naroda, odnosno od njegovih predstavnika, kada se poslije rata bude rješavalo o definitivnom državnom uređenju«[5].

Pitanje autonomije je kasnije rešeno u okviru Srbije, i to na osnovu odluka najviših predstavničkih tela Sandžaka, Vojvodine i Kosova i Metohije; a to uređenje je potom potvrdio i AVNOJ na svom Trećem zasedanju u Beogradu avgusta 1945. godine.

Srbija se kao federalna jedinica konačno konstituisala kad je 11. novembra 1944. izabrala Antifašističku skupštinu narodnog oslobođenja Srbije (ASNOS) kao najviši zakonodavni i izvršni organ u Srbiji; na taj način ona je potvrdila rad svojih delegata na Drugom zasedanju AVNOJ-a i u isto vreme ujedinjenje u Demokratsku Federativnu Jugoslaviju (DFJ). Nadležni organi Sandžaka, Vojvodine i Kosova i Metohije su doneli odluke o priključenju federalnoj Srbiji tek kad je Srbija bila formirana kao federalna jedinica DFJ: Sandžak 29. marta 1945, Kosovo i Metohija 10. jula 1945. i Vojvodina 31. jula 1945.

Dok Sandžak nije izrazio želju za autonomijom (deo Sandžaka se tada priključio Crnoj Gori), tu želju su izrazili Vojvodina i Kosovo i Metohija.

Odluke Sandžaka i Kosova i Metohije je potom potvrdilo Predsedništvo AVNOJ-a i o tome podnelo izveštaj na Trećem zasedanju AVNOJ-a 7. avgusta 1945. Odluka skupštine delegata Vojvodine poslata je, međutim, direktno Trećem zasedanju AVNOJ-a, koje ju je odobrilo na svojoj poslednjoj sednici 10. avgusta 1945. godine.[6]

Na toj osnovi je Predsedništvo Skupštine Srbije 3. septembra 1945. donelo zakon o administrativnoj podeli Srbije na srezove,

---

[4] Još pre zasedanja AVNOJ-a u Jajcu neki su zastupali stanovište da bi trebalo da bude pet republika, po pravilu: koliko nacija, toliko federalnih jedinica; Bosna i Hercegovina, prema tome, ne bi imala položaj autonomije. Ipak je nadvladao stav da i Bosna i Hercegovina treba da bude federalna jedinica. — Vidi: Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* — Glavni procesi, Zagreb, 1978, str. 66—67.

[5] Josip Broz Tito, *Govori i članci*, »Naprijed«, Zagreb, 1959, knj. I, str. 190.

[6] Vidi: Slobodan Nešović, *Tretje zasedanje AVNOJ*, Ljubljana, 1975.

Digitized by Google

Autonomnu Pokrajinu Vojvodinu (APV) i Autonomnu Kosovsko-Metahijsku Oblast (AKMO).[7]

Tek time je okončan proces izgradnje jugoslovenske federacije, započet na Drugom zasedanju AVNOJ-a, kad je pitanje autonomije ostalo još otvoreno.

Kako Vojvodina tako i Kosovo i Metohija su se i pre odluka o priključenju Srbiji i o uređenju svoga autonomnog statusa razvijali u duhu autonomije i imali su svoje pokrajinske, odnosno oblasne predstavničke organe. U Vojvodini je postojao Glavni narodnooslobodilački odbor za Vojvodinu od oktobra 1942, a Narodnooslobodilački odbor Kosova i Metohije izabran je na prvoj konferenciji Narodnooslobodilačkog odbora za Kosovo i Metohiju održanoj u vremenu od 31. decembra 1943. do 2. januara 1944. na severu Albanije, na jugoslovensko-albanskoj granici. Na konferenciji je učestvovalo 49 delegata, od toga 43 Albanca.

U vezi s parolom »Kosovo republika«, koja se pojavila i proletos na demonstracijama na Kosovu, treba upozoriti na rezoluciju prve konferencije Narodnooslobodilačkog odbora za Kosovo i Metohiju i na kritičko reagovanje Centralnog komiteta KPJ na onaj deo rezolucije koji govori o priključenju Albaniji. U rezoluciji se, pored ostalog, navodi da na Kosovu i Metohiju većinu stanovništva čine Šiptari (Albanci), koji, kao ranije tako i danas, žele da se ujedine sa Šipnijom (Albanijom).[8]

Centralni komitet KPJ je inače pozitivno ocenio rad prve konferencije NOO za Kosovo i Metohiju, ali je na misao o ujedinjenju Kosova s Albanijom reagovao u dva pravca: prvo, naglasio je da treba pravilno shvatiti i popularisati Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a, koje obezbeđuju ravnopravnost svih naroda i omogućavaju pravo na samoopredeljenje, a uperene su protiv svih hegemonista koji žele da stvaraju razne »velikonacionalne« države (velikosrbi, velikohrvati, velikoalbanci itd.). Drugo, naglasio je da sada još nije vreme za rešavanje teritorijalnih pitanja između Albanije i Jugoslavije i da bi bilo pogrešno postavljati na

---

[7] U stvari, takvo uređenje se predviđalo već na prvom zasedanju ASNOS-a u Beogradu 7. aprila 1945. Ipak je do tada formalna odluka o priključenju Srbiji bila donesena samo u Sandžaku, dok su delegati iz Vojvodine i Kosmeta saopštili ASNOS-u želju ovih dveju jedinica da se priključe federalnoj Srbiji kao autonomne jedinice. — Vidi podrobnije: J. Stefanović, *Ustavno pravo*, Zagreb, 1950, str. 216. i sl.

[8] »Kosovo i Metohija je kraj koji je naseljen najvećim delom Šiptarskim narodom, a koji kao uvek, tako i danas želi da se ujedini sa Šipnijom. Prema tome, osećamo za dužnost ukazati pravi put kojim treba da pođe šiptarski narod da bi ostvario ove težnje. Jedini put da se Šiptari Kosova i Metohije ujedine sa Šipnijom jeste zajednička borba sa ostalim narodima Jugoslavije protiv okupatora i njegovih slugu, jer je to jedini put da se izvojuje sloboda, kada će svi narodi pa i Šiptari biti u mogućnosti da se izjasne o svojoj sudbini sa pravom na samoopredeljenje do otcepljenja.« — Narodni odbor AKMO 1943 — 1953, Priština, 1955, str. 10. — Citirano prema: dr S. Aksić, *Uzroci nastanka autonomije Kosova i Metohije*, u: *Autonomne pokrajine u Jugoslaviji*, IUP, Beograd, 1967, str. 140.

Digitized by Google

dnevni red bilo kakva sporna pitanja. »Danas se radi ne o tome da se razgraniče Albanija i Jugoslavija — obe okupirane od Nemaca — nego da se obe, oružanom borbom, oslobode od njih. Zato svako postavljanje pitanja razgraničenja — u stvari pomaže Nemcima da podstiču jedan narod protiv drugog.«[9]

Narod Kosova i Metohije nikad nije potvrdio ideju o priključenju toga područja Albaniji, jer je to bio izraz politike velikoalbanaca, pri čemu su se zanemarivali interesi pripadnika drugih naroda i narodnosti na Kosovu i Metohiji. Kao što je poznato, Oblasni narodnooooslobodilački odbor Kosova i Metohije je preko svojih delegata na zasedanju Skupštine Srbije (ASNOS) 7. aprila 1945. u Beogradu saopštio svoju želju da Kosovo i Metohija budu autonomna jedinica u okviru federalne Srbije. A zaključak o priključenju Kosova i Metohije Srbiji sa statusom autonomne oblasti Oblasni odbor Kosova i Metohije prihvatio je 10. jula 1945. u Prizrenu.

II. Ustavnopravni položaj autonomnih pokrajina na temelju Ustava FNRJ iz 1946. i Ustava SFRJ iz 1963.

Ustav FNRJ iz 1946. godine potvrdio je dostignuti stupanj federativne izgradnje nove Jugoslavije, čiji je sastavni deo bilo i autonomno uređenje. Ustav FNRJ (čl. 2) utvrđuje šest republika — federalnih jedinica i u okviru Srbije Autonomnu Pokrajinu Vojvodinu (APV) i Autonomnu Kosovsko-Metohijsku Oblast (AKMO).

Osim toga, Ustav sadrži još nekoliko odredaba koje uređuju položaj republika i autonomnih pokrajina i oblasti u federaciji, odnosno koje se odnose na uređenje organa vlasti u tim jedinicama. U Veću naroda Narodne skupštine FNRJ, čiji je zadatak da obezbeđuje ravnopravnost naroda, odnosno prava republika, republike su zastupljene sa po 30 poslanika, APV je zastupljena sa 20 poslanika i AKMO sa 15 poslanika.[10]

Ustav FNRJ određuje osnovnu organizaciju organa vlasti u republikama i autonomnim jedinicama. Ali u tom pogledu postoje prilične razlike između položaja republika i položaja autonomnih jedinica, pa i između jedne i druge autonomne jedinice.

Tako, na primer, republika ima izvan odredaba saveznog Ustava pravo na samoorganizaciju, dok je za obe autonomne jedinice to pravo ograničeno time što savezni Ustav prepušta odre-

[9] *Pismo CK KPJ od 28. marta 1944. Oblasnom komitetu za Kosmet o greškama u dotadašnjem radu i o najvažnijim zadacima*, u: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom I, knjiga 19, Beograd, 1969, str. 463—464.

[10] Prema Ustavu iz 1946. godine, izbori u Veće naroda bili su još neposredni, pa su tako obe autonomne jedinice bile neposredno predstavljene u tom domu. Ustavnim zakonom 1953. uvedeni su posredni izbori u Veće naroda, koje je postalo sastavni deo Saveznog veća.

Digitized by Google

đivanje prava i područja autonomije autonomnih jedinica ustavu republike (čl. 103. Ustava FNRJ). Republika ima svoj *ustav* koji samostalno donosi. Svaka autonomna jedinica donosi svoj *statut* koji mora biti u skladu s Ustavom FNRJ i s ustavom republike i potvrđuje ga republička skupština (čl. 104. Ustava FNRJ).

Po strukturi najviših organa vlasti autonomne jedinice se među sobom razlikuju: autonomna pokrajina ima *narodnu skupštinu* koja bira glavni izvršni odbor autonomne pokrajine, a autonomna oblast ima *oblasni narodni odbor* koji je ovlašćen da bira oblasni izvršni odbor (čl. 105. i 106. Ustava FNRJ). Mandatni period narodne skupštine autonomne pokrajine i oblasnog narodnog odbora jednak je i iznosi tri godine.[11]

Između autonomne pokrajine i autonomne oblasti razlika je tada bila i u tome što je autonomna pokrajina imala pravosudnu autonomiju i s tim vrhovni sud, čije je sudije birala skupština autonomne pokrajine, a autonomna oblast nije imala pravosudnu autonomiju, pa prema tome ni sopstveni vrhovni sud.

Ustav Narodne Republike Srbije iz 1947. godine je, polazeći od Ustava FNRJ, podrobnije određivao uređenje obeju autonomnih jedinica. U skladu s Ustavom FNRJ i Ustavom NR Srbije delovanje obeju autonomnih jedinica su određivali njihovi statuti, to jest Statut Autonomne Pokrajine Vojvodine (APV) i Statut Autonomne Kosovsko-Metohijske Oblasti (AKMO), koje su donosili Pokrajinska skupšina APV i Oblasni odbor AKMO, a potvrđivala ih je Narodna skupština NR Srbije.[12]

Ustavni zakon iz 1953. godine[13] ostao je pri sličnim opredeljenjima i obezbeđenju položaja autonomije kao i Ustav SFRJ iz godine 1946. Ipak su karakteristične naročito dve odredbe Ustavnog zakona. Prvo, izričito je naglašeno da su zagarantovana autonomna prava Autonomne Pokrajine Vojvodine i Autonomne Kosovsko-Metohijske Oblasti (čl. 113/1 Ustavnog zakona). Drugo, od tada obe autonomne jedinice samostalno donose svoje statute, kojima u skladu s Ustavom Narodne Republike Srbije određuju organizaciju i nadležnosti svojih organa vlasti (čl. 114/2 Ustavnog

[11] U tom pogledu tada je još postojala razlika između položaja republike i autonomnih jedinica, jer je mandatni period republičke skupštine (kao i Savezne skupštine) iznosio četiri godine. Na drugoj strani, za mesne narodne odbore mandatni period je bio samo dve godine. U Ustavu SFRJ mandatni period svih društveno-političkih zajednica je izjednačen na četiri godine, s obzirom na to da je položaj predstavničkih organa svih društveno-političkih zajednica izjednačen.

[12] Potvrđivanje statuta autonomnih jedinica od strane republičke skupštine bilo je inače komponenta načela demokratskog centralizma, na osnovu kojega su bili oblikovani odnosi nadređenosti i podređenosti među upravno-teritorijalnim jedinicama (odnosno njihovim narodnim odborima) unutar republike. U tome pogledu su autonomne jedinice bile, dakle, izjednačene s ostalim upravno-teritorijalnim jedinicama u okviru republike.

[13] *Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i o saveznim organima vlasti*, »Službeni list FNRJ«, br. 3/1953.

Digitized by Google

zakona). Time je unekoliko povećana samostalnost autonomnih jedinica i njihovo pravo na samoorganizaciju.

Međutim, i na osnovu Ustavnog zakona je ostala statusna razlika između autonomne pokrajine i autonomne oblasti: predstavnički organ vlasti autonomne pokrajine je narodna skupština autonomne pokrajine (sastavljena od pokrajinskog veća i veća proizvođača), dok je predstavnički organ autonomne oblasti oblasni narodni odbor (sastavljen od oblasnog veća i veća proizvođača); u Veću naroda Narodne skupštine FNRJ autonomna pokrajina ima 6 poslanika, a autonomna oblast 4 poslanika.[14]

Ustav SFRJ iz 1963. godine[15] nije u suštini menjao temelje, odnosno položaj autonomije, mada je tekst Ustava iz 1963. godine manje jasan i kategoričan u garancijama autonomije nego Ustav iz 1946. i Ustavni zakon iz 1953. godine.[16]

Karakteristična je, na primer, razlika u formulaciji čl. 2. Ustava iz 1946. i Ustava iz 1963. godine. Dok Ustav FNRJ iz 1946. u čl. 2. navodi Autonomnu Pokrajinu Vojvodinu i Autonomnu Kosovsko-Metohijsku Oblast u okviru Republike Srbije, Ustav SFRJ iz 1963. ne navodi autonomne jedinice kao sastavne delove Republike Srbije, već polazi od pretpostavke jedinstvene teritorije federacije koju čine teritorije šest republika kao federalnih jedinica. Kad se u Ustavu određuje sastav Veća naroda Savezne skupštine, govori se izričito o republičkoj delegaciji u koju svaka autonomna jedinica bira po pet poslanika (čl. 166/2 Ustava SFRJ), dok su po Ustavu FNRJ iz 1946. godine i jedna i druga autonomna jedinica birale svoje poslanike u Veće naroda neposredno (mada ne jednak broj).

Na drugoj strani, najznačajnija novost u Ustavu iz 1963. godine je to što je *izjednačen status obeju autonomnih jedinica*, ili, bolje rečeno, ukinuta je autonomna oblast i uvedena samo autonomna pokrajina. Tako je dotadašnja AKMO podignuta na nivo Autonomne Pokrajine Kosova i Metohije.[17]

U skladu sa sistematikom čl. 2. Ustava SFRJ, autonomne jedinice se obrađuju u poglavlju Ustava o republici, gde se najpre

---

[14] Ustavnim zakonom je izmenjena dvodomna struktura Savezne skupštine: ukinuto je ranije Veće naroda kao samostalan dom i uvedeno Veće naroda kao sastavni deo Saveznog veća. Istovremeno su izmenjeni izbori i broj članova Veća naroda. Umesto ranijih neposrednih izbora, sada su republička veća svake republike birala po 10 poslanika (ranije 30), pokrajinsko veće autonomne pokrajine 6 poslanika (ranije 20) i oblasno veće autonomne oblasti 4 poslanika (ranije 15 poslanika).

[15] *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, »Službeni list SFRJ«, br. 14/1963.

[16] Na takvo mišljenje upozorava dr A. Fira u svom referatu o ustavnopravnom razvoju autonomnih jedinica na simpozijumu u Novom Sadu 1967. godine. — Vidi *Autonomne pokrajine u Jugoslaviji*, IUP, Beograd, 1967, str. 49.

[17] Naziv Autonomna Pokrajina Kosovo namesto ranijeg Autonomna Pokrajina Kosovo i Metohija uveden je tek ustavnim amandmanom XVIII na Ustav SFRJ iz 1968. godine.

Digitized by Google

javlja opšta norma o ustavnoj osnovi za uvođenje autonomije.[18] Tek potom su u okviru Socijalističke Republike Srbije navedene Autonomna Pokrajina Vojvodina i Autonomna Pokrajina Kosovo i Metohija (čl. 111. Ustava SFRJ).

Promene Ustava SFRJ iz 1963. godine izvršene ustavnim amandmanima u godinama 1967, 1968. i 1971. bitno pojačavaju položaj autonomije.[19]

Dok je Ustav iz 1963. izjednačio status obeju autonomnih jedinica tako da od tada obe autonomne jedinice imaju položaj autonomne pokrajine, ustavnim amandmanima je položaj autonomne pokrajine bitno pojačan u odnosu prema položaju republike. A Ustavom SFRJ iz 1974. godine, koji je te ustavne promene preuzeo i dalje ih razvio, ustavni položaj autonomnih pokrajina je u velikoj meri približen ustavnom položaju republika ili je s njima čak i izjednačen.

Sa tog stanovišta je značajna pre svega kvalitativna promena normativne funkcije autonomne pokrajine. Po Ustavu iz 1963. najviši pravni akt autonomne pokrajine je bio njen statut, koji je samostalno donosila skupština autonomne pokrajine. Statut je bio isto tako najviši pravni akt i opština i srezova, dok je republika sve vreme imala svoj ustav. Autonomna pokrajina nije donosila ni pokrajinske zakone (kako je to činila republika), već je odnose iz svojih nadležnosti uređivala odlukama i drugim propisima.[20] Odluka je isto tako osnovni propis i za opštine i srezove.

Godine 1968. autonomna pokrajina je dobila ustavni zakon kao najviši pravni akt, kojim je u skladu s načelima Ustava Jugoslavije i republičkim ustavom određivala prava i dužnosti autonomne pokrajine (amandman XVIII). Tada je uveden i pokrajinski zakon umesto odluke kao osnovnog propisa autonomne pokrajine.

Time se od tada položaj autonomne pokrajine i u jednom i u drugom pogledu normativne funkcije razlikuje od položaja opštine i sreza. U pogledu zakonodavne funkcije autonomna pokrajina je s republikom izjednačena u tom smislu što i republika i autonomna pokrajina društvene odnose uređuju zakonom. Odnos republičkog i pokrajinskog zakona prema saveznom zakonu je jednak: ako republički ili pokrajinski zakon nije u saglasnosti

[18] To znači da Ustav iz 1963. još zadržava shvatanje da postojeće autonomije nisu završene, već da se mogu osnivati i druge autonomne pokrajine na teritorijama s posebnim nacionalnim sastavom ili, pak, na teritorijama s drugim posebnostima. Autonomna pokrajina se obrazuje u republici — to ne znači samo u Republici Srbiji — ali obrazovanje ili ukidanje autonomne pokrajine stupa na snagu kad se potvrdi u Ustavu Jugoslavije.

[19] *Ustavni amandmani I—VI*, »Službeni list SFRJ«, br. 18/1967; *Ustavni amandmani VII—XIX*, »Službeni list SFRJ«, br. 55/1967; *Ustavni amandmani XX—XLII*, »Službeni list SFRJ«, br. 29/1971.

[20] Ustav Narodne Republike Srbije iz 1963. (čl. 139) određuje da pokrajinska skupština i njeni organi donose odluke, naredbe, uputstva, rešenja, pravilnike, zaključke i preporuke. Odluke kao opšte propise može donositi samo pokrajinska skupština.

Digitized by Google

sa saveznim zakonom, privremeno se — do odluke Ustavnog suda Jugoslavije — primenjuje savezni zakon (čl. 149. Ustava SFRJ iz 1963. i amandman XVIII, tačka 2). Inače, tada je još postojala razlika između autonomne pokrajine i republike u pogledu ustavne funkcije, što je ukinuo tek Ustav iz 1974. godine.

I na području pravosudne funkcije je posle 1968. godine položaj autonomne pokrajine izjednačen s položajem republika, jer Ustav određuje (amandman IV, tačka 4) da autonomna pokrajina ima vrhovni sud, koji na području autonomne pokrajine vrši prava i dužnosti republičkog vrhovnog suda. Ustav SFRJ je ujedno predviđao mogućnost da se ustavnim zakonom autonomne pokrajine odredi da vrhovni sud autonomne pokrajine ima neka prava u pogledu ocenjivanja saglasnosti propisa i drugih opštih akata izdatih u pokrajini s pokrajinskim ustavnim zakonom i drugim pokrajinskim propisima.

Ustavnim amandmanima 1971. izvršeno je dalje jačanje ustavnog položaja autonomne pokrajine.

Među izvršenim izmenama svakako na prvom mestu treba pomenuti ustavnu polaznu osnovu kojom se određuje ustavni položaj republika i autonomnih pokrajina u federaciji, odnosno uzajamni odnos republika i autonomnih pokrajina, na jednoj, i federacije, na drugoj strani. To je princip da radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u republikama i u autonomnim pokrajinama u skladu s njihovim ustavnim pravima, a u federaciji ona prava koja su u zajedničkom interesu svih radnih ljudi, naroda i narodnosti Jugoslavije i koja su određena u Ustavu SFRJ (amandman XX, tačka 1).

To znači da su republike i autonomne pokrajine izvorno i primarno mesto ostvarivanja suverenih prava radnih ljudi, naroda i narodnosti. Federacija se gradi iz republika i iz autonomnih pokrajina.

Time su autonomne pokrajine postale konstitutivni element federacije. To je izraženo u novoj definiciji SFRJ (amandman XX, tačka 2), gde je zapisano, pored ostalog, da je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija savezna država kao državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih republika i autonomnih pokrajina Kosova i Vojvodine, koje su u sastavu Socijalističke Republike Srbije.

Pošto je autonomna pokrajina postala konstitutivni element federacije, ona u skladu s tim učestvuje u organima federacije i u vršenju funkcija federacije: osim u Veću naroda, autonomne pokrajine su zastupljene u Predsedništvu SFRJ (amandman XXX), u Saveznom izvršnom veću (amandman XXXVIII), u Ustavnom sudu Jugoslavije (amandman XL), a autonomne pokrajine isto tako daju saglasnost na najznačajnije odluke organa federacije (amandman XXXIII) i dr. Sve te izmene su sastavni deo sada važećeg uređenja na osnovu Ustava iz 1974. godine, pa ih pominjemo kao njegovu komponentu.

Digitized by Google

III. Ustavni položaj autonomnih pokrajina na temelju Ustava SFRJ iz 1974. godine

Autonomna pokrajina u ustavnom sistemu Jugoslavije na temelju Ustava iz 1974. godine izjednačena je u najvećoj mogućnoj meri s republikom. Ta izjednačenost je dostigla stepen koji bi se teško mogao povisiti a da se ne izgubi smisaona razlika između republike i autonomne pokrajine. Ako pokušamo navesti elemente po kojima su republika i autonomna pokrajina jednake i one po kojima se one razlikuju, biće više prvih nego drugih elemenata.

Na prvom mestu bi bila dva formalna kriterijuma po kojima se *autonomna pokrajina razlikuje od republike:* prvo, element državnosti i, drugo, dvojna vezanost autonomne pokrajine (ona je sastavni deo federacije i ujedno sastavni deo republike). Uz ta dva mogli bismo dodati i treći kriterijum, to jest razlike u paritetnoj zastupljenosti u organima federacije, mada se taj kriterijum može posmatrati i iz drugog ugla, jer se tu pojavljuju prvenstveno kvantitativne, a manje načelne razlike u zastupljenosti.

Kriterijum državnosti se kao razlika najočitije izražava u ustavnoj *definiciji republike,* koja je postavljena kao država, i u ustavnoj *definiciji autonomne pokrajine,* koja nije postavljena kao država.

»Socijalistička republika je država zasnovana na suverenosti naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti« (čl. 3. Ustava SFRJ).

Ustav SR Srbije preuzima po sadržini tu definiciju republike i dopunjuje je dvama elementima: da je SR Srbija država srpskog naroda i delova drugih naroda i narodnosti koji u njoj žive i da su u njenom sastavu SAP Vojvodina i SAP Kosovo (čl. 1. Ustava SR Srbije).

Tome nasuprot, autonomna pokrajina je definisana jednostavno samo kao »društveno-politička zajednica«, a ne kao država: »Socijalistička autonomna pokrajina je autonomna socijalistička samoupravna demokratska društveno-politička zajednica zasnovana na temelju vlasti i samoupravljanja radničke klase i svih radnih ljudi, u kojoj radni ljudi i građani, narodi i narodnosit ostvaruju svoja suverena prava; a kada u zajedničkom interesu radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti republike kao celine tako određuje Ustav Socijalističke Republike Srbije, onda i u ovoj republici« (čl. 4. Ustava SFRJ).

Sadržinski jednaku definiciju autonomne pokrajine sadrže i Ustav SR Srbije (čl. 291) i ustavi obeju autonomnih pokrajina. Ipak su, za razliku od uopštene definicije u Ustavu SAP Vojvodine, kakvu sadrži već Ustav SFRJ, u Ustavu SAP Kosovo navedeni narodi i narodnosti koji tamo žive.[21]

[21] »Socijalistička Autonomna Pokrajina Kosovo je autonomna socijalistička demokratska društveno-politička i samoupravna zajednica radnih ljudi i građana, ravnopravnih Albanaca, Muslimana, Srba,

Digitized by Google

Otkako u jugoslovenskom federalizmu postoji autonomija, kriterijum državnosti je stalan kriterijum razlikovanja republike i autonomne jedinice (sada autonomne pokrajine, a do 1963. godine i autonomne oblasti): republika je definisana kao država, a autonomna pokrajina ne.[22]

Tako autonomna pokrajina nema svog državljanstva, državnog grba i državne zastave.[23] I pored toga što autonomna pokrajina nije definisana kao država, ona ima *predsedništvo autonomne pokrajine*, to jest organ koji su u svoje vreme imale samo federacija i republike i koji je bio izraz njihove državnosti.[24]

Druga karakteristika po kojoj se autonomna pokrajina razlikuje od republike je *njena dvojna vezanost:* na jednoj strani je (pored republike) konstitutivni *element federacije*, a na drugoj strani je *sastavni deo republike.* Time je autonomnoj pokrajini zagarantovana autonomnost kao neposrednom sastavnom delu federacije. U isto vreme je za nju karakteristična i određena ograničenost, koja je posledica toga što je sastavni deo republike kao države. To se izražava u pojedinim *vidovima ustavnosti i zakonitosti.*[25]

Ipak to što su obe autonomne pokrajine sastavni deo SR Srbije ne utiče na činjenicu da kao sastavni delovi federacije imaju ravnopravan položaj s republikama. Pretpostavka da se suverena prava radnih ljudi, naroda i narodnosti ostvaruju u republici i u autonomnoj pokrajini (Ustav SFRJ, Osnovna načela, I/2), fak-

---

Turaka, Crnogoraca i pripadnika drugih naroda i narodnosti i etničkih grupa, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi« (čl. 1. Ustava SAP Kosovo).

[22] S tim u vezi bismo upozorili na položaj autonomne republike u Sovjetskom Savezu, koja od tri oblika autonomije (osim autonomne republike, postoje još autonomna oblast i autonomni okrug) ima najveću samostalnost, ali se isto tako razlikuje od savezne republike koja ima položaj federalne jedinice i u Ustavu SSSR iz 1977. je definisana kao »suverena sovjetska socijalistička država« (čl. 76. Ustava SSSR). Za autonomnu republiku savezni Ustav ne daje takvu definiciju, već naglašava da je u sastavu savezne republike, da ima svoj ustav, da se njena teritorija ne može menjati bez njenog pristanka itd. Ali u Ustavu Ruske Sovjetske Federativne Socijalističke Republike (RSFSR) iz 1978. godine se kaže da je autonomna republika »sovjetska socijalistička država« u sastavu RSFSR.

[23] Ustav SAP Kosovo utvrđuje pravo svih naroda i narodnosti Kosova da upotrebljavaju svoju nacionalnu zastavu.

[24] U prvom ustavnom periodu do 1953. godine šef države je bio Prezidijum Narodne skupštine FNRJ. Tada su i republike imale svoje prezidijume republičkih skupština. Posle 1953. godine prezidijumi su ukinuti, a samo na saveznom nivou je uveden predsednik Republike.

[25] U vidu se imaju, pored ostalog, sledeći vidovi ustavnosti i zakonitosti: pokrajinski ustav ne sme biti u suprotnosti s Ustavom SR Srbije (čl. 226. Ustava SR Srbije); pokrajinski zakoni moraju biti u skladu s republičkim zakonom koji se primenjuje na celoj teritoriji Republike (čl. 228. Ustava SR Srbije); ako pokrajinski zakon nije u skladu s republičkim zakonom koji se primenjuje na teritoriji cele Republike, do odluke Ustavnog suda Srbije primenjuje se republički zakon (čl. 229. Ustava SR Srbije); pokrajinski zakoni i drugi propisi pokrajinskih organa objavljuju se na srpskohrvatskom jeziku i na jezicima narodnosti koje određuje pokrajinski ustav (čl. 233. Ustava SR Srbije).

Digitized by Google

tički se prenosi i na odnos između autonomnih pokrajina i Socijalističke Republike Srbije: u autonomnim pokrajinama radnji ljudi i građani, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava, osim onih koja se u zajedničkom interesu svih radnih ljudi i građana, naroda i narodnosti republike kao celine ostvaruju u republici (čl. 291. Ustava SR Srbije).

S druge strane, može se navesti niz *kriterijuma po kojima je ustavni položaj autonomne pokrajine približan položaju republike, odnosno izjednačen s njim.* Sadržinski radi se o tretiranju istog pitanja kao i pri ranije navedenim kriterijumima, samo što nas ovde više interesuju sličnost i jednakost nego razlike. Navešćemo neke od tih karakteristika (od kojih smo neke već pomenuli).

Neposredni sastavni delovi federacije su, pored republika, postale i autonomne pokrajine Kosovo i Vojvodina. To se vidi u definiciji Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (čl. 1. Ustava SFRJ) i u njenoj strukturi (čl. 2. Ustava SFRJ). U tom pogledu se, dakle, Ustav iz 1974. razlikuje od Ustava iz 1963. godine, koji u strukturi federacije (čl. 2) nije navodio autonomne pokrajine.

Iz toga slede dva načela: prvo, *načelo ravnopravne zastupljenosti* republika i autonomnih pokrajina u organima federacije (paritetno načelo) i, drugo, *načelo odgovornosti republika i autonomnih pokrajina* kako za sopstveni razvoj tako i za razvoj Jugoslavije kao celine (Ustav SFRJ, Osnovna načela, I/2 i 3).

Paritetno načelo treba posmatrati odvojeno kad je reč o republikama i kad je reč o autonomnim pokrajinama. Smisao toga načela je da u organima federacije obezbeđuje ravnopravnu zastupljenost republika bez obzira na njihovu veličinu, kao i autonomnih pokrajina bez obzira na njihovu veličinu.

Pri tom autonomne pokrajine po pravilu nisu izjednačene s republikama, već imaju odgovarajuće manje zastupstvo u organima federacije.[26] Jedino je u Predsedništvu SFRJ obezbeđen brojčano jednak paritet za republike i obe autonomne pokrajine: Predsedništvo SFRJ sačinjavaju po jedan član iz svake republike i iz svake autonomne pokrajine.[27]

Značaj paritetnog načela je, dakle, u tome što obezbeđuje neposredno učešće u organima federacije kako republikama tako i autonomnim pokrajinama, pri čemu *nije značajna brojčano različna zastupljenost republika i autonomnih pokrajina.* Zato je taj princip značajniji sa stanovišta približavanja položaja auto-

[26] U Saveznom veću Skupštine SFRJ ima po 30 delegata iz svake republike i po 20 delegata iz svake autonomne pokrajine; u Veću republika i pokrajina Skupštine SFRJ ima po 12 delegata iz svake republike i po 8 delegata iz svake autonomne pokrajine; u Ustavnom sudu Jugoslavije ima po 2 člana iz svake republike i po 1 iz svake autonomne pokrajine itd.

[27] Ustavnim amandmanom XXXVI iz 1971. godine, kad je uvedeno Predsedništvo SFRJ, bio je određen različit broj članova iz republika (po 2 člana) i iz autonomnih pokrajina (po 1 član). To uređenje je važilo samo do 1974. godine.

Digitized by Google

nomne pokrajine položaju republike nego sa stanovišta njihovog podvajanja.

U sistemu odlučivanja na nivou federacije kada republike i autonomne pokrajine daju svoju saglasnost na najznačajnije odluke organa federacije, brojčano različna zastupljenost republika i autonomnih pokrajina nije od bitnog značaja, *jer treba da se postigne sporazum između svih republika i obe autonomne pokrajine.* Tako autonomna pokrajina može isto tako efikasno kao i republika odbaciti predlog organa federacije.

Zato brojčano različita zastupljenost republika i autonomnih pokrajina u pojedinim organima federacije ima smisla samo u formalnom razlikovanju republike kao statusno samostalnije i autonomne pokrajine kao statusno manje samostalne teritorijalne jedinice federativne organizacije Jugoslavije.

Element izjednačavanja ustavnog položaja autonomnih pokrajina s položajem republika je i normativna samostalnost autonomnih pokrajina. Već smo pomenuli da su ustavni amandmani iz 1968. godine načelno izjednačili autonomnu pokrajinu s republikom time što je autonomna pokrajina dobila pravo da izdaje *(pokrajinske) zakone* umesto ranijih odluka. Najviši pravni akt autonomne pokrajine bio je tada ustavni zakon (umesto ranijeg statuta), dok je republika imala svoj ustav. Na temelju Ustava SFRJ iz 1974. godine postignuta je načelna izjednačenost autonomne pokrajine s republikom i u pogledu ustavodavne funkcije: od tada i autonomna pokrajina ima svoj ustav kojim utvrđuje svoja prava i dužnosti i uređuje svoju organizaciju pridržavajući se saveznog Ustava i Ustava SR Srbije. Time autonomna pokrajina dobija, dakle, pravo na samoorganizovanje koje po sadržini odgovara pravu na samoorganizovanje republike.[28]

Pokrajinski ustav i republički ustav izjednačeni su u svom odnosu na Ustav SFRJ: i za jedan i za drugi važi načelo da *ne smeju biti u suprotnosti* s Ustavom SFRJ (čl. 206. Ustava SFRJ). Slično važi i za odnos pokrajinskog ustava prema Ustavu SR Srbije: prvi ne sme biti u suprotnosti s drugim (čl. 226. Ustava SR Srbije).

Ipak, za otklanjanje suprotnosti između pokrajinskog ustava i Ustava SR Srbije *nije propisan* postupak, kao što nije propisan ni za otklanjanje suprotnosti između republičkog, odnosno pokrajinskog ustava i Ustava SFRJ. Razrešavanje takvih suprotnosti je više političko nego pravno pitanje.[29]

---

[28] Federalne jedinice ostvaruju pravo na samoorganizovanje u prvom redu donošenjem svojih ustava. — Miodrag Jovičić, *Savremeni federalizam*, Beograd, 1973.

[29] Kao što Ustavni sud Jugoslavije daje Skupštini SFRJ mišljenje o tome da li je republički ustav, odnosno pokrajinski ustav u suprotnosti s Ustavom Jugoslavije (čl. 378. Ustava SFRJ), na sličan način i Ustavni sud SR Srbije daje Skupštini SR Srbije mišljenje o tome da li je pokrajinski ustav u suprotnosti s Ustavom SR Srbije (čl. 402. Ustava SR Srbije). To nije postupak ocene ustavnosti pokrajinskog ustava i mišljenje Ustavnog suda nije njegov sastavni deo.

Digitized by Google

Logična posledica postojanja pokrajinskog ustava je i uvođenje pokrajinskog ustavnog suda. To znači dalje izjednačavanje ustavnog položaja autonomne pokrajine s položajem republike. U nadležnosti ustavnog suda autonomne pokrajine je odlučivanje o ustavnosti i zakonitosti sa stanovišta pokrajinskog ustava i pokrajinskih zakona.

U pogledu podele nadležnosti između Ustavnog suda SR Srbije (čl. 401. Ustava SR Srbije) i ustavnih sudova autonomnih pokrajina (čl. 395. Ustava SAP Vojvodine i čl. 327. Ustava SAP Kosovo) važi sličan odnos kao pri podeli nadležnosti između Ustavnog suda Jugoslavije, na jednoj, i republičkih, odnosno pokrajinskih ustavnih sudova, na drugoj strani: kao što Ustavni sud Jugoslavije ne odlučuje uvek o ustavnosti u odnosu na savezni zakon[30], tako ni Ustavni sud SR Srbije ne odlučuje uvek o zakonitosti u odnosu na republički zakon.[31]

Autonomne pokrajine su izjednačene s republikama pri odlučivanju o najznačajnijim pitanjima na nivou federacije.[32] Reč je o poslovima o kojima savezni organi mogu odlučivati samo *na osnovu* saglasnosti nadležnih republičkih i pokrajinskih organa.[33] U tim slučajevima stanovišta pokrajinskih organa imaju jednaku težinu kao i stanovišta republičkih organa.

To znači da skupština svake od dveju autonomnih pokrajina kao i skupština svake od šest republika može odbiti da dâ saglasnost na neki predlog zakona o kojem odlučuje Veće republika i pokrajina Skupštine SFRJ i time pokreće postupak za donošenje zakona o privremenim merama (čl. 301. Ustava SFRJ). Isto tako bi svaka autonomna pokrajina mogla, kao i svaka republika, sprečiti usvajanje Ustava SFRJ ako ne bi dala saglasnost na promenu koju je prihvatilo Savezno veće Skupštine SFRJ (čl. 402. Ustava SFRJ).

Autonomne pokrajine su izjednačene s republikama i u *međunarodnim odnosima:* kao republike, i autonomne pokrajine ostvaruju saradnju s organima i organizacijama drugih država i s međunarodnim organizacijama, i to u okviru utvrđene spoljne

---

[30] Odlučivanje o tome da li su propisi organa društveno-političkih zajednica (osim saveznih organa) u suprotnosti sa saveznim zakonom za čije izvršavanje nisu odgovorni savezni organi, nije u nadležnosti Ustavnog suda Jugoslavije, već u nadležnosti ustavnih sudova republika, odnosno autonomnih pokrajina.

[31] Ustavni sud autonomne pokrajine odlučuje o tome da li su propisi i drugi opšti akti u autonomnoj pokrajini u suprotnosti s republičkim zakonom koji Skupština SR Srbije donosi na osnovu saglasnosti obeju pokrajinskih skupština (čl. 372. Ustava SAP Kosovo i čl. 395. Ustava SAP Vojvodine).

[32] O oblicima učešća republika i autonomnih pokrajina u ostvarivanju funkcija federacije vidi podrobnije: Strobl — Kristan — Ribičič, *Ustavno pravo SFRJ*, Ljubljana, 1981, str. 356. i sl.

[33] Treba pomenuti pre svega zaključivanje nekih međunarodnih ugovora (čl. 271. Ustava SFRJ), odlučivanje Veća republika i pokrajina na osnovu saglasnosti republičkih i pokrajinskih skupština (čl. 286/2 Ustava SFRJ), postupak pri menjanju Ustava SFRJ (čl. 398—402. Ustava SFRJ).

Digitized by Google

politike Jugoslavije i međunarodnih ugovora (čl. 271/2 Ustava SFRJ).

Pri izvršavanju saveznih zakona i drugih propisa autonomne pokrajine su isto tako izjednačene s republikama (čl. 273. Ustava SFRJ).

U ustavnom sistemu je, dakle, na temelju Ustava SFRJ iz 1974. godine položaj autonomne pokrajine u bitnim odnosima približen položaju republike. Takve ocene su bile izrečene već prilikom usvajanja ustavnih amandmana 1971. godine u vezi s paritetnim načelom i oblicima odlučivanja u federaciji.[34] Danas važeći ustav je taj proces nastavio. Pa ipak, autonomna pokrajina, uprkos svemu, nije formalno izjednačena s republikom: ona nije država i sastavni je deo republike.

IV. Osnova za nastanak autonomije u SFRJ

Kao osnovu za nastanak autonomije u Jugoslaviji možemo navesti ova tri elementa:

— prvo, poseban nacionalni sastav na nekoj teritoriji;

— drugo, posebnosti istorijskog razvoja koje se održavaju u posebnim društveno-ekonomskim karakteristikama neke teritorije; i

— treće, slobodno izražena volja stanovništva takve teritorije.

Sva tri elementa treba smatrati kao celinu. Teško je, naime, izdvojiti samo nacionalni element, a zanemariti druge, ili, pak, obrnuto — insistirati samo na privrednim faktorima, a zanemariti nacionalni element. Prema tome, ako je očigledna međusobna povezanost prvog i drugog elementa, koji predstavljaju sadržinsku osnovu autonomije, značajan je isto tako treći element, to jest volja stanovništva.

I u ustavnim dokumentima se ti elementi tretiraju kao osnova za uvođenje autonomije. U tom pogledu je najeksplicitniji bio Ustav iz 1963. godine, gde je bilo rečeno da republika na svojim područjima s posebnim nacionalnim sastavom ili na područjima s drugim osobenostima može obrazovati autonomne pokrajine, i to na osnovu izražene volje stanovništva (čl. 111. Ustava SFRJ iz 1963. godine).[35]

---

[34] Naglašavanje jednakih prava pokrajina pri odlučivanju na nivou federacije, kao i njihovo relativno jednako predstavljanje u federaciji, izazvalo je utisak da pokrajine stvarno postaju isto što i federalne jedinice, to jest socijalističke republike. — Pavle Ristić, *Razvoj ideje federalizma u ustavnim tekstovima od 1946. do 1969*, u: *Federalizam i nacionalno pitanje*, Beograd, 1971, str. 254.

[35] Ustav SFRJ iz 1963. godine je još polazio od koncepta da je obrazovanje autonomije otvoren proces i da, prema tome, svaka republika može obrazovati autonomne pokrajine ako su ispunjeni navedeni uslovi. Ipak, Ustav određuje da obrazovanje autonomne pokrajine ili njeno ukidanje stupa na snagu tek kad se potvrdi u Ustavu Jugoslavije. Ustav SFRJ iz godine 1974. je napustio takav koncept otvorene autonomije i konkretno je odredio obe autonomne pokra-

Digitized by Google

Za *SAP Vojvodinu* naglašava se osobeni istorijski razvoj područja, koje ima karakteristike »geografsko-kulturne celine«, u kojoj su se naselili pripadnici raznih slovenskih i neslovenskih nacionalnosti, gde su Srbi živeli skoro dva veka politički odvojeni od Srbije i gde živi snažna mađarska manjina.[36] Kulturno-istorijski razvoj Vojvodine, posebno s obzirom na nacionalni sastav stanovništva, zajednički život više nacionalnosti i njihovi međusobni odnosi i uticaji imali su odlučujuću ulogu pri konstituisanju Vojvodine kao autonomne pokrajine.[37]

Slični elementi se navode i kao osnov autonomije Kosova. U prvom planu je mešovit nacionalni sastav stanovništva (Albanci čine 3/4 stanovništva, a osim njih tamo žive Srbi, Crnogorci, Muslimani i dr.), a uz to su odlučujući kriterijumi privredna nerazvijenost, kulturna zaostalost (visok stupanj nepismenosti) i poseban istorijski razvoj.[38]

Na sadašnjem stupnju razvoja jugoslovenskog društva i za autonomne pokrajine *odlučujući osnov postaje*, razumljivo, *sistem socijalističke samoupravne demokratije*. Ustavni položaj koji imaju narodnosti nije jedini uzrok nastanka autonomne pokrajine niti može biti njena isključiva funkcija, jer se svi istinski interesi naroda i narodnosti, bez obzira na naš društveni razvoj, pojavljuju u funkciji samoupravnog udruženog rada: ničega nema bez stvarnih problema i procesa njegovog istorijskog oslobođenja.[39]

V. Parola: »Kosovo republika«

Već podugo, a naročito u proleće 1981. prilikom nacionalističkih demonstracija u nekim mestima na Kosovu, mogla se čuti i parola da Kosovo mora postati republika. Taj zahtev je s naročitim intenzitetom podržavala albanska štampa.[40]

S tim u vezi treba objasniti naročito ova dva pitanja:

— prvo, *kako stoji stvar s pravom narodnosti (nacionalnih manjina)*[41] *na samoopredeljenje* na koje se pozivaju u paroli »Kosovo republika«; i

---

jine, to jest Socijalističku Autonomnu Pokrajinu Kosovo i Socijalističku Autonomnu Pokrajinu Vojvodinu u okviru Socijalističke Republike Srbije. U drugim republikama nema autonomija.

[36] Jovan Đorđević, *Ustavno pravo*, str. 666.

[37] Dr M. Kovačević, *Osnovi i uslovi nastanka, razlozi i način obrazovanja Autonomne Pokrajine Vojvodine*, u: *Autonomne pokrajine u Jugoslaviji*, Beograd, 1967, str. 158.

[38] Dr S. Aksić, *Uzroci nastanka autonomije Kosova i Metohije*, u: *Autonomne pokrajine u Jugoslaviji*, cit. izd., str. 133. i sl.

[39] Milan Mali, *Autonomna pokrajina u svetlu aktuelnih problema federalizma i nacionalnog pitanja*, u: *Federalizam i nacionalno pitanje*, Beograd, 1971, str. 263.

[40] Vidi, pored ostalog, prevod članka iz albanskog dnevnika »Zeri i populit«: *Zahtev da se Kosovu prizna status republike je pravedan*, »Naši razgledi«, Razgledi po svetu, 12. jun 1981.

[41] U ustavnom sistemu SFRJ se posle 1963. godine, umesto izraza »nacionalna manjina«, upotrebljava izraz »narodnost«, koji znači pripadništvo narodu koji živi u drugoj državi. To su u SFRJ albanska, mađarska, italijanska narodnost i druge.

Digitized by Google

— drugo, *šta je pozadina te parole,* kakve ciljeve imaju njeni nosioci.

U nekim raspravama se pojavilo pitanje da li su autonomne pokrajine nastale na osnovu načela o samoopredeljenju. Posebno se za Kosovo navodi celokupan razvoj i naglašava samoopredeljenje kao osnov nastanka i razvoja autonomije Kosova. To podvlači naročito albanska štampa. Sve to bi trebalo da dovede do zaključka da je zahtev da se Kosovu prizna status republike — pravedan.

Izvesno je da je ustanovljenje oba oblika autonomije (Autonomne Pokrajine Vojvodine i Autonomne Oblasti Kosova i Metohije) posle oslobođenja rezultat i sastavni deo samoopredeljenja naroda Jugoslavije.

Federativno uređenje Jugoslavije zasniva se na načelu samoopredeljenja naroda, koje znači pravo naroda da obrazuje sopstvenu državu i da se slobodno povezuje s drugim narodima, odnosno državama (pa je, prema tome, sastavni deo samoopredeljenja i pravo na otcepljenje).

U okviru samoopredeljenja jugoslovenskih naroda ostvareno je i samoopredeljenje nacionalnih manjina (narodnosti), ali ne u obliku obrazovanja sopstvenih država nacionalnih manjina, već u obliku autonomije. Kad je na Drugom zasedanju AVNOJ-a novembra 1943. donesena odluka o ustanovljenju šest država — federalnih jedinica kao obliku samoopredeljenja naroda Jugoslavije, pitanje autonomije još nije bilo razjašnjeno. Zato je tada prihvaćeno samo načelo da se nacionalnim manjinama garantuju sva nacionalna prava. O obliku autonomije je odlučeno u vremenu između Drugog i Trećeg zasedanja AVNOJ-a, tako da je to uređenje konačno potvrđeno na Trećem zasedanju AVNOJ-a avgusta 1945. u Beogradu.

To znači da je samoopredeljenje naroda Jugoslavije i narodnosti u stvari celina, i to tekovina zajedničke oslobodilačke borbe i revolucije u godinama 1941—1945. Samoopredeljenje je ostvareno *na osnovu saglasnosti i slobodno izražene volje svih naroda i nacionalnih manjina* (narodnosti). Sadašnji ustav Jugoslavije je takođe zajednički dogovor svih naroda i narodnosti. Zato se i buduće izmene moraju zasnivati na dogovoru svih.

Ishodište i cilj samoopredeljenja bili su od samog početka jasni.

Ishodište je bila svest o zajedničkim životnim interesima naroda i narodnosti na teritoriji koja je trajno izložena ukrštanju interesa velikih sila, saznanje da se samo udruženi možemo održati i razvijati svako svoju nacionalnu samostalnost. To saznanje je već od ranije bilo centralni stav u politici Komunističke partije Jugoslavije u vezi s rešavanjem nacionalnog pitanja jugoslovenskih naroda, a naročito ga je naglašavao Edvard Kardelj kao strateg u rešavanju nacionalnog pitanja.[42]

[42] Edvard Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja,* »Komunist«, Beograd, 1973.

Digitized by Google

Cilj tako ostvarenog samoopredeljenja je bio isto tako jasno određen: *obezbediti punu ravnopravnost naroda i narodnosti.* Tome cilju trebalo je da služi upravo federativno uređenje Jugoslavije da bi ona bila »istinska domovina svih svojih naroda i da nikada više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike«, kao što je zapisano u odluci AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom načelu.

To ishodište i cilj samoopredeljenja, koji su važili u vreme ostvarenja samoopredeljenja u toku narodnooslobodilačke borbe, važe i danas, posle četrdeset godina, na osnovu Ustava iz 1974. godine: *zajednički životni interesi na toj teritoriji i potpuna ravnopravnost.* Sve ustavne reforme federacije posle oslobođenja imale su u vidu upravo ta načela iz vremena AVNOJ-a. Bez ikakve rezerve može se reći da je Ustav iz 1974. najdoslednije zaokružio taj proces, jer nije ojačao samo ravnopravnost naroda i položaj republika u federaciji, već pre svega i ravnopravnost narodnosti, odnosno autonomnih pokrajina.

Kao što nije sporno da je samoopredeljenje narodnosti sastavni deo samoopredeljenja naroda s kojima narodnosti povezuje zajednički životni interes[43], tako nije sporno ni to da je oblik samoopredeljenja bio različit: jugoslovenski narodi (koji nemaju svoju državu drugde) ostvaruju ga u obliku republike kao države, a narodnosti (nacionalne manjine), koje su delovi naroda koji već imaju svoju državu, u obliku autonomije koja se iz dva statusno različita oblika (pokrajina i oblast) razvila u jedan oblik, to jest u pokrajinu. Za autonomnu pokrajinu karakterističan je mešovit sastav stanovništva i poseban istorijski razvoj. A to znači da nacionalnost nije jedini kriterijum za autonomiju.

Najdan Pašić naglašava da je ustanovljenje šest republika i dve autonomne pokrajine u okviru Republike Srbije rezultat doslednog marksističkog rešavanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji u uslovima obezbeđenja teritorijalne celovitosti Jugoslavije, a to je jedna od revolucionarnih odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a. »Pošto je Jugoslavija konstituisana na principu nacionalnog samoopredeljenja, ne može da postoji neka teritorija koja bi bila van sastava postojećih republika kao država naroda Jugoslavije.«[44]

---

[43] To, u konačnoj konsekvenci izraženo samoopredeljenje ukazuje na samoopredeljenje naroda *(peoples selfdetermination),* kako danas međunarodno pravo u pretežnoj meri objašnjava smisao samoopredeljenja sa stanovišta subjekata samoopredeljenja. — Vidi: Ernest Petrič, *Varstvo manjšin in pravica do odcepitve,* »Teorija in praksa«, Ljubljana, br. 4—5/1981, str. 584.

[44] Najdan Pašić, *Poreklo nesporazuma* (intervju za NIN), NIN, 17. maj 1981, str. 12: »Bilo je diskusija o tome da li će delovi Vojvodine, na primer, biti u sastavu Hrvatske ili u sastavu Srbije. Ali nikada se nije razmišljalo da bi bilo koja pokrajina bila izvan republike, već samo o tome da ona uđe u sastav odgovarajuće republike, gde za to postoje svi istorijski, nacionalni i drugi razlozi i opravdanja.«

Digitized by Google

To je ustavnopravni osnov formalnog razlikovanja republike (samoopredeljenje naroda) i autonomne pokrajine (samoopredeljenje narodnosti), mada je faktički stupanj izjednačenosti autonomne pokrajine s republikom, kako smo već konstatovali, već dostigao gornju granicu.

Tim pitanjem se bavi i međunarodnopravna doktrina, i to u vezi sa zaštitom nacionalnih manjina. Većinom se zastupa stanovište da nacionalne manjine nemaju pravo na samoopredeljenje, a naročito ne na otcepljenje.[45]

Ta doktrina se zasniva na praksi Organizacije ujedinjenih nacija koja proističe iz potrebe za obezbeđenjem integriteta država i zaštite mira i sigurnosti i saradnje u svetu; naime, opstanak mnogih država bio bi ugrožen ako bi svaka nacionalna manjina ostvarila pravo na samoopredeljenje u obliku otcepljenja. Zbog toga *razni oblici autonomije i posebna manjinska prava predstavljaju oblik samoopredeljenja tih manjina.* Svaka akcija i poziv na promenu državnog uređenja tih država je u suprotnosti s međunarodnim pravom. Jedino u slučaju kad manjina ne bi uživala nacionalna prava ili bi čak bio ugrožen njen opstanak, zahtev za samoopredeljenjem i otcepljenjem manjine bio bi legitiman. To je granična linija između samoopredeljenja manjina i nelegitimnog separatizma.[46]

Naglašavanje zaštite nacionalnih manjina u međunarodnom pravu, kako sa stanovišta garantovanja ljudskih prava pripadnicima nacionalnih manjina tako i sa stanovišta zaštite međunarodnog mira, bezbednosti i saradnje, zaista proističe iz bitne pretpostavke koju *razvijamo kao konstantu jugoslovenske federacije,* a to je *potreba za zajedništvom* različitih naroda i narodnosti, potreba za životom ljudi u zajednici.

Savremeni svet postaje sve otvoreniji za razne migracione procese, za razne oblike saradnje, za razne oblike uzajamnog uticanja. Zato je svaki pokušaj izolacije i razdvajanja ljudi samo na osnovu jednoga kriterijuma, to jest nacionalnosti, u suprotnosti sa zakonitostima savremenih društvenih procesa. Ti pokušaji su izraz zakasnelog buržoaskog nacionalizma. Perspektiva budućeg razvoja kod nas i u svetu nije postavljanje sve više novih državnih granica i njihovo stalno menjanje, već uklanjanje granica.

I upravo zbog toga u jugoslovenskoj socijalističkoj federativnoj zajednici razvijamo brojne elemente zajedničkog življenja ljudi bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Samoupravljanje i interesi udruženog rada predstavljaju takvu univerzalnu osnovu zajedništva ljudi, zajedničkog življenja graditelja boljeg, humanijeg društva.[47]

---

[45] Podrobnije vidi: Ernest Petrič, navedeno delo, str. 592. i sl.

[46] Isto, str. 595.

[47] »Nacionalno pitanje mi smo riješili u okviru postojećih republika«, naglasio je Tito političkom aktivu Zagreba 1971. godine prilikom provale nacionalizma. »U slijedećoj etapi, kako je to predviđeno amandmanima, u republikama će se dalje usavršavati unutrašnji

Digitized by Google

Izlučiti iz toga element nacionalnosti i podići ga kao fetiš iznad svega ostalog i na toj osnovi prebrojavati ljude znači pokušaj da se točak istorije zavrti unazad, u period buržoaskog nacionalizma, i da se ponište tekovine socijalističke izgradnje u Jugoslaviji.

A baš to dolazi do izražaja u paroli »Kosovo republika« i u nacionalističkoj propagandi koja dolazi iz Albanije kao podrška toj paroli. Albanska propaganda navodi neravnopravnost Albanaca na Kosovu, odnosno u Jugoslaviji kao osnovni argument za »opravdani zahtev da Kosovo dobije položaj republike«. U navedenom članku, na primer, »Zeri i populit« tvrdi da Albanci u Jugoslaviji ne uživaju prava za koja su prolivali krv sa ostalim narodima Jugoslavije, da su nacionalno ugnjeteni, da se protiv Kosova sprovodi šovinistička politika itd.

Pitanje »neravnopravnosti Albanaca« u Jugoslaviji, odnosno na Kosovu treba posmatrati iz dva ugla: prvo, sa stanovišta činjenične istine i, drugo, sa stanovišta posledica koje bi imalo ostvarenje drukčije ravnopravnosti Albanaca u Jugoslaviji za ostale narode i narodnosti, naročito na Kosovu.

U pogledu prvog, to jest u pogledu tvrdnje da su Albanci u Jugoslaviji neravnopravni, da su nacionalno ugnjeteni itd., teško bi se moglo reći nešto drugo već da je to *primer neprijateljske nacionalističke propagande.* Uvođenje pariteta u funkcijama federacije i način odlučivanja u federaciji izjednačuju autonomne pokrajine s republikama.[48]

Nacionalna kultura Albanaca je u punom razmahu. Obezbeđeno je školstvo na albanskom jeziku, od osnovne škole do univerziteta. U bivšoj Jugoslaviji gotovo bez ikakvih škola i kulturnih ustanova, Kosovo je posle oslobođenja doživelo neslućen polet. Visoko školstvo se razvijalo daleko preko materijalnih mogućnosti. Prištinski univerzitet je treći u Jugoslaviji po broju studenata; albanskih studenata na Kosovu ima dva puta više nego u svoj Albaniji itd. Te činjenice ukazuju na sve drugo pre nego na nacionalno ugnjetavanje Albanaca u Jugoslaviji.

Takvu neprijateljsku propagandu negiraju sami Albanci, koji inače poznaju prilike i u drugim delovima sveta. Kad je dr Hajredin Hodža ocenjivao doprinos ustavnih amandmana 1968. godine ravnopravnom položaju narodnosti u Jugoslaviji, on je naglasio da ni u jednoj državi gde je pratio položaj nacionalnih manjina nije našao ni približno tako pozitivno tretiranje manjina kakvo je u Jugoslaviji.[49]

---

odnosi. A to, u prvom redu, znači dalje razvijanje samoupravljanja, a ne nikakva politička rastrojavanja« *(Nacionalno pitanje i revolucija,* Beograd, 1978, str. 393).

[48] Naglašavajući da Albanac može postati šef jugoslovenske države, Jovan Raičević se pita da li u nekoj drugoj državi pripadnik nacionalne manjine može postati šef države (Jovan Raičević, *U čemu je smisao parole »Kosovo republika«*, »Socijalizam«, br. 6/1981, str. 895).

[49] »Želim da ukažem na činjenicu da sam imao priliku da pratim položaj nacionalnih manjina u mnogim zemljama i da sam u nekim zemljama i neposredno posmatrao taj položaj, ali nigde nisam mogao

Digitized by Google

Tu misao je dr Hajredin Hodža, profesor Univerziteta u Prištini, još određenije ponovio ove godine posle izbijanja iredentističkih demonstracija na Kosovu: »Obišao sam više od šezdeset zemalja, prisustvovao sam na najznačajnijim svjetskim skupovima organiziranim o toj temi posljednjih godina. Na osnovi svega toga došao sam do zaključka koji niko ne može opovrći: nijedna nacionalna manjina u svijetu nije ostvarila prava kakva je ostvarila albanska narodnost u socijalističkoj Jugoslaviji. — Albanska narodnost u Jugoslaviji ima ista prava kao i nacije. Ovdje bih naveo samo jedan podatak: vlastiti univerzitet. To još u svijetu imaju Madžari u Rumunjskoj i Šveđani u Finskoj; uz napomenu da je Prištinski univerzitet potpuno autonoman, a ovi u drugim zemljama nisu to u potpunosti.«[50]

U pogledu drugog ugla neravnopravnosti Albanaca, to jest u pogledu zahteva da Albanci u Jugoslaviji dobiju umesto autonomije republiku jer bi tek time, navodno, postali ravnopravni, važi ocena da je parola »Kosovo republika« i način na koji ju je postavila albanska propaganda — kontrarevolucionarna i neprijateljska, jer je njen cilj da se postigne promena ustavnog uređenja Jugoslavije, promena njenih unutrašnjih granica i da se na kraju postigne priključenje Kosova Albaniji.[51]

Postavlja se pitanje zašto propaganda iz Albanije toliko naglašava da Kosovo mora postati republika. Normalno je da je svaki narod zainteresovan samo za jednu, a ne za dve države — kako bi bilo u slučaju Albanije i republike Kosovo. *Interes Albanije za dve države otkriva se sa stanovišta potencijalnog otcepljenja Kosova od Jugoslavije i priključenja Albaniji.* Zato je zahtev za republikom Kosovo samo prvi pripremni korak za planirani drugi, to jest za priključenje Kosova Albaniji. Da stvar tako stoji, može se zaključiti iz prigovora tiranskog dnevnika »Zeri i populit« što se u Beogradu među raznim varijantama o uređenju Kosova samo o jednoj varijanti nije raspravljalo — o priključenju Kosova Albaniji.[52]

Otuda tolika nostalgija za stanovištem izraženim na prvom zasedanju NOO Kosova i Metohije decembra 1943. da se Kosovo priključi Šipniji (Albaniji), za stanovištem koje narod Kosova

---

ni približno da uočim ovakav afirmativni tretman nacionalnih manjina u tim zemljama. Stoga smatram da i ovim faktorom socijalistička Jugoslavija izražava velika preimućstva svoga samoupravnog bića i demokratskih i humanih odnosa u njoj« (Hajredin Hodža, reč u diskusiji na simpozijumu, u: *Karakter i funkcije federacije*, Beograd, 1968, str. 251).

[50] Hajredin Hodža, u intervjuu za »Vjesnik«, »Vjesnik«, Zagreb, 9. maj 1981.

[51] Ta ocena je prihvaćena na sednicama organa Saveza komunista, i to Pokrajinskog komiteta SK Kosova, Centralnog komiteta SK Srbije i Centralnog komiteta SK Jugoslavije početkom maja 1981. Vidi uvodne referate Ali Šukrije, Tihomira Vlaškalića i Lazara Mojsova, u: »Socijalizam«, br. 4/1981.

[52] Vidi navedeni prevod članka *Zahtev da se Kosovu prizna status republike je pravedan*, »Naši razgledi«, 12. jun 1981.

Digitized by Google

nikad nije prihvatio, već se odlučio da živi u okviru federativne Jugoslavije.

Pored toga što je parola albanskih nacionalista da Kosovo mora postati republika neprihvatljiva sa stanovišta ustavnog uređenja jugoslovenske federacije i autonomije kao njene komponente i sa stanovišta međunarodne doktrine o samoopredeljenju nacionalnih manjina, ona je neprihvatljiva i sa ova dva gledišta:

— prvo, jer smera na promenu unutrašnjeg uređenja Jugoslavije i potencijalno ugrožava njen integritet; i

— drugo, jer je osnova te parole nacionalističko načelo ujedinjavanja Albanaca u Jugoslaviji i isticanja Kosova kao etnički čiste albanske teritorije, a to je upereno protiv interesa ostalih naroda i narodnosti i potkopava zajedništvo različitih naroda i narodnosti kao prirodan i nužan oblik življenja na nacionalno mešovitim teritorijama.

Iredentističke težnje albanskih nacionalista na Kosovu nisu novijeg porekla, već se pojavljuju u stvari kao produženje raznih kvislinških i fašističkih organizacija koje su se u toku rata borile protiv narodnooslobodilačkog pokreta jugoslovenskih naroda i protiv tekovina revolucije. Organi državne bezbednosti su otkrili više neprijateljskih nacionalističkih i iredentističkih organizacija i grupa koje su na Kosovu delovale s konačnim ciljem da se postigne otcepljenje Kosova i drugih delova Jugoslavije gde žive Albanci (Makedonija, Crna Gora), a potom i njihovo priključenje Albaniji. Formula za to trebalo bi da bude najpre Kosovo — republika.[53]

Do slične neprijateljske pozadine nacionalističkih parola na Kosovu došlo se i u oceni na sednici Centralnog komiteta SK Srbije, gde je Tihomir Vlaškalić naglasio da su parole »Hoćemo republiku milom ili silom«, »Eksploatacija Kosova«, kao i niz drugih koje govore o »etnički čistom Kosovu« neposredno usmerene protiv ostalih naroda i narodnosti, naročito protiv Srba, Crnogoraca i Turaka. Parola o »republici Kosovo« jednako je opasna kao i parola o priključenju toj »republici« delova Makedonije i Crne Gore gde žive Albanci. Napad na ustavni poredak i integritet Srbije samo je prvi korak ka ugrožavanju integriteta i ustavnog poretka Jugoslavije.[54]

Albanska nacionalistička zamisao o etnički čistoj republici Kosovu i o ujedinjenju svih Albanaca u jednu republiku negira jednu od osnovnih tekovina narodnooslobodilačke borbe i revolucije, to jest bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije, koje je osnova njihovog zajedničkog života i zajedničke izgradnje socijalizma. Parola o etnički čistom Kosovu nudi, umesto stvarne ravnopravnosti i zajedništva naroda i narodnosti, njihovo neprestano prebrojavanje i šovinizam.

---

[53] Ali Šukrija, *Nacionalizam i iredentizam na Kosovu*, »Socijalizam«, br. 4/1981, str. 523.

[54] Tihomir Vlaškalić, *Uzroci i posledice događaja u SAP Kosovo*, »Socijalizam«, br. 4/1981, str. 547.

Digitized by Google

Ako Albanci na Kosovu nisu ravnopravni zato što nemaju republiku, treba postaviti pitanje a kako bi posle u takvoj albanskoj republici bilo s drugim narodima i narodnostima. Logika te parole je da i drugi narodi i narodnosti moraju dobiti svoju republiku, jer bi inače bili neravnopravni s Albancima. Pošto bi isti kriterijum morao važiti i za Vojvodinu, a ne samo za Kosovo, imali bismo samo u Srbiji nekoliko novih republika.[55]

Svako takvo nacionalističko prebrojavanje i pregrupisavanje naročito je sudbonosno za nacionalno mešovite teritorije kakve su obe ove pokrajine. Protiv drugih naroda i narodnosti vrše se brojni pritisci i šovinistički ispadi koji idu čak dotle da se pripadnici pojedinih naroda i narodnosti počinju *iseljavati* zbog osećanja ugroženosti. To se već duže vreme događa na Kosovu, odakle se iselio priličan broj Srba i Crnogoraca, tako da prema popisu 1981. godine u poređenju s godinom 1971. pripadnika ovih dvaju naroda ima manje, i to ne samo relativno u strukturi stanovništva na Kosovu (1971. godine Srba je bilo 18,3%, a Crnogoraca 2,5%, a 1981. samo 13,2% i 1,7%), već ih je manje i u apsolutnom broju, i to Srba za 8,1% i Crnogoraca za 4,8%, dok je, naprotiv, broj Albanaca za isto vreme porastao za 34%. (Videti tabele: *Nacionalni sastav stanovnika SR Srbije* i *Nacionalni sastav stanovništva Kosova*, objavljene u radu Jovana Raičevića: *U čemu je smisao parole »Kosovo republika«*, »Socijalizam«, br. 6/1981, str. 907. i 911.)

Kad je Kiro Hadži Vasilev još pre deset i više godina povodom parole »Kosovo republika« pisao da nacionalne manjine svoju ravnopravnost ne moraju ostvarivati obrazovanjem svojih nacionalnih država unutar federacije, on je među pet razloga posebno *upozorio na problem nacionalno mešovitih teritorija*. Ako bismo hteli da pojedine nacionalnosti (narode i manjine) razgraničimo jedne od drugih, morali bismo vršiti veštačka i nasilna preseljavanja. Pa i kad bismo takve nasilne i nehumane migracije izvršili, takvo veštačko nacionalno razgraničenje ne bi se moglo dugo održati jer bi prirodni migracioni procesi kao oblik društvene podele rada ponovo stvorili mešovitu nacionalnu strukturu i ceo problem opet doveli na početak.[56]

Problem ravnopravnosti naroda i narodnosti se, dakle, ne može rešavati s nacionalističkih pozicija tako što bi se postavljale nove državne granice između naroda i narodnosti i između pojedinih narodnosti, već izgradnjom socijalističke samoupravne zajednice naroda i narodnosti. »Bez razvoja i jačanja socijalističkog samoupravljanja nema nacionalne ravnopravnosti, već u zamenu dobijamo nacionalizam i međunacionalne sukobe.«[57]

Parola o Kosovu kao republici je u suprotnosti s temeljima i idejom jugoslovenske federacije. Federacija, čiju osnovu čini ravnopravnost naroda i narodnosti Jugoslavije, osnovna je te-

[55] Jovan Raičević, navedeno delo, str. 908.

[56] Kiro Hadži Vasilev, *Samoopredeljenje i samoupravljanje*, u: *Karakter i funkcije federacije*, Beograd, 1968, str. 74.

[57] Tihomir Vlaškalić, navedeno delo, str. 552.

Digitized by Google

kovina narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Ali u njenoj suštini nije da razdvaja narode i narodnosti, već da ih združuje, da jača životnu zajednicu na njihovoj teritoriji. Zato je Josip Broz Tito govorio da federacija ne znači povlačenje granica između federalnih jedinica, pa onda da svako radi na svojoj strani onako kako mu se prohte, a da za druge ne mari. »Granice federalnih jedinica u federativnoj Jugoslaviji nisu granice razdvajanja, već granice spajanja.«[58]

Zato je Centralni komitet SKJ, kad je maja ove godine raspravljao o događajima na Kosovu, naglasio da parolu o »republici« Kosovu treba razobličiti kao napad na revolucionarne tekovine, na ustavno uređenje SFRJ, na interese i jedinstvo naroda i narodnosti SAP Kosovo i Socijalističke Republike Srbije. Potrebno je razmotriti iskustva i probleme u ostvarivanju zajedništva na osnovama izgradnje socijalističkih samoupravnih odnosa, kao i sa stanovišta ustavnih funkcija federacije, Socijalističke Republike Srbije i autonomnih pokrajina koje su sastavni deo SR Srbije i konstitutivni element federacije.[59]

Uređenje na osnovu Ustava SFRJ iz 1974. godine i republičkih i pokrajinskih ustava čini, dakle, okvir za rešavanje odnosa među jugoslovenskim narodima i narodnostima. To uređenje predstavlja kontinuitet u rešavanju nacionalnog pitanja, odnosno u ostvarivanju samoopredeljenja naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Bitan sastavni deo toga kontinuiteta u samoopredeljivanju je zajedništvo naroda i narodnosti, koje se zasniva na njihovoj ravnopravnosti i koje je prihvaćeno kao zajednička odluka svih.

U takvoj jugoslovenskoj zajednici ne mogu se vršiti nikakve promene sa stanovišta nacionalističke isključivosti jednog naroda ili jedne narodnosti, već se svi problemi moraju rešavati u okviru samoupravljanja i humanističkog demokratskog prijateljstva među narodima«, kako je 1977. godine rekao Edvard Kardelj u razgovoru s političkim aktivom Kosova.[60]

Da bi razvoj na Kosovu ponovo krenuo u tom pravcu, biće potrebni veliki napori svih subjektivnih društvenih snaga, pre svega Saveza komunista, i biće potrebno mnogo strpljivosti u raščišćavanju i razrešavanju otvorenih pitanja. Biće potrebno više saradnje među organima Pokrajine Kosovo i organima Republike Srbije, više sporazumevanja. Tada će otpasti prigovor da je zbog zavlačenja u autonomnim pokrajinama Srbija jedina republika koja nema zakona o društvenom planu, o narodnoj odbrani itd.

A odnose na Kosovu najuspešnije će urediti Kosovci sami. Pri tom veliku odgovornost za uređenje odnosa ima albanska narodnost, jer Albanci čine većinu stanovništva.

---

[58] Josip Broz Tito, *Nacionalno pitanje i revolucija*, str. 83.

[59] *Zaključci 20. sednice Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije*, »Socijalizam«, br. 4/1981, str. 572.

[60] Edvard Kardelj, *Proti nacionalizmu, za polno svobodno demokratično uveljavitev vseh narodov in narodnosti na Kosovu*, »Delo«, 7. jul 1981.

Digitized by Google

Edvard Kardelj je u pomenutom razgovoru s političkim aktivom Kosova naglasio da su u prošlosti Albanci dugo bili pod pritiskom (nacionalnim i političkim), zbog čega se obrazovala svest podređenosti i nekakve defanzive protiv svega što dolazi. Međutim, sada albanska narodnost nije samo slobodna, već je ravnopravan gospodar na Kosovu. Zato Albanci moraju preuzeti i određenu političku odgovornost ne samo prema sebi, već i prema ostalima u Jugoslaviji.[61]

Sa stanovišta sadašnjeg uređenja međunacionalnih odnosa u federaciji, sa stanovišta ustavnog koncepta federacije i autonomije u njoj i sa stanovišta opasnosti za integritet Jugoslavije ne može se u sadašnjim uslovima očekivati da će rezultat rasprava o razrešavanju problema u vezi s Kosovom biti bilo kakva bitna promena ustavnog položaja autonomnih pokrajina. Radi se pre svega o doslednom ostvarivanju ustavnog koncepta federacije i autonomnih pokrajina.

A to znači da pri uređivanju tih odnosa moramo izbegavati obe krajnosti: prvo, varijante da je Kosovo izvan Srbije i, drugo, varijante da je Kosovo samo sastavni deo Srbije, a ne i neposredni deo federacije. Radi se o očuvanju sadašnjeg načela da je Kosovo (kao i Vojvodina) konstitutivni deo federacije i ujedno sastavni deo Republike Srbije.

Nit vodilja u raščišćavanju tih odnosa mora da bude očuvanje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i jačanje njene unutrašnje čvrstine i međunarodnog ugleda. To je i naš dug prema Titu i njegovom životu koji je bio posvećen izgradnji takve Jugoslavije. Ta misao je izrečena u Prištini na komemoraciji povodom godišnjice Titove smrti: »Za narode i narodnosti Jugoslavije ovaj vek će biti označen Titovim imenom. Rezultati njegovog dela ostaće trajni. Narodi i narodnosti Kosova, zbratimljeni Albanci, Srbi, Crnogorci, Turci, Muslimani, i drugi, u zajedništvu sa svim narodima i narodnostima Jugoslavije jedinstveno su opredeljeni da dosledno ostvaruju i nastave Titovo delo.«[62]

[61] Isto.

[62] »Politika«, 5. maj 1981, str. 4.

Digitized by Google

Dr Rikard Štajner: Kriza II

(»Privredni pregled«, Beograd, 1980, strana 374)

Novi međunarodni ekonomski poredak jedna je od najaktualnijih i najuniverzalnijih tema; to pitanje je sve češće predmet brojnih međunarodnih skupova državnika, ekonomista i drugih; ono je već postalo predmet rada mnogih međunarodnih tela, u okviru Organizazije ujedinjenih nacija i van nje. Posebnu pažnju ovo pitanje je dobijalo na svim dosadašnjim konferencijama šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja. Zahvaljujući njima, nesvrstanim zemljama, novi međunarodni ekonomski poredak izbio je u sam vrh problema koji zaokupljaju savremeni svet. Jednako kao i problem razoružanja, ili paralelno s tim problemom, novi međunarodni ekonomski poredak je sudbonosno pitanje daljeg razvoja čovečanstva. Novi međunarodni ekonomski poredak nije više samo niti pre svega pitanje za koje se zalažu nerazvijene zemlje i zemlje u razvoju, mada, prirodno, one najviše očekuju od njega, već je to pitanje postalo, tačnije — sve više postaje, *conditio sine qua non* i za razvoj danas razvijenih zemalja, posebno — gledano na dugi rok.

I kao uvek u životu i odnosima među ljudima, i novi međunarodni ekonomski poredak izaziva niz kontroverzi, ne samo u odnosima razvijeni — nerazvijeni, nego i unutar ovih skupina mogu se registrovati brojne varijacije i nijanse u načelnom verifikovanju i praktičnom razrešavanju danas vladajućih ekonomskih (a time i drugih) odnosa u svetu. Jer, kako reče jedan filozof: kada bi aksiomi zadirali u ljudske eko-

Digitized by Google

nomske odnose, ljudi bi nalazili argumente da dokazuju kako leva strana lopte nije jednaka desnoj; rečju, novi međunarodni ekonomski poredak nailazi na pristalice i protivnike, već prema tome kako ko sagledava svoje ekonomske interese u tim novim odnosima *vis à vis* današnjih. U osnovi: novi međunarodni ekonomski poredak pretpostavlja ekonomsku pomoć razvijenih zemalja zemljama u razvoju radi njihovog bržeg razvoja, kao i tome cilju — brži razvoj nerazvijenih i zemalja u razvoju, odnosno smanjivanje jaza između razvijenih i nerazvijenih — adekvatnije odnose u međunarodnoj ekonomskoj razmeni. Ti odnosi su danas snagom razvijenih i njihovim monopolnim položajem u nizu domena tako komponovani i skoro institucionalizovani da osiguravaju ne samo neekvivalentnu ekonomsku razmenu, nego i grubu eksploataciju nerazvijenih i zemalja u razvoju.

Najnačelnije gledano, razvijene zemlje Zapada više ne odbijaju direktno potrebu novog međunarodnog ekonomskog poretka, ali na razne načine nastoje da njihov doprinos tome bude što je moguće manji, da se sadašnji njihov povoljan položaj što duže zadrži. Razvijene socijalističke zemlje, pak, podržavaju ideju novog međunarodnog ekonomskog poretka, ali svu krivicu za današnje ekonomske odnose u svetu svaljuju na razvijene zemlje Zapada, koje su eksploatisale kolonije i krive za današnje stanje, pa, prema tome, samo one, zemlje Zapada, treba da pružaju pomoć zemljama u razvoju, tačnije — da vrate deo opljačkanog blaga iz tih zemalja, dok — po tome rezonovanju — današnje socijalističke zemlje nisu učestvovale u eksploataciji danas nerazvijenih i sada to ne čine te zato nemaju ni obaveze da direktno učestvuju u pomoći zemljama u razvoju. Nerazvijene zemlje i zemlje u razvoju, pak, jedinstvene su u stavu da je nužna promena danas vladajućih ekonomskih odnosa u svetu, ne samo radi ispravljanja nepravde koja je vekovima, pa i danas, značila njihovu pljačku, već radi osnovnih, egzistencijalnih potreba — oko milijardu ljudi u svetu danas gladuje, a druga milijarda je nedovoljno ishranjena. Siromaštvo, pak, rađa čitav niz problema, uključno i loše posledice po razvoj vitalnih organa ljudi, a to, pak, nepovoljno utiče na njihovu kreativnost i uopšte radne sposobnosti, što, u krajnjem slučaju, samo pojačava siromaštvo i vodi u katastrofu.

U svojoj knjizi *Kriza II* dr Rikard Štajner je pokušao i u izuzetno visokom stepenu uspeo da prikaže svu dramatiku sadašnjih međunarodnih ekonomskih odnosa, da uđe zaista u njihovu anatomiju i da te vladajuće odnose ilustruje nizom relevantnih numeričkih podataka i verbalnim opisom prilika u teoriji i praksi pojedinih zemalja.

Autor je 1976. godine objavio knjigu *Kriza — anatomija savremenih kriza i (jedna) teorija ciklusa i kriza u neoimperijalističkoj fazi razvoja kapitalizma*, u kojoj je detaljnije razmatrao cikluse i krize u novoj fazi kapitalizma. Knjiga o kojoj je sada reč je druga knjiga autorove trilogije i otuda njen naslov *Kriza II*. Obe studije povezuje okolnost da tretiraju krizne procese u savremenom svetu, ali svaka studija predstavlja zasebnu celinu, ističe u predgovoru dr Dragomir Vojnić, direktor Ekonomskog instituta u Zagrebu, u okviru kog instituta je i urađena ova studija kao organski deo njegovih istraživačkih napora u analizovanju savremenih ekonomskih tema u zemlji i svetu.

Kriza II podeljena je u dva dela. U prvom, na oko stotinak stranica, autor razmatra nastajanje i posledice neokolonijalizma i odnose i mehanizme neokolonijalizma. U drugom delu, koji je zapravo osnovna tema knjige, detaljnije su analizovani brojni problemi i pitanja vezana uz pojam »novi međunarodni ekonomski poredak«, a autor je sve to izložio kao opštu teoriju novog međunarodnog ekonomskog poretka, što je i osnovni naslov drugog dela studije.

Pre kraće eksplikacije autorovih teza i argumenata želimo istaći da je autor uložio ogroman napor u prikupljanju dokumentaci-

Digitized by Google

onog materijala (oko 560 izvora i autora). Dr Štajner je zapravo u ovoj knjizi vrlo pregledno izložio i panoramu razmišljanja raznih autora, oficijalna stanovišta sadržana u brojnim deklaracijama i sličnim aktima raznih međunarodnih organizacija i tela s područja međunarodnih ekonomskih odnosa, kao i odluke i stavove vlada i drugih državnih organa pojedinih zemalja koji se odnose na tretiranu materiju. I to kako iz zemalja koje ulaze u »klub« nerazvijenih i zemalja u razvoju tako i iz onih razvijenih — zapadnih i socijalističkih; rečju, autora i autoritativnih tela i organa iz zemalja sa svih kontinenata. Čitava ta panorama vešto je ukomponovana u autorov tekst; zapravo, pozivanje na razne autore i drugo učinjeno je u svrhu osvetljavanja problema međunarodnog ekonomskog poretka s raznih strana i iz raznih uglova, bilo da je autor navedena stanovišta koristio kao argumentaciju u prilog svojih teza ili, pak, da je s pojedinim rezonovanjima polemisao, opovrgavao ih.

Okosnicu prvoga dela knjige, koji se sastoji iz dve glave, čini razmatranje okolnosti koje su uslovile raspad kolonijalnog sistema, čime je, s pravom se može reći, nastala nova istorijska epoha u razvoju čovečanstva, a zatim čitav splet političkih, ekonomskih i drugih fenomena nastajanja i sadržine neokolonijalizma. Može se reći da je ta analiza vrlo minuciozno izvedena i u skladu je s podnaslovom — anatomija neokolonijalizma. Bivše metropole uspele su i uspevaju da svoje bivše kolonije i dalje drže u podređenom ekonomskom položaju, čime je znatno degradirana i njihova formalna, politička nezavisnost. Autor je izložio i kvantitativno, pomoću nekoliko opšteprihvaćenih parametara, kako danas stoje ti odnosi, odnosno na kome su nivou razvijenosti jedne i druge zemlje, kako i zašto proces stagnacije i nazadovanja, socijalne implikacije zaostajanja zemalja u razvoju; rečju, stepen neokolonijalističke eksploatacije.

U ovom kontekstu posebno su zanimljiva autorova razmatranja mehanizma cena koji se danas praktikuje na svetskom tržištu, posebno, s jedne strane, formiranje nivoa cena industrijskih proizvoda, u čemu i dalje monopol drže razvijene zemlje, i, s druge strane, cena sirovina, čiji su proizvođači bivše kolonije, odnosno nerazvijene i zemlje u razvoju. Cene jednim i drugim proizvodima formiraju se potpuno različitim logikama, a čitav mehanizam formiranja cena i delovanja takozvanog svetskog tržišta pruža prednost razvijenim zemljama; one i dalje eksploatišu nerazvijene i zemlje u razvoju. Dejstvo toga mehanizma dovodi do apsurda: ono čega ima dovoljno, skoro u izobilju — industrijskih proizvoda, skupo je i sve skuplje, dok ono čega ima u ograničenim količinama, s perspektivom da ga više i ne bude — sirovina, jevtino je i sve jevtinije! Logika tržišta, logika ponude i tražnje trebalo bi sasvim obrnuto da deluje, s pravom konstatuje autor. Dok autor strpljivo i ubedljivo uvodi čitaoca u lavirint ovih odnosa, teško je ne upitati se da li smo ponekada naivni, ljudi koji ne poznaju savremeno dejstvo takozvanog svetskog tržišta i takozvanih svetskih cena, ili smo, pak, dvolični kada za odnose cena u nas insistiramo na kriteriju takozvanih svetskih cena, cena na svetskom tržištu, koje su, kako se vidi, tako građene da pružaju stalnu i bitnu prednost proizvođačima prerađenih i finalnih proizvoda i predstavljaju veliki hendikep za proizvođače sirovina!? Osim ovakvog načina formiranja cena, na planu međunarodnih ekonomskih odnosa postoji i čitav niz drugih instrumenata — carinskih i vancarinskih, finansijskih, saobraćajnih itd. koji svi deluju u istom smeru — na štetu proizvođača sirovina, na štetu zemalja s nižom produktivnošću rada, koja je direktna posledica vekovnog kolonijalnog izrabljivanja tih zemalja; rečju, deluju u pravcu povećavanja jaza između razvijenih i nerazvijenih i zemalja u razvoju. Autor brojnim konkretnim primerima i kvantifikacijama ilustruje to stanje i te odnose i osnovano zaključuje da novi međunarodni ekonomski poredak više i nije stvar

Digitized by Google

dobre volje, pre svega razvijenih zemalja, jer one treba da podnesu »žrtve«, već sve više nužda, neophodnost i razvijenih zemalja, s obzirom na to da je svet ekonomski toliko povezan, kao nikada do sad, uprkos tome što je svetsko tržište i razdeljeno raznim ekonomskim međunarodnim organizacijama (Evropska ekonomska zajednica, Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć i druge).

Drugi deo knjige ima šest poglavlja. U prvom, pristupnom izložene su interakcije promena u načinu i odnosima proizvodnje i promene međunarodnih ekonomskih odnosa, dijalektička neminovnost silaska neokolonijalizma s istorijske pozornice, odnosno nastajanje novog ekonomskog poretka i neke terminološke i pojmovne konsideracije, pre svega razmatranje termina »zemlje u razvoju«, »treći svet« i »novi međunarodni ekonomski poredak«. Autor konstatuje da svaki od ovih termina ima svoje prednosti i nedostatke, a opredeljuje se u studiji i za treći termin kao opšteprihvaćen u svetu za čitavu složenost i isprepletenost savremenih ekonomskih odnosa i težnji za njihovim promenama u smislu bržeg razvoja i pravednijeg položaja nerazvijenih i zemalja u razvoju.

Drugo poglavlje posvećeno je obeležjima novog međunarodnog ekonomskog poretka. Prvo je data definicija, zatim dimenzionalna obeležja, onda konstitucionalni okvir, kriteriji novoga itd., u okviru kog poglavlja autor konstatuje da novi međunarodni ekonomski poredak ne pretpostavlja preraspodelu do sad stvorenih vrednosti (što se često u propagandne svrhe »plasira« u razvijenim zemljama), kao i to da novi poredak ne znači napuštanje međunarodnog tržišnog mehanizma, već samo njegovu promenu.

Treće poglavlje sadrži razmatranja o evoluciji odnosa u budućem svetu, u kome se konstatuje da bit novoga poretka treba da budu zajednički interesi svih zemalja; zatim na desetak stranica razmatra odnos: novi međunarodni ekonomski poredak — — socijalizam, u kome autor dokazuje da novi poredak nije socijalistički sistem međunarodnih ekonomskih odnosa, ali da socijalizam u zemljama u razvoju zakonomerno ubrzava ekonomski i socijalni progres i *ipso facto* doprinosi nastajanju novog međunarodnog ekonomskog poretka; zatim se osvrće na dilemu: da li novi međunarodni ekonomski poredak stvarati revolucijom; takvo stanovište zastupaju pojedini ljudi, polazeći od stava da je drugačije nemoguće privoleti razvijene zemlje da se odreknu ekonomskih privilegija, ili, pak, put do novog poretka treba da vodi kroz transformacije, pregovore i kompromise, odnosno evolucijom, koji put je, po autoru, realniji i zapravo jedino moguć. U ovom kontekstu dat je osvrt i na stavove i praktične akcije istočnoevropskih zemalja u vezi sa novim međunarodnim ekonomskim poretkom. U istom poglavlju autor razmatra i niz drugih pitanja: konstatuje da se novi poredak ne stvara samo za odnose između zemalja u razvoju, ali da bi mogao da počne u odnosima među njima, jer i to bi bio doprinos novom poretku, i obrnuto; primer Jugoslavije je i u ovom slučaju poučan, jer postoji sklad između njenih stavova na međunarodnoj sceni kad je reč o novom međunarodnom ekonomskom poretku i prakse koju razvija u odnosima između razvijenih i manje razvijenih republika i pokrajina u svom okviru; razmatra se i pitanje nacionalnog suvereniteta i raspolaganja prirodnim resursima pojedinih zemalja i druga pitanja.

Četvrto poglavlje posvećeno je putevima razvoja, zapravo istorijskim iskustvima i nekim teorijskim dilemama, zatim glavnim osloncima i orijentacijama u razvoju danas nerazvijenih i zemalja u razvoju; konstatuje se da oslanjanje na sopstvene snage treba da bude osnovno u budućem razvoju nerazvijenih zemalja, ali spoljni impulsi moraju biti snažniji od dosadašnjih, u okviru čega se razmatraju i neki konkretni predlozi za pomoć nerazvijenom svetu, među kojima i takozvani koncept zadovoljenja osnovnih ljudskih potreba, zatim novi „Maršalov plan", a sve u vezi sa demografskim razvojem koji je veoma visok u čita-

Digitized by Google

vom nerazvijenom svetu i skoro svakoj zemlji pojedinačno.

U petom poglavlju razmatraju se politički i materijalni uslovi izgradnje novog poretka. U red tih uslova autor ubraja i detaljnije eksplicira značaj međuzavisnosti razvijenih i nerazvijenih, posebno na području energije i sirovina, kao i hrane, u čemu su, na primer, razvijene zemlje, posebno SAD, suficitne, a nerazvijene (kao i neke druge) zemlje deficitarne, što ponekad one prve koriste, u bilateralnim odnosima, na kojima inače insistiraju, za političke pritiske i ucene; ali, bez izvoza viškova hrane i čak subvencija toga proizvođači hrane u razvijenim zemljama imali bi velikih teškoća. To je jedno od niza drugih područja velike međuzavisnosti i zajedničkih interesa kao uslova za novi poredak itd. U faktore razvoja i stvaranja novog poretka autor ubraja i moralnu snagu i ugled ovih zemalja, posebno u okviru pokreta nesvrstanosti, zatim zakonitosti širenja svetskog tržišta i međunarodne integrisanosti, opasnosti destabilizacije usled demografske eksplozije do koje dolazi i zbog ekonomskih odnosa kakvi su danas u svetu.

U šestom poglavlju izložene su transformacije do kojih dolazi u stavovima i shvatanjima u razvijenim zemljama u vezi s novim poretkom, kao i u zemljama u razvoju; zatim se govori o karakteru i dometu pregovora; o perspektivama čovečanstva u slučaju da se ne stvori novi ekonomski poredak i o drugim pitanjima. Govoreći o stavovima i njihovoj evoluciji u razvijenim zemljama, autor sva razmišljanja grupiše u trinaest tipskih stavova i ukratko izlaže njihove karakteristike.

U drugom delu knjige, pri kraju, dato je i više varijanti mogućih rešenja za ubrzanje razvoja nerazvijenih do 2050. godine i obim sredstava koja bi razvijene zemlje trebalo da izdvoje za ove svrhe.

O međunarodnim ekonomskim odnosima i novom poretku, koji su veoma složena pitanja, s masom problema, napisano je više tekstova u svetu, a i u nas. Međutim, kako se konstatuje u predgovoru ove knjige, ovo je prvi pokušaj u nas i u svetu da se celovito izloži teorija međunarodnog ekonomskog poretka i u tome je poseban značaj ove obimne i seriozno urađene studije dr Rikarda Štajnera. Treba reći da je autor pri razmatranju svakog pitanja ispoljio u velikom stepenu napor da čitaocu prikaže suštinu stvari, da je probleme osvetlio sa raznih strana, dajući argumentaciju za one stavove koje ne prihvata i odbacuje, da je čitav rad prožet staloženim i odmerenim naučnim pristupom, bez simplifikacija. Autorov pristup je aktivistički, borben i hrabar u tom smislu što — izlažući izvanrednu složenost problema, protivurečne interese osnovnih aktera, trenutnu neravnopravnost zainteresovanih — ispoljava realističan optimizam u pogledu krajnjeg ishoda borbe za novi međunarodni ekonomski poredak, koji se shvata dinamički, u nastajanju, postupnosti, ali u stalnom menjanju ka boljim rešenjima. Već i samo pregovaranje, a ono traje godinama i u raznim oblicima, dokaz je spremnosti za promene.

S obzirom na sadržinu izložene materije, na aktuelnost teme i stalne napore brojnih subjekata u Jugoslaviji da se poveća naše učešće u međunarodnoj razmeni, kao i na aktivnost naše zemlje u brojnim međunarodnim organizacijama na stvaranju novog međunarodnog ekonomskog poretka, knjiga *Kriza II* može da bude od velike koristi kako onima koji se bave teorijom tako i onima koji učestvuju u praksi spoljnopolitičke i spoljnoekonomske aktivnosi Jugoslavije.

M. Pešaković

Digitized by Google

Prof. dr Predrag Trifunović: Banke, organizacija, poslovanje i politika

(Službeni list SFRJ, Beograd, 1980)

Banke i njihova organizacija nisu oduvek bile sistematski izučavane, već se najčešće razrađuju u sadržajima koji tretiraju probleme u vezi sa novcem i kreditom.

Posle velike svetske krize 30-tih godina banke su se sve više pretvarale u organizacije koje se bave poslovima plasiranja sredstava. Danas banke u svim finansijskim sistemima igraju veoma važnu ulogu u pogledu kreiranja novca i snabdevanja privrede i drugih subjekata kreditima. Takva pozicija banaka označava i njihovu ekonomsku moć, pa su u savremenom svetu sve prisutnije tendencije koje idu u pravcu podruštvljavanja banaka.

U socijalističkom samoupravnom društvu banke sve više dobijaju ulogu »finansijskih asocijacija« udruženog rada, čime se njihovo mesto i uloga po sadržini bitno razlikuju od one koju su banke nekad imale. U tom kontekstu treba posmatrati i knjigu *Banke, organizacija, poslovanje i politika,* koja ulogu banaka u savremenom društvu posmatra sa makro i sa mikro aspekta.

U prvom delu knjige, koji je i najkompleksniji sa stanovišta organizacije savremenog bankarstva, detaljno su analizirane vrste banaka, a ukazano je i na njihove osnovne zadatke. Primetno je autorovo nastojanje da se organizacija banaka i njihova politika posmatraju manje u formama koje karakterišu prošlost, a više u sadržinama koje se odnose na savremeno bankarstvo. Kao rezultat takvih nastojanja pojavljuje se i komparativno sagledavanje osnovnih karakteristika kapitalističkog, socijalističkog i samoupravnog socijalističkog bankarstva. Posebna pažnja je posvećena karakteristikama i razvoju našeg bankarskog sistema posle donošenja Ustava iz 1974. godine, pri čemu se detaljno analizira transformacija sistema narodnih banaka i jasno definiše njihova sadašnja uloga u celokupnom bankarskom sistemu. Svoje naučno interesovanje autor proširuje i na finansijske organizacije. Imajući u vidu da su finansijske organizacije sa svojim oblicima kao što su nebankarske finansijske organizacije i pomoćne finansijske organizacije naročito razvijene u kapitalističkim zemljama, autor ih tretira kao instituciju u kontekstu kapitalističkog bankarstva. Na narednim stranicama se govori o ključnim međunarodnim kreditnim organizacijama, pri čemu se najviše prostora posvećuje istorijatu nastanka i finansijskoj politici Međunarodnog monetarnog fonda. Može se primetiti da u analizi međunarodnih kreditnih organizacija autor svoje istraživanje više usmerava na izlaganje institucionalnih i organizacionih karakteristika, dok se manje pažnje poklanja, negde taj aspekt analize čak i izostaje, problemima sa kojima se suočava politika tih finansijskih institucija, kao i globalnim ekonomskim i društvenim efektima takve politike.

U drugom delu rada obrađuje se poslovna politika banaka. Politika koncentracije sredstava predstavlja veoma značajan segment aktivnosti banaka u okviru ukupne poslovne politike i sa stalno rastućom tražnjom sredstava nalazi se u prvom planu poslovne politike banaka. To je osnovni razlog što problem koncentracije sredstava autor stavlja u prvi plan. Osvrćući se na politiku udruživanja sredstava u samoupravnom društvu, kao na dominantnu formu koncentracije sredstava, autor više skreće pažnju na potrebu i oblike udruživanja sredstava u bankama, dok je izostala analiza društveno-ekonomske sadržine kreditno-depozitnog tipa bankarskog poslovanja. Izuzetno sadržajna analiza je prezentirana u raspravi o politici transformacije ročne strukture sredstava u bankama, pri čemu se konstatuje da, ukoliko se stepen prekomerne transformacije sredstava vrši na makro nivou sistema banaka, cen-

Digitized by Google

tralna banka najčešće interveniše novim emisijama koje mogu imati nepovoljne posledice u smislu davanja podsticaja inflaciji.

Planiranje u bankama u samoupravnom socijalističkom društvu je prilično dugo zaostajalo u odnosu na planiranje u organizacijama udruženog rada. Promene u bankarskom i kreditnom sistemu posebno su naglasile ulogu planiranja u bankama. U sistemu alokacije proizvodnih resursa banke ne smeju svoje aktivnosti da upravljaju u smislu postizanja sopstvenih interesa, već samo onih u kojima se banke javljaju kao asocijacije interesa udruženog rada. Rešenja za alokaciju proizvodnih resursa moraju se tražiti, na prvom mestu, u sektoru samoupravnog planiranja u celini, a posebno u delu koji se odnosi na banke.

Imajući u vidu gore naznačene momente, autor studije se posebno zadržava na planiranju u bankama, da bi tu svoju analizu povezao sa istraživanjem načela bankarskog poslovanja. U tesnoj vezi sa planiranjem u bankama je i sistem informisanja i marketing u bankama, pa je njihovo istraživanje autor locirao neposredno iza dela koji se odnosi na planiranje, čime je postignuta istraživačka kohezija problema obuhvaćenih ovim delom studije.

U trećem delu studije govori se o bankarskim poslovima koncentracije sredstava. S obzirom na to da se ovi poslovi najčešće dele prema ročnosti na kratkoročne i dugoročne, autor izdvaja ovu podelu i prema njoj vrši istraživanje pojedinih oblika koncentracije. U okvirima kratkoročnih sredstava ukazuje se na prirodu i efekte emitovanja novca, da bi se posebna pažnja zadržala na depozitnom vidu poslovanja poslovnih banaka.

Banke dolaze do sredstava vrlo često uzimanjem kredita od jedne ili više banaka u zemlji ili inostranstvu. Do takvih kredita banke mogu da dolaze ili uzajamnim odobravanjem ili odobravanjem samo od strane jedne drugoj banci, najčešće u slučajevima kada banke između sebe sarađuju na mnogim područjima i kada su međusobno razvile dobre poslovne odnose. Takvi krediti se često zaključuju u formi tekućih računa. U studiji ni ovaj aspekt problema nije zanemaren, a posebno su obrađeni reeskontni krediti, relombard i poštanski krediti, dok je analiza koncentracije dugoročnih sredstava više fragmentarne prirode.

Naredni deo svog rada autor je ispisao pod naslovom »Bankarski poslovi plasmana sredstava — kreditni poslovi«. Istaknuto je da bi svođenje poslova plasmana sredstava samo na poslove odobravanja kredita predstavljalo sužavanje njegovog šireg pojma koji u sebi sadrži ne samo plasmane sredstava u raznim oblicima kredita, već i u aktivnostima banaka koje se odnose na razne druge poslove plasmana sredstava. Uz uvažavanje gore iznetih ocena, autor daje pregled teorije kredita, da bi se posebno zadržao na načinima ispitivanja kreditne sposobnosti. Naučno su obrazložene i vrste obezbeđenja kredita, dok je poseban akcenat stavljen na oblike kreditnih poslova. Činjenica da kratkoročni krediti predstavljaju bogatu lepezu raznovrsnih poslova koje banke obavljaju u zavisnosti od društveno-privrednog sistema zemlje i stepena njene razvijenosti, bila je neobično inspirativna, pa je dr Trifunović veoma razložno i detaljno analizirao kratkoročne, srednjoročne i dugoročne kredite.

U petom delu ovog rada autor se bavi „uslužnim bankarskim poslovima". Banke se rado bave uslužnim poslovima iz više razloga: na prvom mestu žele optimalno da iskoriste svoj stručni i dobro organizovan aparat i mrežu filijala i da preko njih ostvaruju intenzivnije angažovanje sredstava u privredi. Banke su, takođe, zainteresovane za obavljanje uslužnih poslova na koje naplaćuju proviziju, a često i efektivne troškove, koji u ukupnom prometu sredstava u kanalima banke ne predstavljaju zanemarljivu stavku. U obavljanju raznih uslužnih poslova banke često nastoje da kvalitetom i cenom svojih usluga privuku što veći broj komitenata da kod njih drže depozite, stavljajući im u izgled mogućnost odobravanja sredstava pod povoljnijim uslovima.

Digitized by Google

Efikasnim radom u sferi uslužnih poslova banke deluju u pravcu brže cirkulacije sredstava, što može imati uticaja i na efikasnost rada privrednih organizacija i celokupne privrede zemlje. Autor je značajne stranice svoje studije posvetio upravo uslužnim bankarskim poslovima, koje je klasifikovao na posredničke i komisione, pa je po takvoj klasifikaciji i vršio svoja istraživanja. Ukazuje se i na vrste unutrašnjeg platnog prometa, da bi se poseban akcenat stavio na instrumente gotovinskih i bezgotovinskih plaćanja. Skreće pažnju i na kompleksnu analizu menice i čeka kao instrumenata plaćanja. U cilju izvođenja konzistentnih zaključaka autor naredne stranice posvećuje pitanjima platnog prometa sa inostranstvom, a, pridržavajući se već usvojene metodologije, posebno posmatra i analizira instrumente plaćanja u međunarodnom platnom prometu, u kome su najčešće u primeni sledeći instrumenti plaćanja: dokumentarni krediti, dokumentarna naplata — inkaso posao, doznaka, menica, ček, bankarska garancija, kreditno pismo, kreditna karta, valuta i zlato. Kada će se koji instrumenat plaćanja u međunarodnom platnom prometu više primenjivati, zavisi od različitih faktora i uticaja. Uloga instrumenata plaćanja značajno raste sa porastom svetskog izvoza, turističkih putovanja i raznih drugih vrsta usluga. Od efikasnosti instrumenata i sredstava plaćanja u odnosima domaćih subjekata sa subjektima iz inostranstva zavisi da li će doći do određenih zastoja u realizaciji plaćanja. Svi ovi problemi bili su predmet autorovog interesovanja na stranicama ove studije.

Među uslužnim bankarskim poslovima po svom značaju i ulozi komisioni poslovi zauzimaju posebno mesto. Autor ih u studiji obrađuje u kontekstu poslova koji se odvijaju na finansijskom tržištu. Iskustvo je pokazalo da zemlje sa veoma razvijenim finansijskim tržištem koriste i samo finansiranje kao metod finansiranja, što je autoru poslužilo kao osnova da se zadrži na pretpostavkama funkcionisanja finansijskog tržišta u samoupravnom sistemu i u vezi sa tom analizom da skrene pažnju na probleme funkcionisanja deviznog tržišta u samoupravnom socijalističkom društvu.

Devizno tržište u nas počelo je sa radom 1973. godine, a cilj mu je bio da zameni administrativni sistem raspolaganja devizama i čvrsto postavljen sistem fiksnih kurseva za devize na bazi utvrđenih pariteta. Značaj deviznog tržišta je posebno u tome što se njegovim posredstvom privredne i druge organizacije snabdevaju potrebnim devizama, odnosno domaćim sredstvima plaćanja u slučajevima prodaje deviza, obezbeđuje odgovarajuća struktura deviza za plaćanje dospelih inostranih obaveza, održava međunarodna likvidnost. Utoliko je razumljivije autorovo insistiranje na istraživanju mogućnosti za adekvatno funkcionisanje deviznog tržišta u nas.

Poslednji, šesti deo studije posvećen je analizi sopstvenih bankarskih poslova. Ovi bankarski poslovi, karakteristični za kapitalističko bankarstvo, predstavljaju poslove kod kojih se banke, obavljajući ih u sopstveno ime i za sopstveni račun, ne pojavljuju niti u ulozi dužnika, niti u ulozi poverioca niti kao izvršioci uslužnih bankarskih poslova. Sopstveni bankarski poslovi su karakteristični za kapitalistički tip banaka, pa je njihova analiza u studiji data u svetlu poslovanja kapitalističkih banaka.

Čitajući studiju, na momente se stekne utisak da su neke karakteristike bankarskog poslovanja nedovoljno obrađene, a da se na drugim mestima isuviše insistiralo na nekim problemima koji su mogli biti srazmerno manje zastupljeni. Međutim, rad u celini predstavlja značajan doprinos sagledavanju problema organizacije i funkcionisanja banaka u savremenim uslovima, pa će kao takav korisno poslužiti svima koji se bave problemima organizacije i poslovanja banaka.

Radovan Kovačević

Digitized by Google

Dr Fuad Muhić: Staljinizam — teorijski pogled na jedan fenomen

(»Oslobođenje«, Sarajevo, 1981, strana 482)

Staljinizam je zacijelo najsurovija involucija misli i prakse marksizma i socijalizma, težak »historijski paradoks«: u zemlji pobjede prve socijalističke revolucije, pod njegovim uplivom, skoro zamire sve marksovsko i lenjinsko. Još jedan paradoks: ni jedan se svjetonazor kao ovaj nije toliko pozivao na svoje »rodstvo«, »rodno biće« (na Marksa, Engelsa i Lenjina), a bio mu u tolikoj opreci, zapravo dijametralnoj.

U studiji o kojoj će se ovdje tek ponešto reći Muhić se uputio u odista izazovan, težak i odgovoran posao. Duboko svjestan istine da ni jedna kritika staljinizma (»znanstveno-sektorski« gledano), uzeta sama za sebe, ili, pak, sve one u nekakvu matematskom zbiru ne mogu dati, niti su do sad dale, pouzdanije, prave rezultate, on pristupa multidisciplinarnoj sintetičkoj analitici ovoga fenomena — staljinizam se sagledava sa svoje filozofijske, sociologijsko-politologijske i ideologijske strane, da bi se potom ishodišne niti ovih postupaka, njihovi relati i rezultati ontologijski sabrali i »prevrnuli« u jedan kvalitativno nov kritičko-spoznajni »skok«, doseg. Muhić, isto tako (a što je od izuzetna značaja), zna da je kritika staljinizma (u najširem smislu) vremeni zadatak, posao, stvar procesne konkretno-historijske prakse čitava napredna ljudstva, te da će tek ova i ovakva kritika staljinizma (u cjelosti favorizirajući dosadašnja velika postignuća), u organskoj svezi sa teorijskom, biti u stanju da onemogući njegovu totalitetnu i totalitarnu usmjerenost, konačno ga dotući: danas njegovo novo ruho, neostaljinizam.

U ovoj opsežnoj studiji Muhić je prvenstveno zainteresiran da staljinizam rasvijetli u njegovu klasičnom obličju, ali »iz cjelokupne tradicije moderne epohe«. Dva posljednja, izuzetno aktualna, odjeljka rasprave posvećena su razmatranju odnosa SKJ i »neoinformbirovštine« te teorijskom poniranju u neostaljinizam.

Muhić apodiktično odbacuje obje krajnosti, prvu, da je sam Staljin porodio staljinizam (ovakvoj tezi inklinira oveća grupa staljinologa, u stanovitoj mjeri, na primjer, i jedan izuzetan poznavalac staljinskoga fenomena kakav je Dojčer), i drugu, da je sistem porodio Staljina (ovaj stav zastupa također znatan broj autora, među njima i »bivši staljinista« i neosporno najbolji suvremeni sovjetolog Elenštajn), i smatra da je, u vezi sa ovim, prije riječ o dijalektici posredovanja između ličnosti i historije. On, istovremeno, s punim pravom tvrdi da je rješenje ovoga problema od supstancijalno-metodologijskoga značenja za sva razmatranja o ovom fenomenu. Za bitnu metodičku uputu držimo i sljedeće njegovo stanovište: »jednostrano posmatranje staljinizma kroz njegovu fenomenologiju, kao utonuća historije u užas terora i kao patološkog razaranja revolucionarnog uma... isto je toliko nedostatno za prave uvide kao i olako prelaženje preko njegove pojave ukoliko se ona shvati samo kao »stanovito kršenje ustavnosti i zakonitosti«, uz faktičko legitimiranje svega ostalog konteksta kao povijesno umnog i samim tim opravdanog«. Staljinizam se, dakle, teorijski može dohvatiti, domisliti, »jedino dubljim prodorom u ontologiju«, poniranjem u ovaj fenomen bez ideološke pristrasnosti.

Slijedeći Brodelovu filozofijsko-historijsku podjelu svake povijesti na njena tri dubinska sloja — (1) «mikrohistorija«, događajna historija, (2) »historija stjecaja okolnosti«, historija laganijeg ritma, (3) »strukturalna historija«, historija dugog trajanja — Muhić konstatira da je suvremena kritika staljinizma tek na pragu ovog trećeg nivoa; ona se uglavnom »još uvijek nalazi u predvorju jugoslovenskog kritič-

Digitized by Google

kog poduhvata iz 1948. godine pa naovamo«. Staljinizam je, filozofijski, po Muhiću, sastavni dio novovjeke ontologije, koje su noseći principi ugrađeni u tradiciju zapadne kulture i onda, posredstvom građanskih i socijalističkih revolucija, materijalizirani kao zajednička osnova dva svijeta koja su se razvila iz zamisli njihovih filozofija, s različitim historijskim izvedbama, ali s nezaobilaznim pomenom na te osnove. Zapadna kultura, pak, razvila se na trima nosećim idejama: ideja Ratija, Uma i pozitivizma. Staljinizam je, mada u izokrenutom obliku, realizirao sve tri ove ideje, i to kroz »racionalizaciju političke egzistencije«, »uspostavu historijskog uma posredstvom apsolutne organizacije« te kroz dogmatsku hipostazu oficijelne ideologije; on je, ističe autor, i te kako »savremen«, svom okcidentalnom praliku daleko više nego onom orijentalnom.

Političkoj dimenziji staljinizma Muhić dolazi komparativnom analizom teorije proleterske partije i socijalističke države. Odlučnu važnost u ovom poglavlju imaju razmatranja odnosa između Lenjina i Staljina, Lenjina i R. Luksemburg te Staljina i Trockog. Staljinizam je — politologijski — intencija izvedbe empirijskih postavki iz političkog korpusa jednostrano pojmljenog »zrelog« Marksa. Marksizam i lenjinizam (on je za Staljina »marksizam epohe imperijalizma i proleterske revolucije«) ne recipiraju se u njihovoj historijskoj vokaciji, nego u krutoj ideološkoj ortodoksiji. Marksovska »dijalektika negativiteta« onemogućava se na svim nivoima, kategorija mogućnosti srozana je na opstojeću stvarnost. Ističući da je teza po kojoj je politički sistem staljinizma primitivan, u nesuglasju sa zbiljom (on je, naime, i te kako racionalno uređen, zavidno racionaliziran), Muhić političku dimenziju staljinizma određuje, zaključno, kao »metafiziku etablirane birokratske vladavine«.

Sociološko određenje staljinizma autor izvodi preko analize socijalne strukture staljinskog društva i njegove prirode; analitički okvir za to je kritički pregled teorija elite i marksističko-lenjinistička teorija klasne borbe. Iako su teorije elite jednostran izraz historijskog iskustva društva, one, po Muhiću, nisu naprosto »lažne«; u njima se može prepoznati dio povijesne istine, pa, prema tome, i samoga staljinizma. Sociološko iskustvo staljinizma autor dalje razvija razobličenjem staljinističke vizure »prvobitne socijalističke akumulacije«; ekonomike i problema historijskog nivoa; disproporcija grana »A« i »B«; pitanja robne proizvodnje u socijalizmu i dr. Navedimo, po nama, osnovne autorove stavove ovoga odjeljka: staljinizam političku revoluciju nije doveo socijalnoj; on je »masovno društvo« postvarena čovjeka, društvo apstraktne zajednice najamnog rada, radništva; diktatura proletarijata nije dokinula otuđenje, nego ga je samo »preobratila« u političku diktaturu birokracije nad masom.

Ideologijski, staljinizam je pozitivistička redukcija marksizma, u biti: »neprevladani horizont građanskog svijeta«.

Fuad Muhić je, da podsjetimo, autor nekoliko ne tako obimnih, ali zapaženih knjiga; mnoštvo njegovih tekstova razasuto je po našim najeminentnijim časopisima (nedavno je neke sabrao u najnoviju knjigu *Misao i čin revolucije)*, ali izgleda da tek *Staljinizam,* uz sve što je kazano o samom ovom djelu, pruža pravi uvid u stvaralaštvo ovoga autora, u Muhića filozofa, sociologa, politologa i ideologa, mada ponekad, osobito u polemikama, »ortodoksnog« i preosjetljivog, no u biti borbenog komunističkog intelektualca.

Stjepan T. Šimić

Digitized by Google

Dr Gojko Miljanić: Rukovođenje i komandovanje u oslobodilačkom ratu 1941—1945

(Vojnoistorijski institut, Beograd, 1980, strana 276)

Brojna su istraživanja, kako u svetu tako i u nas, koja su za svoj predmet imala rukovođenje i komandovanje oružanim snagama, a o raznim aspektima ove problematike postoji vrlo bogat literarni fond. No, problem rukovođenja i komandovanja u našem NOR-u i socijalističkoj revoluciji nije bio u dovoljnoj meri naučno istražen i kompleksno obrađen. Ovaj nedostatak jugoslovenske istoriografije u značajnoj meri je otklonjen prošlogodišnjim izdanjem knjige *Rukovođenje i komandovanje u oslobodilačkom ratu 1941—1945.* Ova knjiga predstavlja pionirsko delo istoriografije našeg NOR-a i socijalističke revolucije, koje je nastalo na osnovi dugogodišnjeg autorovog naučnoistraživačkog rada, što joj osigurava visoku naučnu relevantnost i doslednost. Po svome karakteru to je interdisciplinarno delo (vojnonaučno, istorijsko, sociološko — sa ekonomskim i međunarodnopravnim aspektima našeg NOR-a), sa posebnim akcentom na genezi rukovodećeg kadra u oslobodilačkom ratu.

Sadržaj knjige je veoma originalan i predstavlja korisno štivo za sve one koji se stručno bave istorijom našeg NOR-a i socijalističke revolucije, teorijom i praksom savremenog rukovođenja i komandovanja u ratu i izgradnjom našeg starešinskog kadra.

U konceptualizaciji i eksplikaciji problema rukovođenja i komandovanja, kroz četiri savremeno kompozicijski strukturirane glave svoje knjige (Rukovođenje i komandovanje u procesu stvaranja oružanih snaga NOP, Evolucija rukovođenja i komandovanja u periodu ostvarivanja prekretnice u NOB, Rukovođenje u završnom periodu rata, Izgradnja rukovodećih kadrova u NOR), autor je naučno selektivno razotkrio probleme i dileme i ukazao na značaj marksističkog pristupa KPJ i druga Tita problemu izgradnje kadrova našeg oslobodilačkog rata i socijalističke revolucije.

U uvodnom delu knjige autor najpre detaljnije određuje etimološko-terminološko značenje pojmova rukovođenje i komandovanje u ratnim uslovima. U daljem tekstu, pišući o originalnosti našeg NOR-a, autor ističe da je Komunistička partija Jugoslavije sa drugom Titom na čelu »prišla stvaranju oružanih snaga revolucije u veoma složenim uslovima, bez vojnih rukovodećih kadrova, bez štabova, bez pozadine i vlasti, bez tehničkih sredstava za rukovođenje« (str. 9). Razvijajući se na političkoj strategiji KPJ, rukovođenje i komandovanje u oslobodilačkom ratu od 1941. do 1945. godine bilo je zasnovano na »jedinstvu političkih pogleda i metoda oružane borbe, u jedinstvu misli i akcije, teorije i prakse« (str. 14).

U prvoj glavi autor vrlo iscrpno prikazuje rukovođenje i komandovanje u procesu stvaranja oružanih snaga NOP-a, to jest u periodu od početka oružanog ustanka do stvaranja NOVJ. Na osnovu vrlo bogate arhivske građe, metodom analize sadržaja, kompleksno je prikazan hronološko-istorijski aspekt rađanja i nastajanja rukovodećeg kadra našeg NOR-a i socijalističke revolucije. U ovoj glavi autor govori o: ulozi i radu KPJ u pripremanju kadrova i naroda za odbranu zemlje od fašističke opasnosti i u pripremanju oružanog ustanka 1941; mestu i ulozi Centralnog komiteta KPJ i Glavnog štaba NOPOJ u rešavanju strategijskih pitanja oružanog ustanka; uspostavljanju najviših nacionalnih i pokrajinskih štabova; ulozi delegata Vrhovnog štaba i CK KPJ u sistemu rukovođenja u NOB; o principu jedinstva u rukovođenju NOB-om. U ovoj glavi je vrlo uspešno rasvetljena uloga političkih komesara u sistemu rukovođenja u NOB-i,

Digitized by Google

kroz čiju funkciju je praktično »uvedeno dvostarešinstvo u rukovođenju« (str. 61). Vrlo suptilnom analizom autor je dokazao objektivnu nužnost, opravdanost i funkcionalnost dvostarešinstva u rukovođenju našom borbom. Ističući ulogu političkih komesara, autor zaključuje da su oni »doprineli da se rad komandi i jedinica odvija u duhu usvojene linije KPJ, a posebno po pitanju jačanja rada partijske organizacije, učvršćivanja moralno-političkog stanja u jedinicama, vaspitanja boraca i starešina« (str. 64). Pored pobrojanog, autor u prvoj glavi govori o značaju vojno-političkog savetovanja u Stolicama sa stanovišta rukovođenja, o radu Vrhovnog štaba u prvoj etapi razvoja NOB-e, o organizacionim sekretarijatima za neoslobođene krajeve, o radu glavnih štabova NOPOJ u prvoj etapi rata, o operativnim zonama i operativnim štabovima u Hrvatskoj, Sloveniji i Bosni i Hercegovini te o vojnopozadinskim komandama u strukturi rukovođenja.

U drugoj glavi razmatra se evolucija rukovođenja i komandovanja u periodu ostvarivanja prekretnice u NOB-i, to jest od stvaranja NOVJ do sredine 1944. godine. Ovde autor govori o: merama vojnopolitičkog rukovodstva za razvoj NOB-e u 1942. godini; stvaranju NOVJ i organizaciji njenog rukovođenja; organizaciji i radu Vrhovnog štaba u periodu 1943—1944; organizaciji i radu glavnih štabova i štabova korpusa i divizija; funkciji i mestu zonskih štabova i vojnopozadinske komande u istočnim oblastima Jugoslavije te o ulozi i zadacima privremenih operativnih štabova.

Dajući izdvojen prikaz rukovođenja mornaricom NOVJ, ističući da »nije bilo lako odmah pronaći najbolje rešenje, ne robujući pri tome nikakvom šablonu, već polazeći od konkretne situacije i datih uslova« (str. 140), autor još jednom argumentovano dokazuje svu originalnost u stvaranju rukovodećeg kadra našeg NOR-a i revolucije.

U daljem tekstu vrlo iscrpno je prikazana uloga partijskih organizacija u radu štabova i u rukovođenju te savetovanje kao oblik rukovođenja u NOR-u. Značaj i funkcionisanje veza i izdavačke delatnosti obrađeni su u zasebnoj celini. Vrlo ilustrativan je podatak da je u četvorogodišnjem periodu bilo »4.339 vojnih ili blizu deset hiljada svih izdanja listova, časopisa, brošura i knjiga, 1.264 izdavača, 154 štamparije i 666 tehnika« (str. 163). Zaključujući ovu celinu analizom ratnih iskustava o funkcionisanju veze, autor ističe da »primena raznovrsnih sredstava i snalažljivost u izboru oblika i metoda, pri čemu je improvizacija igrala važnu ulogu, ukazuje na široke mogućnosti održavanja veza u uslovima opštenarodnog rata, što je kao iskustvo od velikog značaja i za savremene uslove« (str. 163).

Rukovođenje u završnom periodu rata je obrađeno u trećoj glavi. Tu autor govori o reorganizaciji rukovođenja i komandovanja krajem 1944. godine, koja je bila uslovljena stvaranjem krupnih operativno-strategijskih jedinica i zadacima u konačnom oslobađanju zemlje. Između ostaloga, u ovoj glavi se govori o organizaciji i rukovođenju vazduhoplovstvom NOVJ i o rukovođenju Jugoslovenskom armijom u završnoj ofanzivi 1945. godine. Treća glava se završava vrlo detaljnom analizom usklađivanja operacija Jugoslovenske armije i savezničkih armija, u kojoj autor ukazuje da je već tada drug Tito »odlučno ukazao da saradnja sa savezničkim komandama i vladama može biti zasnovana samo na potpuno ravnopravnim odnosima, na bazi savezništva ratujućih strana, ne dozvoljavajući bilo kakva mešanja u rukovođenje operacijama, jedinicama... To su principi na kojima je organizovano sadejstvo i građena spoljna politika nove Jugoslavije, principi nemešanja u interese drugih zemalja, principi koegzistencije i savezništva na ravnopravnim osnovama« (str. 199).

U četvrtoj glavi je prikazan proces stvaranja, školovanja, raspoređivanja i usavršavanja rukovodećih kadrova u NOR-u. Na samom početku autor ukazuje na orijentaciju KPJ »na sopstvene

Digitized by Google

snage, kako bi iz naroda poteklo sve ono što je najvrednije, što je u stanju da u oružanoj borbi razvije svoje stvaralačke sposobnosti« (str. 201). Na ovakvoj orijentaciji je insistirao i drug Tito, upozoravajući da neki »rukovodeći drugovi stalno jadikuju da nema ljudi«, jer neki od njih »ne vide sve one mnogobrojne nove snage koje svakodnevno dolaze u Partiju, ili bi trebalo da dođu, jer su već prekaljeni u svakodnevnim borbama, a naročito u ovoj dosadašnjoj oružanoj borbi, u kojoj pokazuju visoku klasnu svijest, disciplinu i odanost stvari radničke klase« (str. 202). U daljem tekstu autor daje sintetizovani prikaz idejno-političke osnove izgradnje kadrova, pripremanja, uzdizanja i raspoređivanja kadrova, stalno prisutne brige o kadrovima te mera koje je poduzimala KPJ na sprečavanju birokratizacije kadrova i rukovođenja.

Preostali deo knjige je posvećen hronološkoj obradi sistema školovanja rukovodećeg kadra. Tu autor piše o: početnim oblicima obuke starešina, partizanskim oficirskim školama u Hrvatskoj i Sloveniji, Vojnoj školi Vrhovnog štaba NOV i POJ, ostalim vojnim školama i kursevima te o školovanju političkog kadra u NOVJ.

Kao što je već i u uvodu ovoga prikaza istaknuto, u ovoj knjizi je obrađena originalna, interesantna, značajna i vrlo aktuelna tema za dalji razvoj i izgradnju našeg rukovodećeg kadra u ratnim uslovima. Stil pisanja i pravilno i umereno korišćena stručna terminologija čine ovu knjigu vrlo dostupnom i razumljivom svakom čitaocu. Obilje izvornih citata prisiljava čitaoca na aktivno komuniciranje s tekstom i ni jednog momenta se ne javlja fluktuacija pažnje, neaktivnost ili mehaničko čitanje. U knjizi nema suvišnih reči i fraza i svaka rečenica ima vrlo visoku informativnu vrednost.

Rezimirajući prikaz ove knjige treba istaći da je autor uspio argumentovano i svestrano prikazati originalan i kreativan pristup KPJ i druga Tita problemu stvaranja kadrova u NOR-u i socijalističkoj revoluciji. Pojava ove knjige predstavlja ozbiljan naučni doprinos istoriji NOR-a, vojnoj nauci i nauci uopšte i ona pobuđuje na dalje naučnoistraživačke napore na rasvetljavanju i ostalih nedovoljno rasvetljenih problema našeg NOR-a i socijalističke revolucije.

Branko Bošnjak

Daniel Guerin: Anarhizam — od doktrine do akcije

(»Naprijed«, Zagreb, 1980)

Anarhizam, socijalno-političko učenje koje je živo uticalo na tokove u međunarodnom radničkom pokretu u XIX i XX veku, u opoziciji prema marksističkim konceptima, neprekidno je u žiži teorijskog i političkog interesovanja. Svojevremeno do nogu potučeno moćnim teorijskim oružjem tvoraca marksizma, ono provocira nove radoznalosti i misaono-interpretativne zahvate u našem vremenu. U kojim idejno-stvarnosnim slojevima savremenog bitka otkrivati uzroke ove njegove tvrdokornosti? Umesto odgovora na ovakav spontan upit, beležimo pojavu još jednog dela čiji će autor pokušati da preispita stare i nove zablude koje su se taložile oko anarhizma, uvek iz različitih razloga. Reč je o nedavno prevedenoj knjizi francuskog teoretičara Daniela Gerena: *Anarhizam — od doktrine do akcije*, objavljenoj u Francuskoj 1965. godine.

Opredelivši se za nekonvencionalan pristup ovoj problematici, autor analizuje bitne teme na kojima se temelji anarhizam. Ne dopustivši da njegov reduktivno-interpretativni zahvat osenči izvornost kazivanja učitelja anarhizma, Geren uvodi citate u slobodnu dijalošku igru. Neoptere-

Digitized by Google

ćenost sterilno-objektivističkim, doktrinarnim pristupom materiji osobenost je metodološkog i stilskog postupka Gerenovog. Bez pretenzija na konačno izricanje ocena, autor pokušava da revalorizuje teorijsku i političku baštinu anarhizma i da je dovede u više ili manje posrednu vezu sa savremenim političkim zbivanjima.

Ukazujući na to da postoje brojne teškoće u definisanju pojma »anarhizam«, Geren na početku prilazi etimološkom dešifrovanju. Nastao od dveju starogrčkih reči — *an* i *arhê* — a znači približno nedostatak autoriteta ili vlasti — danas se ovaj termin uglavnom uzima u pežorativnom značenju, a vrlo često identifikuje sa pojmovima kao što su: »terorizam«, »nihilizam«, »bezvlašće«, »opšti haos« i slično. Želeći da vrati dostojanstvo i izvorno etimološko značenje pojmu, autor smatra da je čovečanstvo tokom milenijuma imalo predrasudu da se ne može živeti bez vlasti i autoriteta, te je to razlog što ovaj pojam ima samo negativno određenje. Francusku reč *anarchie* (anarhija) Prudon je ortografski preinačio u *an-archie* kako bi istakao distinkciju između anarhije kao negativno određenog pojma i pozitivnog sadržaja koji mu on daje. U njegovoj »redakciji« on označava konstruktivnu stvarnost, a nipošto stanje nereda i destrukcije. Usled terminološke neuhvatljivosti i ambivalencije pojma i sami utemeljivači učenja nisu bili u stanju da ubedljivo obrazlože svoj stav o tome da je anarhija, osim *rušenja* i dezorganizacije *starog*, totalni revolucionarni preobražaj i *izgradnja novog* društva, zasnovanog na slobodi i jednakosti.

Prvo poglavlje Gerenove knjige problematizuje neka bitna teorijska pitanja revolucije, u kojima se približavaju i razilaze »naučni socijalizam i anarhizam. Ono što ujedinjuje različite »škole« anarhizma svakako je ideja o uništenju države, za sve anarhiste izvor zla i nepravde, moloh koji treba što pre uništiti. Promišljajući buržoasku demokratiju, anarhisti nemaju iluzija u pogledu njenih institucija. Ipak, ističe autor, među njima nema jedinstvenog stava u ovom pitanju. Neki od njih su »popustljiviji«, smatrajući institucije buržoaske demokratije nužnim zlom koje omogućuje kakav-takav manevarski prostor za borbu radničke klase.

Prikazujući odnos anarhista prema »autoritarnom« socijalizmu, Geren ističe da doba u kome je besneo napad anarhista na koncepcije »autoritarnog« socijalizma nije bilo zadojeno totalitarnošću i etatizmom u onoj meri u kojoj su napadi anarhista na te koncepcije bili žučni. Utoliko njihovi pucnji na »autoritarnost« Marksove i Engelsove revolucionarne vizije nisu uvek pogađali cilj. Autor ostavlja otvorenom dilemu o tome da li je Bakunjin sedamdesetih godina prošlog veka mogao u marksizmu da nazre zametak »onoga što će se kasnije nazvati lenjinizam, a zatim i njegova rak-rana, staljinizam«. Pokušamo li, pak, da za trenutak stavimo u fokus razmatranja represivne sisteme dvadesetog veka, čini se da anarhistička kritika ne izgleda sasvim neopravdana. Slutimo da bi se i tvorci »naučnog socijalizma« složili sa anarhističkom kritikom savremenog totalitarizma i autoritarizma. Čini se da se možemo složiti sa Gerenom da je u anarhističkoj kritici autoritarnosti i države najvrednije to što su oni lucidno anticipirali svemoćnu institucionalizovanu represiju i totalitarizam našeg vremena. Ne bi bilo neosnovano tvrditi da je ovo učenje najsnažnije i najaktuelnije upravo u svom profetski snažnom stavu nepomirljivosti prema opasnostima etatističkog socijalizma.

Anarhisti, navodi autor, nisu jedinstveni ni u pitanju nosilaca revolucije. Po Štirneru je glavni izvor revolucionarne energije pojedinac. Naglašavajući *ja-energiju* i *ja-osećaj*, on neizbežno zapada u tesnac kada pokušava da pomiri pojedinca i društvo. Bakunjin i Prudon ističu, pak, dijalektičko jedinstvo individualnog i socijalnog, a, što je najvažnije, slažu se u tome da su mase autentična pokretačka snaga revolucije. Po Gerenovom mišljenju, međutim,

Digitized by Google

i anarhizam se upleo u nerazrešive protivrečnosti odnosa između spontaniteta masa i intervencije svesne avangarde. On naglašava da njihova sinteza zadovoljava sa teorijskog stanovišta, ali da, ipak, ostaje projekcija za neku daleku budućnost.

Metodom retrospektivnog prikaza stavova i projekata anarhista autor u drugom delu knjige pokušava da obrazloži tezu o tome da anarhizam nije socijalna utopija. Skoro mikroskopski Geren ponire u analizu koncepcija anarhista o ekonomskom i političkom uređenju oslobođenog društva. Čini nam se da su posebno vredni pasaži u kojima se iznosi Prudonovo viđenje društva bez države, samoupravljanje i komunalni federalizam, naročito zbog toga što su to problemi koji su i danas aktuelni. Podsetivši na to da je Prudon prvi predložio antidržavnu koncepciju upravljanja privredom, kao i na to da se ovom teoretičaru često nanosi nepravda pripisivanjem etikete sitnog buržuja i malograđanskog inteligenta, Geren se osvrće na njegovu koncepciju samoupravljanja i komunalnog federalizma. U opoziciji prema etatističkim projektima, Prudon se zalaže za »vlast udruživanjem«, a ne »udruživanje pomoću vlasti«. Došavši do uverenja da se čovek ne rađa udružen, već da to postaje, on naglašava da samoupravljanje pretpostavlja obrazovanje samoupravljača. Ponet vizijom razvijenog samoupravnog društva, Prudon se, a što se često zaboravlja, pita da li je takvo društvo moguće. On zaključuje da od odgovora na ovo pitanje zavisi budućnost radničke klase: »Ako je taj odgovor potvrdan, čovečanstvu se otvara jedan novi svijet; ako je negativan, proleter ga može smatrati konačnim... Onda za njega na ovome svijetu nema nikakve nade.« Očigledno, autor ove knjige shvata koliko je Prudonova upitnost jedna od onih koje pripadaju još uvek neostvarenim revolucionarnim opredeljenjima naše epohe. U društveno-političkom miljeu savremenog sveta samoupravljanje ima šansu da bude i praktičan odgovor na ovu Prudonovu tako izazovnu dilemu. To i sam autor uviđa kada govori o mogućnostima i perspektivama sistema socijalističkog samoupravljanja. Kada analizuje koncepcije anarhista o konkurenciji, planiranju, teritorijalnoj organizaciji samoupravnog društva, Geren naglašava u njima snagu anticipacije nekih savremenih institucionalnih rešenja i novih društvenih mogućnosti.

Retrospektiva prelomnih događaja našeg veka, koji su nekim svojim dimenzijama otelovili teorijske koncepte anarhizma, sadržaj je trećeg dela knjige. Govoreći o problemu izolovanja anarhizma od masa, o njegovom skretanju u sektašku isključivost i manjinski aktivizam, autor razloge ovome vidi u brzom industrijskom razvoju, u zadobijanju političkih prava, što radne mase odvodi na put parlamentarnog oportunizma. Međunarodni radnički pokret pada postepeno pod uticaj socijaldemokratije. U ime doktrinarne čistote, anarhisti — Kropotkin, Malatesta i drugi — okreću leđa svojim prethodnicima, za koje tvrde da su odveć »prožeti marksizmom«. Organizuju se u uske, tajne grupice, koje se okreću metodu direktne akcije i avanturističkim, infantilnim poduhvatima.

Ubrzo, međutim, na scenu stupa jedan novi anarhizam. Bez sektaških predrasuda, on polako zadobija uticaj u sindikatima. Uprkos otporima »pravovernih« anarhista, revolucionarni sindikalizam, poznatiji kao anarhosindikalizam, u godinama pred prvi svetski rat osvaja pozicije u sindikatima na tlu Francuske i drugih romanskih zemalja.

Iz jednog pomalo feljtonskog ugla, Geren u sledećim odeljcima rasvetljava tok oktobarske revolucije i odjek koji je ona izazvala u Italiji (stvaranje fabričkih saveta, samoupravljanje u industriji) i Španiji, neposredno posle proglašenja republike i u toku građanskog rata. Ne izgleda nam mudro upustiti se iscrpan prikaz ovih poglavlja s obzirom na to da su pisana u isuviše dokumentarističkom maniru. Osvrnimo se, zato, u najkraćim potezima na ove delove.

Digitized by Google

U odeljku *Anarhizam u ruskoj revoluciji* autor smelo iznosi tezu o tome da je anarhizam i treći put oživeo u ruskoj revoluciji. Odmah zatim dodaje da ta tvrdnja može iznenaditi čitaoca koji je navikao da na Oktobar 1917. gleda kao na zaslugu isključivo boljševika. Ruska revolucija je, ističe autor, bila široki pokret masa koji je preplavio sve ideološke formacije. U onoj meri u kojoj je to bila prava revolucija, koja je spontano stvarala organe radničkog samoupravljanja, ona je pokazivala sve karakteristike socijalne revolucije sa slobodarskim težnjama. Zbog relativne slabosti ruskih anarhista tu revoluciju je na kraju prisvojila i izopačila grupa profesionalnih revolucionara. Neposredno radničko samoupravljanje u fabrikama — vlast sovjeta trajala je *de facto* samo nekoliko meseci — od oktobra 1917. do proleća 1918. godine. Svoju tezu Geren potkrepljuje analizom sleda događaja posle 1917. godine. Hronika zbivanja od 1917. do 1921. godine, ističe on, istovremeno je i evolutivni put pretvaranja autentične revolucije masa u sistem etatističkog birokratskog socijalizma. Mahnovski pokret — samostalna seoska anarhistička organizacija, nastala neposredno nakon revolucije na području Ukrajine, u kojoj su prvi put nakon oslobođenja Ukrajine primenjeni principi samoupravljanja, kasnije potpuno razbijena od regularne boljševičke armije, ustanak kronštatskih mornara 1921. godine, štrajkovi u većim centrima u periodu od 1919. do 1921. godine — sve su to bili pokušaji otpora neumoljivom centralističkom i birokratskom izrođavanju revolucije. Deseti kongres partije, ugušivši takozvanu radničku opoziciju, čije su teze okarakterisane kao malograđanska i anarhistička zastranjivanja, ustanovljuje kurs koji ubrzo dovodi Staljina na kormilo događaja. Voljin, kaže autor na kraju ove mini-hronike, tvrdi da Staljin »nije pao s Mjeseca«. Staljin i staljinizam su neizbežno istorijsko poglavlje koje je posledica birokratskog sistema stvaranog i ustoličavanog od 1918. do 1921. godine.

Geren daje i svoje viđenje zbivanja u španskom radničkom i sindikalnom pokretu, prateći latentnu anarhističku idejnu nit koja se u njima očitovala. Prisutan je njegov pokušaj da akcenat stavi na analizu *socijalne revolucije* koja je spontano počela pobedom Narodnog fronta 1936. godine i nastavila se u toku građanskog rata. Samoupravljanje — poljoprivredno i industrijsko, spontana kolektivizacija, seoske komune, visoka samoupravna svest seoskih masa — sve to je praktična implikacija anarhosindikalizma u Španiji, o kojoj se često ima dosta oskudna informacija. U ljudskoj memoriji epopeja građanskog rata zamaglila je u velikoj meri spontano revolucionarno prestrojavanje u gradu i na selu. Utoliko ovaj osvrt dobija veću vrednost i zaslužuje pažljivije čitanje.

Uprkos gotovo univerzalnoj empiriji »novog levijatana«, Geren u poslednjem odeljku obrazlaže svoju premisu da anarhizam nije mrtav. Teorijsko-praktičnu potvrdu svog stanovišta autor nalazi u iskustvima jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog sistema i pojedinih alžirskih rešenja. U analizi iskustava Jugoslavije u samoupravljanju nabrajaju se njegove pozitivne i negativne strane. Tako se primećuje da se praksa često udaljuje od principa i da se javljaju tendencije birokratizacije. Ukazuje se na nedovoljno razvijenu samoupravnu svest radnih ljudi, na znatne ekonomske kompetencije države, kao i na nedovoljnu autonomiju sindikata. Zbog svega ovoga, primećuje autor, samoupravljanje se često, poput klatna, njiše između dvaju ekstremnih ponašanja — preterane autonomije i preterane centralizacije. Uprkos svim ovim nedorečenostima i nedostacima, međutim, Geren izražava optimizam u pogledu perspektive samoupravljanja. Autentična slobodarska misao, ističe on, izlazi na pozornicu savremenosti. Iako još uvek mamurna od dugog etatističkog pijanstva, ona oblikuje jednu novu stvarnost, novu po svojim mo-

Digitized by Google

gućnostima, ali i protivrečnostima.

Uz svu dobronamernost i intelektualnu toleranciju prema drugačijem mišljenju, teško može promaći autorova pojednostavljena i odveć paušalna ocena naših iskustava u razvoju samoupravnog sistema. Nije nam namera da odgovaramo kritikom kritike, tim pre što je knjiga pisana 1965. godine, posle relativno kratkog samoupravnog iskustva. Osim toga, delo nije ni zamišljeno kao kompleksna politikološka studija jugoslovenskog puta u socijalizam. Nedovoljna upućenost u složenost ove problematike i primetna apstraktno-teorijska simplifikacija pojedinih konkretnih istorijskih situacija nije, kako se napominje i u komentaru izdavača, plod tendenciozne malicioznosti ovog, teorijski skrupuloznog, autora.

Vođen premisom da postoji idejni kontinuitet između anarhizma i studentskog pokreta, u pogovoru se Geren osvrće na majske događaje 1968. godine u Francuskoj. Čini se da se ni ovde ne možemo bez rezerve složiti sa autorom u tome da je ova eksplozija bila pre svega anarhistička. Iako se ne može osporiti izvesna anarhoidna intonacija i radikalna kritika fosilizovanog građanskog i socijalističkog etatističkog društva, ovi događaji se pre mogu sagledati kao spontana, pa time i nedovoljno artikulisana erupcija socijalnih energija. Ovo ekstremno ponašanje je bilo logičan odgovor na ništa manje ekstremnu represiju društva, jer »svaki ekstrem je njegov drugi ekstrem«, kako bi to Marks rekao.

Nastao na osnovu izlaganja održanog u Njujorku 1973. godine, dodat knjizi je članak u kojem autor, dosledno svom teorijsko-filozofskom stanovištu, daje uporednu analizu marksizma i anarhizma, određujući prostor njihovog dodirivanja i razilaženja. I kad ponovo postavlja pitanje šta se podrazumeva pod pojmom »marksizam«, on dolazi do zaključka da izvorni marksizam ne može da se posmatra kao homogena, konzistentna celina. Diskontinuitet u Marksovoj i Engelsovoj misli (tipa »mladi« i »stari« Marks) po njemu se ne može zaobići. Anarhizam je, kaže Geren, još manje homogena doktrina. Brojne varijacije: individualni anarhisti, anarhosindikalisti, nenasilni anarhisti, anarhisti pacifisti, kolektivistički anarhisti i drugi, uverljivo govore o tome. Najbliži ili najmanje udaljen od marksizma je, po njemu, vid »konstruktivnog«, »kolektivističkog« ili »komunističkog anarhizma«, upravo onaj koji je i analizovan u knjizi koju prikazujemo. Prevazilaženje nesuglasica između anarhizma i marksizma, često isforsiranih sektaških isključivosti jednog ili drugog, postiglo bi se, zaključuje Geren, njihovom sintezom i prožimanjem.

Svakako nije nebitno imati u vidu društveno-politički kontekst u kojem se ovaj rad pojavio. Sredina šezdesetih godina je vreme bujanja zapadnoevropske nove levice, period kada raznolike ultralevičarske skupine objavljuju rat protiv institucionalnog nasilja i oportunog samozadovoljstva građanskog društva. Utisak je da se u ovom radu može između redova osetiti Gerenov afektivni naboj i izvesna teorijsko-politička nesklonost prema službenoj, tradicionalnoj levici.

Čini se da ima rezona objavljivati dela u kojima su, kao u ovome, prezentirana teorijska viđenja »kardinalnih« tema tradicije socijalističke misli i prakse, bez obzira na to koliko su iznesena stanovišta i teze »vazdušaste« ili »čvrste«, vešto ili manje vešto argumentovane. Istinski pokušaj promišljanja često vredi više nego »istine« koje iz toga proizađu. Ovaj rad, iako se sasvim teorijski ne »uliva« u marksistički postavljenu analizu zadatih problema, zrači, bez sumnje, misaonim angažmanom jednog istraživača zainteresovanog za probleme i perspektive razvoja socijalizma.

Možda ne toliko zbog ovog dela i našeg izdavača, koliko zbog opšte klime u kojoj se prevodi odveć stihijno i sa velikim zakašnjenjima, moramo reći da je sva-

Digitized by Google

ko neblagovremeno prevođenje nepravda i prema autoru i prema čitaocu, prema čitavoj kulturno-naučnoj javnosti.

Branka Trivić

Ernst Bloh: Princip nada

(»Naprijed«, Zagreb, 1981)

U izdanju zagrebačkog »Naprijeda« objavljeno je, najzad, i glavno delo Ernsta Bloha (1885—1977): *Princip nada.* Do sad su kod nas štampani *Subjekt — objekt, Tibingenski uvod u filozofiju, Ontologija još-ne-bitka, Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo, Politička mjerenja, Experimentum mundi,* kao i veći broj kraćih radova. To je, možda, najvredniji izdavački poduhvat u ovoj godini, jer je reč o delu od trajnog značaja u istoriji ljudske misli i, rekli bismo, najvrednijem delu savremene marksističke filozofije. Ovim delom, koje je pisao od 1938. do 1947. godine, u vreme kad je bio u emigraciji u Americi, Bloh je izvršio, kako nam se čini, kopernikanski obrat u marksizmu. Marksizam, koji je ranije i u tom periodu doživljavao teške trenutke, i svet, koji se našao u mraku, bez kompasa, ozarila je upravo Blohova misao. Tragajući za onim što se »istinski nada u subjektu i čemu je istinski moguće nadati se u objektu«, ovaj mislilac utopije i nade otvorio je novo poglavlje u istoriji filozofije. Poreklo Blohove filozofije je »još-ne-svesno čiji je korelat ono još-ne-postalo u svetu i svet eksperimenta u kome se isprobava nešto još-ne postalo«.

U tami doživljenog trenutka, koja se iskušava, najpre, subjektivno, pred čovekom iskrsavaju pitanja. Pitanja su, već tradicionalno, ishodište filozofije i filozofiranja, a Bloh je, ne bez razloga, upozorio da ništa ne deluje kao odgovor ako tome ne prethodi pitanje. Pitanjima počinje i *Princip nada.* »Ko smo? Odakle dolazimo? Kuda idemo? Šta očekujemo? Šta nas očekuje?« Pitanja, očigledno, nisu nova. Na njih je čovek pokušavao da odgovori još u dalekoj prošlosti, ali, ostajući u neposrednosti i blizini svoje egzistencije, čovek je, kako Bloh kaže, samo fragmentarno sebe svestan, to jest još ne zna šta on stvarno jeste. Po Blohovom shvatanju, odlučujuće je naučiti se nadanju, pa je zbog toga nada postala glavna Blohova misao. Nada ne kao afekt kome je suprotnost strah, nego nada kao saznajni akt i akt saznanja. Polazeći od ovoga, Bloh traga za putevima koji omogućavaju njeno razumevanje i poimanje, to jest izgrađuje hermeneutiku u kojoj bi »svitanje onog pred — nama« pronašlo svoj odgovarajući pojam.

Princip nada ima pet delova koji su razvrstani u tri knjige. Bloh počinje izveštajem o »malim dnevnim snovima«. To je ono što, poput pileta, probija opnu i ljusku: micanje, traženje, pohlepa, osećanje da se nema što se hoće. Mnogo je stanica na putu od deteta do čoveka, od mladosti do starosti. Na putu od »zore do večeri« čovek obično završava u tuđini, ali žudnja za boljim ostaje, ma kako se dugo to bolje sprečavalo — kaže Bloh — završavajući ovaj izveštaj.

Drugi deo predstavlja osnov Blohovog dela. Izlaganje anticipirajuće svesti filozof počinje traganjem za njenim porivom, to jest razjašnjavanjem onoga što nas određuje kao žive, a što se sámo ne pojavljuje. U njemu se sabiraju izvori onoga što se oseća kao nužda, težnja i željenje, što stoji iza nagona, koji su u ljudskom biću mnogostruki i raznovrsni. Razmatrajući ova pitanja, Bloh nije mogao da mimoiđe Frojdovo učenje, kao ni učenja ostalih značajnih psihoanalitičara. Iako ne prihvata ideju o jednom osnovnom nagonu, Bloh, uz rezervu i antipatiju prema apsolutizovanju, ističe samoodržanje kao jedini osnovni nagon (»Želudac je prva svetiljka u koju treba nalivati ulje«). Ali, kao što se

Digitized by Google

ljudska priroda u toku istorije preobražavala, tako se i ovaj preobražavao. Bloh neprestano naglašava da ljudski nagoni nisu samo u službi održavanja, nego neprestano smeraju na razvoj i obogaćenje čoveka, pa stoga, za razliku od životinjskih, prerastaju u duševna raspoloženja, nemire i afekte. Za razliku od teoretičara koji su podelili afekte na afekte mržnje i ljubavi, Bloh uvodi podelu na zadovoljene (ispunjene) afekte i afekte iščekivanja. Ovi drugi su, po Blohovom gledištu, dalekosežniji, i to ne samo subjektivno, nego i objektivno. Naime, teskoba, strah, nada i vera, za razliku od zavisti, pohlepe i poštovanja, u svojoj intenciji, sadržaju i predmetu imaju neuporedivo više karakter anticipiranja. Najvažniji afekt očekivanja, najistinitiji afekt čežnje, po Blohu, jeste nada, koja je dostupna samo čoveku i odnosi se na najširi i najsvetliji horizont. U vezi sa tim Bloh prelazi na temu o »dnevnim snovima«, koji su, smatra Bloh, snovi o boljem životu. Ovo gledište je, uverava nas filozof, šire i potpunije od Frojdovog.

Obeležja dnevnog sna su slobodna vožnja, sačuvani Ego, »popravljanje sveta« i »vožnja ka kraju«. »Sadržaj noćnog sna skriven je i iskrivljen, sadržaj dnevne fantazije otvoren je, dade se ispripovijedati, on anticipira i njegovo latentno počiva sprijeda«, veli Bloh. U još-ne-svesnom, kao novom razredu svesti i kao razredu svesti novoga, sadržano je svitanje prema napred. Još-ne-svesno, prema Blohovim rečima, mora sámo, što se tiče njegovog čina, postati svesnim, što se tiče sadržaja, znanim, onde kao svitanje, ovde kao ono što sviće. Tako se dostiže tačka u kojoj se upravo nada, taj pravi efekt očekivania u snu prema napred, ne pojavljuje više kao puko unutrašnje uzbuđenje stanja osobnosti, nego svesno — znano kao utopijska funkcija. A sadržaj čina nade, kao svesno rasvetljen, sa znanjem rastumačen, jeste pozitivna utopijska funkcija; povesni sadržaj nade, najpre reprezentiran u predstavama, enciklopedijski istražen u realnim sudovima, jeste ljudska kultura koja se odnosi na svoj konkretno-utopijski horizont. Na toj spoznaji radi, kao afekt očekivanja u raciju, kao racio u afektu očekivanja, »kombinat Docta spes«. I u njemu, tvrdi Bloh, više ne preteže promatranje, koje se od davnina odnosilo samo na postalo, nego, sudelujući, postaje stav procesa, kojem — od Marksa — postajanje nije više metodski neprístupačno i novum nije više materijalno tuđ. Tema filozofije od tada se zadržava jedino na toposu jednog nezaključenog zakonitog polja u odslikavajući — intervenirajućoj svesti i u svetu znanoga. Taj je topos naučno otkrio tek marksizam — upravo razvojem socijalizma od utopije do nauke.

Ovo je jedan od ključnih stavova ovog Blohovog dela, u kojem se, dalje, razmatra zajednica »Ja i Mi« i »uspravan hod«, zatim ostatak utopijskih slika u ostvarenje (Egipat, Grčka), svet u kojem utopijska fantazija ima korelat, i u kojem se, pored ostalog, analiziraju i komentarišu Marksove teze o Fojerbahu, što je (pomenimo uzgred) BIGZ objavio kao posebnu knjigu.

Treći deo (Prelaz), koji ima naslov »Slike želja u ogledalu«, sadrži analize izloga, bajki, putovanja, filma i pozorišta. U drugoj knjizi, koja predstavlja četvrti deo Blohovog *Principa nada*, Bloh je izložio nacrte boljeg sveta kroz medicinska umeća, društvene sisteme, tehniku, arhitekturu, geografiju, perspektivu u umetnosti i mudrosti, a tema treće knjige (završnog dela) je moral, muzika, religija, najviše dobro. Ova enciklopedija ljudskih snova i puteva, nekad snevanih ili čak pređenih, makar delimično, završava se kategorijom zavičaja. To je, po Blohovom shvatanju, i cilj putovanja: doći u svet gde objekt nije više opterećen nečim što mu je tuđe, pa je, stoga, zavičaj poslednja reč ovoga dela. Put do najširegi i najsvetlijeg horizonta, kako pokazuje Blohovo delo *Princip nada*, nije nimalo jednostavan. Ono što čovek nosi iskonski u samome sebi i što je nepostala mogućnost unutar same zbilje jeste zov i izvesnost da se tim putem može ići

Digitized by Google

i stići do zavičaja. Zahvatajući celinu ljudskog bivstvovanja i povesti, Bloh je ovim delom višestruko obogatio marksizam. Sa *Principom nada,* kao i Blohovim delom u celini, marksistička filozofija je postala, rekli bismo, celovita i osmišljena filozofija budućnosti, pa su, smatramo, sasvim u pravu oni teoretičari koji Blohovu filozofiju — bez obzira na primedbe i prigovore, od čega ne može biti izuzeta ni jedna filozofija — svrstavaju u najveće i najzrelije misaono dostignuće savremenog marksizma.

Rajko Đurić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

9

CENA 40.— DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 08146 7386

Digitized by Google